

Z.S.UMURZAKOVA

SANOAT IQTISODIYOTI

O'QUV QO'LLANMA

ANDIJON 2023

4-52
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI

ANDIJON MASHINASOZLIK INSTITUTI
"IQTISODIYOT" KAFEDRASI

Z. S. UMURZAKOVA

«SANOAT IQTISODIYOTI»

O'QUV QO'LLANMA

Ta'lim sohasi: 230000 - Iqtisod

Ta'lim yo'nalishi: 5230100 – Iqtisodiyot
(tarmoqlar va sohalar bo'yicha)

Andijon 2023

UO'K: 338.45(075)

KBK: 65.304ya7

U-52

U-52. Z. S. Umurzakova - Sanoat iqtisodiyoti – AndMI. «Andijon nashriyot-matbaa» MChJ. 2023 yil. 300 bet.

Taqrizchilar:

Andijon mashinasozlik instituti "Iqtisodiyot" kafedrası professori, iqtisod fanlari doktori Q. X. Muftaydinov

Andijon davlat universiteti "Iqtisodiyot" kafedrası dotsenti, iqtisod fanlari doktori I. Y. Umarov

ISBN: 978-9910-9485-3-4

@ Z. S. Umurzakova., 2023 yil.
@ «Andijon nashriyot-matbaa»
MChJ. 2023 yil.

ANDIJON MASHINASOZLIK INSTITUTI
AXBOROT-RESURS MARKAZI

INV №

07/9/4987

ANNOTATSIIYA

Mazkur qo'llanmada "Sanoat iqtisodiyoti" fanining predmeti va vazifalari, xalq xo'jaligining eng muhim yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatning milliy iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati, tarkibiy muammolar, boshqarish va rejalashtirishning ilmiy asoslari, fan-texnika taraqqiyoti, kadrlar va mehnatga haq to'lash, asosiy va aylanma fondlar, mahsulot sifati va raqobatbardoshlik, qiymat va tannarx, foyda, rentabellik hamda respublikada sanoat korxonalarini mahalliyashtirish dasturi, uning mazmun-mohiyati, klasterlashtirish masalalari yoritilgan.

O'quv qo'llanma Oliy ta'limning bakalavriat bosqichi 5230100 "Iqtisodiyot" (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabar uchun mo'ljallangan. Shu bilan birga iqtisodchi mutaxassislariga, doktorantlarga va boshqa qiziquvchilarga mo'ljallangan.

O'quv qo'llanma Andijon mashinasozlik instituti Ilmiy Kengashining 2023-yil "30" yanvardagi "6"-sonli bayoni bilan tasdiqlangan.

ANNOTATSIIYA

В этом пособии рассмотрены предмет и задачи науки «Экономика промышленности», роль и значение промышленности, которая является важнейшей ведущей отраслью народного хозяйства, в народном хозяйстве, структурные проблемы, научные основы управления и планирование, научно-техническое развитие, персонал и оплата труда, основные и оборотные фонды, качество и конкурентоспособность продукции, стоимость и себестоимость, прибыль, рентабельность, а также программа локализации промышленных предприятий в республике, ее содержание и вопросы кластеризации покрытый.

Учебное пособие предназначено для студентов бакалавриата высшего образования 5230100, обучающихся по направлению «Экономика» (по отраслям и секторам). В то же время оно предназначено для экономистов, докторантов и других заинтересованных лиц.

Учебное пособие утверждено решением Ученого совета Андijanского машиностроительного института от 30 января 2023 года №6.

ANNOTATION

This manual examines the subject and tasks of the science "Industrial Economics", the role and importance of industry, which is the most important leading branch of the national economy, in the national

economy, structural problems; scientific foundations of management and planning, scientific and technological development, personnel and wages, the main and working capital, quality and competitiveness of products, cost and cost, profit, profitability, as well as the program for localizing industrial enterprises in the republic, its content and issues of clustering coated.

The textbook is intended for undergraduate students of higher education 5230100 studying in the field of Economics (by industry and sector). At the same time, it is intended for economists, doctoral students, and other interested people.

The textbook was approved by decision of the Academic Council of the Andijan Mechanical Engineering Institute dated January 30, 2023, No. 6.

Fanning dolzarbligi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida islohotlarni chuqurlashtirish iqtisodiyotga kiritilgan yangi investitsiyalar va mavjud moddiy-texnika asosini modernizatsiya qilishdan tashqari boshqaruvning demokratik tamoyillarini kuchaytirish, korxona, firma va ularga tenglashtirilgan ishlab chiqarish tuzilmalarining xo'jalik faoliyati bilan bog'liq mustaqillik doirasini kengaytirish, siyosatning iqtisodiyotdan ustunligiga barham berish, inson faoliyatining barcha soha va tarmoqlarida tashabbuskorlik, izlanish va innovatsiyalarning rivojlanishi ham keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini jadal yangilash biz uchun eng muhim ustuvor vazifa sifatida izchil davom ettiriladi.

Yurtboshimiz SH.M.Mirziyoyev Oliy Majlisga qilgan murojaatnomasida ta'kidlaganidek: - "...so'nggi olti yilda aholimiz 13 foizga, sanoat korxonalari esa 2 barobar ortib, 45 mingdan 100 mingtaga ko'paydi. Natijada elektr energiyasiga talab kamida 35 foiz oshdi va yildan-yilga ko'payib bormoqda."

Iqtisodiyotdagi tizimli o'zgarishlar natijasida sanoat sohasida o'tgan yillardagiga nisbatan sezilarli o'sish kuzatildi. 2019 yilda sanoatning YAIMdagi ulushi 29,1 foiz bo'lgan edi, 2020 yilda ulush 28 foiz, 2021 yildagi ulushi 28,1 foiz, 2022 yilda 28,9 foiz, 2023 yilda esa 30,2 foizga yetishi mumkin.

Talabalarning mazkur fan doirasida qoidalar va xulosalarni puxta o'zlashtirishlari, kelgusi faoliyatida samarali foydalanishlari hamda ijodiy yondashishlarini ta'minlash fanni o'rganish oldida turgan asosiy vazifalardan biridir.

Sanoat iqtisodiyoti umumiy iqtisodiyotning bir qismi bo'lib, asosiy iqtisodiy tushunchalarga asoslanadi. "Iqtisod" atamasi ikkita ma'noga ega - iqtisodiy tizim va iqtisodiyot fani sifatida.

Barcha tarmoqlar murakkab ishlab chiqarish-xo'jalik majmualari bo'lib, ular turli xil mulkchilik shaklidagi ko'plab korxonalardan iborat. Bir-biri bilan chambarchas bog'langan ko'plab mutaxassisliklar ishlab chiqarish va iqtisodiy, texnologik, moliyaviy munosabatlar asosida faoliyat yuritadilar. Umumiy holda, bu jarayonlar va munosabatlar majmuasi iqtisodiyot, iqtisodiy tizim deyiladi.

Sanoatda ishlab chiqarish tizimlarining ishlash jihatlari va xususiyatlari "Sanoat iqtisodiyoti" fanining o'rganish ob'ektidir. Shunga ko'ra, "Sanoat iqtisodiyoti" fanining o'rganish ob'ekti- xalq xo'jaligining yagona organizm sifatidagi tarmoqlari, xalq xo'jaligi majmuasining eng muhim bo'g'ini sifatida, milliy iqtisodiyot, uning predmeti- tarmoqlarga birlashgan korxonalar o'rtasida, shuningdek, taqsimlash bo'yicha turli tarmoqlar o'rtasidagi vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir. Bu munosabatlar jamiyatdagi mikroiqtisodiy va makroiqtisodiy jarayonlarga bog'liq bo'lib, keng sohadagi bilimlarni talab qiladi.

Fanning maqsadi - talabalarda sanoat tarmoqlarining iqtisodiy chegaralarini, xalq xo'jaligining turli tarmoqlariga mansub korxonalar (firmalar)ning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlarini, shuningdek, ularning o'zaro ta'siri tamoyillari va usullarini belgilashga oid bilimlarni shakllantirishdir.

"Sanoat iqtisodiyoti" fanining vazifalari:

1) milliy iqtisodiyotda sanoat tamog'ining o'rnini va rolini o'rganish, fanning mazmuni va usullarini o'zlashtirish;

2) murakkab iqtisodiy kategoriyalar va tushunchalar o'zaro bog'liqligining iqtisodiy mantiqini, xususan, tarmoqning texnik va texnologik parametrlarini hisobga olgan holda iqtisodiy ko'rsatkichlarning mos kelishini o'zlashtirish;

3) berilgan iqtisodiy tizim va jarayon haqida sanoat tarmoqlari tarkibi, ishlab chiqarish hajmi, sotish, foyda darajasi, mehnat unumdorligi darajasi, ishlab chiqarish tannarxi, kapital unumdorligi, aylanma mablag'lar aylanmasi va boshqa texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar qiymatlari yig'indisi bo'yicha ma'lumotlarni olish, ulardan keyingi ta'lim va kasbiy faoliyatda faol foydalanish;

4) ishlab chiqarishning tabiati va shartlarini, iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari darajasi va dinamikasini sezilarli darajada belgilaydigan tarmoqlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish.

Ushbu fanni o'rganishda quyidagi usullar qo'llaniladi:

1) milliy iqtisodiyotni ko'plab o'zaro bog'liq va o'zaro ta'sirini o'rganilishi zarur bo'lgan elementlar - tarmoqlar va korxonalar, xo'jalik yurituvchi sub'yektlardan iborat murakkab tizim sifatida ko'radigan tizimli usul;

2) alohida va o'zaro bog'liq bo'lgan tarmoqlardagi nomutanosibliklarni o'rganish va bartaraf etish imkonini beruvchi balans usuli (masalan, bu usul ishlab chiqarish omillari o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash uchun ishlatiladi: sanoat quvvatlari va kapital qo'yilmalar

hajmi, pul mablag'lari va mehnat resurslari, moddiy va moliyaviy resurslar va h.k.);

3) hisobot hujjatlarini tayyorlash uchun asos bo'lgan va asosan tahliliy ishlarda qo'llaniladigan taqqoslash usuli. Bu usul xalq xo'jaligi tarmoqlarida haqiqatda erishilgan va rejalashtirilgan daraja bilan ko'rsatkichlar, omillar va hodisalar nisbatini belgilashga yordam beradi;

4) dasturli-maqсадli usul, uning yordamida ushbu soha oldiga qo'yilgan maqsadlar va ularning amalga oshirilishini ta'minlaydigan chora-tadbirlar va resurslar majmuasiga muvofiqligi o'rganiladi;

5) iqtisodiy - matematik usullar va modellash tirish xalq xo'jaligi tarmoqlari va komplekslari rivojlanishining miqdoriy tahlilini o'tkazish, ularning modellari va prognozlarini ishlab chiqish imkonini beradi. Bu usullar rivojlanish prognozlarini belgilash, muayyan qarorlar qabul qilish natijalarini o'rganishga yordam beradi;

6) boshqa ilmiy usullar - tahlil va sintez, tasniflash va kodlash, deduksiya va induksiya, xususiylashtirish va umumlashtirish, bozor segmentatsiyasi va boshqalar.

«Sanoat iqtisodiyoti» fani yetakchi tarmoq va muhim soha fani hisoblanib, 5 semestrda o'qitiladi. Fanni o'rganishda o'quv rejasidagi gumanitar va ijtimoiy (iqtisodiy nazariya, iqtisodiy ta'limotlar tarixi), matematik va tabiiy-ilmiy (iqtisodiy-matematik usullar va modellar, iqtisodiy geografiya va ekologiya), umumkasbiy (mikroiqtisodiyot, statistika, marketing) va ixtisoslik fanlaridan yetarlicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish talab etiladi.

Ushbu fan talabalarda zarur aniq iqtisodiy bilimlarni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, bu bozor munosabatlari va iqtisodiy jarayonlarning markazi hozirgi kunda birlamchi bo'g'in korxona iqtisodiyoti darajasiga ko'tarilgan sharoitlarda juda muhim hisoblanadi.

1-BOB. FANNING PREDMETI VA VAZIFALARI

1.1. "Sanoat iqtisodiyoti" - fan va o'quv kursi sifatida.

Tayanch iboralar: maqsad, vazifa, ob'ekt, predmet, usullar, farmon, qonun

"Sanoat iqtisodiyoti" fani eng avvalo, bilish vazifasini bajaradi. Uning asosiy vazifasi o'quvchini sanoat sohasiga taalluqli iqtisodiy bilim va ko'nikma bilan qurollantirishdan iboratdir.

Bu fan, birinchidan, iqtisodiyotning sanoat sohasidagi sir- asrorlarini bilib olishga; ikkinchidan, bu tarmoq iqtisodiyotida qo'llaniladigan barcha iqtisodiy tushunchalarni tavsiflashga, ular real iqtisodiy voqelikning ilmiy in'ikosi, ifoda etilishi ekanligini bilib olishga yordam beradi; uchinchidan, ishlab chiqarish san'atini egallash bo'yicha bilim va ko'nikma beradi. Demak, "Sanoat iqtisodiyoti"ning bilish, tushunish kabi nazariy vazifalari bilan tahlil qilish, masalalarni hal qilish ko'nikmalari singari amaliy vazifalari ham mavjuddir. Shu tufayli har bir iqtisodchi mavjud iqtisodiy ko'rsatkichlarning mohiyati va ahamiyatini yaxshi tushunishi, ularni to'g'ri hisoblash va aniqlashni bilishi, ular dinamikasidan tegishli xulosa chiqarishi kerak bo'ladi.

Har qanday bilim ham, hatto jamiyat hayotining chuqur negizlariga kirib boruvchi ilm ham o'z-o'zidan qimmatli bo'lmay, balki harakat uchun qo'llanma bo'lib, jamiyatni tubdan o'zgartirishning amaliy maqsadlariga xizmat qilganligi uchun qimmatlidir. Shu sababli "Sanoat iqtisodiyoti" ham fundamental fanlar qatoridan o'rin olib, iqtisodiy taraqqiyotning muhim qonun-qoidalaridan sanoat sohasida foydalanish yo'llarini ko'rsatib beradi.

"Sanoat iqtisodiyoti" fanining muhim vazifalaridan biri — bu metodologik vazifadir. "Sanoat iqtisodiyoti" iqtisodiy fanlar majmuida alohida o'rin egallaydi, chunki barcha iqtisodiy metodologik masalalarning ilmiy va amaliy talqini, eng avvalo, sanoat sohasida amalga oshiriladi. Bilimning turli tarmoqlari chegarasida tutashgan bir qator fanlar, xususan, mikro va makroiqtisodiyot, marketing va menejment, statistika nazariyasi, buxgalteriya hisobi va audit, moliya va kredit fanlari sanoat iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liq. Bu fanlar tadqiqot yoki bilish, anglash yo'lini shakllantirish jarayonida "Sanoat iqtisodiyoti" fanining tajribasiga suyanadi va tarixiy nuqtai-nazardan yondashadi.

Bu fanning vazifalari respublikamizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ob'ektiv sharoitlari, O'zbekiston davlati iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari va bu yerda amalga oshirilayotgan

islohotlarning mohiyati, ahamiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Ulardan eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- mustaqil va qudratli davlat iqtisodiy siyosatining mohiyati va maqsadini tushungan holda sanoat ishlab chiqarishi hamda uning bo'g'inlarida bu siyosatni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlarini to'la anglash;

- sanoat ishlab chiqarishining holati va rivojlanish xususiyatlarini o'rganish, tahlil etish va uning istiqbolini belgilashni fikrlash;

- sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish, boshqarish, samaradorligini oshirishning ilmiy va amaliy asoslarini aniqlash bo'yicha bilim va ko'nikma berish;

- sanoat resurslari, ishlab chiqarish fondlari va quvvatlaridan samarali, oqilona foydalanish;

- fan-texnika taraqqiyotining iqtisodiy ahamiyati va mohiyatini tahlil etish, sanoat mahsulotlarining sifati va uning raqobatbardoshligini ta'minlash, ishlab chiqarishning foydaliligini kuchaytirish san'atini egallashga yordam beradigan bilim va ko'nikma berish.

Shu bilan birga bu fanning vazifasi sanoat sohasida tashqi iqtisodiy faoliyat mohiyatini, ahamiyati va mazmuni hamda sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha o'zaro hamkorlik va iqtisodiy integratsiyaning rolini tushuntirib berishdan ham iborat.

Fanning yana bir vazifasi – bu sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlar tizimi, mahsulot tannarxi, narxlarning shakllanishi, rentabellik, sanoatni moliyalash va kreditlash masalalari to'g'risidagi bilim va ko'nikmalar bilan o'quvchilarni qurollantirishdir

Bugungi kunda ko'plab rivojlangan va jahon iqtisodiyotida etakchi o'rin tutadigan mamlakatlar tajribasi shuni so'zsiz isbotlab bermoqdaki, raqobatdoshlikka erishish va dunyo bozorlariga chiqish, birinchi navbatda iqtisodiyotni izchil isloh etish, tarkibiy jihatdan o'zgartirish va diversifikatsiya qilishni chuqurlashtirish, yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi korxona va ishlab chiqarish tarmoqlarining jadal rivojlanishini ta'minlash, faoliyat ko'rsatayotgan quvvatlarni modernizatsiya qilish va texnik yangilash jarayonlarini tezlashtirish hisobidan amalga oshirilishi mumkin".

Sanoat - bu ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir. Demak, Sanoat ob'ektiv reallik (borliq)ning in'ikosi va yuksak umumlashmasidir. Uning alohida tarmoq, ya'ni ijtimoiy ishlab chiqarishning alohida sohasi bo'lib yuzaga kelishi ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy mehnat taqsimotining rivoji bilan tarixiy jihatdan bog'liqdir. Sanoat ham ob'ektiv borliqning muhim hodisalari qatorida ma'lum davr (vaqt va fazo)da dunyoga kelgan,

muayyan qonun va qoidalar asosida rivojlangan, ma'lum miqdor va sifatlariga, zaruriyat va imkoniyatlarga ega bo'lgan hamda ziddiyatlar qurboni ham bo'lgan.

1.2. "Sanoat iqtisodiyoti" fanining predmeti, o'rganish usullari, tuzilishi, vazifalari, boshqa o'quv fanlari bilan bog'liqligi.

"Sanoat iqtisodiyoti" fanining predmeti modernizatsiyalash sharoitlarida korxonalar faoliyatining nazariy va amaliy asoslarini, korxonalar faoliyatida iqtisodiy qonuniyatlarning namoyon bo'lishini, shuningdek, ularning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati samaradorligini reurslardan oqilona foydalanish, ratsional boshqaruv, investitsion va tadbirkorlik faolligi asosida oshirish yo'llarini aniqlash bilan ifodalanadi.

Fanning predmetini tashkil qiluvchi eng asosiy muammo va masalalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- * korxonaning roli, o'rni va xatti-harakatlari hamda davlat idoralari bilan o'zaro aloqalari;
- * korxonaning tashkiliy strukturasi va boshqaruv mexanizmi;
- * ishlab chiqarishni rejalashtirish va prognozlashtirish;
- * korxonaning innovatsion va investitsion faoliyati;
- * resurs korxonaning salohiyati va resurslardan foydalanish;
- * ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini baholash va tahlil qilish;
- * korxonaning tijorat sirlari va iqtisodiy xavfsizligi.

Yuqoridagi va boshqa savollar o'zgaruvchanlik dinamika asosida o'rganilib, zamonaviy korxonalarni boshqarishning turli shakl va usullari vujudga kelishi va yo'qolib ketishining tarixiy sabablari aniqlanadi. Bunday muayyan tarixiy yondashuv ushbu fanni o'rganishning muhim metodologik holatlaridan biri hisoblanadi.

"Sanoat iqtisodiyoti" fanining barcha masalalarini yuqorida keltirilgan va boshqa bir qator usullar yordamida o'rganish, tahlil qilish bu fanni o'rganuvchilarning va uning muammolari yechimini hal etuvchilarning bilish va ilmiy salohiyatini kuchaytiradi, aqliy zakovatini boyitadi.

Keltirilgan usullarni qisqacha mazmunini yoritib o'tamiz.

Dialektika grekcha «dialektike» so'zidan kelib chiqib tabiat, jamiyat va tafakkurning umumiy qonunlarini o'rganish usuli sifatida vujudga kelgan.

Induktsiya lotincha «inductio» so'zidan olingan bo'lib xabar olish mazmunini bildiradi. U fikr yuritishning bir tipi va tadqiq qilish usulidir. Umuman induktsiya tadqiqot qilishda, xulosalarni asoslashda xususiylikdan ayrim voqelikdan umumiylikka o'tish usulidir.

Deduktsiya lotincha «deduction» soʻzidan olinib soʻzma-soʻz «chiqarish» maʼnosini bildiradi. Deduktsiya ham induktsiya kabi fikr yuritishni bir tipi va tadqiq qilish usuli boʻlib, induktsiya usulini teskarisini ishlatadi. Deduktsiya usuli ishlatilganda umumiylikdan xususiylikka qarab fikr yuritiladi va tadqiqot olib boriladi.

Analiz va sintez grekcha «analysis» va «sintesis» soʻzlaridan olingan boʻlib, analiz – boʻlish, ajratish va sintez – muvofiqlik, munosiblik maʼnosini bildiradi.

Aniq usullarni quyidagilarga boʻlib oʻrganamiz:

Balans usuli – asosan oʻzaro bogʻlangan va tenglashtirilgan hamda jami oʻzaro teng boʻlgan ikki guruh iqtisodiy koʻrsatkichlarining proporsiyalarini aks ettirishga xizmat qiladi. Bu usul buxgalteriya hisobi va rejalashtirish amaliyotida keng tarqalgan boʻlib, iqtisodiy tahlil jarayonida ham muhim rol oʻynaydi.

Balans usuli korxonani mehnat va moliyaviy resurslar, xom-ashyo, yokilgʻi, materiallar, asosiy vositalar bilan taʼminlanaganligini tahlil qilishda, shuningdek, ulardan foydalanish holatini tahlil qilishda va samarali foydalanish yoʻnalishlarini belgilashda foydalaniladi. Oʻrganiladigan koʻrsatkichlar orasida funktsional bogʻlanishlar mavjud boʻlgan hollarda ham qoʻllaniladi, korxonalarni moliyaviy holati, mulki, majburiyatlari kabi koʻrsatkichlarni oʻrganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda bir qator balanslardan (material balans, bugalteriya balansi, mehnat resurslari balansi va boshqalardan) foydalanadi.

Normativ usul – tadbirkorlik subʼektlari va barcha turdagi korxonalarni boshqarishda ilmiy jihatdan asoslangan meʼyorlardan foydalanishdir. Normalar oʻz navbatida material, mehnat, ish haqi, ish vaqti, yoqilgʻi va energiya sarfi boʻyicha boʻlishi mumkin. Shuni esda tutmoq lozimki, norma va normativlar har doim, ularni doimo ishlab chiqarishda erishilgan yutuq va ilgʻor tajribalarga asoslangan holda qayta koʻrib boriladi.

Maqsadli programmalashgan usul– korxonalarni rivojlanish jarayonida yuzaga kelgan bir qator muammolarni zarur dasturlar asosida hal etilishiga asoslanadi. Bu esa oʻz navbatida yuqoridagi usul mohiyatini anglatadi.

Iqtisodiy-matematik usullar kichik va oʻrta biznes subʼektlari muammolarini matematik modellarda ifodalanishida namoyon boʻladi.

Tahlil etish usullarini ham quyidagilarga boʻlib oʻrganishimiz mumkin:

Guruhlash usuli korxonalarni faoliyatiga baho berishda keng foydalaniladi. Guruhlashning mezonini keng boʻlib, ularga faoliyat turi,

ishlab chiqargan mahsulotlar hajmi, ishchilar soni, joylashgan hududi texnologik darajasini olishimiz mumkin, yani o'rganilayotgan ob'ektni taalluqli belgilari bo'yicha sifat jihatdan bir xil bo'lgan guruhchalarga ajratish tushuniladi. Hal qiladigan masalalari (vazifalari) nuqtai-nazaridan guruhlashlar tipologik, strukturali va analitik turlarga bo'linadi.

Tipologik guruhlash deganda to'plamni sifat jihatdan bir xil bo'lgan guruhlariga ajratish tushiniladi.

Strukturali guruhlash deganda ko'rsatkichni ichki tuzilishini, uning alohida qismlarini o'zaro nisbatlarini o'rganish maqsadida guruhlariga ajratish tushiniladi.

Analitik guruhlash deganda esa ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishlarni o'rganish maqsadida amalga oshiriladigan guruhlashlar tushiniladi. Analitik guruhlash asoslanadigan belgilar harakteriga ko'ra, guruhlashlar sifat (belgi miqdoriy ifodaga ega bo'lmaganda) va miqdoriy bo'lishi mumkin.

Tuzilishining murakkabligi jihatdan guruhlashlar ikki turga bo'linadi: oddiy guruhlashlar va kombinatsiyali guruhlashlar.

Bitta belgi bo'yicha amalga oshirilgan guruhlashlar oddiy guruhlash deb aytiladi.

Agar guruhlashlar dastavval bitta belgi bo'yicha amalga oshirilsa, so'ngra bu guruh ichida boshqa bir belgisi bo'yicha yana boshqa guruh hosil qilinsa, bunday guruhlash kombinatsiyali guruhlash deyiladi.

Taqqoslash usuli – korxonalarni samaradorligini aniqlashda juda keng qo'llanilib uning asosiy mezonini bo'lib, iqtisodiy ko'rsatkichlar xizmat qiladi. Ya'ni, ishlab chiqarilgan mahsulot, qilingan xarajat (kapital sarfi), olingan umumiy foyda, rentabellik darajasi va boshqa ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Grafik va tasvirlar usuli – tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini grafik tasvirlar, diagrammalar, gistogrammalar orqali ko'rgazmali holatda aks ettirishdan iborat, hozirgi zamon iqtisodiy bilimlarini tahlil etish, ishlab chiqarish faoliyatini boshqarishda keng foydalanilayotgan usullardan biri hisoblanadi.

Faktlar tahlili usuli – bu yerda tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatiga baho berishdagi aniq faktlarga tayaniladi. Faktlar doirasi chegaralanmaydi yoki ko'p qirrali bo'lishi mumkin.

Ekspert baholash usulida sotsiologik tadqiqotlar usullari asos bo'lib foydalaniladi. Bularga anketa o'tkazish, suhbat uyushtirish va boshqalar kiradi.

Iqtisodiy (prognoz) bashorat usuli – bu, kelgusi davrga kutilayotgan holatlar va ko'rsatkichlarni ilmiy asosda bashoratlash bo'lib, korxona va

tashkilotlar boshqaruvchilariga bozorni o'rganish, istiqbolli rejalar tuzib chiqishda ijobiy samara beradi.

Umumlashtirilgan usulda korxona faoliyatida bir biriga mos bo'lgan yoki ayrim belgilari bo'yicha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan mahlumotlarni to'plab tahlil qilinishi tushuniladi. Bundan tashqari uni kompleks yondoshuv deb atasak ham bo'ladi. Bu yerda o'rganishda barcha tomonlarga e'tibor beriladi.

Sistemali yondoshuv usulidan korxonani boshqarishda ham foydalaniladi. Bu yerda kichik va o'rta biznes rivojlanishi va uni kelgusida muvaffaqiyat qozonishini ta'minlovchi omillar ma'lum bir tartibga (sistemaga) keltirib olinadi va shu asosda aniq tadbirlar belgilanadi.

Iqtisodiy fanlarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi – **Umumiqtisodiy fanlar**, ya'ni iqtisodni yaxlit o'rganuvchi fanlar. Ikkinchi – **Xususiy iqtisodiy fanlar**, ya'ni iqtisodning u yoki bu sohasini, yoxud korxona (firma) iqtisodini o'rganuvchi fanlar. Birinchi guruhga eng avvalo "Iqtisodiy nazariya" fani kiradi. Uning o'zi o'z nomi bilan boshqa fanlardan ajralib turadi va umum iqtisodga nazariy jihatdan yondoshadi, unga xos qonun va qoidalarni o'rganadi. "**Sanoat iqtisodiyoti**" fanini ikkinchi guruh fanlariga misol qilib ko'rsatish mumkin.

"**Sanoat iqtisodiyoti**" fani bir qator iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'langan. Ular jumlasiga "Iqtisodiyot nazariyasi", "Makro- va Mikroiqtisodiyot", "Statistika", ayniqsa "Iqtisodiy statistika", "Mehnat iqtisodiyoti", "Marketing", "Menejment", "Buxgalteriya hisobi va audit", "Moliya va kredit" va boshqa bir qator fanlar kiradi.

"**Sanoat iqtisodiyoti**" kursi "Korxona iqtisodi" fani bilan chambarchas bog'liqdir. «**Korxona iqtisodiyoti**» - aholi va xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatishning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'muriy-xo'jalik mexanizmlarini o'rganuvchi va ochib beruvchi fandır.

Iqtisodiy hayot jarayonlari va hodisalarini o'rganish darajasi nuqtai nazaridan, odatga ko'ra, makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyotni farqlaydilar.

"Mikro" so'zi iqtisodiy hodisa va jarayonlarni iqtisodiyotning birlamchi bo'g'inlari - korxona va firmalar miqyosida ko'rib chiqishni ko'zda tutadi, «Mikroiqtisodiyot» bilan taqqoslaganda «Sanoat iqtisodiyoti» xo'jalik amaliyotiga yaqinroq, har bir iqtisodchi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy bilimlar majmuasini shakllantiruvchi fan ekanligi ko'zga tashlanadi. Birlamchi bo'g'in iqtisodiyotini yaxshi bilgan zamonaviy mutaxassislarni

xo'jalik yuritishda eng xavfsiz va samarali yo'lni topishlari sababli iqtisodiyotning "shturmanlari" deb atash mumkin.

Makroiqtisodiyot fani mamlakat (yoki uning bir qismi, tarmoqlar) iqtisodiyotini, inflatsiya, ishsizlik, budget taqchilligi, iqtisodiy o'sish, iqtisodiyotning davlat tomonidan boshqarilishi va umumiy jarayonlarni o'rganuvchi fan.

Makroiqtisodiyot YaIM, YaMM, yalpi talab, yalpi taklif, to'lov balansi, pul bozori, tovar bozori va mehnat bozori kabi tushunchalar bilan ishlaydi.

Menejment fani (inglizcha: management) — boshqarish, tashkil etish — maxsus boshqarish faoliyati; boshqarish to'g'risidagi fan. Menejmentning holati ishlab chiqarish samaradorligiga, texnika va texnologiya darajasi hamda ishchi kuchining sifatiga ta'sir ko'rsatadi. Menejment fanining mazmuni boshqaruv tizimi va boshqaruv ob'yekti orasidagi o'zaro munosabat bo'lib, uning asosiy vazifasi boshqaruvning zamonaviy usullarini, rahbarlik san'ati sirlarini o'rganishdan iborat. Boshqaruv — tanlov, qaror qabul qilish va uning bajarilishini nazorat etish jarayonidir. Uning asosiy maqsadi bozor munosabatlari sharoitida barcha bo'g'inlarda ishlay oladigan yuqori malakali boshqaruvchilarni tayyorlashdan iborat.

«Sanoat iqtisodiyoti» raqamli iqtisodiyot hamda iqtisodiy o'sish fanlari bilan bog'liqdir.

Raqamli iqtisodiyot fani bugungi kunda dunyo mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Jahon iqtisodiyotida raqamli iqtisodiyot sohasidagi liderlik uchun jiddiy raqabot ketmoqda va shu bilan birga aytish lozimki, alohida mamlakatlar uchun bunday rivojlanishdan orqada qolish mamlakat iqtisodiyotini salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda, birinchi navbatda, uning o'ziga xos xususiyatlari va normativ huquqiy asoslarini yaratish lozim bo'ladi. Raqamli iqtisodiyotning asosini uning strategiyasiga amal qilgan holda, raqamli iqtisodiyot asosiy ishlab chiqarish omili raqamli shakldagi mahlumotlar bo'lgan, fuqarolar va jamiyatning sifatli va ishonchli ma'lumotlar olishga ehtiyojlarini hisobga olgan holda axborot makonini shakllantirish, O'zbekiston Respublikasi axborot infratuzilmasini rivojlantirish, milliy axborot-telekommunikatsiya texnologiyalari yaratish va qo'llash, shuningdek, ijtimoiy va iqtisodiy sohalar uchun yangi raqamli texnologiyalar asosida shakllantirishga xizmat qiladigan xo'jalik yuritish faoliyati ifodalaydi.

Iqtisodiy o'sish fani ma'lum bir davr mobaynida milliy iqtisodiyotdagi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqish hajmining yuksalib borishidir. Unda

ko'pgina omillar o'z aksini topadi, ya'ni milliy resurslardan ratsional foydalanish, iqtisodiyotning barcha darajalarini samarali boshqarish, yuqori darajadagi raqobatbardoshlikni nafaqat ichki bozorda, balki globallashtirish jarayonlari talablaridan kelib chiqqan holda tashqi bozorda ham ta'minlash kerak.

Iqtisodiy o'sishning mutlaq ko'rsatkichlardagi ifodasini YaIM, milliy daromad, milliy boylik, davlatning to'lov balansi va oltin-valyuta zaxiralar yuksalishida ko'rish, nisbiy miqdoriy iqtisodiy ko'rsatkichlardagi ifodasini esa aholi jon boshiga YaIM, aholi daromadlari, iste'mol miqdori, jamg'armalar, investitsiyalar to'g'ri kelishi bilan izohlash mumkin.

Har bir mamlakatning iqtisodiy o'sishini aniqlashda sifat ko'rsatkichlari xam muhim rol o'ynaydi. Unga aholining bilimlilik darajasi, salomatligi, milliy iqtisodiyotning tarmoq bo'yicha tarkiblanishi, jamiyatning infratuzilmaviy rivojlanish darajalari kiradi. Bundan tashqari iqtisodiy o'sish aholining turmush sifati va darajasi o'sishi bilan xam yaqindan bog'liq bo'lib, u o'z o'rnida yashash davomiyligi o'sishi, tibbiy xizmat sifati yuksalishi, zamonaviy ta'lim olish imkoniyatlari, ish kuni davomiyligi qisqarishi, fuqarolar xavfsizligi va hokazolar bilan ifodalanadi.

Shuni ta'kidlab o'tishimiz mumkinki, hozirgi davrda iqtisodiy o'sish omillaridan bo'lib mehnat, kapital, texnologiyalar, yer va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hisoblanmoqda.

Hozirgi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasi global innovatsiyalarni keng joriy etish asosida ko'pgina davlatlar iqtisodiy o'sishini ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridandir. Milliy iqtisodiyotning ushbu sohasi ko'pgina davlatlarda endigina shakllanmoqda, lekin rivojlangan davlatlarda esa u iqtisodiy o'sishning lokomotivi bo'lib xizmat qilmoqda. AKT mehnat unumdorligini yuksaltirish va boshqa barcha resurslardan optimal foydalanishning asosiy omili bo'lib, zamonaviy iqtisodiyotda ahamiyatli resurslarga aylanmoqda.

1.3. O'zbekistonda sanoatni va uning yetakchi tarmoqlarini rivojlantirish to'g'risidagi qonunlar, farmonlar va nizomlar

Bugungi kunda O'zbekiston jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatdir. Davlatimiz rahbariyati tomonidan tanlab olingan taraqqiyot strategiyasi raqobatdosh, eksportbop hamda import o'rini bosuvchi, yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishga qaratilgan bo'lib, u sanoatning barqaror va mutanosib ravishda o'sishi hamda ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilash asosida uning yetakchi tarmoqlarini rivojlantirishni ko'zda tutadi.

Yurtimizning o'ttiz bir yillik mustaqil taraqqiyoti davrida to'plangan tajribaning tasdiqlashicha, har qanday davlat iqtisodiyotining negizi bo'lgan sanoat integratsiya asosida hamda jahon hamjamiyati talablari darajasida ravnaq topishi dardor.

O'zbekistonda sanoatni va uning yetakchi tarmoqlarini rivojlantirish to'g'risidagi bir qancha qonunlar, qarorlar, farmonlar va nizomlar ishlab chiqildi va tasdiqlandi. Jumladan:

➤ 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi;

➤ O'zbekiston Respublikasining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan innovatsion rivojlanish Strategiyasi;

➤ O'zbekiston Respublikasida Kimyo sanoatini jadal rivojlantirish, chora tadbirlari to'g'risida 2018 yil 25 oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3983-sonli qarori;

➤ Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 2019 yil 18 sentabrdagi Prezidentining qarori;

➤ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kichik sanoat zonalarini" to'g'risida 2020 yil 9 martdagi 134-son qarori;

➤ 2022 yil 31 avgustda Prezident farmonida Qoraqalpog'iston Respublikasining mavjud ijtimoiy-iqtisodiy, shu jumladan ishlab chiqarish va investitsiya salohiyatidan samarali foydalanish, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish va yuqori qo'shilgan qiymatga ega raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish, tadbirkorlarga ko'rsatiladigan moliyaviy xizmatlar ko'lamini kengaytirish, infratuzilmaviy shart-sharoitlarni yaratib berish orqali aholi bandligini ta'minlash hamda hududning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini yangi bosqichga olib chiqish maqsadida qator chora-tadbirlar belgilangan.

➤ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Respublikada oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni yanada qo'llab-quvvatlash" to'g'risida 2022 yil 20 yanvardagi 37-son qarori.

Qisqacha xulosalar

"Sanoat iqtisodiyoti" - iqtisodiy fanlarning tarkibiy qismi bo'lib, sanoat tamog'i strukturalari faoliyatining amaliy shakllari va nazariy asoslari hamda iqtisodiy faoliyat sub'ektlarining o'zaro aloqalari mexanizmini o'rganishga qaratilgan.

"Sanoat iqtisodiyoti" - iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini. Bozor munosabatlari sharoitlarida iqtisodiy faoliyatning asosiy og'irligi turli xil mahsulot ishlab chiqaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi hamda malakali kadrlar

mujassamlanib, resurslarning turli xillaridan foydalaniluvchi korxonalar zimmasiga yuklatilgan.

"Sanoat iqtisodiyoti" fan sifatida zamonaviy mutaxassisga o'z sohasining bilimdoni bo'lishiga, ishlab chiqarishdagi ahvolning o'zgarishiga tez moslashishi, qat'iy belgilangan maqsadga ega bo'lishi va eng asosiysi, zamonaviy korxonalarning xo'jalik mexanizmini bilishiga ko'maklashadi.

Bob yuzasidan savollar

1. «Sanoat iqtisodiyoti» fanini o'qitishdan maqsad nima?
2. «Sanoat iqtisodiyoti» fani qanday vazifalarni bajaradi?
3. «Sanoat iqtisodiyoti» ob'ekti deganda nimalarni tushunasiz?
4. «Sanoat iqtisodiyoti» fanini qanday usullar yordamida o'rganiladi?
5. «Sanoat iqtisodiyoti» fani yordamida qanday qonunlar va qonuniyatlar o'rganiladi?
6. «Sanoat iqtisodiyoti» fani qanday fanlar bilan chambarchas bog'liq?

2-BOB. SANOAT - MILLIY IQTISODIYOTNING YETAKCHI TARMOG'I

2.1. Sanoat-moddiy ishlab chiqarishning eng yirik yetakchi tarmog'i.

Tayanch iboralar: Moddiy ishlab chiqarish, mehnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari aholining ish bilan bandligi

Har bir mamlakatning sanoat quvvati hamda fan-texnika taraqqiyoti va iqtisodiyotni modernizatsiyalash ko'rsatkichlarini birinchi o'rinda yirik korxonalar belgilab beradi. Shu sababli "kichik" iqtisodiyotni rivojlantirish, ya'ni kichik va o'rta korxona hamda mikrofirmalarga keng yo'l ochib berishda yirik korxonalarning o'rni va rolini unutmazlik darkor. Chunki bu korxonalarda ishlovchi xodimlar soni katta bo'lishdan tashqari, fan-texnika yutuqlarini hayotga tatbiq etish, yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, mehnatni rag'batlantirish hamda do'stona, sherikchilik aloqalarini (jumladan, xorijiy korxona va firmalar bilan) rivojlantirishga keng imkoniyatlar mavjud. Shu sababli yirik, o'rta va kichik korxonalarning optimalligi ijtimoiy ishlab chiqarish talablari va milliy iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollari kelib chiqqan holda fan va xo'jalik amaliyotining eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Bu vazifani iqtisodiyotning har bir tarmog'i va sohasida hal qilishning yo'llari o'xshash bo'lmazligi yoki bir xil tavsifga ega bo'lmazligi mumkin. Har bir alohida yuzaga kelgan iqtisodiy holatda mavjud sharoitlar va rivojlanish afzalliklariga mos holda harakat qilish zarur.

O'zbekistonda ko'plab kichik, o'rta va yirik ishlab chiqarish korxonalari faoliyat ko'rsatayotgan bo'lib, ular iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlarini - og'ir sanoatdan yengil sanoatgacha, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashdan ilmiy ishlab chiqarishgacha qamrab olgan. Ular o'z faoliyatida ishlab chiqarishning barcha omillaridan - yer, tabiiy va mehnat resurslari, texnika va texnologiyalar, investitsiyalar, hozirgi zamon fani tomonidan ishlab chiqarishning asosi yoki mamlakatning milliy boyligi deb ataluvchi zamonaviy axborot tizimidan foydalanadi. Ma'lumki, boylik yoki salohiyat bir nechta avlod va butun jamiyatning xatti-harakatlari evaziga yaratiladi. Korxonalarning vazifasi ushbu boylikni asrab-avaylash va undan samarali foydalanishda ifodalanadi. Xo'jalik yuritishning mazkur tamoyillaridan bir oz bo'lsada chetga chiqish ijtimoiy ishlab chiqarish samardorligining pasayishiga, xo'jasizlik va isrofchilikka olib keladi.

Mamlakatda sanoatning rivojlanish darajasi quyidagi sohalar bilan chambarchas bog'liq, masalan, milliy iqtisodiyot, madaniyat, sog'liqni

saqlash, sport, turizm, fan va ta'lim va boshqalar. Iqtisodiyotning rivojlanish salohiyati qanchalik yuqori bo'lsa, davlatning yuqoridagi tarmoqlari va sohaları shunchalik rivojlangan bo'ladi. Shuningdek, sanoatning rivojlanish darajasi ushbu mamlakatda aholi farovonligi va turmush darajasida aks etadi.

2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etishning bir qancha maqsadlari qatorida sanoat sohasini rivojlantirish vazifasi belgilandi.

Bu vazifalar: milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish xajmini 1,4 baravarga oshirish, sanoatning yetakchi tarmoqlari va iqtisodiyotni yanada liberallashtirish hamda transformatsiya jarayonlarini yakunlash, energiya resurslari va tabiiy gaz bozorlarini ijtimoiy himoya kafolatlarini belgilagan xolda erkinlashtirib, sohaga xususiy investitsiyalarni keng jalb qilish hamda extiyojmand aholini himoya qilish uchun ijtimoiy iste'mol normalarini kiritish, iqtisodiyot tarmoqlari va aholiga neft-gaz mahsulotlarini uzluksiz yetkazib berilishini ta'minlash, mis sanoati klasterini tashkil etish orqali mis va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish xajmini 2 baravar ko'paytirish xamda 8 milliard dollarlik mahsulot ishlab chiqarish uchun asos yaratish, kimyo va gaz-kimyosi sohalarini rivojlantirish va tabiiy gazni qayta ishlash darajasini 8 foizdan 20 foizga yetkazish orqali kimyo sanoatida 2 milliard AQSH dollariga teng mahsulot ishlab chiqarish, avtomobil sanoatida kooperatsiyani yanada rivojlantirish orqali ishlab chiqarish xajmini 1,4 baravarga, eksport xajmini 2 baravarga ko'paytirish va mahalliy lashtirish darajasini oshirish, Chirchiq shahrida qishloq xo'jaligi mashinasozligi ishlab chiqarishini yagona sanoat klasteri usulida tashkil etish, qurilish materiallari ishlab chiqarish xajmini 2 baravarga ko'paytirish, to'qimachilik sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish xajmini 2 baravarga ko'paytirish, charm-poyabzal sohasini rivojlantirish orqali ishlab chiqarish xajmini 3 baravarga ko'paytirish, farmatsevtika sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish xajmini 3 baravar ko'paytirish va mahalliy bozorni ta'minlash darajasini 80 foizga yetkazish, elektrotexnika sanoatida yuqori qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish xajmini 2 baravarga va eksportini 3 baravarga oshirish, mebel mahsulotlari ishlab chiqarish xajmini 2,8 baravarga ko'paytirish, oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish dasturini amalga oshirish vazifalari qo'yildi. Shu bilan birga, yirik sanoat tarmoqlari va hududiy korxonalar o'rtasida sanoat kooperatsiyasini

rivojlantirish, sanoat tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish dasturlarini keng joriy qilish dolzarb vazifalar qatoridadir.

Ushbu vazifalarni bajarishda sanoat tarmoqlarida yo'qotishlarni kamaytirish va resurslarni ishlatish samaradorligini oshirish, "yashil iqtisodiyotga" o'tish tamoyillariga rioya etish zarurligi belgilandi.²

Sanoat taraqqiyoti ishlab chiqarish kuchlarining bir tomonlama rivojlanishiga xotima beradi, mamlakat va uning ajralmas qismi bo'lmish viloyatlarning tabiiy boyliklaridan, xom ashyo va mehnat resurslaridan kengroq va har tomonlama foydalanish imkoniyatini yaratib beradi.

2.2. Sanoatning tarixiy rivojlanish yo'llari va asosiy yakunlari.

Sanoat ishlab chiqarishi mamlakat va uning aholisi farovonligining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Uning rivojlanishi va yaxshilanishi jamiyatning oldinga siljishidir. Sanoat ishlab chiqarishining ko'plab tarmoqlari mavjud, ularsiz zamonaviy dunyoni tasavvur qilib bo'lmaydi. Ma'lum bir mamlakatda va ma'lum bir hududda qaysi sanoat ustun bo'lishiga nafaqat turli xil resurslar va inson resurslari mavjudligiga, balki ma'lum bir mamlakatda qanday iqtisodiy tizim ishlayotganiga ham bog'liq. Sanoat ishlab chiqarish indikatori to'g'risidagi ma'lumotlar asosida davlatning moliyaviy siyosati uchun kelajak uchun rejalar tuziladi. Ushbu indikatorning rolining oshishi davlat iqtisodiyoti mustahkamlanayotganidan dalolat beradi va bu o'z navbatida jahon bozorida tovarlarning raqobatbardoshligini oshirishga olib keladi.

Sanoat ishlab chiqarishi-bu eng murakkab mexanizm bo'lib, u yarim tayyor mahsulotlar, ehtiyot qismlar, komponentlar, xom ashyo va materiallardan yig'ish moslamalarini ishlab chiqarishni, so'ngra ushbu elementlardan tayyor mahsulotlarni yig'ishni amalga oshiradigan ishlab chiqarish va texnologik bo'linmalarni o'z ichiga oladi. Ko'pincha ishlab chiqarishning «infrazuzilmasi» yagona nomi bilan birlashtirilgan ko'plab yordamchi bo'linmalardan tashkil topadi.

Sanoat tabiiy uy dehqonchiligi doirasida paydo bo'ldi. Ibtidoiy kommunal tizim davrida ko'pchilik xalqlar orasida ishlab chiqarish faoliyatining asosiy tarmoqlari (dehqonchilik va chorvachilik) shakllanib, o'z iste'moli uchun mo'ljallangan mahsulotlar xuddi shu iqtisodiyotda qazib olingan xom ashyolardan tayyorlanganda. Uy sanoatining rivojlanishi va yo'nalishi mahalliy sharoitlar bilan belgilandi va xom ashyo mavjudligiga bog'liq edi:

- * terini qayta ishlash;
- * kigiz yasash;

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni

* daraxt po'stlog'i va daraxtini davolashning har xil turlari;
* turli xil mahsulotlarni to'qish (arqonlar, idishlar, savatlar, to'rlar);

* yigiruv;

* to'quvchilik;

* kulolchilik ishlab chiqarish.

O'rta asr xo'jalik tizimi uchun an'anaviy ravishda dehqon uy hunarmandchiligini patriarxal (tabiiy) dehqonchilik bilan birlashtirish, bu kapitalizmdan oldingi ishlab chiqarish usulining, shu jumladan feodalning ajralmas qismi hisoblanadi.

Hunarmandchilikni qishloq xo'jaligidan ajratish jarayoni ijtimoiy ishlab chiqarishning mustaqil tarmog'i-sanoatning shakllanishiga yordam berdi. Ko'pgina mamlakatlarda sanoat ishlab chiqarishini ijtimoiy mehnatning maxsus sohasiga ajratish keng hududlarning savdo-sanoat markazlari va feodal shaharlarning shakllanishi bilan bog'liq.

Kapitalizmning paydo bo'lishi va rivojlanishi sanoatning jadal o'sishiga, shuningdek sanoat ishlab chiqarish tabiatidagi tub o'zgarishlarga yordam berdi. Kapitalistik sanoatning rivojlanishi uch bosqichda amalga oshirildi:

* oddiy kapitalistik hamkorlik-kapitalistik ishlab chiqarish rivojlanishining dastlabki bosqichi, korxonada mehnat taqsimoti bo'lmagan taqdirda qo'l mehnatiga asoslanadi, ya'ni kapitalist bir vaqtning o'zida ishlaydigan va bir hil ishlarni bajaradigan ko'plab yollangan ishchilarni ekspluatatsiya qiladigan mehnatni ijtimoiylashtirish shakli;

* manufakturalar - lat. manufactura, lat. manus - qo'l va lat. factura-ishlab chiqarish) - rivojlanishning oddiy kapitalistik kooperatsiyadan keyingi ikkinchi bosqichi-qo'lda hunarmandchilik texnikasi va mehnat taqsimotiga asoslangan kapitalistik korxona. XVI asr o'rtalarida G'arbiy Yevropa mamlakatlarida paydo bo'lgan va kapitalist ishlab chiqarishning o'ziga xos shakli sifatida XVIII asrning so'nggi uchdan bir qismigacha hukmronlik qilgan. Yirik mashinasozlik sanoatidan oldin;

* yirik mashinasozlik sanoati-fabrikalar (lat. fabrica-ustaxona, lat. faber-usta) - yirik mashina ishlab chiqarish shakli, xom ashyoni mashina usulida qayta ishlash sanoat korxonasi. Siyosiy-iqtisodiy ma'noda bu tushuncha ruscha «zavod» bilan bir xil. An'anaga ko'ra, fabrikalar sanoatning yengil va qazib olish tarmoqlari (to'qimachilik, boyitish, aglomeratsiya va boshqalar) korxonalari deb ataladi.

Fabrikalarning paydo bo'lishi 18-asrning oxirgi uchdan bir qismi va 19-asrning birinchi choragidagi sanoat to'ntarishi natijasida yuzaga keldi.

XVIII asrning 60-yillaridan XIX asrning birinchi choragigacha buyuk Britaniyada sodir bo'lgan sanoat inqilobi, avval Buyuk Britaniyaning o'zida, keyin esa boshqa sanoati rivojlangan mamlakatlarda manufakturadan yirik mashinasozlik sanoatiga o'tishga sabab bo'ldi. XIX-XX asrlarning boshlarida yirik mashinasozlik sanoati bir qator davlatlarda sanoat ishlab chiqarishining ustun shakliga aylandi. XX asrning boshlarida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va hajmi bo'yicha Buyuk Britaniyani ortda qoldirgan AQSh va Germaniyada sanoat ishlab chiqarishi jadal rivojlandi.

Mamlakatimiz sanoati uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tdi va mustaqillik yillarida tubdan o'zgardi, chunki u bozor iqtisodiyotiga muvofiq rivojlana boshladi. So'nggi 10 yil ichida sanoat juda tez rivojlandi, natijada O'zbekiston sanoati rivojlangan mamlakatlar orasida o'z o'rnini egalladi. Mustaqillik yillarida avtomobilsozlik, motorsozlik va ushbu tarmoqlar uchun ehtiyot qismlar yaratish, neft va gazni qayta ishlash tarmoqlari, farmatsevtika, shuningdek zamonaviy televizorlar va kompyuterlar ishlab chiqarish kabi mutlaqo yangi tarmoqlar paydo bo'ldi.

O'tgan yillarda korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash hamda zamonaviy, yuksak texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarishni tashkil etishni tezlashtirish borasida faol investitsiya siyosati yuritishga alohida e'tibor qaratildi.

Bugungi kunda O'zbekiston Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo infratuzilma investitsiyalari banki kabi yirik xalqaro moliya institutlari va tashkilotlari bilan yaqin hamkorlikni yo'lga qo'ygan.

2022-yilga kelib, mamlakat iqtisodiyotiga investitsiya kiritgan mamlakatlar soni 50 dan ortdi. Ularning orasida Rossiya, Xitoy, Turkiya, Germaniya, Janubiy Koreya kabi mamlakatlar yetakchilik qilmoqda.

Mamlakatga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalar va kreditlar hajmi 2017-yilda 3,3 milliard dollarni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yil yakunida ushbu ko'rsatkich uch barobar ortib, 9,8 milliard dollarga yetdi.

Buning natijasida xorijiy investitsiyalar va kreditlarning jami investitsiyalardagi ulushi 23,8 foizdan 40,5 foizgacha ortdi.

Kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish manbalari va ulardan foydalanish borasida ijobiy sifat o'zgarishlari ro'y bermoqda.

Jami investitsiyalarning 73 foizdan ortig'i mamlakatimizning ichki manbalari hisobidan - korxonalar va aholi mablag'lari, investitsiya jarayonlarida tobora faol ishtirok etayotgan tijorat banklari kreditlari, shuningdek, davlat byudjeti va byudjetdan tashqari jamg'armalar mablag'lari hisobidan shakllantirilmoqda.

Jami investitsiyalarning 73,5 foizidan ortig'i ishlab chiqarish quvvatlarini barpo etishga yo'naltirilmoqda. Investitsiyalarning qariyb 45,3 foizi zamonaviy, yuksak samarali asbob-uskunalar xarid qilishga yo'naltirilgani ayniqsa muhimdir.

Mamlakatimizda faol investitsiya siyosati olib borilishi natijasida respublikamizda o'nlab zamonaviy korxonalar ishga tushirildi. Jumladan, "Jeneral Motors Powertrain O'zbekiston", "Zenit elektroniks" qo'shma korxonalari, "Muborak gazni qayta ishlash zavodi" unitar sho'ba korxonasi, "MAN" yuk tashish mashinalari ishlab chiqarish bo'yicha yangi majmuaning dilerlik markazi, "Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi" va ko'plab boshqa korxonalarni misol qilish mumkin. Navoiy issiqlik elektr stansiyasida bug'-gaz qurilmasini barpo etish, O'zbekiston-Xitoy gaz quvurining uchinchi yo'nalishi kabi yirik loyihalarni amalga oshirishda qurilish-montaj ishlari hozirgi kunda qizg'in pallaga kirdi.

Navoiy shahridagi erkin industrial-iqtisodiy zona muvaffaqiyatli faoliyat yurita boshladi, uning hududida yangi tashkil etilgan korxonalarda spidometrlar, avtomobillar uchun o'tkazgichlar, kompressorlar, raqamli televizion tyunerlar, energiyani tejaydigan lampalar, yoritish uskunolari, diodli lampalar, modemlar, polietilen va polipropilen quvurlar, kosmetika vositalari hamda tibbiyot mahsulotlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Har bir davlat milliy sanoatni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashning o'ziga xos usulini tanlaydi, shu bilan birga u innovatsion yuqori texnologiyali sanoatni rivojlantirishga e'tibor qaratishi mumkin. Shuningdek, mamlakatlar o'z siyosatlarini turli davrlarda, turli raqobatdosh ustunliklarga ega bo'lgan holda shakllantirganliklarini ham hisobga olish zarur. O'zbekiston iqtisodiyotida ham ichki, ham jahon bozorlarida potentsial raqobatbardosh tarmoqlar mavjud. Sanoat fan-texnika taraqqiyotining rivojlanishi bilan yonma-yon ketayotganligi sababli, tarmoqning raqobatbardoshligini oshirishning asosiy vositasi innovatsiyalar bo'lib, innovatsion sohaning (fan, yangi texnologiyalar) rivojlanish

darajasi barqaror iqtisodiy o'sishning asosini tashkil etadi va sohaning rivojlanish istiqbollari belgilaydi.

Shuni ham ta'kidlash zarurki, sanoat tarmoqlarini rivojlantirish uchun O'zbekiston moddiy, mehnat, moliyaviy va intellektual resurslar kabi ma'lum raqobatdosh ustunliklarga ega. Ana shu imkoniyatlardan oqilona foydalanilsa, respublika sanoati jadal va yaxshi rivojlanadi, bu esa mamlakatni yanada yuksak bosqichga ko'tarishga xizmat qiladi. Ko'pgina mamlakatlar innovatsion tarmoqlarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashga, ya'ni yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etishga e'tibor qaratmoqda.

2.3. Sanoat tarmoqlarining o'sishi tendentsiyasi

Mamlakatning milliy iqtisodiyotida sanoatning ahamiyati va rolini yana bir bor ta'kidlash lozim. Bu ko'plab muhim omillarga bevosita ta'sir qiladi, masalan:

- aholining farovonligi (malakali tibbiy yordam, yuqori darajadagi ta'lim, qulay uy-joy, aholini ish bilan ta'minlash va boshqalar);

- mamlakatning strategik xavfsizligi;
- aholini zarur mahsulotlar bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash;
- ilmiy-texnik taraqqiyot;
- investitsiya oqimlari;
- jahon bozoriga chiqish, eksportni ko'paytirish;
- mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy jihatdan foydali munosabatlar va boshqalar.

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, har bir davlat o'z siyosatini ishlab chiqishi va ushbu sohani rivojlantirish uchun to'g'ri yo'nalishni tanlashi kerak.

Sanoatni jadal va to'g'ri rivojlantirish uchun ustuvor yo'nalishlar ishlab chiqilgan:

- eksportning diversifikatsiyasini ta'minlaydigan va sanoatda tarkibiy o'zgarishlarga olib keladigan ustuvor sanoatning ishlab chiqarishini tezlashtirish.

- tashqi bozorlarda raqobatbardosh sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda yangi texnologiyalarni qo'llash orqali yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish.

- ichki va tashqi bozor uchun yuqori texnologiyalarga asoslangan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqaradigan mavjud korxonalarni modernizatsiya qilish.

- ichki va tashqi bozorda energiya sarfini kamaytirish, tannarxni pasaytirish va sanoat mahsulotlari sifatini oshirish orqali raqobatbardoshlikni oshirish. - birinchi navbatda zarur infratuzilmani rivojlantirish elektr energiyasi, gaz va suv yangi va allaqachon faoliyat yuritayotgan sanoat korxonalari uchun ta'minot.

- yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish.

Sanoat bilan chambarchas bog'liq bo'lgan barcha omillarni hisobga olgan holda va uni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlagan holda biz yuqori, ijobiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga erishishimiz, ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarini yaxshilashimiz, ichki va tashqi bozorni ta'minlashimiz, raqobatbardosh tovarlar eksportini ko'paytirishimiz, jahon bozorida barqaror o'rnimizni egallashimiz mumkin.

Iqtisodiyotning o'sish sur'ati bo'yicha mamlakat jahon hamjamiyatining boshqa davlatlari orasida 26-o'rinda turadi. 66,6 mingta korxona mavjud bo'lib, ularning to'rtidan bir qismi poytaxtda joylashgan.

Stat.uz-ning ma'lumotiga ko'ra, 2020 yil O'zbekistonda 66500,7 mln kilovatt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan. Aholi jon boshiga elektr energiyasi iste'moli 2,0 ming. kVt. soat.ni tashkil etgan

Davlatimiz rahbarining 2020-yil 10-iyuldagi "Iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va mavjud resurslarni jalb etish orqali iqtisodiyot tarmoqlarining yoqilg'i-energetika mahsulotlariga qaramligini kamaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori energiya samaradorligini yangi bosqichga olib chiqishi bilan ahamiyatlidir.

Shuningdek, "Energiyadan oqilona foydalanish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni bilan byudjetdan tashqari Tarmoqlararo energiyani tejash jamg'armasi tashkil etilishi belgilandi. Jamg'armaga qayta tiklanuvchi energiya manbalarining qurilmalari, issiqlik nasoslari, rekuperatorlar, reaktiv quvvatni tiklovchi qurilmalar (kondensator batareyalari), rele himoyasi uchun mikroprotessor bloklari, chastotali o'zgartirgichlar va bir tekis ishga tushirish qurilmalarini ishlab chiqarish bo'yicha startap-loyihalarni moliyalashtirish, ishlab chiqarish korxonalarining ustav jamg'armalari (kapitallari) hamda korxonalarining loyihalarini shakllantirishda ishtirok etish vakolati berildi. Bu esa ushbu sohaga xususiy sektorlarning ham kirib kelishiga imkon beradi.

Sohaga xususiy sektor uchun yo'l ochish va shu orqali raqobat muhitini shakllantirish, yoqilg'i-energetika resurslaridan samarali va

oqilona foydalanishni rag'batlantirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini mamlakat iqtisodiyotiga keng joriy etish, iqtisodiyot tarmoqlari va aholiga elektr energiyasi va neft-gaz mahsulotlarining uzluksiz yetkazib berilishini ta'minlash bilan birga, o'z navbatida mamlakat uchun atrof-muhit ifloslanishining kamayishi, elektr energiya ishlab chiqarish manbalarining diversifikatsiyalanishi, yangi tarmoq va yangi ish o'rinlarining yaratilishiga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 30 iyundagi 348-son "Yoqilg'i-energetika resurslari ta'minotida bozor mexanizmlarini joriy etish" to'g'risida qarorida "Aholi, iqtisodiyot tarmoqlari va tadbirkorlik subyektlarini ishonchli tarzda yoqilg'i-energetika resurslari bilan ta'minlash uchun moliyaviy-iqtisodiy shart-sharoitlar yaratish, narx shakllanishini bosqichma-bosqich bozor tamoyillariga o'tkazish va bunda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarining manfaatlarini hisobga olish va energetika sohasidagi loyihalarga xususiy investitsiyalarni jalb etish uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadlari tasdiqlandi.

Yoqilg'i-energetika mineral resurslari zaxiralar bilan ifodalanadi:

Neft sanoati Geologik konlar 5 milliard tonnani tashkil etadi, tasdiqlangan zaxiralar 100 million tonnani tashkil etadi, aksariyat istiqbolli neft qatlamlari Qoraqalpog'iston avtonom Respublikasi, Andijon, Buxoro, Qashqadaryo, Namangan viloyatlarida joylashgan.

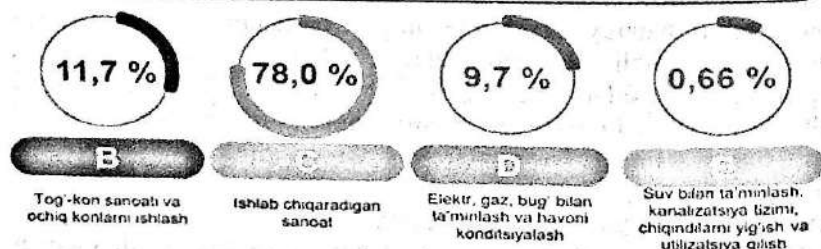
2020 yilda Respublika Neft 753,6 ming tonna va gaz kondensati qazib chiqarish 2027,9 ming tonna bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasining sanoat ishlab chiqarishi

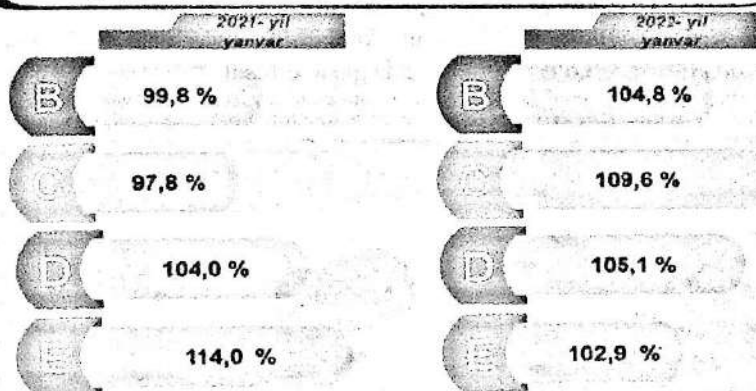
(2022- yil yanvar oyida)

Dastlabki ma'lumotlar bo'yicha 2022- yilning yanvar oyida respublika korxonalari tomonidan 32,9 trln. so'mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo'lib, 2021- yilning yanvar oyiga nisbatan sanoat ishlab chiqarishining fizik hajm indeksi* 108,5 % ni tashkil etdi.

Sanoat ishlab chiqarishi tarkibida eng katta ulush ishlab chiqaradigan sanoat hissasiga to'g'ri kelib, uning jami sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi 78,0 % ni tashkil etdi.

Asosiy iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat ishlab chiqarishi, FHI* % da

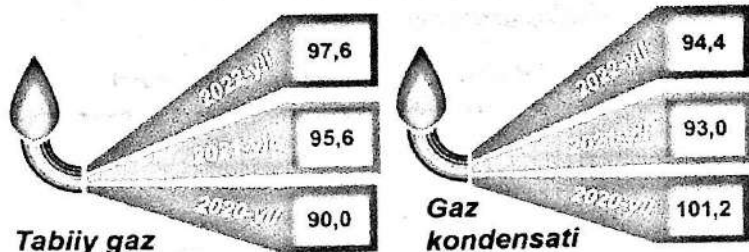

*Sanoat ishlab chiqarishining fizik hajmi indeksi ishlab chiqarilgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) hajmining taqqoslanadigan davrlardagi o'zgarishini tavsiflovchi nisbiy ko'rsatkichdir.

Keyingi yillarda amalga oshirilgan tadbirlar natijasida neft (gaz kondensati bilan birga) qazib olish hajmi yuqori sur'atlarda o'sib bormoqda.

Gaz sanoati. 2020 yilda Tabiiy gazni qazib chiqarish 49768,2 mln.m³ va iste'moli 46057,5 mln.m³ ni tashkil etgan.

Keyingi vaqtda Respublika neft va gaz sanoatini rivojlantirishning uzoq davrga mo'ljallangan kontsepsiyasi ishlab chiqilgan va u izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

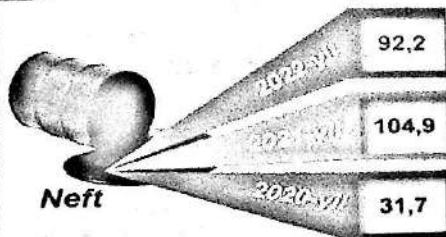
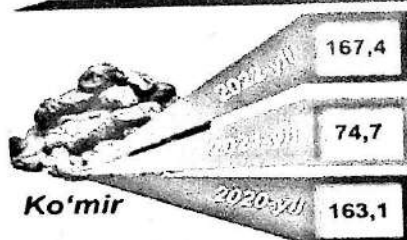
Sanoat mahsulotlari	2021-yil yanvar	2022-yil yanvar	Farq +/-
Tabiiy gaz, mln. kub.m.	4789,9	4674,9	-115
Gaz kondensati, ming t.	127,6	120,4	-7,2

O'zbekiston Respublikasi ko'mir sanoati.

O'rganilgan zaxiralar 2 milliard tonnadan oshadi, uning eng katta konlari Angren, Boysun, Sharg'un konlarida joylashgan. Ulardan birinchisida jigarrang ko'mir ochiq usulda qazib olinadi.

Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlashda yirik sanoat korxonalari tomonidan ayrim turdagi sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish

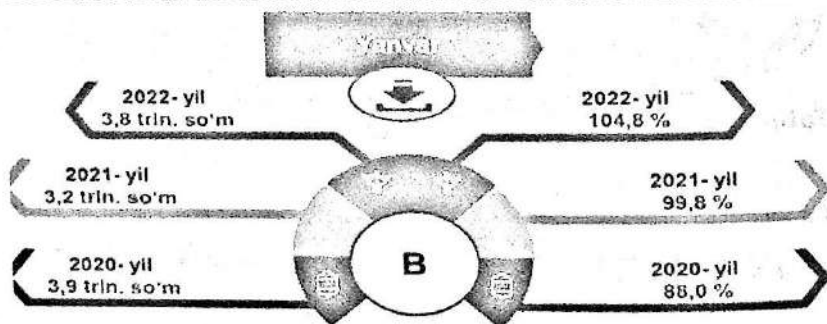
O'tgan yilning mos davriga nisbatan, % da

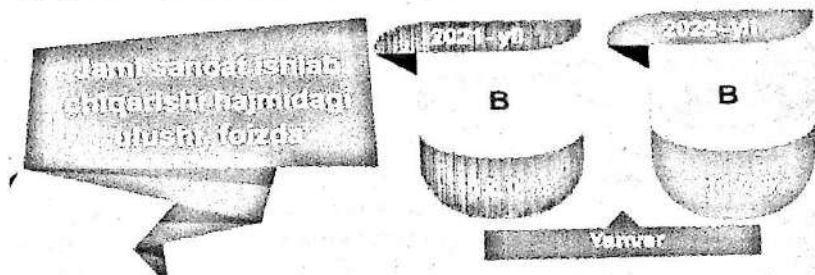
Sanoat mahsulotlari	2021- yil yanvar	2022- yil yanvar	Farqi +/-
Ko'mir, ming t.	287,7	481,8	193,9
Neft, ming t.	67,0	61,8	-5,2

Jami sanoat ishlab chiqarishi fizik hajmi o'sishining asosiy omili bo'lib, tog'-kon sanoati va ochiq konlarda ishlash – 4,8 %, ishlab chiqaradigan (qayta ishlash) sanoatning – 9,6 % ga, elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalashning – 5,1 % ga hamda suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilitatsiya qilishning – 2,9 % ga o'sishi kuzatildi.

Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash sanoati

Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash korxonalari tomonidan 2022- yilning yanvar oyida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 3,8 trln. so'mni yoki jami ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining 11,7 % ini tashkil etdi.

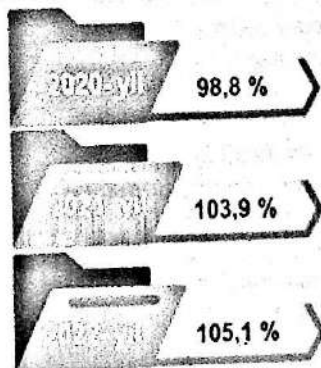
Metallurgiya sanoati. Respublikada metall rudalari: allyuminiy, mis (Kalmikir, uzoq Sarichek konlari), volfram, qo'rg'oshin, rux, lityum konlari to'liq o'zlashtirilmoqda. Kumush konlari mavjud. Jami konlari 4 ming tonnani tashkil etadigan oltin zaxiralari bo'yicha mamlakat jahonda 4-5-o'rinda turadi. Muruntau tumani oltin qazib olishning an'anaviy markazi hisoblanadi. Shuningdek, O'zbekiston 40 ta qimmatbaho metallar konlariga egalik qiladi.

Mamlakatning janubida olmos, ametist, firuza konlari ko'p.

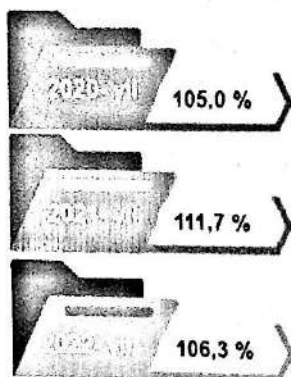
Respublikamizda qurilish materiallarining katta zaxiralari mavjud. Qum, loy, shag'al, qoplamali tosh, ozokerit, tsement ishlab chiqarish uchun xom ashyo mavjud. Kaolin, fosforitlar, tosh va kaliy tuzlari mavjud. Termal (vodorod sulfidi, radon, yodli, ozgina gidroksidi) va mineral suv manbalari rivojlanish uchun juda muhimdir.

Metallurgiya sanoati

2021- yilning yanvar oyida ishlab chiqaradigan sanoat tarkibida metallurgiya sanoati ulushi 33,3 % ni tashkil etib, uning fizik hajm indeksi 3,9 % ga oshgan bo'lsa, 2022- yilning yanvar oyi yakunlariga ko'ra, metallurgiya sanoatining ulushi 30,2 % gacha ko'tarilib, fizik hajm indeksi esa, 5,1 % ga o'sdi va ishlab chiqarish hajmi 7 736,7 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Boshqa nometall mineral mahsulotlar ishlab chiqarish

2021- yilning yanvar oyida ishlab chiqaradigan sanoat tarkibida boshqa nometall mineral mahsulotlar ishlab chiqarishning ulushi 4,5 % ni, uning fizik hajm indeksi esa 111,7 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2022- yilning yanvar oyi yakunlariga ko'ra, boshqa nometall mineral mahsulotlar ishlab chiqarishning ishlab chiqaradigan sanoat tarkibidagi ulushi 4,1 % ni tashkil etdi, o'tgan yilga nisbatan fizik hajm indeksi esa 6,3 % ga oshdi va ishlab chiqarish hajmi 1043,4 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Qora metallurgiya Metallurgiya sanoati mamlakat sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning o'ndan bir qismini ta'minlaydi. Metallarning katta qismini (tahminan 90%) Toshkent viloyatining Bekobod shahrida joylashgan «O'zbek metallurgiya kombinati» ochiq aksiyad jamiyati ishlab chiqaradi.

Rangli metallurgiya – Konchilik sanoati kon ishlari tarkibini ta'minlovchi bo'g'in sifatida foydali qazilma konlarini qazib olish va dastlabki boyitish ishlarini amalga oshiradi. Konchilik sanoati mamlakat sanoat xo'jaligiga yoqilg'i (ko'mir, yonuvchi slanetslar, torf, neft, tabiiy gaz), rangli va radioaktiv metallar rudalari, kon-kimyo xom ashyolari, qum, materiallari va boshqa xom ashyolarini yethazib beradi. Yuqorida sanab o'tilgan xom ashyo va minerallarning dunyo miqiyosida qazib chiqarish ekspertlar hisobi bo'yicha 160-180 mlrd. tonna kon massasini tashkil qiladi. Hozirgi vaqtda har yili yer ostidan 8 mlrd. tonna yoqilg'i, 570 mln.t metall rudasi, 170 mln.t rangli metall rudasi, 620 mln.t industrial miqdor xom ashyo qazib olinmoqda. Biroq zamonaviy texnika va texnologiya qazib olingan kon massasining atigi 3 -5 % dangina foydalanishni ta'minlay olmay xolos. Qolgan 95-97% qismi sanoat chiqindisi hisoblanadi.

Konchilik sanoatining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyoti va muhojir quvvati hamda mustaqilligining mustahkamlashda katta ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi konchilik sanoati rivojlangan mamlakatlardan biri sifatida yetakchi o'rinlarda turadi. Hozirgi vaqtda respublikada konchilik sanoatining quyidagi tarmoqlari mavjud bo'lib, ular yuqori sur'at bilan rivojlanib bormoqda:

-yoqilg'i qazib chiqarish (ko'mir, yonuvchi slanetslar, neft, tabiiy gaz, uran);

-rangli metallurgiya (oltin, kumush, miss, ruh, qo'rg'oshin, volfram va boshqalar);

-kon-kimyo xom ashyosi qazib chiqarish (apatit, fosforit va turli mineral tuzlar);

-tabiiy qurilish materiallari qazib chiqarish (granit, marmar, tuf, ohaktosh, shag'al, qum, soz tuproq va boshqalar).

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasi hududida 2800 ga yaqin turli foydali qazilma konlari topilgan. Ulardan 850 dan ko'prog'i to'la razvedka qilingan va 400 ga yaqini ishlatilmoqda. Biroq shuni aytish kerakki, ishlatilayotgan konlarning qariyb 80- 85% tabiiy qurilish materiallari konlariga to'g'ri keladi. Bu konlarni qazib olayotgan korxonalarining ishlab chiqarish quvvati juda kichik bo'lib, kon massasi bo'yicha unumdorligi 25-50 ming tonna (yoki kub metr) ni tashkil qiladi. Shu bilan bir qatorda o'rta va katta ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan konchilik korxonalari ham respublika iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Ularga Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, Navoiy kon-metallurgiya kombinati, O'zbekiston "Ko'mir" aksionerlik jamiyati, shuningdek, ko'plab neft va tabiiy gazni qazib chiqaruvchi korxonalar misol bo'la oladi.

Rangli metallar sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish jarayonlarini intensivlashtirish, turli foydali qazilmalarning yangi konlarini o'zlashtirish hisobiga rangli metallurgiya ishlab chiqarishini rivojlantirish mo'ljallanmoqda, shu bilan birga, yangi fabrika va konlar barpo etiladi. Jizzax viloyatida O'zquloq qo'rg'oshin-ruh koni, Surxondaryo viloyatida kon boyitish korxonasi quriladi. Olmaliq kon-metallurgiya kombinatida mis, ruh, sulfat kislotasi va yo'ldosh elementlarni ishlab chiqarish ko'paytirildi. O'zbekiston kombinatida yirik gabaritli molibden va volfram prokati hamda boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish mo'ljallanmoqda.

Oltin qazib olish sanoati. Oltin insonga ma'lum bo'lgan dastlabki metallardan. Arxeologik topilmalardan oltin buyumlarning mil. dan 5—4 ming yil ilgari yasalgani ma'lum bo'ldi. Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoyda mil. av. 3—2 ming yilliklarda oltin qazib olingan va undan turli buyum va bezaklar ishlangan, keyinchalik tanga pul zarb qilingan.

Oltin tabiatda ko'pincha erkin holda (tug'ma oltin) uchraydi. Tabiatda uchraydigan birikmalari juda oz, ulardan muhimi kalaverit minerali (AuTe₂)dir. Sof oltin mayda zarra holda kvartsga, har xil sulfidli rudalarga, ko'pincha qumga aralashgan bo'ladi. RF da (Ural, Sibir), Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, AQSH (Kaliforniya), Braziliya, Avstraliya, Kanadada, shuningdek, Afrika mamlakatlarida oltin konlari bor.

O'zbekistonning Olmaliq, Zarafshon (Marjonbuloq), Qizilqum hududlarida oltin va polikristall konlari mavjud.

Oltin rudalardan bir necha usulda, oltinli qummi suv bilan yuvib, zarralar holida ajratib olinadi.

Olmaliq kon-metallurgiya korxonasida mis kuporosini elektroliz qilish jarayonida hosil bo'lgan toshqoldan oltin ajratib olinadi. «Zarafshon-N'yumont» O'zbekiston—AQSH qo'shma korxonasi Zarafshon oltin ishlab chiqarish kompleksi chiqindisidan sian usulida oltin ajratib olishni yo'lga qo'ygan. Bu usulda ishlatiladigan erituvchilar nihoyatda zaharli bo'lganligi sababli O'zbekiston olimlari samarali va inson salomatligi uchun bezarar erituvchilar olish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borishmoqda.

Oltin valyuta sifatida, zargarlikda, kimyo sanoatida, elektrotexnikada, asbob-sozlikda, tibbiyotda, fotografiyada qo'llanadi

Mamlakat mustaqilligining dastlabki yillarida infratuzilmasi yuqori darajada rivojlangan Samarqand va Toshkent viloyatlarida oltin rudali konlar aniqlandi va razvedka qilindi. Dunyoning eng yirik oltin rudali provintsiyasi bo'lgan Qizilqumdagi Muruntov bilan bir qatorda Ajibugut, Bulutkon, Balpantov, Arintontov, Turbay va boshqa yangi konlar aniqlandi va o'rganildi.

Hozirgi O'zbekistonning oltin zahiralari dunyoning eng mashhur va ishonchli banklarida saqlanmoqda. Ular orasida nemis «Doyche bank»i va Shveytsariyaning «YUBS» banki bor. Respublika hukumati katta daromad olish uchun bu oltinni ma'lum vaqtga valyutaga aylantirmoqda. Oltin zahiralarni garovga olib, O'zbekistonga strategik iqtisodiy loyihalarni amalga oshirish uchun kreditlar ajratilmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, oltin qazib chiqarish bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirildi. Natijada O'zbekiston oltin qazib chiqarish bo'yicha dunyoda yettinchi o'ringa, MDH da esa ikkinchi (Rossiyadan keyin) o'ringa chiqib oldi. Aholi jon boshiga oltin ishlab chiqarish hajmi bo'yicha O'zbekiston MDHda birinchi va dunyoda beshinchi o'rinda turadi.

Respublika kumush konlariga ham ega. Bular Navoiy viloyatidagi Visokovolnoe, O'qjetpes, Kosmonachi va Namangan viloyatidagi Oqtepa konlaridir. Katta miqdordagi tasdiqlangan zahiralalar oltin va mis-porfir konlarida mavjud. Oqtepa koni kumush qazib chiqarish bo'yicha eng istiqbolli va chet ellik investorlar uchun jozibali kondir.

O'zbekistonda qimmatbaho metallar ishlab chiqarish bilan bir qatorda uran ham qazib olinadi. Uni olish uchun mineral xom ashyo bazasi mavjud. Uran eng samarali va ekologiya nuqtai nazaridan optimal hisoblangan usul - yer ostida ishqorlar yuvish usuli bilan olinadi.

Mis, qo'rg'oshin-ruh sanoati Misning barcha ishlab chiqarilishi, kumush ishlab chiqarishning 90 foizi va oltin ishlab chiqarishning 20 foizi Olmaliq kon-boyitish kombinatida to'plangan. O'z tarkibida ikkita kon-ruda

korxonasi, ikkita boyitish fabrikasi va ikkita metallurgiya korxonasi bo'lgan kombinat mis-molibden va qo'rg'oshin-sink konlarini qazib olish bilan shug'ullanadi.

Chirchiq shahridagi o'zbek refrakter va issiqqa chidamli metallar kombinati molibden va volframni qayta ishlashga ixtisoslashgan. Oltin eritishning katta qismi uran va oltinning eng yirik o'nta ishlab chiqaruvchisi bo'lgan «Navoiy kon-metallurgiya kombinati» DKda to'plangan

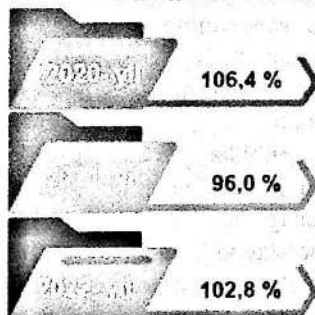
Kimyo sanoati. Kimyo sanoatining asosiy tarmoqlaridan biri – bu mineral o'g'itlar ishlab chiqarish sohasidir. Unda qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan ammosfos, ammiak selitrasi, ammoniy sulfat, superfosfat, karbonit, suyultirilgan ammiak, azotli va fosforli o'g'itlar ishlab chiqariladi. Chirchiq kimyo kombiniti, Farg'ona azotli o'g'itlar, Navoiy kimyo birlashmasida asosiy turdagi azotli o'g'itlar, Qo'qon superfosfat zavodi, Samarqand kimyo zavodi, Olmaliq «Ammofos» birlashmasida ammosfos, oddiy va ammoniydashgan superfosfat, qumoq ammoniy kabi fosforli o'g'itlar ishlab chiqariladi.

Kimyo sanoatida mineral o'g'itlar ishlab chiqarish hajmi respublika qishloq xo'jalik ehtiyojlarini to'la ta'minlaydi, ularning bir qismi chetga chiqariladi. O'zbekiston qishloq xo'jaligida kaliy o'g'itlarga bo'lgan yillik ehtiyoj asoslangan me'yorlar bo'yicha (100% oziq modda hisobida) 800 ming tonnadan iborat. Qashqadaryo viloyatidagi kaliy tuzlari konlarini o'rganish va uning negizida kaliy o'g'itlar ishlab chiqaradigan kaliy zavodi qurilishi rejalashtirilgan.

Kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish

2021- yilning yanvar oyi yakunlariga ko'ra kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish sanoatining ishlab chiqaradigan sanoatdagi ulushi 8.0 % ni tashkil etgan. fizik hajm indeksi esa 96.0 % ni tashkil etgan.

Shuningdek, 2022- yilning yanvar oyida ishlab chiqaradigan sanoatdagi ulushi 7.7 % ni, fizik hajm indeksi 102.8 % ni hamda ishlab chiqarish hajmi 1 970,7 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Sulfat kislotasi kimyo sanoati tarmoqlari uchun muhim xom ashyodir. Respublikamizda sulfat kislota ishlab chiqaradigan yirik quvvatlar Olmaliq «Ammofos» birlashmasi, Samarqand kimyo zavodi, Navoiy kon-metallurgiya kombinati, Muborak gazni qayta ishlash majmuasida barpo etilgan.

Soda sanoatining Markaziy Osiyo mamlakatlarida yagona bo'lgan korxonasi - Qo'ng'iro't soda zavodi qurilishi 1995 yildan boshlandi (yillik loyiha quvvati 210 ming tonna soda).

O'simliklarni himoya qilishning kimyoviy vositalari (defoliant, desikat, gerbitsiy, insektitsid, fungitsidlar) «Farg'onaazot» birlashmasida (1965 yildan; magniy xlorot defolianti), Navoiy kimyo zavodida (1960 yildan; gerbitsitlar, insektitsidlar) ishlab chiqariladi. Bu korxonalarning yillik quvvati magniy xlorit defolianti bo'yicha 60 ming tonna, gerbitsit va insektitsitlar bo'yicha 5 ming tonnadan ortiq.

Respublika qishloq xo'jaligida o'simliklarni kasallik va zararkunandalardan kimyoviy himoya qilishda qo'llaniladigan oltingugurt kukuni Sho'rsuv kon-kimyo korxonasida hamda Muborak gaz majmuasida ishlab chiqariladi. Mahalliy resurslardan oltingugurt ishlab chiqarishni yiliga 50 ming tonnaga yetkazish rejalashtirilgan.

Kimyoviy tolalar va iplar xilma-xil xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi. «Elektrokimyosanoat» ishlab chiqarish birlashmasida kaprolaktam (yillik quvvati 80 ming tonna), Farg'ona kimyoviy tolalar zavodida atsetat iplar, «Navoiyazot» birlashmasida nitron akril tolalari (yiliga 40 ming tonnadan ko'proq), «Farg'onaazot» birlashmasida tsellyulaza atsetati (yillik quvvati 42 ming tonna) ishlab chiqariladi. Farg'ona furan birikmalari zavodida tsellyulaza mustaqilligini ta'minlash bo'yicha paxta lintidan yiliga 30 ming tonna tsellyuloza ishlab chiqarishga ixtisoslashgan quvvatlar barpo etilmoqda.

Rezina mahsulotlari Angren «O'zbekrezinatexnika» birlashmasi va kimyo sanoatining boshqa korxonalarida (Samarqand kimyo) kalishlar ishlab chiqarish 10 mln. juftga etdi. Shuningdek, bu tarmoq korxonalari respublika avtomobil sanoati uchun rezina-texnika mahsulotlari ishlab chiqaradi.

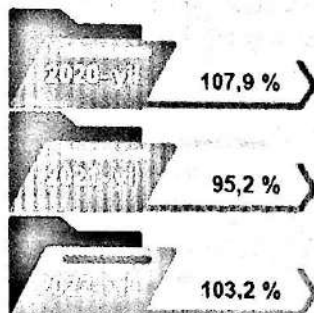
Respubilka plastmassa va propilen mahsulotlarini qayta ishlovchi (Ohangaron «Santexlit», Jizzax plastmassa quvurlari zavodi), turli markadagi lak - bo'yoq mahsulotlari (Toshkent «Rangli lak» firmasi-lak bo'yoq zavodi), mebel sanoati uchun sintetik smolalar (Farg'ona furan birikmalari zavodi), ro'zg'or kimyosi mahsulotlari («O'zro'zg'orkimyo» birlashmasi, Olmaliq ro'zg'or kimyosi zavodi, Namangan kimyo zavodi), Toshkent yog'-moy kombinati tarkibida sintetik yuvish vositalari ishlab chiqaradigan yirik korxonalar ishlab turibdi.

Yiliga 125 ming tonna polietilen plyonkasi va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi qurilgan.

Rezina va plastmassa buyumlar ishlab chiqarish

2021- yilning yanvar oyi yakunlariga ko'ra, rezina va plastmassa buyumlar ishlab chiqarish sanoatining ishlab chiqaradigan sanoatdagi ulushi 1,5 % ni tashkil etgan, fizik hajm indeksi esa 95,2 %.

Shuningdek, 2022- yilning yanvar oyida ishlab chiqaradigan sanoatdagi ulushi 1,3 % ni, fizik hajm indeksi 103,2 % ni hamda ishlab chiqarish hajmi 321,1 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Atir-upa mahsulotlari «Lola» firmasi (Toshkent), dori-darmonlar «O'zkimyofarm» birlashmasi (Toshkent kimyo-farmatsevtika zavodi)da «O'zfarmasanoat» davlat aktsiyadorlik kontserni korxonalarida ishlab chiqariladi.

Tarmoqdagi bir necha korxonalarda g'o'zapoyadan mebel va qurilishi sanoatida keng qo'llaniladigan yog'och tolali taxtalar (orgalet) ishlab chiqarish o'zlashtirildi.

Istiqbolda kimyo sanoatini rivojlantirish fosforit, tsellyuloza, kaustik va kaltsiy sodasi, kaliy o'g'itlar, o'simliklarni kimyoviy himoya vositalari, toluol, polimerlar kabi eng muhim xom ashyo turlari bo'yicha respublikamizning mustaqillikka erishish, mahalliy xom ashyodan mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyasini yaratish, chet mamlakatlardan olinayotgan kimyo mahsulotlarining ko'p qismini, ya'ni asosiy turlarini respublikada ishlab chiqarishni tashkil etish, ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, xorijiy texnologiyalardan foydalanish, ekologik muammolarni hal etish, kimyo sanoatining eksport imkoniyatlarini kengaytirish yo'nalishlarida ish olib borilmoqda. Kimyo sanoati korxonalarida Xitoy, AQSH, Yaponiya, Germaniya, Italiya korxonalari bilan o'zaro fan-texnika, savdo-sotiq sohalarida hamkorlik yo'lga qo'yilgan, xorijiy sheriklar ishtirokida qo'shma korxonalar tashkil etilmoqda. Kimyo sanoati korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va ularni asosan hissadorlik jamiyatiga aylantirish ishlari amalga oshirilmoqda.

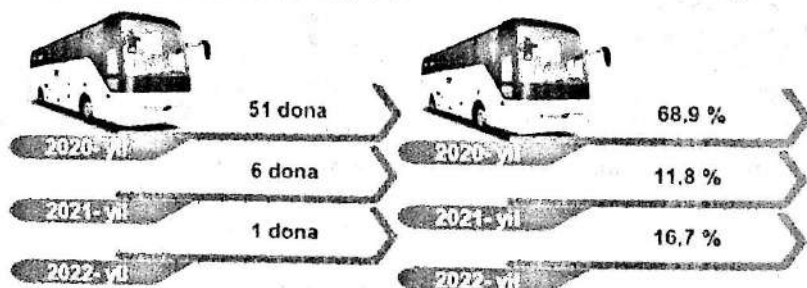
Mashinasozlik sanoati - Respublika hududida 300 dan ortiq mashinasozlik va metallni qayta ishlash korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

Biroq, 2012 yilda respublikaning aviatsiya sanoati o'z faoliyatini to'xtatdi. Chkalov nomidagi sobiq yirik aviatsiya ishlab chiqarish

birlashmasi «Toshkent mexanika zavodi» AJ deb qayta nomlanib, mexanika mahsulotlar, turli butlovchi qismlar va maishiy mahsulotlar ishlab chiqarishga to'liq diversifikatsiya qilindi.

Avtobus ishlab chiqarish sanoati

Respublikada 2022- yilning yanvar oyida 1 dona avtobus ishlab chiqarilib, ushbu ko'rsatkich o'tgan yilning mos davriga nisbatan 83,3 % ga kamaygan.

270 ming dona avtotransport vositalarini ishlab chiqaradi avtosanoat o'zini ancha yaxshi his qilmoqda (2019 yil ma'lumotlari). avtomobil ishlab chiqaruvchi mamlakatlar ro'yxatida 28-37 o' Markaziy Osiyoda eng yaxshi ko'rsatkich va postsovet hududida ikkin o'rinda turadi. Ko'p jihatdan bunday ko'rsatkichlar Germaniya, Yapon va Janubiy Koreyaning asoschilari tufayli mumkin bo'ldi. O'zbekiston avtomobilsozlik sohasigagi quyidagi ishlab chiqarish quvvatlari faoliyatini yo'lga qo'yildi:

-UzAutoSanoat-yirik uzal yig'ma avtokorxonalarining ishlab chiqarish quvvatlari xoldingi;

-«GM-Uzbekiston» AJ-yengil avtomobillarning butun sinfini ishlab chiqarish;

-SamAvto MCHJ 37 yo'lovchiga mo'ljallangan avtobuslar va mashinalari ishlab chiqaradigan, yuk ko'tarish quvvati 18 tonnaga bo'lgan O'zbekiston-Yaponiya korxonasi;

-JV ManAuto-Uzbekistan MAN markali maxsus texnika, mashinalari va Tirkamalar ishlab chiqarish bo'yicha O'zbekiston Germaniya korxonasi.

- eng qadimgi korxonalardan biri bo'lgan Toshkent traktor zavodi traktorlari va ularga tirkamalari negizida paxta tashishni o'zlashtirdi.

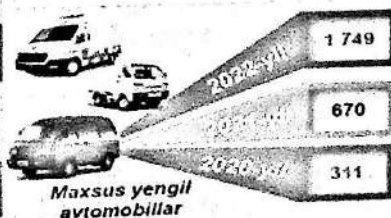
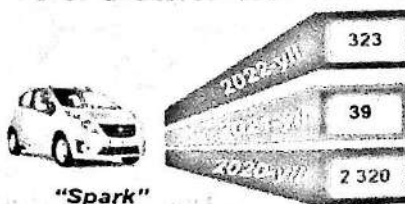
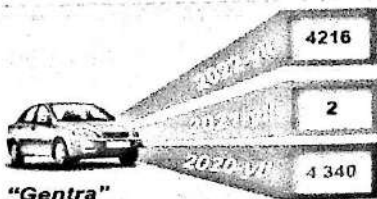
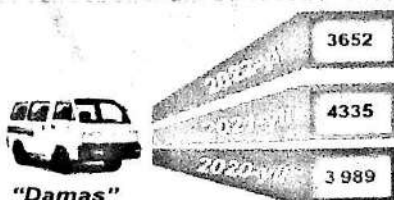
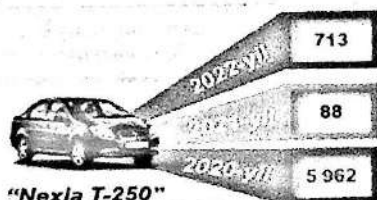
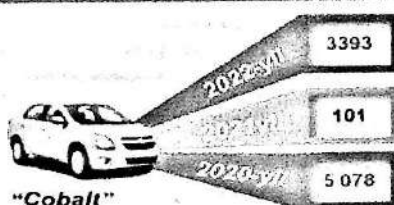
esa ushbu hosilni yetishtirish bilan band bo'lgan respublika uchun juda muhimdir. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi mashinasozligi sohasida «O'zbekselmash», «Toshselmash», «Chirixselmash» yuqori ixtisoslashgan texnikasi ishlab chiqariladi.

Davlatning elektrotexnika sanoati rivojlanib bormoqda va bu yo'nalishda ko'plab korxonalar tashkil etilmoqda. Bular:

- «O'zelektroapparat-Elekt Paneli»;
- Maishiy texnika ishlab chiqaruvchi «Artel» kompaniyalari guruhi;
- videotexnika, teleapparat, o'tkazgich va kabel mahsulotlari ishlab chiqaruvchi Toshkent «Algoritm», «Zenit» va «O'zkabel» korxonalari;
- Andijon «Andijankabel» va «elekt apparati»;
- maishiy muzlatgichlar ishlab chiqaradigan Sino-Xitoy kompaniyalari.

Yengil avtomobillar ishlab chiqarish sanoati

Avtomobil ishlab chiqarish sanoatida 2022-yilning yanvar oyida 3 393 dona "Cobalt" (o'tgan yilning mos davriga nisbatan 33,6 m. ga oshdi), 713 dona "Nexia T-250" (8,1 m. ga oshdi), 4 216 dona "Lacetti-Gentra" (2108,0 m. ga oshdi), 323 dona "Spark" (8,3 m. ga oshdi), 1 749 dona maxsus yengil avtomobillar (2,6 m. ga oshdi) hamda 3 652 dona "Damas" (84,2 %), avtomobillari ishlab chiqarildi.

Avtomobil sanoati – mashinasozlikning muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, uning korxonalarida avtomobillar, tirkama (pritsep) va yarim tirkama yuk tashish moslamalari, avtomobillarga ehtiyot qismlar, agregatlar va boshqa ehtiyot qismlar ishlab chiqariladi. Shuningdek, motosiklar, motorollerlar, mopedlar, velosiped ishlab chiqarish korxonalari ham avtomobil sanoati tarkibiga kiradi.

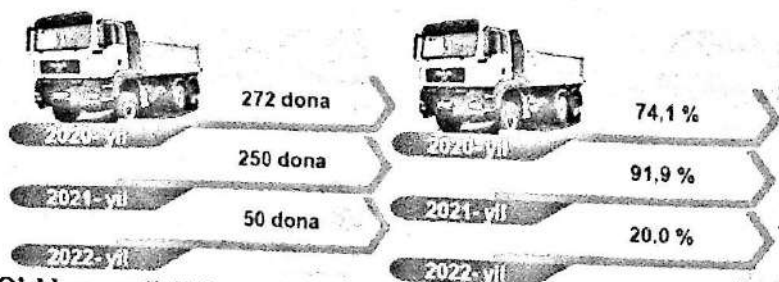
Ishlab chiqaradigan sanoatda yirik sanoat korxonalari tomonidan ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish

Sanoat mahsulotlari	2021-yil Yanvar	2022-yil Yanvar	O'zgarish %
Yengil avtomobillar, dona	5235	14046	8811
Yuk avtomobillari, dona	250	50	-200
Avtomobil dvigatellari, ming dona	1,9	12,6	10,7
Yumshoq bug'doy va spelta uni, ming t.	160,9	144,2	-16,7
Paxta tolasi, ming t.	82,7	68,0	-14,7
O'simlik yog'i (tozalangan), ming t.	18,2	8,4	-9,8

Ishlab chiqaradigan sanoatda yirik sanoat korxonalari tomonidan ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish

Yuk avtomobillari ishlab chiqarish sanoati

Respublikada 2022- yil yanvar oyida jami 50 dona yuk avtomobillari ishlab chiqarildi. Yuk avtomobillari ishlab chiqarish sanoati o'tgan yilning mos davriga nisbatan 80,0 % ga kamaygan.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi. 1931 yil «Toshqishloqmash» zavodining birinchi navbati ishga tushirildi. Zavod paxtachilik uchun xilma-xil texnika ishlab chiqara boshladi. Hozirgi paytda bu tarmoq korxonalari

qishloq xo'jaligi uchun mashinalar sistemasiga tegishli barcha mashina-mexanizmlarni yetarli darajada ishlab chiqarmoqda.

Paxta tozalash sanoati mashinasozligi «O'zbekpaxtamash» birlashmasida jamlangan. Uning tarkibida Toshkent mashinasozlik zavodi (bosh korxona), Andijon «Tojmetall» zavodi va Kattaqo'rg'on «Paxtamash», Chustdagi «Olmospaxtamash» zavodlari, Toshkent davlat maxsus paxta tozalash uskunolari konstruktorlik byurolari bor. Bu sohaning asosiy mahsulotlari – paxta tayyorlash punktlari, paxta tozalash zavodlari uchun texnologik qurilmalar, arrali va jo'vali (valikli) paxta tolasi ajratish (jun) mashinalari, linterlar, tola tozalagichlar, chigit saralash va tozalash mashinalari, transportyorlar, g'aram buzgichlar, paxta uzatkichlar, tunnel ochish mashinalari, paxta g'aramlarini shamollatish va chang tutish mashinalari, shuningdek, kanopni qayta ishlash mashina va qurilmalari – jami 50 xil dan ortiq mahsulot turlarini o'z ichiga oladi.

Qurilish mahsulotlari va materiallarini ishlab chiqarish

Qurilish industriyasi korxonalari «O'zqurilishmateriallari» AJda 100 dan ortiq turdagi mahsulotlar: ohak, sement, gips; pardozlash, tom yopish, devor, dekorativ, gidro - va issiqlik izolatsiyasi materiallari ishlab chiqarishni amalga oshiruvchi 120 ta tashkilotni birlashtiradi.

Qurilish sanoatida har yili 12 million tonnagacha tsement ishlab chiqaradigan 18 ta tsement korxonasi yetakchi rol o'ynaydi. Bu aktsiyadorlik jamiyatlari:

- «Dogwood tsement» - 3,5 million tonna,
- «Ohangarantsement» - 1,74 million tonna,
- «Quvasaitsement» - 1,08 million tonna,
- «Bekabadsement» - 1,07 million tonna,
- «Olmaliq KMK», o'z ichiga Sherabad qishloq xo'jaligi zavodi – 1,5 million tonna va Jizzax tsement zavodi – 1,0 million tonna.

Qolgan 12 tsement ishlab chiqaruvchilari- umumiy quvvati 2,2 million tonna.

Yengil sanoat. Respublika uchun an'anaviy bo'lgan sanoat paxta xom ashyosini yetishtirish, ipak va paxta matolari ishlab chiqarish, turli xil tolalar, kanop, gilam tayyorlash, shuningdek, galanteriya mahsulotlari ishlab chiqarishga asoslangan. Bundan tashqari, mamlakat sanoatining uchdan bir qismini tashkil etuvchi sanoat korxonalari, paypoq, kiyishga tayyor tikuvchilik mahsulotlari, sopol idishlar va chinni buyumlar ishlab chiqaradi.

So'nggi o'n yilliklarda ushbu sanoatning rivojlanishi mamlakatning eng katta yutuqlaridan biridir. Ko'plab xorijiy investorlar jalb qilindi, bu esa mavjud imkoniyatlarni sezilarli darajada rekonstruksiya qilish va dunyoning 50 ta davlatiga yo'naltirilgan to'qimachilik eksportini 8 million dollardan 1

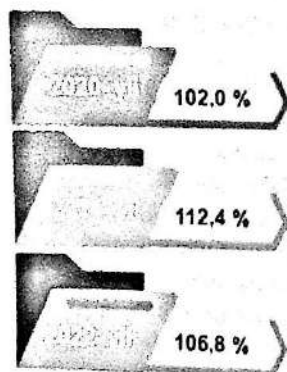
milliard dollargacha oshirishga imkon berdi. 2018 yilda quyidagilarni ishlab chiqarish o'zlashtirildi:

- nitron tolalari va iplari,
- aralash va ko'ylak matolari,
- sintetik va polyester tolalar.

O'zbekiston yengil industriyasi iqtisodiyotida 300 ta xo'jalik yurituvchi subyektlar konglomerati- «O'zbekengilsanoat» davlat — aksiyadorlik kompaniyasi yetakchi rol o'ynaydi.

Kompaniya tarkibida 142 ta yirik va o'rta korxonalar bor. Respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmida yengil sanoat hisssasi 20,5% ni tashkil etadi. Bu tarmoqda 200 mingdan ortiq kadr ish bilan band. Yengil sanoat tarmog'ining eng muhim sohasidan biri bo'lgan paxta sanoati korxonalarida har yili 1,2 mln. tonnadan ortiq paxta tolasi, 100 ming tonnadan ortiq lint, 22,5 ming tonna chigit, 200 ming tonna urug'lik chigit tayyorlanadi. To'qimachilik sanoatini rivojlantirish maqsadida AQSH, Italiya, Turkiya, Pokiston, Hindiston, Koreya va boshqa mamlakatlar firmalari bilan ip gazlamalar ishlab chiqaradigan yangi qo'shma korxonalar tashkil etilmoqda. Tikuvchilik korxonalarida 36 kompleks mexanizatsiyalashgan liniya va potoklar joriy etilgan. 20-asr boshlarida O'zbekistonda yengil sanoat sohasi asosan paxtani qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, yalpi sanoat mahulotining qariyb 4/5 qismi shu sohaga to'g'ri kelgan. 1920 yillardan paxta tozalash zavodlari, pillakashlik, yigiruv-to'quv, tikuvchilik, poyabzal fabrikalari qurila boshladi. 2000 yilda respublika yengil sanoati tarmoqlarida 474,4 mln. m² gazlama, shu jumladan, 424,9 mln. m² ip gazlama ishlab chiqarildi.

To'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish sanoati

2021- yilning yanvar oyida ishlab chiqaradigan sanoat tarkibida to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning ulushi 16,4 % ni tashkil etgan bo'lsa, uning fizik hajm indeksi 112,4 % ni tashkil etgan.

Shuningdek, 2022- yilning yanvar oyida to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning ulushi 17,5 % ni tashkil etgan, fizik hajm indeksi 6,8 % ga o'sgan bo'lsa, ishlab chiqarish hajmi 4 503,3 mld. so'mni tashkil etdi.

Oziq-ovqat sanoati. Respublikaning zamonaviy oziq – ovqat tarmog'i-bu yalpi ichki mahsulotning 13 foizini va eksportning 6,4 foizini ta'minlaydigan 12 mingdan ortiq korxona faoliyat yuritadi.

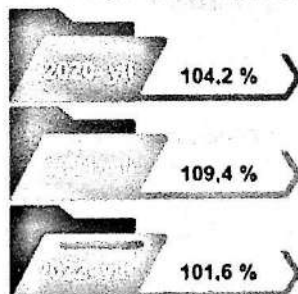
Farmatsevtika

Sanoat 2500 dan ortiq turdagi mahsulotlarni ishlab chiqaradigan 191 ta korxona tomonidan taqdim etilgan. 2018 yil ko'rsatkichlari:

- 179 million dollarlik dori vositalari ishlab chiqarish
- Tibbiy mahsulotlar-17,2 million dollarga
- Eksport 20,3 mln.dollarni tashkil etdi.

Kiyim ishlab chiqarish sanoati

2021- yilning yanvar oyi yakunlariga ko'ra, kiyim ishlab chiqarish sanoatining ishlab chiqaradigan sanoat tarkibidagi ulushi 3,3 % ni, fizik hajm indeksi esa 109,4 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2022- yilning yanvar oyida ishlab chiqaradigan sanoatdagi ulushi 2,8 %. fizik hajm indeksi 101,6 % ni, ishlab chiqarish hajmi esa 715,5 mird. so'mni tashkil etdi.

Oziq-ovqat mahsulotlari

Nooziq-ovqat mahsulotlar

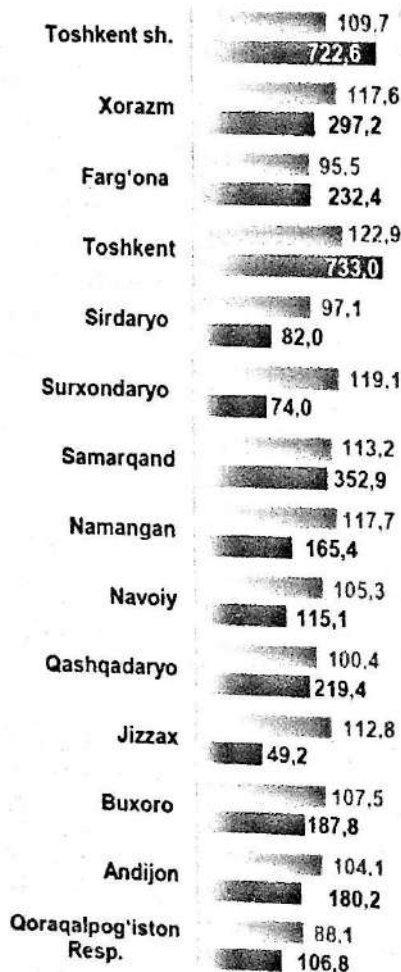

Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish tarkibida vino va aroq mahsulotlari va pivo 6,0 % (2021- yilning yanvar oyida 7,4 %)ni tashkil etdi. Hududlar kesimida iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarilishining respublika jami hajmidagi eng yuqori ulushi Toshkent shahriga to'g'ri kelib, 22,1 % ni va Andijon viloyati 15,4 % ni, Toshkent viloyati 14,3 % ni hamda Samarqand viloyati 11,5 % ni tashkil etdi.

Shuningdek, iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarilishining o'sish sur'atida respublika o'sish sur'ati (131,5 %) darajasidan yuqori ko'rsatkich Andijon (2,9 m.), Jizzax (141,7 %) viloyatlari hamda Toshkent shahrida (133,2 %) qayd etildi.

**Hududlar bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlari ishlab
chiqarish hajmi, tarkibi va o'sish sur'ati**

Hududlar kesimida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarilishining respublika jami hajmidagi eng yuqori ulushi Toshkent shahriga to'g'ri kelib, 20,5 % ni, shuningdek, Toshkent viloyati 20,8 % ni, Samarqand viloyati esa 10,0 % ni tashkil etdi.

o'sish sur'ati

mlrd. so'm

2 430,5 mlrd. so'm

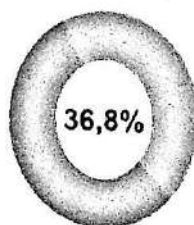
2020- yil yanvar

3 019,3 mlrd. so'm

2021- yil yanvar

3 517,9 mlrd. so'm

2022- yil yanvar

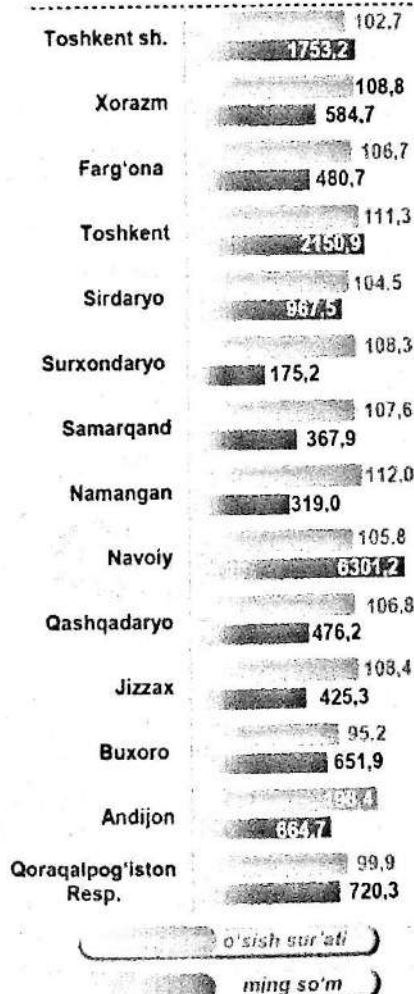

Jami iste'mol
mollari ishlab
chiqarish hajmida
oziq- ovqat
mahsulotlarining
ulushi

Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish

Aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning taqsimlanishi, yirik sanoat korxonalari joylashganligi hisobiga Navoiy (6301.2 ming so'm), Toshkent (2150,9 ming so'm) viloyatlarida hamda Toshkent shahrida (1753,2 ming so'm) o'rtacha Respublika darajasi ko'rsatkichidan (942,8 ming so'm) ancha yuqoriligini ko'rsatmoqda.

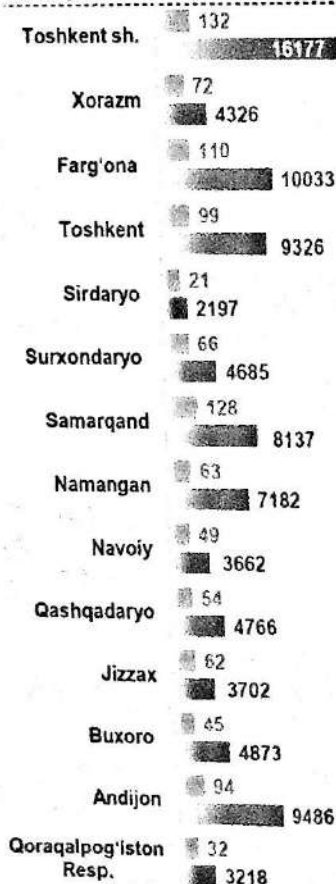

O'zbekiston Respublikasi

Respublikada faoliyat ko'rsatayotgan va yangi tashkil etilgan sanoat korxonalari

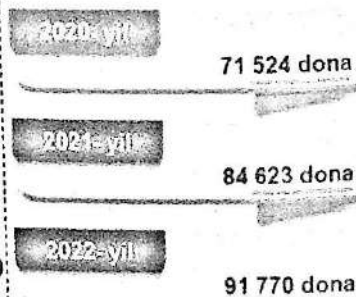
Bugungi kunda respublikada 91,8 mingta sanoat korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda, shundan 16,2 mingtasi (ro'yxatdan o'tgan korxonalar umumiy sonining 17,6 % i) Toshkent shahriga, 10,0 mingtasi (10,9 %) Farg'ona viloyatiga, 9,5 mingtasi (10,3 %) Andijon viloyatiga, 9,3 mingtasi (10,2 %) Toshkent viloyatiga va 8,1 mingtasi (8,9 %) Samarqand viloyatiga to'g'ri kelmoqda.

Jami yangi tashkil etilgan

Jami faoliyat yuritayotgan

yangi tashkil etilgan

faoliyat yuritayotgan

O'zbekiston Respublikasi ishlab chiqarish sanoatining tarkibi %da

2.1-jadval

Ko'rsatkichlar	2019	2020	2021
Ishlab chiqaradigan sanoat	100	100	100
Oziq- ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish	13,9	13,8	12,9
Ichimliklar ishlab chiqarish	2,5	2,4	2,7
Tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish	0,7	0,6	0,6
To'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish	11,8	12,0	13,8
Kiyim ishlab chiqarish	3,6	3,4	3,6
Teri va unga tegishli mahsulotlar ishlab chiqarish	0,6	0,5	0,6
Yog'och va po'kak buyumlar (mebeldan tashqari), pohl va to'qish uchun materiallardan buyumlar ishlab chiqarish	0,6	0,5	0,6
Qog'oz va qog'oz mahsulotlari ishlab chiqarish	0,8	0,7	0,8
Yozilgan materiallarni nashr qilish va aks ettirish	0,5	0,4	0,4
Koks va neftni qayta ishlash mahsulotlari ishlab chiqarish	3,9	3,6	3,0
Kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish	7,4	6,9	7,4
Asosiy farmatsevtika mahsulotlari va preparatlari ishlab chiqarish	0,8	0,8	1,0
Rezina va plastmassa buyumlar ishlab chiqarish	2,1	2,3	2,2
Boshqa nometall mineral mahsulotlar ishlab chiqarish	5,4	5,3	5,5
Metallurgiya sanoati	22,5	26,0	25,6
Mashina va uskunalar dno tashqari tayyor metall buyumlar ishlab chiqarish	2,2	2,3	2,9
Kompyuterlar, elektron va optik mahsulotlar ishlab chiqarish	0,8	1,1	1,6
elektr uskunalar ishlab chiqarish	2,9	2,8	3,0
Boshqa toifalarga kiritilmagan mashina va uskunalar ishlab chiqarish	1,7	1,4	1,2
Avtotransport vositalari, treylarlar va yarim pritseplar ishlab chiqarish	13,0	11,0	8,5
Boshqa transport uchkunolari ishlab chiqarish	0,3	0,3	0,3
Mebel ishlab chiqarish	0,9	0,7	0,8
Boshqa tayyor buyumlar ishlab chiqarish	0,6	0,6	0,5
Mashina va uskunalar ni ta'mirlash va o'rnatish	0,5	0,5	0,5

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy faoliyat turi bo'yicha sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish (mlrd. so'm)

2.2-jadval

Ko'rsatkichlar	2019	2020	2021
Sanoat mahsuloti hajmi, mlrd. so'm	322535,8	368740,2	456056,1
Tog' - kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	43438,9	33106,9	43872,2
Ishlab chiqaradigan sanoat	254860,9	305928,6	378186,4
Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish	35337,3	42314,9	48643,3
Ichimliklar ishlab chiqarish	6402,5	7417,6	10135,4
Tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish	1743,8	1951,2	2089,4
To'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish	29946,6	36713,9	52372,3
Kiyim ishlab chiqarish	9165,8	10402,4	13592,8
Teri va unga tegishli mahsulotlar ishlab chiqarish	1588,8	1616,9	2083,9
Yog'och va po'kak buyumlar (mebeldan tashqari), pohl va to'qish uchun materiallardan buyumlar ishlab chiqarish	1596,0	1563,8	2209,0

Qog'oz va qog'oz mahsulotlari ishlab chiqarish	1942,8	2257,8	2896,2
Yozilgan materiallarni nashr qilish va aks ettirish	1361,9	1081,5	1683,2
Koks va neftni qayta ishlash mahsulotlari ishlab chiqarish	9964,2	11003,3	11371,5
Kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish	18974,3	21213,5	28080,7
Asosiy farmatsevtika mahsulotlari va preparatlari ishlab chiqarish	1945,8	2543,5	3903,0
Rezina va plastmassa buyumlar ishlab chiqarish	5347,8	7017,7	8463,3
Boshqa nometall mineral mahsulotlar ishlab chiqarish	13721,8	16287,7	20714,8
Metallurgiya sanoati	57327,3	79445,1	96785,5
Mashina va uskunalardna tashqari tayyormetall buyumlar ishlab chiqarish	5628,8	7063,3	11064,1
Kompyuterlar, elektron va optik mahsulotlar ishlab chiqarish	2001,6	3457,7	6232,9
Elektr uskunalar ishlab chiqarish	7373,3	8635,4	11212,0
Boshqa toifalarga kiritilmagan mashina va uskunalar ishlab chiqarish	4373,0	4291,3	4353,3
Avtotransport vositalari, treylerlar va yarim pritseplar ishlab chiqarish	33091,2	33594,9	32167,6
Boshqa transport uchkunalar ishlab chiqarish	818,3	879,3	1137,6
Mebel ishlab chiqarish	2299,1	2097,3	3059,8
Boshqa tayyor buyumlar ishlab chiqarish	1523,3	1699,3	2049,5
Mashina va uskunalarini ta'mirlash va o'rnatish	1385,8	1379,4	1885,3
Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havon konditsiyalash	22014,7	27375,3	30815,5
Suv bilan ta'minlash; kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilitatsiya qilish	2221,2	2329,3	3182,0

2.3-jadval

Hududlar kesimida iste'mol mollari ishlab chiqarish
mlrd. so'm /amaldagi narxda

Hududlar	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	110 321,0	129348,6	155159,1
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2 377,6	2804,2	2945,6
Andijon	26 179,4	27490,4	25823,9
Buxoro	5 311,1	6701,9	8570,2
Jizzax	2 351,6	2992,9	4009,7
Qashqadaryo	3 899,8	4947,4	4660,9
Navoiy	3 243,4	3896,5	4342,5
Namangan	6 030,0	6442,2	8303,8
Samarqand	8 745,3	11836,0	14381,9
Surxondaryo	1 601,3	2161,1	2640,6
Sirdaryo	2 840,3	2812,3	3718,9
Toshkent	10 859,0	14517,4	19981,5
Farg'ona	7 216,3	10360,9	11763,9
Xorazm	5 673,9	6448,3	8591,6
Toshkent sh.	21 997,7	24984,3	35424,2

2.4-jadval

Aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti (ming so'm)

Hududlar	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	9604,9	10771,8	13061,9
Qoraqalpog'iston Respublikasi	6759,9	7316,1	8589,6
Andijon	10694,0	11519,2	11157,2
Buxoro	7750,3	9080,0	10587,4
Jizzax	3354,4	4170,9	6119,1
Qashqadaryo	6270,9	4417,4	5567,2
Navoiy	44963,4	64737,5	71925,7
Namangan	3169,9	3878,6	5068,6
Samarqand	4112,3	4698,6	5723,6
Surxondaryo	1627,7	2004,8	2461,4
Sirdaryo	8702,0	9361,5	11282,8
Toshkent	18315,4	22356,3	28622,6
Farg'ona	5019,6	5732,0	7195,5
Xorazm	4612,7	5115,1	7155,5
Toshkent sh.	20760,0	25052,6	31976,2

2.5-jadval

Elektroenergiya iste'moli mln. kV

Ko'rsatkich	2016	2017	2018	2019	2020
O'zbekiston Respublikasi	57605,2	60180,8	62502,8	64844,0	69021,1

2.6-jadval

Aholi jon boshiga elektr energiyasi iste'moli (ming. KVt)

Nomi	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	1,9	1,9	2,0

2.7-jadval

Tabiiy gazni qazib chiqarish va iste'moli / (mln.m³)

Nomi	2019	2020	2021
Qazib chiqarilgan	61585,5	60711,9	49768,2
Istemol qilingan	48343,1	49711,0	46057,5

2.8-jadval

Ko'mir qazib olinish va iste'moli. (ming t /import va zaxira o'zgarishini qo'shgan)

Nomi	2019	2020	2021
Ishlab chiqarish	4174,4	4047,9	4133,1
Istemoli	6768,0	5698,6	7988,2

Nomi	2019	2020	2021
Ishlab chiqarish	2366,6	2207,3	2019,5
Iste'moli	6768,0	5698,6	7988,2

Qisqacha xulosalar

O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotining muhim sub'ekti sanoat korxona - iqtisodiyotning birlamchi bo'g'ini bo'lib, inson hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklarni ishlab chiqarishda bevosita qatnashadi.

Har bir sanoat korxona ishlab chiqarish omillaridan foydalanish, ularni iste'mol uchun tayyor mahsulot (ish, xizmat) holiga keltirish yo'li bilan mamlakat iqtisodiyotiga o'z hissasini qo'shadi.

Sanoat korxonalarining har biri boshqasidan o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Shu sababli ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish, rejalashtirish, boshqarish hamda ishlab chiqarish tuzilmasini yaratish uchun sanoat korxonalar tasnifini bilish zarur.

Istalgan bir sanoat korxonasi ko'plab bo'g'inlardan iborat bo'lib, ularning tarkibi va tuzilishi hamda o'zaro munosabatlarini tuzilma sifatida ko'rib chiqish mumkin. Korxonalar tuzilmasini o'rganish ularning sanoat majmuasida tutgan o'rni, roli va ahamiyatini aniqlash imkonini beradi. O'z navbatida ishlab chiqarish tuzilmasini loyihalashtirishda uning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni inobatga olish muhimdir. Korxona tuzilmasini belgilab beruvchi omillar tahlili ularni mukammallashtirish bo'yicha muayyan chora-tadbirlar ishlab chiqish imkonini yaratadi.

Bob yuzasidan savollar

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi va sanoat korxonalarining mamlakat xalq xo'jaligi majmuasidagi roli.
2. Sanoat korxonalariga xos bo'lgan belgilar.
3. Sanoat korxonalarining vazifalari va bajaradigan ishlari.
4. Sanoat korxonalarining tasnifi.
5. O'zbekiston sanoatining rivojlanish bosqichlari va sanoat tarmoqlarining taraqqiyoti.

3-BOB. SANOAT TARMOQ TUZILMASI VA TARKIBIY SILJISHLAR

3.1. Struktura siyosati, uning mohiyati va ahamiyati

Tayanch iboralar: struktura turlari, mehnat taqsimoti, sanoat tarmoqlari turlari, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish, kombinatsiyalashtirish

Tashkiliy tuzilma deganda korxona boshqaruvi funksiyalarini bajaruvchi turli xil bo'lim, xizmat va bo'linmalar tarkibi, o'zaro munosabatlari va bir-biriga bo'ysinishini tushunish lozim. Tashkiliy tuzilma boshqaruvning tizim va alohida faoliyat turi sifatidagi bir butunligini ifodalaydi. U boshqaruv organlarining ma'lum bir tartibini, hokimiyat va bo'ysinish aloqalarini, vertikal va gorizontaal mehnat taqsimotining integratsiyalashuvini etadi.

Boshqaruv tuzilmasi dinamik tarzda bo'ladi. U ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlarning rivojlanishi, boshqaruv ob'ektlarining qarama-qarshiliklari va qonuniyatlari haqidagi bilimlarimiz darajasining o'sishiga bog'liq holda o'zgarib boradi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasiga korxonaning hajmi, uning ixtisoslashuvi va kooperatsiya aloqalari, mulkchilik shakli, qaysi tarmoqqa tegishliligi, joylashgan hududi kabi omillar katta ta'sir ko'rsatadi.

Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasi bilan aloqada va ko'p jihatdan unga bog'liq bo'ladi. Korxona qanchalik katta, ishlab chiqarish va unda foydalanuvchi mehnat qurollari va texnologiyalar qanchalik murakkab bo'lsa, boshqaruvning ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilmasi, shuningdek, korxona boshqaruv apparatining funksiyalari shunchalik murakkablashadi.

Boshqaruv elementlari va bo'g'inlari o'rtasidagi aloqalarning shakli, tuzilmaviy bo'linmalarining moslashuvchanligi va bir-biriga bo'ysinuvchanligiga ko'ra, boshqaruvning quyidagi tashkiliy tuzilmalari mavjud:

- chiziqli;
- funktsional;
- aralash (chiziqli-funktsional);
- matritsali.

Chiziqli tuzilma boshqaruv tuzilmasining eng ko'p tarqalgan turi bo'lib, unga ko'ra boshqaruvning har bir bo'g'ini o'zidan yuqori turuvchi faqat bitta boshqarmaga ega bo'ladi va barcha masalalar bitta aloqa kanali orqali hal etiladi. Bunday tuzilmada boshqaruv bo'g'inlari tizimi to'laligicha

ishlab chiqarish bo'g'inlari tizimi bilan mos tushadi. Har bir ishlab chiqarish jamoasi tepasida rahbar turadi va korxona xodimlari unga bevosita bo'ysinadilar. Barcha boshqaruv funktsiyalari rahbar qo'lida mujassamlanadi.

Boshqaruvning chiziqli tuzilmasi hal qilinayotgan masalalar ko'lami unchalik katta bo'lmaganida samaraliroq bo'ladi. Shu sababli bunday tuzilmadan asosan tsex, ishlab chiqarish uchastkalari va kichik korxonalarni boshqarishda foydalaniladi. Bunday tuzilmaning quyidagi afzalliklari mavjud:

- boshqaruvning har bir bo'g'ini uchun rahbar tayinlashning nisbatan osonligi
- boshqaruv qarorlarini tayyorlash va bajarishning tezkor (operativ) amalga oshirilishi
- boshqaruv funktsiyalarini bajarishning nisbatan osonligi.

Biroq boshqaruvning bu tizimida bir qancha kamchiliklar ham mavjud bo'lib, ularning asosiylari gorizontal aloqalarning tarqoqligi, boshqaruvdagi haddan tashqari qattiqlik va ishlab chiqarishning diversifikatsiyasi sharoitlaridagi cheklangan imkoniyatlarida namoyon bo'ladi.

Boshqaruvning chiziqli tizimi quyidagi hollarda qo'llanadi:

- xodimlar soni 300-500 kishini tashkil qiluvchi hamda predmetli va texnologik ixtisoslashuv darajasi yuqori korxonalarda (metallga ishlov berish, yarim tayyor mahsulot ishlab chiqarish, yig'ish, bir turdagi xizmat ko'rsatish va hokazo);
- mahalliy sanoat korxonalarida (masalan, yog'ochni qayta ishlash, mahalliy xom ashyodan mahsulot tayyorlash va hokazo).

Boshqaruvning funktsional tuzilmasi uchun boshqaruv va ob'ekt funktsiyalari bo'yicha boshqaruv yacheykalari yaratish tavsiflidir. Bu yacheykalar bajarilishi shart bo'lgan qarorlarni boshqaruvning quyi pog'onasiga yoki bevosita ishlab chiqarish bo'g'inlariga yetkazib beradi. Demak, boshqaruv funktsiyalar bo'yicha taqsimlanadi va funktsional bo'g'inlar tomonidan amalga oshiriladi, ular tomonidan tayyorlanuvchi boshqaruv qarorlari esa bajaruvchilarga kesishuvchan aloqa kanallari bo'yicha yetkaziladi. Boshqaruvning funktsional tuzilmasiga misol qilib bosh mutaxassislarning, ya'ni bosh iqtisodchi, bosh mexanik, bosh texnolog, bosh metallurg, bosh konstruktor xizmatlari (bo'limlari, guruhleri), shuningdek, korxona bosh buxgalteriyasini ko'rsatish mumkin.

Boshqaruvning funktsional tuzilmasi amalda chiziqli tuzilma bilan kesishib o'tadi. Bunday sintez chiziqli yoki funktsional tuzilmaga qaraganda **boshqaruvning chiziqli-funktsional tuzilmasini** samaraliroq bo'lishi va

keng tarqalishiga sabab bo'ladi. Bu holda boshqaruv ham chiziqli, ham funktsional rahbarlar tomonidan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning ushbu funktsional tuzilmasi afzalliklari quyidagilar:

- * boshqaruv faoliyatini ixtisoslashtirish darajasining yuqoriligi;
- * boshqaruv faoliyatining deyarli barcha sohalarini vakolat doirasida qamrab olish;
- * ishlab chiqarish diversifikatsiyasining turli talab va shart-sharoitlariga moslashish imkoniyatlari;
- * boshqaruv xizmatlari yoki bo'limlariga xodimlar tanlashning nisbatan osonligi.

Uning kamchiliklari qatoriga esa quyidagilarni kiritish mumkin:

- yakkahokimlik tamoyilining buzilishi;
- kelishilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish va bajarish hamda ularning kompleksligini ta'minlash qiyinligi;
- boshqaruvning yuqori pog'onalari uchun rahbar tanlashning murakkabligi.

Chiziqli-shtabli tuzilma boshqaruv aralash tuzilmasining bir ko'rinishi bo'lib, unga chiziqli struktura asos qilib olingan. Boshqaruvning har bir bo'g'inida shtablar tuzilib, uning tarkibiga muammolarni yechish uchun malakali mutaxassislar taklif etiladi. Masalan, shtabli tuzilmalar tabiiy ofat, halokat va kulfatlarning oqibatlarini bartaraf qilish, yangi mahsulot yoki texnologiyani o'zlashtirish, to'satdan yuzaga kelgan, odatiy bo'lmagan vazifalarni yechishda tuzilishi mumkin. Bunday hollarda boshqaruv shtabiga rahbarlarning vakolatlaridan kam bo'lmagan haq-huquqlar, vakolatlar beriladi.

Boshqaruvning matritsali tuzilmalari turli xil bo'lib, ularning barchasi bitta tamoyilda - ishlab chiqarishni vertikal va gorizontaal boshqarishda boshqaruv funktsiyalarini tashkiliy tuzilmalar o'rtasida qayta taqsimlash asosida yaratilgan. Bu tuzilmalar ilmiy tadqiqot institutlari, konstruktorlik byurolari, texnologik byurolar, shuningdek, ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik izlanishlari olib boriluvchi yirik korxonalarda keng qo'llaniladi.

Boshqaruvning matritsali tuzilmalari rahbarlardan juda yuqori boshqaruv vakolatini talab qiladi. Bunday tuzilmadan foydalanganda yuzaga keluvchi muammo va vazifalarni echish uchun vaqtinchalik ijodiy guruhlarini tuzish mumkin. To'g'ri, buning uchun jamoa oldida yuzaga keluvchi loyiha topshiriqlarni bajarish uchun qo'shimcha xarajatlar talab qilinishi mumkin.

Ana shu ustuvor yo'nalishlardan biri iqtisodiyotda, shu jumladan, sanoatda ham tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish bo'lib, sanoat boshqaruvi tuzilmasini yaxshilashdan tortib korxonalarni yangilash va texnik jihatdan qayta jihozlashga, mamlakatning boy tabiiy va mineral xom ashyo salohiyatidan to'la, samarali foydalanishga, eksportga moslangan va import o'mini bosuvchi mahsulot ishlab chiqaradigan quvvatlarni barpo etishga qaratilmog'i darkor.

3.2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi

Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat ishlab chiqarishda kishilarning mehnat faoliyatini tashkil qilish turlarini aniqlashning asosi bo'lib, unda xodimlar va bo'linma jamoalarining ixtisoslashuvini ta'minlash, ularning vakolatlari sohaslarini aniq belgilash, shuningdek, umumiy ish qatnashchilarining o'zaro mos harakatlarini yo'lga qo'yish asosida mehnat samaradorligini oshirish masalalari hal etiladi. Shuning uchun ham u mehnatni ilmiy tashkil qilishning asosiy yo'nalishlaridan bo'lib hisoblanadi. Demak, mehnat taqsimoti xodimlar mehnat vazifalarini aniq belgilab qo'yish va birgalikdagi faoliyat davomida ularni chegaralab ajratib qo'yishni anglatadi.

Mehnat taqsimoti kooperatsiyasi o'zaro bog'langan va bir-birini taqozo qiladi, chunki har bir xodimga aniq bir vazifani bajarishni birlashtirish yo'li bilan uning mehnat qilish doirasi chegaralanadi, lekin bunda xodimlarning o'zaro munosabatlari oldindan belgilab beriladi. Belgilangan vaqtda kam mehnat, energiya va moddiy boylik sarflab, yuksak sifatli mahsulot ishlab chiqarish - mehnat taqsimotining maqsadi bo'lib hisoblanadi. Uning yordamida turli ishlarni bir vaqtda bajarish hisobiga ishlab chiqarish davri qisqaradi va mehnat ixtisoslashuvi hamda xodimlar tomonidan ishlab chiqarish ko'nikmalarini tezroq egallanishi natijasida mehnat unumdorligi ortadi. Insoniyatning taraqqiy etish tarixi mehnat taqsimotlari bilan bog'liq bo'lib, jamiyat ishlab chiqarishda uning uch turi mavjud:

1. Umumiy mehnat taqsimoti - butun jamiyat ishlab chiqarish miqyosida (ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish bilan iste'mol buyumlari ishlab chiqarish to'g'risida, shahar bilan qishloq o'rtasida, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish o'rtasida) tarkib topgan.

2. Xususiy mehnat taqsimoti - turli tarmoqlar va ishlab chiqarishlar o'rtasida amalga oshiriladi. Masalan, sanoatni o'zi og'ir va engil sanoatga ajratiladi, engil sanoat esa to'qimachilik, tikuvchilik, poyabzal, charm-mo'yna, trikotaj va boshqa sohalarga ajratiladi. Ishlab chiqarishning taraqqiy etishi bilan xususiy mehnat taqsimoti tobora hilma-xil bo'lib va maydalanib boradi.

3. Birlamchi mehnat taqsimoti - ayrim korxona yoki birlashma doirasida (sexlar, uchastkalar, brigadalar o'rtasida) mavjud bo'ladi. Taqsimotning ushbu turlari bir-birlari bilan o'zaro bog'liqdir, birlamchi mehnat taqsimoti umumiy va xususiy mehnat taqsimotining asosida paydo bo'lgan bo'lib, u jamiyatda mehnatning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Birlamchi mehnat taqsimoti deganda mehnat faoliyatining ayrim turlarini ishlab chiqarishning, korxonaning va kasbning mustaqil sohalariga aylantirish tushuniladi.

Korxonalarda birlamchi mehnat taqsimotining quyidagi uch shakli mavjud:

1. Vazifaviy mehnat taqsimoti.
2. Texnologik mehnat taqsimoti.
3. Malakali mehnat taqsimoti.

Vazifaviy mehnat taqsimoti xodimlarning ishlab chiqarish jarayonlarida qatnashishlariga va bajariladigan ishning xarakteriga ko'ra amalga oshiriladi. Bunda korxona xodimlari 6 guruhga ajratiladi:

1. Ishchilar.
2. Muxandis-texnik xodimlar.
3. Xizmatchilar.
4. Shogirdlar.
5. Kichik xizmatchilar

3.3. Sanoat tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda siljishlarining umumiy qonuniyati qishloq xo'jaligi va xom-ashyo tarmoqlari salmog'ining sezilarli pasayishi, sanoatning texnik modernizatsiyasi va xizmatlar sohasi tarmoqlarining tezkor o'sishida ko'rinadi. Eng radikal o'zgarishlar tarmoq osti sohalarida yuz beradi, ularning doirasida eng yuqori dinamikaga ilm-fan ko'p talab etadigan ishlab chiqarish sohalariga ega bo'ladi.

AQSHda qayta ishlash sanoatida band bo'lganlar sonining pasayishi asosan noan'anaviy yuqori mehnat talab qiladigan ishlab chiqarish sohalariga (oziq-ovqat, to'qimachilik, tikuvchilik) hamda kapital ko'p talab qiladigan tarmoqlar (xususan metallurgiya) hisobiga sodir bo'ldi. Shu davrda elektrotexnika sanoati va uskunasozlikda band bo'lganlarning soni so'nggi besh yilda 1.5 baravaridan ko'p o'sdi.

Xarakterli o'zgarishlar rivojlanayotgan mamlakatlar xususan yangi industrial davlatlar (YaID) ning tarmoq tuzilmaida yuz bermoqda. Bu mamlakatlar birinchi navbatda Sharqiy Osiyo to'rtligi (Singapur, Taivan, Janubiy Koreya) yanada ko'proq darajada mahsulot sifati va ishchilarning

yuqori malakasiga tayangan xolda texnik murakkab va ilmiy ishlab chiqarish tarmoqlariga ixtisoslashmoqda.

Oddiy, ko'p mehnat talab qilinadigan buyumlar (masalan to'qimachilik, kiyim-kechak, poyafzal) ni ishlab chiqarishning ustunligini saqlashga faqatgina arzon ishchi kuchiga ega, eksport ekspansiyasining yo'liga kechroq kirgan davlatlar (Shri-Lanka, Indoneziya, Filippin, Bangladesh) qodir bo'lmoqdalar. Ular YaID o'z pozitsiyalarini ishchi kuchi bahosining o'sishi tufayli yo'qotishi evaziga raqobatbardoshlikka yerishmoqdalar. Shuning uchun mehnattalab ishlab chiqarish tarmoqlari ancha rivojlangan davlatlardan kam rivojlangan davlatlarga faol ko'chib o'tmoqda. Bunda yuqori muvaffaqiyatga arzon ishchi kuchi ustunligini zamonaviy ilmiy texnik yutuqlardan tanlab foydalanish bilan qo'shib olib borganlar erishmoqdalar.

Tarmoq tuzilmasidagi o'zgarishlar bizning mamlakatimiz uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. Bu xalq xo'jaligi tarmoqlarining milliy daromaddagi ulushini tasdiqlaydi.

Tarmoq tuzilmasiga binoan quyidagi jihatlarni aniqlash mumkin bo'ladi:

- ijtimoiy mehnat taqsimoti va kooperatsiyaning darajasini;
- mamlakatning iqtisodiy jihatdan mustaqil ekanligini;
- sanoat va butun xalq xo'jaligining ilmiy-texnika salohiyatini;
- mamlakat va uning viloyatlari sanoatining rivojlanish darajasini;
- sanoat tarmog'ining "A" guruhi bilan "B" guruhi o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqadorligini;
- ijtimoiy mehnat unumdorligi yoki ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligining darajasini;
- mehnatkashlarning moddiy faravonligi va madaniy darajasi o'sganligini.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasini tavsiflash uchun ayrim tarmoqlar o'rtasidagi ma'lum ishlab chiqarish aloqadorligini ifodalovchi miqdoriy nisbatlarni aniqlab olish kerak. Bu muammoni hal etish uchun bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ulardan biri tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni ifodalasa, ikkinchisi ma'lum davr ichidagi tuzilmaviy o'zgarishlarni, uchinchisi esa ishlab chiqarish aloqalarini ifodalaydi.

3.4.Sanoat tarmoq tuzilishining ko'rsatkichlari

Sanoat tarmoq tuzilishi-bu mahsulotlarning bir xil maqsadi, texnologik jarayonning umumiyliigi va qayta ishlanadigan xom ashyoning bir xilligi bilan ajralib turadigan mustaqil korxonalar, ustaxonalar va ishlab chiqarishlar majmui.

XSTT (barcha faoliyat turlarining xalqaro standart tarmoq tasnifi) ga muvofiq quyidagi yirik sanoat tarmoqlari ajratiladi:

- elektr energetikasi;
- yoqilg'i sanoati;
- qora metallurgiya;
- rangli metallurgiya;
- kimyo va neft-kimyo sanoati;
- mashinasozlik va metallga ishlov berish;
- o'rmon, yog'ochga ishlov berish va sellyuloza-qog'oz sanoati;
- qurilish materiallari sanoati;
- shisha va chinni-fayans sanoati;
- yengil sanoat;
- oziq-ovqat sanoati;
- mikrobiologiya sanoati;
- un-don va aralash oziq sanoati;
- tibbiyot sanoati;
- matbaa sanoati va boshqa sanoat ishlab chiqarishlari.

Mehnat predmetiga ta'sir qilish xususiyatiga ko'ra guruhlash butun sanoatni qazib olish va ishlab chiqarish sohalariga ajratadi.

Qazib olish sanoati tarkibiga yer qa'ridan, o'rmonlardan va suv havzalariidan (ko'mir, o'rmon va boshqalar) xomashyo va yoqilg'i qazib olish jarayoni amalga oshiriladigan tarmoqlar kiradi.

Ishlab chiqarish sanoati guruhiga xom ashyoni qayta ishlash bilan shug'ullanadigan tarmoqlar kiradi. Xom ashyoga qarab, ishlab chiqarish sanoati sanoat xom ashyosini qayta ishlaydigan tarmoqlarga (qora, rangli metallar ishlab chiqarish va boshqalar) va qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlaydigan tarmoqlarga (go'sht, shakar, paxta va boshqalar) bo'linadi.

Mahsulotlarning iqtisodiy maqsadiga ko'ra barcha tarmoqlar ikki guruhga bo'linadi:

- ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish;
- iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish.

Tarmoqlarni ushbu asosda tasniflash davlatning iqtisodiy rivojlanish yo'nalishini, ijtimoiy ehtiyojlarga yo'naltirilgan sanoat mahsulotlarining ulushini va keyingi ishlab chiqarish maqsadlariga yo'naltirilgan mahsulotlarni aniqlashga imkon beradi.

Sanoat ishlab chiqarishining mahsulotlarning iqtisodiy maqsadi bo'yicha bo'linishi sanoatning tarmoq tuzilishiga to'g'ri kelmaydi, chunki sohada ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tabiiy shakli ko'pincha uning iqtisodiy maqsadini belgilamaydi. Shu sababli, milliy hisoblar tizimida

sanoat tarmoqlarining tasnifi keng qo'llaniladi, bu ularni quyidagi xususiyatlardan biri bo'yicha yirik kompleks tarmoqlarga birlashtirishni ta'minlaydi:

- ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning maqsadlarining bir xilligi (mashinasozlik, yoqilg'i, oziq-ovqat, qurilish materiallari sanoati);

- xom ashyoning umumiyliigi (metallga ishlov berish va yog'ochga ishlov berish);

- qo'llaniladigan texnologiyaning yaqinligi (kimyo sanoati).

Tarmoqlarning katta qismi ular ishlab chiqaradigan mahsulotlarning maqsadli belgisi bilan qoplanadi.

Sanoatning tarmoq tuzilishi deganda sanoatni tashkil etuvchi tarmoqlar yoki komplekslarning tarkibi va ularning sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmidagi ulushi tushuniladi. Sanoatning tarmoq tuzilishi doimo harakatda. Unga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- ilmiy-texnik taraqqiyotning tezlashishi. Aynan shu omil ta'siri ostida yangi sanoat va ishlab chiqarish tarmoqlari shakllanmoqda;

- davlatning iqtisodiy siyosati. Davlat o'zining tanlangan siyosatini amalga oshirib, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan eng muhim bo'lgan alohida sohalarni qo'llab-quvvatlashi va shu bilan ularning rivojlanish sur'atlariga ta'sir qilishi mumkin;

- mamlakatda sanoat rivojlanishi uchun mos bo'lgan foydali qazilmalarning mavjudligi. Mamlakat ma'lum foydali qazilmalarga qanchalik boy bo'lsa, sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmida qazib olish tarmoqlarining ulushi shunchalik teng bo'ladi;

- xalqning madaniyati va moddiy farovonligi darajasi. Ularning iste'mol tovarlarini sotib olish qobiliyati xalqning moddiy turmush darajasiga bog'liq, bu ularni ishlab chiqaradigan tarmoqlarni rivojlantirish uchun asosdir;

- bozor talabining hajmi va tuzilishi. Ushbu sohaning mahsulotlariga bozor talabining pasayishi bilan ko'plab korxonalar ishlab chiqarishni qisqartiradilar, boshqalari esa sanoatdan butunlay chiqib, ishlab chiqarishni boshqa mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazadilar. Agar talab hajmi oshsa, bu sohaga yangi investorlarni jalb qilsa, mahsulot ishlab chiqarish hajmi ham oshadi va sohaning ulushi oshadi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi va ilmiy-texnik taraqqiyot sanoatning tarmoq tuzilishining tabiiy sharoitlarga bog'liqligini susaytiradi, ya'ni, fan va texnologiyaning rivojlanishi sintetik va sun'iy materiallar ishlab chiqarishni yaratishga olib keladi, xom ashyoni chuqurroq qayta ishlash natijasida kam ulushli xom ashyo, ikkilamchi materiallar va ishlab chiqarish chiqindilarini ishlab chiqarishga jalb qilishga imkon beradi.

Sanoatning tarmoq tuzilishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar orasida quyidagilarni ta'kidlash kerak:

1. Tarmoqlar, tarmoqlar va tarmoqlararo komplekslarning miqdoriy nisbati:

$$U_{ij} = K_{ij} / K * 100\% \quad (1)$$

bu yerda U_{ij} sanoat, ishlab chiqarish yoki tarmoqlararo kompleksning ulushi, K_{ij} - tegishli tarmoq mahsuloti hajmi, K - butun sanoat mahsuloti hajmi.

2. Tahlil qilinayotgan davrdagi tarkibiy siljishlar. Ular bir xil davr uchun solishtirma og'irlikdagi farq sifatida aniqlanadi:

$$U_i = Y_{i2} - Y_{i1} \quad (2)$$

bu yerda U_i - i-tarmoq ulushining ortishi (kamayishi), %, Y_{i2} , Y_{i1} - i-tarmoqning tahlil qilinayotgan davr boshi va oxiridagi ulushi mos ravishda %.

3. Tarmoqlar orasidagi ishlab chiqarish munosabatlari. Tarmoqli tuzilmadagi o'zgarishlarning intensivligi quyidagi formula bo'yicha ulushning o'sish sur'ati bilan belgilanadi:

$$T_i = U_{i2}/U_{i1} * 100 \quad (3)$$

4. Tarmoqli tuzilmadagi o'zgarishlarning intensivligini tavsiflash uchun tarmoq yetakchi koeffitsienti ham qo'llaniladi:

$$K_o = T_i / T_n \quad (4)$$

Bu yerda T_i , T_n - tahlil qilinayotgan davrda i-tarmoq va butun sanoat nisbatlarining rivojlanish sur'ati.

5. Reja davridagi tarmoq ulushi yetakchi koeffitsientni bazaviy davrdagi tarmoq ulushiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi:

$$U_n = K_{oi} * U_{i1} \quad (5)$$

Sanoatning tarmoq tuzilmasi aniqlanadigan sanab o'tilgan ko'rsatkichlar orasida asosiy ko'rsatkich ishlab chiqarish hajmi hisoblanadi. Bu nafaqat tarmoqlarning o'zaro mutanosibligini, balki ularning o'zaro bog'liqligini, sanoatning tarmoq strukturasi dinamikasini ham ob'ektivroq baholash imkonini beradi.

Qisqacha xulosa

Zamonaviy ishlab chiqarish korxonasi murakkab, dinamik tizim bo'lib, uning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga korxonadagi ishchidan ta rahbargacha bo'lgan barcha bo'g'inlar faoliyatini hisobga oluvchi boshqaruvning tashkiliy tuzilmalarini yaratish orqali erishiladi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi boshqarilayotgan ob'ektlarning funktsional vazifalariga va miqyosiga mos kelishi lozim.

Sanoat juda ko'p tarmoqlardan iborat bo'lib, ularning har biri korxonalar yig'indisidan tashkil topadi. Tarmoq hosil bo'lishi uchun korxonalar bir necha umumiy xususiyatlarga ega bo'ladilar.

Sanoat tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarishning o'zaro aloqadorligi va ularning takror ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan miqdoriy nisbatlari tarmoq strukturasi tashkil etadi. U sanoat taraqqiyotida ro'y beradigan texnika va texnologiya rivojining darajasi, ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlar bilan bog'liq ravishda o'zgaradi.

Turli sanoat tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari o'zaro mahsulot almashish, tajribalarni o'rganish bilan tavsiflanadi. Ishlab chiqarish taraqqiyotining istiqbolini aniqlash, hisob-kitob ishlarini amalga oshirish, uning ahvolini tahlil etish maqsadida sanoat tarmoqlari guruhlariga ajratiladi. Guruhlarga ajratishning eng muhim tamoyili tayyorlanadigan mahsulot iqtisodiy mazmunining bir xilligidir.

Sanoat tarmoq tuzilmasining o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi: fan-texnika taraqqiyoti; ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish shakllari — koncentratsiyalash, ixtisoslashtirish, kombinatlashtirish hamda hududiy joylashtirish.

Bob yuzasidan savollar

1. Tashkiliy tuzilma deb nimaga aytiladi?
2. Boshqaruvning qanday tashkiliy tuzilmalari mavjud?
3. Struktura siyosati nima?
4. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat sohalari qanday shakllanadi?
5. Tarmoq va tarmoq tuzilmasi tushunchasi nimani anglatadi?
6. Tarmoqlarning iqtisodiy guruhlanishi.
7. Tarmoq strukturasi va uni belgilovchi omillar.

4-BOB. SANOATDA ZAMONAVIY BOSHQARUV TIZIMI

4.1. Boshqaruv- ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida

Tayanch iboralar: boshqaruv ob'ekti, boshqaruv sub'ekti, boshqaruv funksiyasi, boshqaruv vazifalari, boshqaruv tamoyillari

Boshqaruv jamiyat munosabatlarining muhim ko'rsatkichi sifatida jamiyat hayotining barcha jabhalariga tegishlidir. U insonning jamiyatdagi mohiyati, mehnati taqsimoti, kooperatsiya va muomala zarurati, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy munosabatlardan kelib chiqadi. Boshqaruvsiz tabiatni o'zgartirish, mehnat qurollari va predmetlarini yagona ishlab chiqarish jarayonida birlashtirishga yo'naltirilgan faoliyat yuritishning iloji yo'q. Boshqacha qilib aytganda, boshqaruv ishlab chiqarishning barcha qatnashchilari va elementlari o'rtasida kelishuvni yo'lga qo'yib, yuzaga kelgan munosabatlarning mazmuni va me'yorini tartibga soladi hamda resurslardan foydalanishning samarali yo'llarini topishga o'z hissasini qo'shadi.

Boshqaruvning mohiyati va ob'ektiv zaruriyatini yanada osonroq va tezroq tushunish uchun adabiyotda mashhur bo'lgan misol - orkestr va dirijorga murojaat qilish lozim. Shunga o'xshash holat boshqaruvda ham ro'y beradi - yo'lga qo'yilgan tashkilotchilik tizimi boshqaruv komandalari asosida ishlaydi.

Bundan kelib chiqqan holda *boshqaruv* - ijtimoiy mehnat jarayoniga ishlab chiqarish rivojlanishining ob'ektiv qonunlari asosida yo'naltirilgan tarzda ta'sir o'tkazish tizimi, har bir ishchining va butun jamoaning mehnatini bir vaqtning o'zida nazorat qilish, motivatsiya va tartibga solish usulidir. Moddiy boyliklar va ne'matlar hamda ularga tenglashtirilgan qadriyatlarini taqsimlash, iste'mol qilish va ayirboshlash ham boshqaruvni talab qiladi.

Hozirgi paytda, iqtisodiy va ilmiy-texnik o'zgarishlar davrida boshqaruv usullari, tamoyillari va texnikasida sezilarli o'zgarishlar ro'y bermoqda. Boshqaruv alohida tizim sifatida tobora ko'proq tajriba almashish sohasi, reklama, ishlab chiqarish vazifalarini tezkor hal qilish vositasi bo'lib bermoqda. Bunga esa boshqaruvni professionalashtirish, biznes va tadbirkorlik maktablari hamda maslahat markazlarining ochilishi sabab bo'lmoqda. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi borgan sari xo'jalik yuritishning iqtisodiy usullariga asoslangan boshqaruv tizimiga o'rmini bo'shatib bermoqda.

Boshqaruvga yondashishdagi zamonaviy usullarning muhim ahamiyati inson omilini faollashtirish, o'z-o'zini boshqarish va tashabbuskorlikni

rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi yangi tashkiliy tuzilmalarni yaratishda namoyon bo'ladi. Ma'lumki, o'z korxonasi yoki tsexida, o'z ish yoki xizmat joyining "xo'jayini" bo'lmay turib iqtisodiyotning har tomonlama rivojlanishini talab qilib bo'lmaydi. Insoniyat hayotida shu narsa isbotlab berilganki, moddiy to'kin-sochinlik o'zidan-o'zi paydo bo'lmaydi, uni mehnat faoliyati va oqilona boshqaruv yordamida yuzaga keltirish mumkin. Bu holatni aniq tushunish va unga to'g'ri baho berish zamonaviy menejmentni boshqaruv to'g'risidagi fan sifatida qabul qilishni asoslab beradi.

O'zaro aloqada va ma'lum jihatdan bir-biriga bo'ysinuvchi bo'lgan boshqaruv ob'ektlari va sub'ektlari faoliyatning alohida ko'rinishi sifatida boshqaruvning muhim elementlari hisoblanadi.

Korxonada boshqaruvning ta'siri **boshqaruv ob'ektiga** yo'naltirilgan bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish jarayonlari, ishlab chiqarish uskunalarini ekspluatatsiya qilish, turli miqyosdagi mehnat kooperatsiyasi va hokazolar **boshqaruv ob'ekti** bo'lishi mumkin. **Boshqaruv sub'ekti** esa qoidaga ko'ra, **korxona rahbari** yoki boshqaruv ob'ektlarini maqsadli ravishda boshqarishni amalga oshiruvchi **xizmat rahbarlaridir**. Agar yuqorida keltirilgan misolga qaytadigan bo'lsak, orkestr, bu — boshqaruv ob'ekti, dirijor esa, boshqaruv sub'ektidir.

Boshqaruv sub'ekti ishlab chiqarish resurslari va asbob-uskunalaridan foydalanish siyosatini belgilaydi, ishlab chiqarish vositalarining ishchi kuchi bilan birlashuviga ko'maklashadi. Ya'ni korxonaning *nima, qachon, qayerda, kimga ishlab chiqarish* bilan bog'liq bo'lgan siyosati, birinchi o'rinda boshqaruv sub'ekti tomonidan hal qilinadi. Shu sababli, boshqaruv ob'ektlari va sub'ektlari orasidagi aloqa, jumladan, ularning ichki tashkil qilinishi qanchalik mustahkam bo'lsa, bir xil sharoitlarda ishlab chiqarish hamda boshqaruv tizimining samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi.

Boshqaruv faoliyati - boshqaruvchi shaxs yoki organ tomonidan boshqaruv amallarini bevosita va bilvosita komandalar (buyruq, tavsiya va ko'rsatmalar) shaklida ishlab chiqish va amalga oshirishdir. Boshqaruv amallari ishlab chiqarish jarayonining yakunlanishi uchun moddiy shart-sharoit vazifasini bajaradi. Aytish mumkinki, boshqaruv amallari boshqaruv faoliyati va natijalari o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi.

Ishlab chiqarishning, jumladan, boshqaruv faoliyatining o'zining samaradorligini oshirishda, ishlab chiqarishning alohida elementlari va bo'g'inlari o'rtasida yuzaga keluvchi **boshqaruv munosabatlari** muhim o'rin egallaydi. Bu erda boshqaruv organi (sub'ekti) yoki boshqaruvchi shaxs tomonidan boshqariluv organiga nisbatan ta'sir ko'rsatishning o'zigina kamlik qiladi. Boshqarilayotgan ob'ektdan boshqaruv ob'ektiga javob

tariqasida teskari aloqa ham bo'lishi zarur. Agar bunda teskari aloqa bo'lmasa yoki boshqaruv organi tomonidan qabul qilinmasa, boshqarilayotgan ob'ekt nazorat ostidan chiqishi hamda boshqarilmaydigan ob'ektga aylanishi mumkin.

Bu vazifa amalda boshqaruvning har bir elementi yoki bo'g'ini tomonidan ma'lum bir vazifani bajarishni ko'zda tutuvchi bir-biriga bo'ysinuvchanlik tizimi yordamida bajariladi. Ya'ni gap korxona direktori, bosh muhandisi va boshqalardan, to sex boshliqlari va boshqa ishlab chiqarish bo'linmalarining boshliqlarigacha - korxonaning boshqaruvchilari yoki maxsus xizmatlariga yuklatiluvchi funktsional vazifalar haqida bormoqda. Munosabatlarning bunday ko'rinishdagi bir-biriga bo'ysinuvchanligi boshqaruv tizimining samarali tarzda faoliyat yuritishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Shu tariqa, **boshqaruv tizimi** ishlab chiqarish samaradorligiga erishish va korxonaning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashda muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan bir paytda ishlab chiqarish samaradorligining o'sish sur'ati, qabul qilingan yoki amalga oshirilayotgan boshqaruv tizimi progressivligining o'lchovi xizmatini ham o'taydi. Bundan kelib chiqqan holda, qo'yilgan maqsadga qisqa muddatda va ishlab chiqarish resurslaridan unumli foydalangan holda yaqinlashish darajasini korxonani boshqarish samaradorligining bevosita mezon sifatida ko'rsatish mumkin. Bugungi bozor munosabatlari sharoitida boshqaruv tizimi birinchi o'rinda korxonaning barqarorligini ta'minlashi, xo'jalik tavakkalchiligini kamaytirishi, sifatli va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga ko'maklashishi zarur. Shuningdek, u xodimlarning o'z mehnatlari natijasiga qiziqish darajasi ortishiga, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar va yo'qotishlarga yo'l qo'ymaslikka hamda mehnat va ishlab chiqarish intizomini mustahkamlashga xizmat qilishi lozim.

Korxona yopiq tizim bo'lmaganligi sababli, boshqaruv tizimiga korxonada yuzaga keluvchi ichki muhitdan tashqari, tashqi muhit, avvalo, aholining turmush tarzi, jamiyat qurilmasi, davlat siyosati va hokazolar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Biroq har qanday holda ham boshqaruv tizimi, xo'jalik hayotining zamonaviy talablari va korxonaning raqobatchilik muhitidagi barqarorligiga javob berishi lozim.

4.2. Sanoatni va umumiy iqtisodni ilmiy asosda boshqarishni uyushtirish

Korxonani boshqarishda samaradorlikka erishish uchun, avvalo, boshqaruvning maqsadlari, shuningdek, vositalari va unga erishish usullarini aniq belgilab olish zarur.

Yuqori sifatli va raqbotbardosh mahsulotlarni eng kam xarajatlar asosida ishlab chiqarish eng ko'p daromad olishni ta'minlab, inqirozga uchrashdan saqlaydi hamda har bir korxonaning asosiy vazifasi hisoblanadi. Boshqaruvning barcha vazifalari ushbu maqsad amalga oshishiga xizmat qilishi lozim. Boshqaruvning samaradorligiga ko'p jihatdan korxona oldiga qo'yilgan maqsadlar va bajariluvchi vazifalarning o'zaro munosabatlari yordamida erishiladi.

Korxonani boshqarishning maqsadlarini quyidagi turlarga bo'lib tasniflashimiz mumkin:

- * amalga oshirish muddatiga ko'ra - joriy va istiqbolli;
- * ahamiyat darajasiga ko'ra - asosiy (strategik) va ikkinchi darajali (taktik);
- * boshqaruv ob'ektiga munosabatiga ko'ra - xususiy va umumiy;
- * natijaga erishish darajasiga ko'ra - yakuniy va oraliq yoki bosqichli.

Boshqaruv jarayoni asosan davriy (siklik) xarakterga ega bo'ladi. U maqsad va vazifalarni belgilash bilan boshlanib, ularni bajarish, ya'ni muayyan bir natijalarga erishish bilan tugallanadi. Natijalar to'g'risida (maqsadga erishish darajasi) olingan axborotlar asosida yangi vazifalar belgilanadi va boshqaruv sikli qaytadan boshlanadi. Bunday sikllarning soni bir nechta bo'lib, ular birinchi o'rinda boshqaruv ob'ektlarining o'ziga xos xususiyatlari va boshqa ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi.

Amaliyotda turli xil sabablarga ko'ra, ishlab chiqarish belgilangan parametrlardan chetga og'ishi, boshqaruv esa qo'yilgan maqsadga erishmasligi mumkin. Bunday hollarda operativ tartibga solish yo'li bilan chetga og'ishlar olib tashlanadi va ishlab chiqarish jarayonining me'yoriy tarzda faoliyat yuritishi ta'minlanadi.

Korxonani boshqarishning samaradorligi, maqsadlarni shakllantirish va amalga oshirishga qanchalik kam vaqt sarflansa, shunchalik yuqori bo'ladi.

Boshqaruv qarori - boshqaruv faoliyati texnologiyasidagi muhim bo'g'indir. Boshqaruvning maqsad va vazifalarini amalga oshirish ko'p jihatdan qarorlarning to'g'ri qabul qilinishiga bog'liq bo'ladi. Boshqaruv qarori bir tomondan asosan korxonaning rahbarlari tomonidan amalga oshiriluvchi mantiqiy-fikriy faoliyat bo'lsa, ikkinchi tomondan, emotsional-psixologik xatti-harakatdir. U insonning boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlarida to'plagan tajribasi, bilimi va fikrlash doirasining chuqurligiga bog'liq bo'ladi.

Boshqaruv qarorlari quyidagi belgilar bo'yicha tasniflanadi:

- * kompetentlik va mas'uliyat bo'yicha - yakka tarzda yoki kollegial (jamoa) boshqaruv qarorlari;

* *mazmuni bo'yicha* - ilmiy-texnik, iqtisodiy, tashkiliy, ijtimoiy boshqaruv qarorlari;

* *xarakteri bo'yicha* - operativ-taqsimlovchi, xo'jalik-raxbarlik va me'yoriy boshqaruv qarorlari;

* *ta'sir ko'rsatish darajasi bo'yicha* - bir va ko'p darajali boshqaruv qarorlari;

* *ta'sir ko'rsatish yo'nalishi bo'yicha* - ichki va tashqi;

* *ta'sir ko'rsatish miqyosi bo'yicha* - xususiy va umumiy (majmuaviy);

* *ta'sir ko'rsatish davri bo'yicha* - bir martalik va ko'p martalik.

Ma'lumki, boshqaruv qarorlari ishlab chiqarish vositalariga qaraganda, ko'proq muayyan shaxslarga yo'naltirilgan bo'ladi. Shu sababli boshqaruv va boshqaruv qarorlari - birinchi o'rinda ishlab chiqarish jarayonida odamlar o'rtasida yuzaga keluvchi munosabatlardir. Bu yerda o'z vakolatlari doirasida boshqaruv qarorini qabul qiluvchi shaxs yoki boshqaruv idorasining qanday tamoyillarga tayanib ish ko'rishi muhim ahamiyatga ega.

Bu tamoyillar birinchidan, ishlab chiqarish qatnashchilari orasidagi kelishuvlarni o'rnatib, ikkinchidan, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolarning oldini oladi hamda boshqaruv mehnatining samaradorligini oshiradi.

Zamonaviy fan va boshqaruv amaliyoti korxonalarni boshqarishning quyidagi tamoyillarini eng asosiylari sifatida qabul qiladi:

1)ilmiylik;

2)tizimlilik va komplekslik;

3)yakka boshqaruv va kollegiallik;

4)tartib va adolat;

5)xodimlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish;

6)tejamkorlik va samaradorlik;

7)tashabbuskorlik va korporativ ruhiyat;

8)vakolat va majburiyat.

Yuqorida ko'rsatilgan tamoyillar ham alohida, ham birgalikda boshqaruv tizimining ishonchliligiga va korxona rahbari hamda har bir boshqaruv tuzilmasining obro'sini o'stirishga xizmat qilishi lozim. Bundan tashqari, ular doimiy ravishda mukammallashtirib borilishi hamda zamon ruhi va xo'jalik yuritish mexanizmi talablariga javob beruvchi yangi tamoyillar bilan to'ldirilishi zarur. Bu esa boshqaruv tizimi va jarayonlarining yangi shakl va usullarini rivojlantirishga imkon yaratadi.

Sanoat ishlab chiqarishida boshqaruvning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Kelajakni aniq ko'rmoq (istiqbolni to'g'ri bashorat qilish va unga monand bo'lgan faoliyat dasturini tuzish);

2. Tashkillashtirmoq (sanoatning ichki, moddiy va ijtimoiy tuzilmasini barpo etish);

3. Personalni boshqarish (sanoat ishlab chiqarish kadrlarini harakatga keltirish);

4. Muvofiqlashtirish (harakat va tirishqoqlikni bir biri bilan uyg'unlashtirish);

5. Nazorat qilish va kuzatish (joriy etilgan va berilgan buyruq asosida harakatning, ya'ni faoliyatning qanday tarzda bo'layotganini mushohada qilish).

Boshqarish jarayonida oldindan ko'ra bilish nihoyatda katta ahamiyatga ega. Barcha jarayonlarni kuzatib, ularning o'zgarishiga qarab ishlab chiqarish, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish boshqarilib turiladi. Masalan, mahsulotga bo'lgan ehtiyoj, narx-navo, texnika va texnologiyalar o'zgarishi, ish haqi va ijtimoiy muxofazaning holati ishlab chiqarishga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun vaziyatga qarab kerakli o'zgarishlarni zudlik bilan amalga oshirish kerak bo'ladi.

Boshqarish jarayonida rejalashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, mahsulot hajmini belgilaganda uni barcha resurslar bilan ta'minlash va ularni yetkazib berish masalasiga katta e'tibor berish kerak bo'ladi. Ma'lumki, rejalar bir kunlik, o'n kunlik, bir oylik, bir kvartallik, bir yillik, besh yillik va o'n-o'n besh yillik bo'lishi mumkin. Oxirgisi kontsepsiya, prognoz, ya'ni bashorat tushunchalari bilan bog'liqdir.

Ishlab chiqarish jarayoni uzluksiz bo'ladi, chunki u eng avvalo yuzaga keladi, shakllanadi, rivojlanadi va takomillashadi. Ana shu o'zgarishlarni tashkilotchilik ta'minlaydi. Tashkilotchilik – moddiy texnika ta'minoti, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish va tayyor mahsulotni sotish jarayonlaridan iborat bo'ladi. Tashkilotchilikka kunda yuz beradigan muammolarni tez hal etish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat ham kiradi.

Muvofiqlashtirish va nazorat ham muhim vazifalardan hisoblanadi. Tarmoqlar, korxonalar, tsexlar va uchastkalar, bo'limlar hamda unda ishlaydigan kadrlar faoliyatini muvofiqlashtirib turilgandagina yuqori natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Barcha topshiriqlarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash uchun nazorat kerak bo'ladi.

Boshqaruv jarayoni odatda quyidagicha amalga oshiriladi:

- boshqariladigan ob'ektning holati ishlab chiqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillar to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish;
- ob'ektning har xil holatini tahmin qilish va muayyan vaziyatdagi eng yaxshi holatini belgilash;

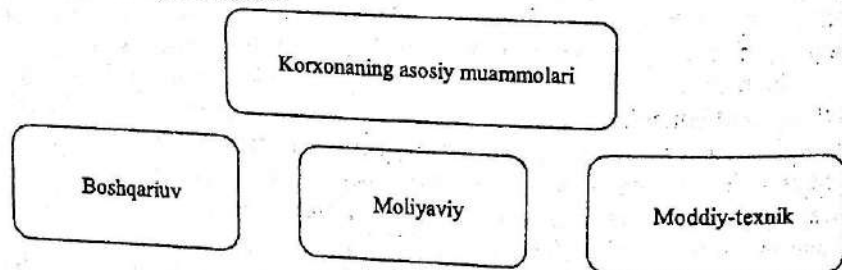
- boshqarishga oid qaror va qoidalarni ishlab chiqish va ularni boshqaruvchiga yetkazish;
 - berilgan topshiriqlarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash.
- Ushbu tartib doimo, uzluksiz qaytarilib turadi.

Boshqaruv jarayoni amalga oshishi uchun boshqaruv idorasi tashkil etiladi. Bu idora eng kamida o'zining rahbariga, buxgalteri va ta'minotchisiga ega bo'lishi kerak. Ish ko'лами ortib borishi bilan boshqaruv apparatida boshqaruvchilar va kadrlar soni ham ortib borishi mumkin. Lekin, oddiy va juda sodda boshqaruv idoralari bilan murakkab ob'ektlarni boshqarish mumkin emas. Shu sababli ishlab chiqarishni boshqarishning maqbul bo'g'in va darajalari tashkil etiladi.

4.3. Sanoatni ilmiy boshqarishning muhim muammolari,

Moddiy ishlab chiqarishning muhim va ajralmas tarmog'i ijtimoiy-iqtisodiy rivojlangan davlatning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan sanoatdir. Nafaqat mamlakatdagi texnik baza va ilmiy-texnik ishlab chiqarish (ilmiy-texnikaviy ishlab chiqarish), balki umumiy aholining turmush darajasi ham uning rivojlanish darajasiga bog'liq.

Zamonaviy korxonalarning mavjud bozor munosabatlari sharoitida samarali ishlashiga to'sqinlik qiladigan muammolar quyidagi guruhlar tomonidan taqdim etiladi:

1. Boshqaruv:

1.1. Korxonalarni boshqarish tizimining samarasizligi:

- korxona faoliyatida strategiyaning yo'qligi va o'rta va uzoq muddatli zararga qisqa muddatli natijalarga e'tibor qaratish;
- bozor sharoitlarini yetarli darajada bilmaslik;
- menejerlar va xodimlarning malakasining pastligi, ishchilarning mehnat motivatsiyasining yo'qligi, ishchilar va xodimlarning obro'sining pasayishi;

• moliyaviy menejment va ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishning samarasizligi;

• korxona rahbarlarining qabul qilingan qarorlarning oqibatlari, korxona mol-mulkining saqlanishi va samarali ishlatilishi, shuningdek korxona faoliyatining moliyaviy-xo'jalik natijalari uchun ishtirokchilar (muassislar) oldidagi javobgarligining past darajasi;

• korxona rahbariyati yagona jamoa emas: rahbarlarning maqsadlari har xil va kelishilmagan;

• korxona strategiyasi yo'q;

• xodimlarning o'z korxonalari faoliyati to'g'risida ma'lumot yetishmasligi: xodimlar bilan fikr-mulohazalarning yo'qligi. Rahbariyat xodimlarning axborot ochligi haqida bilmaydi. Xodimlarning fikrlarini hisobga olish amaliyoti yo'q.

Tashkiliy tuzilmaning doimiy o'zgarishi ijobiy natijalarga olib kelmasligi mumkin:

1.1. Bo'limlar va faoliyat yo'nalishlari o'rtasida resurslarning notekis taqsimlanishi. Resurslar uchun bo'limlarning bir-biri bilan kurashi. Korxonaning turli sohalarida resurslarni sarflashni hisobga olish va nazorat qilish mavjud emas.

1.2. Yangi mahsulotlarni ishlab chiqishning uzoq sikli. Loyihani boshqarish uslubi noma'lum. Jarayonni boshqarish amaliyoti yo'q.

1.3. Aksiyadorlar, potentsial investorlar va kreditorlar hamda ijro etuvchi hokimiyat organlari uchun korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holati to'g'risida ishonchli ma'lumotlarning yo'qligi.

1.4. Korxonalari mahsulotlarining arzon narxlari. Ahloqiy jihatdan eskirgan mahsulotlar ishlab chiqarish. Reklama tadbirlarining samaradorligi prognoz qilinmasligi, baholanmasligi.

1.5 Korxonaning mulkiy kompleks sifatida birligining asossizligi, bu uning investitsion jozibadorligini pasaytiradi.

1.6. Sud qarorlarini ijro etishning samarali mexanizmining yo'qligi, ayniqsa qarzdorning mol-mulkini undirish nuqtai nazaridan.

2. Moliyaviy:

2.1. Kompaniyaning ustav kapitalining past miqdori

Zamonaviy sharoitda faoliyat ko'lamini tavsiflovchi ko'rsatkichlardan biri bo'lgan korxonaning ustav kapitali deyarli o'z vazifasini bajarmaydi - kreditorlarning mumkin bo'lgan talablarini qondirishning minimal kafolatini ta'minlash.

2.2. Faoliyatning iqtisodiy samaradorligi yetarli emas;

2.3. Yuqori soliq yuki;

2.4. Ilgari olingan valyuta kreditlari bo'yicha kurs farqining o'sishi.

2.5. Buxgalteriya tizimining soliqqa tortish maqsadlariga bo'ysunishi korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holatining haqiqiy rasmini buzadi.

3. Moddiy-texnik:

3.1. Uskunalar va eskirgan texnologiyalar. Mavjud ishlab chiqarish uchastkalari va jihozlarining ishlashi baholanmaydi. Sotib olingan uskunaning tahminiy samaradorligi tekshirilmaydi.

3.2. Yetkazib beruvchilar tomonidan yetkazib beriladigan sotib olingan komponentlar va materiallar sifatining pastligi.

Mavjud bozor sharoitida omon qolish kafolati va korxonaning barqaror pozitsiyasining asosi uning moliyaviy barqarorligidir. Bu moliyaviy resurslarning holatini aks ettiradi, bunda korxona pul mablag'larini erkin boshqarib, ulardan samarali foydalanish orqali mahsulot ishlab chiqarish va sotishning uzluksiz jarayonini, shuningdek uni kengaytirishni ta'minlaydi.

Sanoat ishlab chiqarishining tarmoqlari, korxonalari va boshqa sohalarini boshqarishda bir qator boshqa tamoyillardan ham keng foydalanish mumkin. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- yakkaboshchilik va boshqaruvda hamjihatlik;
- boshqarish jarayonida rejalilikni bozor talablari bilan bog'lab olib borish;
- barqarorlik tamoyili;
- mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tamoyili;
- ilmiylik tamoyili;
- tejamkorlik tamoyili;
- kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish tamoyili.

4.4. Ishlab chiqarish va mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish

Ishchilar o'z mehnatlari evaziga mukofot - ish haqi bilan tadbirkor tomonidan to'lanadigan qo'shimcha to'lovlar va ko'rsatiladigan xizmatlar yig'indisini oladilar. Kamdan-kam odam tekinga ishlaydi; ko'pchilik esa mukofotni ishda o'z haqining o'lchovi deb hisoblaydi.

Ishchilarning mehnatiga haq to'lash qay tarzda tuzilishi kerak?

Ularga qancha to'lash kerak? Ularga qachon to'lash kerak?

Bu savollarning hammasi kadrlar bo'limi kadrlarining ishi. Ishlab chiqarishning ko'pchilik ishchilari ("ko'k yoqalilar") va injener-texnik ishchilarning bir qismi ("oq yoqalilar") mukofotni ishlagan soati yoki ishlab chiqargan mahsulotning miqdori asosida aniqlanadigan ish haqi ko'rinishida oladilar. Ish haqi ishchining mehnatga bo'lgan qiziqishini

shakllantiradi: u qancha ko'p soat ishlasa yoki u qancha ko'p mahsulot birligini ishlab chiqarsa, uning ish haqi shuncha ko'p bo'ladi.

Mehnatning natijalari ketgan ish vaqtiga yoki ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga bog'liq bo'lmagan ishchilar mukofotni oylik tarzida oladilar. Oylik ish haqi sarflangan ish vaqtiga mukofot tarzida ifodalanadi, lekin bu yerda ish vaqtining birligi bo'lib hafta, ikki hafta, oy yoki yil xizmat qiladi. Oylikka ishlaydigan ishchilarning, misol uchun menejer yoki har xil sohadagi mutaxassislarning qo'shimcha ishlagan ish vaqtiga odatda haq to'lanmaydi.

Mehnatga haq to'lash mansablar bo'yicha ham, sohalar bo'yicha ham keskin farqlanadi.

Rag'batlantirish - mahsulotni kerakli xajmda ishlab chiqarayotgan yoki istalgan ishlab chiqarish darajasini ta'minlaydigan ishchilarga to'lovlar.

Mukofotlar va komission to'lovlar. Bular oylik oluvchi ishchiga ham, ish haqi oluvchi ishchiga ham mukofotning bir turi bo'lib, har doimgi ish haqi yoki belgilangan oylik ustiga to'lov hisoblanadi. Ba'zi bir firmalar yillik mukofotlarni yil davomida tovar zahiralarini aylanmasini tezlashtirganligi uchun rag'batlantirish sifatida bayramlarga to'laydilar. Boshqa mukofotlar kompaniyaning ma'lum bir maqsadga erishishi bilan bog'liq. Ular ilgari yuqori boshliqlar va o'rta menejerlar uchun mo'ljallangan bo'lsa, endi ularni past mansablarni egallagan xizmatchilarga ham to'lashni boshlashdi.

Komission to'lovlar - firmaning sotuv hajmida shakllanadigan to'lovlar. Ular personalga to'lash uchun ishlatiladi va mukofotning yagona shakli bo'lib yoki har doimgi oyligi ustiga rag'batlantirish bo'lib xizmat qiladi.

Mukofot - odatda, ish haqi va oylik ustidan, erishilgan yutuqlarga haqni ifoda etuvchi to'lovlardir.

Bajaruvchi direktorlar, menejerlar va boshqa toifa ishchilar mehnat unumdorligini oshirishni tartibga solish uchun kompaniya unumdorlikning ma'lum darajasiga erishish yoki daromadlikka erishish bilan bog'liq ular uchun pullik rag'batlantirishlar kiritadi. Boshqacha qilib aytganda mehnatga haq to'lash uchun asos oddiy faoliyat bilan emas, balki bu faoliyatning natijalari bilan aniqlanadi.

Kadrlarni tahlash

Kadrlarni tanlash tashkilotning inson resurslariga bo'lgan ehtiyojiga muvofiq kadrlarni jalb qilish jarayonining tabiiy yakunidir.

Qoida tariqasida, tashkilot ishga qabul qilish to'g'risida qaror qabul qilishdan oldin, nomzod tanlovning bir necha bosqichlaridan o'tishi kerak:

1-qadam - dastlabki tanlov bo'yicha suhbat

Suhbatni turli yo'llar bilan o'tkazish mumkin. Ba'zi bir tadbirlar uchun nomzodlarning kelajakdagi ish joyiga kelishlari ma'qul, keyin uni menejer amalga oshirishi mumkin, boshqa hollarda bu muhim emas va kadrlarni boshqarish xizmatining mutaxassisi tomonidan amalga oshiriladi.

Suhbatning asosiy maqsadi - murojaat etuvchining ma'lumot darajasi, tashqi qiyofasi va shaxsiy fazilatlarini belgilash. Samarali ish uchun menejerlar va mutaxassislar ushbu bosqichda nomzodni baholashning umumiy qoidalar tizimidan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

2-qadam - anketani to'ldirish

Dastlabki suhbatni muvaffaqiyatli yakunlagan abituriyentlar maxsus anketa va anketani to'ldirishlari shart.

So'rovnomadagi ma'lumotlar soni minimal bo'lishi kerak va ular ariza beruvchining kelgusidagi ishi natijalarini aniqroq aniqlaydigan ma'lumotlarni talab qilishlari kerak. Ma'lumotlar o'tgan ish, fikrlash tarzi, talabgor duch kelgan vaziyatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ammo shu asosda talabnoma beruvchiga standartlashtirilgan baho berilishi mumkin. So'rovnomaning savollari neytral bo'lishi va har qanday mumkin bo'lgan javoblarni, shu jumladan javob berishdan bosh tortish imkoniyatini o'z ichiga olishi kerak.

Ishga jalb etishning manbalari va usullari

Personal yollash uchun javobgar - kadrlar bo'limi kadrlari bo'lib, ularning majburiyatlariga yangi nomzodlarni to'plash, firmada yangi lavozim, ish joylarini ochish kiradi. Ular o'z kompaniyasi kadrlari orasidan mos keluvchi nomzodlarni izlash, o'z tarmoqlari xizmatchilari va hamkasblaridan so'rash, gazetalarda reklama e'lonlarini chop etish, mehnatga joylashtirish bo'yicha davlat va xususiy agentliklar bilan hamkorlik qilish, ishga joylashtirish bo'yicha kasaba uyushma byurolariga murojaat qilish, kollej talabalari orasida nomzodlar izlash bilan shug'ullanadi.

Nomzodlarni ishga jalb qilish manbalari quyidagilar:

1. Tashkilot ichida izlash;
2. Kadrlar yordamida tanlash;
3. O'zini namoyon etgan nomzodlar bilan ishlash;
4. Televideniye, radio, gazeta kabi ommaviy axborot vositalarida e'lonlar berish;
5. Institut va boshqa o'quv muassasalariga chiqish;
6. Davlat mehnat agentliklari;
7. Personal tanlash bo'yicha xususiy agentliklar.

Kadrlar siyosati – bu kadrlar bilan ishlashning turli elementlari va shakllarini birlashtirgan inson resurslari bilan ishlashning yagona strategiyasidan iborat bo'lib, u yuqori umumli va yuqori malaka darajasiga ega bo'lgan, tashqi va ichki o'zgarishlarga tez moslasha oladigan, birlashgan va mahsuliyatli jamoani shakllantirish maqsadiga ega.

Keng ma'noda kadrlar siyosati – shunday bir tizimki, unda inson resurslari bilan tashkilot strategiyasi bir-biriga mos qoida va normalar asosida faoliyat olib boradi. Bunga kadrlar bilan ishlashning barcha tadbirlari – kadrlarni tanlash, shtat jadvalini tuzish, attestatsiyadan o'tkazish, o'qitish va malakasini oshirish, xizmat martabasini ko'tarish kabi masalalar tashkilotning umumiy maqsadlari va vazifalari sifatida oldindan rejalashtiriladi va tasdiqlanadi.

Tor ma'noda kadrlar siyosati – kadrlar va tashkilotning o'zaro munosabatlarida aniq qoida, xohish-istak va cheklashlarni tanlashni taqozo etishini anglatadi.

Kadrlar siyosati quyidagilardan tashkil topadi:

1. Normalashtirish: tashkilotning maqsadlariga mos hoda kadrlar bilan ishlashning umumiy tamoyillari va maqsadlari shakllantiriladi.

2. Dasturlash: kadrlar texnologiyasi holati va tadbirlarini ma'lum bir tizimga keltirish.

3. Kadrlar monitoringi: kadrlar bilimi, qobiliyati va mahoratini shakllantirish va rivojlantirishning aniq tadbirlari bilan ishlash va ularning kadrlar siyosatiga ta'sirini baholash.

Kadrlar siyosatining quyidagi tiplari mavjud:

Passiv kadrlar siyosati:

- tashkilot boshqaruv dasturlarida kadrlarga bo'lgan munosabatning mavjud emasligi, ohir-oqibatda salbiy holatlarga olib kelishi mumkin;

- tashkilotda kadrlar bilan ishlash xizmati kadrlar ehtiyojini bashoratlay olmaydi, natijada kadrlarni baholash vositalarini to'g'ri taqsimlay olmaydi.

Tashkilot rahbarlari kadrlar haqida faqatgina ma'lumotnoma orqali axborot olishsa, tashkilotda kadrlar holatini tahlil qilib bo'lmaydi.

Reaktiv kadrlar siyosati:

- tashkilot boshqaruvida kadrlar vaziyatining ba'zi holatlarida (qarama-qarshiliklar sodir bo'lganda, malakali ishchi kuchining bor yoki yo'qligi, sifatli mahsulot ishlab chiqarish mehnat motivatsiyasining yo'qligi) nazoratni amalga oshiradilar va ularni bartaraf etishning zarur chora-tadbirlarini ishlab chiqadilar;

- tashkilotda kadrlar bilan ishlash xizmati sodir bo'lgan vaziyatlarga to'g'ri tashxis qo'yishni ta'minlaydilar.

- tizimni rejalashtirishda kadrlar muammolari ajratilib olinadi va shunga mos ularning yechimini aniqlaydilar.

Kadrlar siyosati kadrlarni tanlab olish va yuqori lavozimlariga ko'tarish, kadrlar bilan ishlash borasida axborot almashinishning maxsus ravishda ishlab chiqilgan texnologiyalari va usullarini qo'llash, kadrlarga bo'ladigan ehtiyojni bashorat qilish, personalni baholash, muayyan vazifalarni hal qilish uchun jamoalar shakllantirish va hokazolar orqali amalga oshiriladi.

Quyidagilar kadrlar siyosatini tuzish bosqichlaridir:

- tashkilotning maqsadlari va qadriyatlariga muvofiq ravishda personal bilan ishlashning umumiy tamoyil va maqsadlarini ta'riflash;
- kadrlar texnologiyalari - tadbirlar va taomillar tizimini tuzish;
- personal monitoringini olib borish: personalning bilimlari, qobiliyatlari va malakalarini rivojlantirish va qo'llanish konkret chora-tadbirlarini ishlash, ushbu chora-tadbirlar samaradorligini baholash.

Ishchi kuchi va umuman, kadrlar, ishlab chiqarishning muhim elementi xisoblanadi. Shu sababli korxona ishlab chiqarish faoliyatining joriy va istiqboldagi strategiyasi kadrlar siyosati bilan chambarchas bogliq bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- * ishchi kuchini yollash, joylashtirish va rejalashtirish;
- * kadrlarni o'qitish, tayyorlash va malakasini oshirish;
- * kadrlarni xizmat lavozimlari bo'yicha yuqori pog'onaga ko'tarish;
- * yollash shartlari, mehnat va unga xaq to'lash sharoitlarini belgilash;
- * mehnat jamoasida qulay ruhiy (psixologik) muhitni yaratish.

Korxonalarning kadrlar siyosatini, garchi yagona javobgar shaxs sifatida ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining barcha jabhalari, jumladan, kadrlarni tanlash va joylashtirishda asosiy javobgarlikni korxona direktori o'z bo'yniga olsada, faqatgina uning o'zi amalga oshirmaydi. Bunda direktordan tashqari bo'lim va xizmat boshliqlari, kadrlar bo'limi, iqtisodiy va ishlab chiqarish bo'limi, mehnat va haq to'lash bo'limi, texnik bo'lim va boshqalar ham ishtirok etadi.

Korxonada kadrlar siyosati sog'lom va mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan jamoani shakllantirish, kadrlarning jinsi va yoshiga ko'ra tarkibi va malakasi hamda ularning ishlab chiqarishda to'g'ri joylashtirilishini hisobga olishdan tashkari, ishlab chiqarish va mehnat sharoitlarining o'zgarib borishiga o'z vaqtida e'tibor qaratishi, fan va texnikaning yangi, ilg'or yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish, kadrlarning mehnat unumdorligini oshirishni rag'batlantirishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, kadrlar siyosati birinchi o'rinda, insonning ishlab chiqarish va turmushdagi

yangi ahloqini shakllantirish, ikkinchidan, novatorlik va yuqori mehnat unumdorligiga manfaatdorligini rivojlantirishi lozim.

Korxonaning kadrlar siyosati amaliyotda faqat ichki vazifa va muammolarni hal qilishdan tashqari, bandlik sohasida davlat siyosatiga tayanadi va quyidagilarni ko'zda tutadi:

- * fuqarolarning mehnat huquqi va kasb tanlash erkinliklarini amalga oshirishda bir xil imkoniyatlarga ega bo'lishini ta'minlash;

- * fuqarolarning mehnat va tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ularning ishlab chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga bandlik sohasidagi faoliyatni iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatning boshqa yo'nalishlari bilan uyg'unlashtirish orqali ko'maklashish;

- * mehnat faoliyati davrida va nafaqaga chiqqandan so'ng ham kadrlarning ijtimoiy muxofazasini ta'minlash;

- * aholi bandligi muammolarni yechishda, ko'shma korxonalar tuzish va ishlab chiqarish bilan bogliq loyihalarni amalga oshirish yo'li bilan xalqaro hamkorlik yuritish va boshqalar.

Agar ishchilar zamonaviy korxonalar personalisi tuzilmasida 70-80 % va undan ortiqni tashkil qilsa, oliy ma'lumotli mutaxassislar 15-20 % ni tashkil etadi. Shunga mos ravishda ularni tayyorlash ham turlicha bo'ladi: ishchilar korxona, ixtisoslashtirilgan maktab va kasb-xunar bilim yurtlarida tayyorlansa, oliy ma'lumotli mutaxassislar bir necha yil davomida oliy o'quv yurtlarida tahsil oladilar.

Afsuski, ba'zi korxonalarning rahbarlari, bugungi kunda tahlillarning ko'rsatishicha, ko'proq buyurtmalar "portfeli"ni shakllantirish, resurs va investitsiyalar izlash, mahsulotlarni sotish kanallarini aniqlash, debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish, turli xo'jalik muammolarini hal qilish bilan band bo'lib, ularning barchasi bozor munosabatlari sharoitlarida muhim ahamiyat kasb etsada, ularning ahamiyati kadrlar siyosatini to'g'ri olib borishning ahamiyatidan kamdir. Bu masalada yirik korxonalar unchalik yutuqlarga ega bo'lmasada, mazkur holatlar asosan shaxsiy tarkibi 100 kishigacha bo'lgan kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun xosdir.

Shunday bo'lsada, kadrlar siyosatiga, jumladan zarur bo'lgan kadrlar salohiyatini shakllantirish va uning tarkibiga ijobiy o'zgarishlar kiritish, kadrlar malakasini oshirishga e'tiborni qaratmasdan, ishlab chiqarishni rivojlantirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish, korxonalar xayotiga fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy qilish, eng asosiysi, korxonaning barqaror va daromad keltiruvchi faoliyat yuritishini ta'minlash qiyin.

Masalan, Yaponiyada korxona va firmalarning kadrlar siyosati birinchi o'rinda universitetlar va ilmiy markazlar bilan aloqalarni kuchaytirishga,

ikkinchidan, sanoatni robotlashtirish sohasida mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan bo'lib, bu ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirishning o'sishidan tashqari, ishchi va mutaxassislar o'rtasida raqobatchilik muhiti yaratilishiga ham xizmat qiladi.

Germaniyada iqtisodiyot va ishlab chiqarish sohasidagi deyarli barcha o'zgarishlar kadrlar siyosati bilan bog'liqdir. Korxonalarining kadrlar salohiyatini shakllantirishda kadrlar malakasi va ma'lumot darajasi asosiy omil hisoblanadi. Germaniya korxona va firmalari har yili kadrlarning ma'lumot olishi va malakasini oshirishi uchun 10 mlrd. yevrodan ortiq mablag' sarflaydi. Bundan tashqari, ular mutaxassislarga ishdan bo'sh vaqtlarda qatnab kerakli bilimlarni olishlari mumkin bo'lgan o'quv markazlari va kurslar haqida ma'lumot beradilar.

Kadrlar siyosati Frantsiya va Italiya korxonalarida ham yetakchi o'rinni egallaydi. Gretsiyada raqobatchilik tufayli kompaniya va firmalar ishlab chiqarishni doimiy ravishda modernizatsiya qilishlari, yangi texnologiyalarni qo'llashga yirik miqdordagi mablag'larni sarflashlariga to'g'ri keladi. Biroq modernizatsiyalashning yakuniy maqsadlariga kadrlar malakasi ishlab chiqarishning texnik darajasiga mos kelgan xoldagina erishish mumkin. Shu sababli ko'plab sanoat korxonalari ishchi va mutaxassislarning malakasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasini keng ravishda amalda qo'llaydilar.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqadiki, kadrlar siyosati barcha mamlakatlarda korxonalarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, mamlakatimizdagi korxonalar ham bundan mustasno emas. Ular chet elning ilg'or korxonalari yutuqlarini o'zlashtirishdan tashqari, o'z kadrlar siyosatini yaxshilashi, kadrlar malakasining o'sishi va xayotning mehnat bilan bog'liq davri sifatini oshirishga e'tibor berishlari zarur. Bu vazifalarning muvaffaqiyatli hal etilishiga, korxonalarning mustaqilligidan tashqari korxona va ishlab chiqarishni boshqarishning aktsiyadorlik shakllari, shuningdek, iqtisodiyotda rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari o'z hissasini qo'shmoqda.

4.5. Sanoat boshqaruvining iqtisodiy, ijtimoiy, ruhiy va huquqiy usullari

Sanoat boshqaruvining usullari – boshqaruv sub'ektining (rahbar va boshqaruv organlarining) ob'ektga (ishlab chiqarish jarayonlariga) ta'sir qilish usullari to'plami. Sanoat boshqaruvining usullari juda xilma-xil va ularni tartibga solish bir qator xususiyatlarga ko'ra tasniflash orqali amalga oshiriladi.

Ob'ektga ta'sir qilish xususiyatiga ko'ra to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita ta'sir qilish usullari ajralib turadi. Birinchisidan foydalanganda ta'simning bevosita natijasi tahmin qilinadi, ikkinchisi esa ma'lum bir natijaga erishish uchun muayyan sharoitlarni yaratishga qaratilgan.

Rasmiylashtirish darajasiga ko'ra rasmiy va norasmiy ta'sir qilish usullari ajralib turadi. Birinchisi rasmiy boshqaruv modellarini yaratishga, mezonni tanlashga, boshqaruv muammosini hal qilishning maqbul variantini izlashga, ikkinchisi – empirik yondashuvga, muayyan qarorlar ta'siri ostida boshqaruv ob'ekting xatti-harakatlari to'g'risidagi statistik ma'lumotlardan foydalanishga asoslangan.

Sub'ekt va boshqaruv ob'ekti o'rtasidagi munosabatlarning tabiati va tabiati bo'yicha quyidagilar ajratiladi: ma'muriy-huquqiy, tashkiliy-ma'muriy, iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik boshqaruv usullari.

Ma'muriy va huquqiy boshqaruv usullari ishlab chiqarishni boshqarish jarayonida munosabatlar va munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalarni tan olish va ulardan foydalanishga asoslangan. Qonun normalari qonun hujjatlarida, davlat va hududiy organlardan kelib chiqadigan normativ hujjatlarda ifodalanadi. Ular ichki tartib qoidalarini, xodimlarni attestatsiyalashni, ishga qabul qilishni, ishdan bo'shatishni va boshqalarni belgilaydilar.

Tashkiliy va ma'muriy usullar tashkiliy va ma'muriy ta'sirlar orqali amalga oshiriladi. Birinchisi boshqaruv tizimidagi munosabatlarni belgilaydi: rahbar va bo'ysunuvchilarning munosabatlari, ishning muayyan sohalari uchun javobgarlik, ijro muddati, ishlarning hajmi va sifati bo'yicha bajarilishini nazorat qilish. Tashkiliy ta'sirlarning uchta shakli mavjud: tartibga solish, me'yorlash va ko'rsatma berish.

Tartibga solish har bir darajadagi boshqaruv chegaralarini, korxona bo'linmalarining tarkibini belgilaydi, bo'linmalar va mansabdor shaxslarning funktsiyalari, huquqlari, majburiyatlari va majburiyatlarini belgilaydi.

Ma'muriy ta'sir ob'ektni bir holatdan ikkinchisiga o'tkazishga qaratilgan. Bu tashqi ma'lumotlar yoki ishlab chiqarish jarayoni parametrlarining rejalashtirilgan qiymatlardan tasodifiy og'ishlari ta'siri ostida sodir bo'lishi mumkin.

Ma'muriy ta'sirning quyidagi asosiy shakllari mavjud: buyruq, ko'rsatma.

Buyruq asosiy ma'muriy hujjat bo'lib, u ma'lum darajadagi liniya menejrlari (direktor, ustaxona boshlig'i va boshqalar) tomonidan chiqariladi va barcha bo'ysunuvchi bo'linmalar va mansabdor shaxslar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi.

Buyruq ma'lum bir masalaning holatini ko'rib chiqadigan aniqlovchi va ma'muriy qismlardan iborat (u «buyruq berish» so'zi bilan boshlanadi).

Buyruq liniya menejerining o'rinbosari yoki funktsional xizmatlar va bo'linmalar rahbarlari tomonidan ularning huquq va majburiyatlari doirasida chiqariladi. Bu, qoida tariqasida, dolzarb masalalarni hal qilish uchun mo'ljallangan.

Ko'rsatma ma'muriy ta'sirning tezkor va samarali shakli bo'lib, qoida tariqasida vaziyatli muammolarni hal qilishga qaratilgan.

Iqtisodiy boshqaruv usullari-bu yuqori iqtisodiy ko'rsatkichlarga (yuqori foyda, rentabellik, ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi, mahsulot sifati va jarayonlari) erishishni ta'minlaydigan sharoitlarni yaratish uchun bozor munosabatlari sharoitida ishlab chiqarishga bevosita va bilvosita ta'sir qilish tizimi.

Boshqaruvning ijtimoiy-psixologik usullari jamoa a'zolarining mehnat faoliyati motivlarini o'rganish va yo'naltirish, guruh ongini tarbiyalashni, jamoada qulay psixologik muhitni yaratishni, jamoa a'zolarining individual psixologik xususiyatlarini hisobga olishni, nizolarning oldini olish va yo'q qilishni o'z ichiga oladi.

4.6. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi

Shuningdek, o'zgaruvchan tashqi sharoitlarga moslashib, tezda qayta qurish qobiliyatini namoyish etadigan organik tipdagi (adaptiv tuzilmalar) - dizayn, matritsa (dasturiy-maqsadli), brigada tuzilmalarini ko'rib chiqish mumkin.

Brigada (o'zaro faoliyat funktsional) boshqaruv shakli.

Ushbu boshqaruv tuzilmasining asosi asosan tuzilmalarning ierarxik turiga mutlaqo zid bo'lgan ishchi guruhlar (jamoalar) bo'yicha ishlarni tashkil etishdir. Ushbu tamoyillar asosida qurilgan tashkilot funktsional bo'linmalarni saqlab qolishi yoki yo'q bo'lishi mumkin.

Birinci holda, xodimlar ikki tomonlama bo'ysunish ostida - ma'muriy (ular ishlaydigan funktsional bo'linma rahbariga) va funktsional (ular tarkibiga kiradigan ishchi guruh yoki guruh rahbariga).

Matritsali tashkiliy tuzilma kompaniyaning tashkiliy tuzilishida yetakchilikning ikki yo'nalishini birlashtirishni aks ettiradi. Vertikal yo'nalish-tashkilotning tarkibiy bo'linmalarini boshqarish. Gorizontal yo'nalish-tashkilotning turli bo'linmalarining odamlari va resurslari jalb qilinadigan individual loyihalar yoki dasturlarni boshqarish. Ushbu tuzilma bilan bo'linmalarni boshqaradigan menejerlar va loyihani amalga oshirishni boshqaradigan menejerlar huquqlarining bo'linishi o'rnatiladi.

Matritsali tashkiliy tuzilma tashkilotning individual funktsional aloqalari o'rtasida yuzaga keladigan bo'linishni yengishga imkon beradi. Bundan tashqari, bu strategik muammolarni hal qilishda o'rta darajadagi menejerlarni jalb qilish uchun yaxshi asos bo'lib, shu bilan tashkilotda strategik menejerlarni yetishtirishga yordam beradi. Matritsali tashkiliy tuzilma muammolarni hal qilishda kompleks yondashuvni amalga oshirish uchun sharoit yaratadi va tashkilotning ijodiy asoslarini kuchaytirishga yordam beradi. Matritsa yondashuvini amalga oshirishdagi qiyinchiliklar uning qo'llanmadagi dualizmini o'z ichiga oladi, bunda bo'ysunuvchilar ko'plab noaniqliklarga duch kelishi mumkin, shuningdek vertikal va gorizontal aloqalarni qamrab oladigan juda katta muvofiqlashtirish harakatlari zarur bo'ladi.

Boshqaruvning dizayn shakli.

Loyiha tuzilmasini qurishning asosiy printsiplari-bu tizimdagi har qanday maqsadli o'zgarish, masalan, yangi mahsulotni ishlab chiqarish va ishlab chiqarish, yangi texnologiyalarni joriy etish, ob'ektlarni qurish va h.k. korxona faoliyati amalga oshirilayotgan loyihalar to'plami sifatida qaraladi, ularning har biri belgilangan boshlanish va tugashga ega.

Har bir loyiha uchun loyiha menejeri tasarrufiga mehnat, moliyaviy, sanoat va boshqa resurslar ajratiladi. Har bir loyihaning o'ziga xos tuzilishi bor va loyihani boshqarish uning maqsadlarini aniqlash, tuzilmani shakllantirish, ishlarni rejalashtirish va tashkil etish, ijrochilarning harakatlarini muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi.

Loyiha amalga oshirilgandan so'ng, loyihaning tuzilishi parchalanadi, uning tarkibiy qismlari, shu jumladan xodimlar yangi loyihaga o'tadilar yoki ishdan bo'shatiladilar (agar ular shartnoma asosida ishlagan bo'lsa).

Kompaniyani boshqarishning ko'p o'lchovli tashkiliy tuzilmasi.

Ko'p o'lchovli tashkiliy tuzilma matritsa tuzilmalari bilan umumiy narsaga ega. Biroq, ikkinchisi odatda ikki o'lchovli bo'lib, ko'rib chiqilgan tashkiliy tuzilmalarning ko'plab muhim xususiyatlariga ega emas, ayniqsa moliyalashtirish masalalarida. Bundan tashqari, ularning barchasi bitta umumiy kamchilikka ega: funktsional bo'linmalar xodimlari ikki tomonlama bo'ysunishda, bu, qoida tariqasida, istalmagan natijalarga olib keladi. Aynan shu matritsa tashkilotlarining eng ko'p qayd etilgan kamchiliklari «kasbiy shizofreniya» deb ataladigan sababdir.

Ko'p o'lchovli tashkiliy tuzilma matritsali tashkilotga xos bo'lgan qiyinchiliklarni keltirib chiqarmaydi. Ko'p o'lchovli tashkilotda funktsional bo'linma xodimlari, ularning faoliyati natijalarini dastur menejeri sotib oladi, unga tashqi mijoz sifatida munosabatda bo'ladi va faqat funktsional bo'linma rahbariga hisobot beradi.

Business Unit Management (BUM) boshqaruvining texnologiyasi va tashkiliy-moliyaviy tuzilishi asosan tarkibiy bo'linmalar va umuman kompaniyaning rentabelligini oshirish uchun byudjet tizimidan maksimal darajada foydalangan holda kompaniyaning samarali moliyaviy tuzilishini yaratish bilan boshqaruvning bo'linish printsipiga asoslanadi.

Kompaniyaning konglomerativ (aralash) boshqaruv tuzilmasi kompaniyada yoki uning bo'limlarida ushbu vaziyatda eng mos keladigan tashkiliy shakllarni o'rnatish imkoniyatini nazarda tutadi.

Konglomeratning yuqori darajadagi rahbariyati butun tashkilot bo'ylab strategik rejalashtirish, siyosatni ishlab chiqish, muvofiqlashtirish va harakatlarni nazorat qilish uchun javobgardir. Yuqori bo'g'in operatsion qarorlarni qabul qilishda avtonom bo'lgan va ularga qo'yilgan vazifalarga erishish uchun ko'proq mos keladigan tashkiliy tuzilmalarni qo'llaydigan bir qator bo'linmalar yoki firmalar bilan o'ralgan.

Kompaniyaning boshqarishning bufer tuzilishi kompaniyada bozor dinamikasiga (marketing, ta'minot va boshqalar) bog'liq, keng vakolat va mustaqillikka ega bo'lgan mustaqil tuzilishdagi bo'linmalar guruhini ajratish bilan tavsiflanadi.

Tashkilotning yuqori tuzilishi yetarlicha aniqlik va barqarorlik sharoitida harakatlarni muvofiqlashtirishni talab qiladigan murakkab muammolarni hal qiladigan o'rta va yirik firmalarda qo'llaniladi. Bu ierarxik tuzilmalar uchun qabul qilingan maqbul darajadan past bo'lgan bo'ysunuvchi ishchilar sonini kamaytirish va shunga mos ravishda ko'p sonli darajalar bilan ajralib turadi.

Kompaniyaning boshqarishning tekis tashkiliy tuzilmalari kichik firmalarda sezilarli noaniqlik sharoitida murakkab muammolarni hal qilishda qo'llaniladi. Bunday tuzilmalarda boshqaruv darajalari nisbatan kam, shuning uchun har bir rahbar ierarxik tuzilmalar uchun qabul qilingan maqbul sonidan ko'ra ko'proq xodimlarga bo'ysunadi.

Biznesning strategik bo'linmalariga asoslangan tashkiliy tuzilma tashkilotda yaqin faoliyat profilining ko'plab mustaqil bo'limlari mavjud bo'lganda qo'llaniladi. Bunday holda, ularning ishlarini muvofiqlashtirish uchun bo'limlar va yuqori rahbar o'rtasida joylashgan maxsus oraliq boshqaruv organlari yaratiladi. Ushbu organlar tashkilotning yuqori rahbariyatining o'rinbosarlari (odatda vitse-prezidentlar) tomonidan tayinlanadi va korporatsiyaning ushbu qismlariga biznesning strategik birliklari maqomi beriladi.

Biznesning strategik bo'linmalari mavjudligini aks ettiruvchi tashkiliy tuzilmalar shunga o'xshash faoliyatni amalga oshiradigan avtonom bo'limlarni muvofiqlashtirish imkoniyatini beradi. Bu ushbu tashkiliy

tuzilmalarning asosiy ijobiy sifatidir. Shu bilan birga, ular tashkilot boshqaruv ierarxiyasida yana bir darajani yaratishi bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Xususan, bu strategik biznes bo'linmalari rahbarlari va ushbu strategik biznes bo'linmalariga kiruvchi avtonom bo'linmalar rahbarlarining vakolatlarini farqlash juda qiyin bo'lishi mumkin.

Konglomerat tipidagi tashkilot yuqorida muhokama qilingan ikki yoki undan ortiq tuzilmalar bitta tashkilot ichida birlashtirilganligi bilan tavsiflanadi. Masalan, kompaniyaning bir filialida vertikal tuzilish, boshqasida – chiziqli, uchinchisida – matritsali tashkilot ishlatilishi mumkin.

Shunday qilib, zamonaviy tashkiliy tuzilmalarning aksariyati quyidagi modifikatsiyalarga ega bo'lgan chiziqli tuzilma asosida qurilgan:

- boshqaruvning quyi darajalariga vakolat berish;
- gorizontal boshqaruv aloqalarini joriy etish: ma'muriy majburiy (funksional va boshqa tuzilmalar); iqtisodiy (ko'p o'lchovli va boshqa tuzilmalar); tavsiya (chiziqli-funksional va boshqa tuzilmalar);
- tarkibiy bo'linmalarning tashqi bozorga kirishi.

Barcha kompaniyalar va barcha holatlar uchun maqbul tuzilma mavjud emas. Muayyan bozor sharoitida ma'lum bir kompaniyaning maqbul tuzilishi kompaniyaning o'ziga xos xususiyatlariga ham, bozorning o'ziga xos xususiyatlariga ham, kompaniya o'z oldiga qo'ygan taktik va strategik maqsadlarga ham bog'liq. Tashkiliy tuzilmani tanlash omillariga quyidagi fikrlar kiradi:

- tashkilotga xos bo'lgan faoliyat turlarining hajmi va darajasi;
- tashkilotning geografik joylashuvi;
- tashkilot tomonidan amalga oshiriladigan strategiya;
- tashkiliy madaniyat;
- texnologiya;
- tashqi muhit dinamikasi;
- tashkilot rahbarlari va xodimlari tomonidan tashkilotga munosabat.

Tashkiliy tuzilma tashkilot hajmiga mos kelishi va kerak bo'lgandan ko'ra murakkabroq bo'lmazligi kerak. Odatda, tashkilot hajmining uning tashkiliy tuzilishiga ta'siri tashkilotni boshqarish ierarxiyasi darajalari sonining ko'payishi shaklida namoyon bo'ladi. Agar tashkilot kichik bo'lsa va rahbar xodimlarning faoliyatini boshqarishi mumkin bo'lsa, unda elementar tashkiliy tuzilma qo'llaniladi. Agar xodimlar soni shunchalik ko'paydiki, ularni bitta menejer boshqarishi qiyin bo'lsa yoki alohida

ixtisoslashtirilgan faoliyat turlari paydo bo'lsa, unda tashkilot boshqaruvda oraliq darajaga ega bo'ladi va funktsional tuzilma qo'llanila boshlaydi.

Tashkilotning yanada o'sishi boshqaruv ierarxiyasida yangi darajalarning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Natijada, bo'linish yoki biznesning strategik bo'linmalariga asoslangan tuzilma kabi tashkiliy tuzilmalar qo'llanilishi mumkin. Murakkab loyihalarni tashkil etishda paydo bo'lishi matritsa tuzilishi qo'llanila boshlanishiga olib keladi.

Agar mintaqalar yetarlicha ajratilgan bo'lsa, tashkilotning geografik joylashuvi mintaqaviy bo'linmalarga qaror qabul qilishda muayyan huquqlarni topshirishga va shunga mos ravishda mintaqaviy bo'linmalarning tashkiliy tuzilmasida paydo bo'lishiga olib keladi. Agar huquqlar juda katta bo'lmasa, unda funktsional tuzilishdagi hujayralar soni ko'payadi. Agar hududiy bo'linma nisbiy mustaqillik maqomiga ega bo'lsa, bo'linish tuzilishiga o'tish sodir bo'ladi.

Texnologiyaning tashkiliy tuzilishga ta'siri quyidagicha namoyon bo'ladi: birinchidan, tashkiliy tuzilma tashkilotda qo'llaniladigan texnologiya bilan bog'liq; tarkibiy birliklar soni va ularning o'zaro joylashuvi tashkilotda qaysi texnologiya qo'llanilishiga bog'liq. Ikkinchidan, tashkiliy tuzilma texnologik yangilanishni amalga oshirishga imkon beradigan tarzda qurilishi kerak: texnologik rivojlanish g'oyalarining paydo bo'lishiga va texnologik yangilanish jarayonlarining o'tkazilishiga hissa qo'shishi kerak.

Tashkiliy tuzilma ko'p jihatdan menejerlar uning tanloviga qanday munosabatda bo'lishiga, ular qaysi turdagi tuzilmani afzal ko'rishlariga va tashkilotni qurishning noan'anaviy shakllarini joriy etishga qanchalik tayyor bo'lishlariga bog'liq. Ko'pincha menejerlar tashkiliy tuzilmaning an'anaviy, funktsional shaklini tanlashga moyildirlar, chunki bu ularga aniqroq va tanishroq.

Tashkiliy tuzilmaning shakllanishiga uning joylashuvi va ushbu tashkilot xodimlarining ishiga munosabati ta'sir qiladi. Yuqori malakali ishchilar va ijodiy mutaxassisliklar xodimlari ularga ko'proq erkinlik va mustaqillik beradigan tuzilmalarni afzal ko'rishadi. Oddiy operatsiyalarni bajaradigan ishchilar oddiy va an'anaviy tashkiliy tuzilmalarga ko'proq e'tibor berishadi.

Tashqi muhitning dinamikasi tashkiliy tuzilmani tanlashda juda kuchli omil hisoblanadi. Agar tashqi muhit barqaror bo'lsa, unda o'zgarishlar mavjud bo'lsa, unda tashkilot kam moslashuvchan va ularni o'zgartirish uchun katta kuch talab qiladigan mexanik tashkiliy tuzilmalarni muvaffaqiyatli qo'llashi mumkin. Xuddi shu holatda, agar tashqi muhit juda dinamik bo'lsa, struktura organik, moslashuvchan va

tashqi o'zgarishlarga tezda javob bera oladigan bo'lishi kerak. Xususan, bunday tuzilma markazsizlashtirishning yuqori darajasini, tarkibiy bo'linmalarning qaror qabul qilishda katta huquqlarga ega bo'lishini nazarda tutishi kerak.

Strategiya tashkiliy tuzilmani tanlashga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tashkilot har safar yangi strategiyani amalga oshirishga o'tganda tuzilmani o'zgartirish shart emas. Biroq, mavjud tashkiliy tuzilmaning strategiyaga qanchalik mos kelishini aniqlash mutlaqo majburiydir va shundan keyingina, agar kerak bo'lsa, tegishli o'zgarishlarni amalga oshirish kerak.

Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Bozor iqtisodiyotining shakllanishi sharoitida korxonalarni boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagicha shakllantirilishi mumkin:

1. Doimiy boshqaruv texnologiyasi va protseduralarini takomillashtirish.

2. Sifat va unumdorlikni kompleks boshqarish korxonaning bozorda raqobatbardosh ustunligini ta'minlashning asosiy elementlari sifatida.

3. Loyihani boshqarish va investitsiya dizaynining asosiy qoidalarini o'zlashtirish.

4. Inqirozga qarshi boshqaruvni joriy etish.

5. Boshqaruv xodimlarini o'qitish va umuman xodimlarning kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish.

Muntazam menejment texnologiyasi va protseduralarini takomillashtirish quyidagilarni o'z ichiga oladi: strategik boshqaruvni joriy etish; marketing faoliyatini rivojlantirish va marketingni o'ziga xos boshqaruv funktsiyasi sifatida ishlatish; kompaniya ichidagi rejalashtirishni rivojlantirish va takomillashtirish, shu jumladan uzoq muddatli va o'rta muddatli strategik rejalashtirishni amalga oshirish; korxonaning tashkiliy tuzilishini takomillashtirish va biznes jarayonlarini qayta injiniringni joriy etish; moliyaviy boshqaruvni joriy etish va boshqaruv nazoratini takomillashtirish. Strategik menejment masalalari «korxonalarni strategik boshqarish» alohida intizomi doirasida batafsil ko'rib chiqiladi. Kompaniya ichidagi boshqaruvning asosiy funktsiyalarining rivojlanishi o'rganilayotgan kursning birinchi qismida ko'rib chiqiladi. Ushbu ko'rib chiqishda biz ularning rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlaymiz, ular yangi iqtisodiy sharoitlarga moslashganda mahalliy korxonalarni boshqarishni takomillashtirish uchun majburiy va muhimdir. Strategik menejment tashqi muhitning xatti-harakatlari va uning imkoniyatlarini hisobga olgan holda yaqin va uzoq istiqbolda korxona erishishi mumkin bo'lgan eng yaxshi natijani aniqlash, shuningdek ushbu

natijalarga erishish uchun zarur o'zgarishlarni amalga oshirish uchun aniq harakatlar rejasini yaratish va amalga oshirishdan iborat. Strategiya qisman rejalashtirilgan, qisman atrof-muhit o'zgarishiga javob (yoki javob). U tashqi muhitdagi o'zgarishlarni va korxona faoliyatida zarur o'zgarishlarni hisobga olgan holda kerakli natijaga erishish uchun muayyan harakatlar rejasini taqdim etadi.

Strategik boshqaruvni amalga oshirish beshta asosiy vazifani hal qilishni ta'minlaydi:

1. Korxonaning tadbirkorlik (tijorat) faoliyati turini va uning rivojlanishining asosiy strategik yo'nalishlarini (rivojlanishning umumiy maqsadlari va uzoq muddatli yo'nalishlari) aniqlash.
2. Umumiy maqsadlarni muayyan ish yo'nalishlariga aylantirish.
3. Kerakli natijalarga (ko'rsatkichlarga) erishish uchun rejani amalga oshirishni malakali (professional) tashkil etish.
4. Tanlangan strategiyani samarali amalga oshirish.

5. Bajarilgan ishlarni baholash, bozordagi vaziyatni tahlil qilish, olingan tajriba, o'zgargan sharoitlar, yangi g'oyalar yoki yangi imkoniyatlar asosida faoliyatning uzoq muddatli asosiy yo'nalishlari, maqsadlari va strategiyasiga yoki uni amalga oshirishga tuzatishlar kiritish.

Zamonaviy marketing ishlab chiqarish faoliyatining yo'nalishiga va ma'lum bir bozor talabini hisobga olgan holda korxonaning tarkibiy siyosatini aniqlashga urg'u beradi. Zamonaviy sharoitda marketing deganda korxonalarning ishlab chiqarish faoliyatini ma'lum hajmlarda raqobatbardosh mahsulot turlarini ishlab chiqarishga yanada oqilona yo'naltirish va ma'lum texnik-iqtisodiy xususiyatlarga javob berish uchun bozor talabi va talablarini o'rganish va hisobga olishga qaratilgan kompaniya ichidagi boshqaruv tizimi tushuniladi.

Kompaniya ichidagi boshqaruvning o'ziga xos funktsiyasi sifatida marketingning muhim xususiyati shundaki, u ko'p o'zgaruvchan iqtisodiy hisob-kitoblar asosida qaror qabul qilishga asoslangan va korxonaning samarali ishlashi va rivojlanishi uchun tashkiliy, iqtisodiy va boshqa sharoitlarni yaratishga qaratilgan. Marketingning o'ziga xos boshqaruv funktsiyasi sifatida asosiy mexanizmlari mahsulot va ishlab chiqarish bo'limi uchun marketing dasturlari hisoblanadi. Menejmentning o'ziga xos funktsiyasi sifatida marketing faoliyatini baholashning asosiy mezonlari uzoq muddatda maksimal va barqaror foyda olish, bozorda mustahkam mustahkamlash yoki yangi bozorlarga kirib borishdir.

Zamonaviy sanoat korxonasini (birlashma, korporatsiya) ichki rejalashtirishning rivojlanishi shiddatli raqobat sharoitida xalqaro miqyosda amalga oshirilayotgan ishlab chiqarishning tobora ortib

borayotgan ijtimoiylashuvi, kontsentratsiyasi, ixtisoslashuvi va kooperatsiyasi bilan bog'liq.

Kompaniya ichidagi rejalashtirishning umumiy sxemasi rejalashtirishni ta'minlashning 4 darajasini ta'minlaydi: kontseptual model; funktsional model; rejalashtirish mexanizmlari, usullari va vositalari (rejalashtirish shakllari bilan belgilanadi); korxona va uning bo'linmalarini rejalashtirishni tashkil etish (korxonaning maqsadlariga erishish uchun samarali ishlashini ta'minlash uchun zarur rejalar turlari bilan belgilanadi). Kompaniya ichidagi rejalashtirish tizimining barcha elementlari o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Kompaniya ichidagi rejalashtirishni rivojlantirishning muhim elementlari:

- 1) korxonani rivojlantirish kontsepsiyasi (uzoq muddatli reja).
- 2) uzoq muddatli va o'rta muddatli strategik rejalashtirishni o'z ichiga olgan strategik rejalashtirish tizimi.
- 3) o'rta va qisqa muddatli (yillik) operatsion rejalar, shuningdek korxona va uning bo'linmalarining faoliyat turlari bo'yicha byudjetlari.

Korxonaning tashkiliy tuzilmasini takomillashtirish mehnatni zarur va mumkin bo'lgan texnologik jihozlashni, ma'lum bir biznesni raqobatchilardan yomon bo'lmagan holda amalga oshirishga imkon beradigan loyihalashtirilgan ishlarning malakasi va muayyan ko'nikmalarini hisobga olgan holda ishlarni loyihalashga qaratilgan. Bunday holda, tashkiliy tuzilma korxonaning maqsadlari va strategiyalarini amalga oshirishni ta'minlaydigan muayyan vazifalar to'plamini bajarish uchun aniq ish joylari va tegishli ishlarni birlashtiradigan bo'linmalar va ular o'rtasidagi aloqalar to'plamidir. Korxonaning maqsadlari va strategiyalarini samarali amalga oshirish tegishli tashkiliy madaniyatni shakllantirishni ta'minlaydi.

Biznes-jarayonlarni qayta qurish strategik ahamiyatga ega bo'lgan biznesni muayyan bo'linmalar faoliyatini muvofiqlashtirishni yaxshilash va ular orasidagi funktsiyalarning parchalanishini kamaytirish, shuningdek xarajatlarni, shu jumladan qo'shimcha xarajatlarni kamaytirish uchun yanada samarali ishlash orqali yaxshiroq natijaga erishish uchun qayta qurishni anglatadi.

Moliyaviy boshqaruvni joriy etish sanoat korxonasining ishlab chiqarish va sotish faoliyati jarayoniga ta'sir qilishning samarali mexanizmi sifatida ishlatiladi. Korxonaning moliyaviy faoliyatini boshqarish quyidagilarni o'z ichiga oladi: turli xil moliyaviy vositalar, usullar va vositalardan foydalangan holda korxonaning moliyaviy siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, shuningdek moliyaviy

masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilish, ularni konkretlashtirish va umuman korxonaning iqtisodiy faoliyatini ta'minlash uchun amalga oshirish usullarini ishlab chiqish. Moliyaviy menejment sohasidagi eng muhim qarorlar investitsiya masalalari va ularni moliyalashtirish manbalarini tanlash bilan bog'liq. Moliyaviy menejment moliyaviy hisobotlarni tuzish va tahlil qilish orqali korxonaning iqtisodiy faoliyatini samarali boshqarish uchun zarur axborot bazasini shakllantiradi. Moliyaviy menejment investitsiya loyihalarini baholash va investitsiyalar portfelini shakllantirishni, shu jumladan kapital xarajatlari, moliyaviy rejalashtirish va nazoratni baholashni ta'minlaydi.

Boshqaruv nazoratini kompaniya ichidagi boshqaruv funksiyasi sifatida joriy etish siyosatini ishlab chiqish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishning asosiy vositalaridan biri bo'lib, korxonaning normal ishlashini va uzoq muddatli istiqbolda va joriy ishda uning maqsadlariga erishishini ta'minlaydi. Boshqaruv nazorati tizimi faoliyatning moliyaviy va ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini hisobga olish va hisobot berish tizimini tashkil etishga, shuningdek ularni tahlil qilishni tashkil etish va o'tkazishga asoslangan. Kompaniya ichidagi boshqaruv amaliyotida boshqaruv nazoratining ikki shakli keng qo'llaniladi: moliyaviy nazorat (umumiy boshqaruv nazorati) va operatsion (ma'muriy) nazorat. Umumiy boshqaruv nazorati yuqori rahbariyat tomonidan qabul qilingan korxonaning strategik rejasi bilan belgilanadigan maqsadlarga (kerakli natijaga) erishishga qaratilgan. Operatsion nazorat, birinchi navbatda, ishlab chiqarish dasturining bajarilishini va sotishni amalga oshirish rejasini muntazam ravishda kuzatib borish uchun mo'ljallangan. Shu sababli, ko'pincha ushbu nazorat ishlab chiqarish dasturini rejalashtirish va ishlab chiqarish bo'limi, sho'ba korxonasi, zavodning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini yagona boshqaruv tizimiga (funktsiyasiga) ta'minlash bilan birlashtiriladi.

Inqirozga qarshi boshqaruvni joriy etish.

Islahotlarni davom ettirish va iqtisodiyotni sog'lomlashtirish «mosog'lom» korxonalarni inqirozga qarshi boshqarishni joriy etish zarurligini ilgari surmoqda.

Inqirozga qarshi boshqarish korxonaning to'lovga qodir emasligi bilan bog'liq inqirozli vaziyatlarni prognoz qilish va aniqlashni, shuningdek inqiroz holatida korxonani sog'lomlashtirish va reabilitatsiya qilish uchun zarur choralarni ko'rishni ta'minlaydi. Inqirozni boshqarish doirasidagi boshqaruv ta'siri operatsion va strategik bo'linadi. Operatsion harakatlar qisqa vaqt ichida korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlarni aniqlash va amalga oshirish uchun mo'ljallangan. Strategik - uzoq muddatda korxonaning reabilitatsiyasi va barqaror

rivojlanishini ta'minlaydigan korxona faoliyatida o'zgarishlarni nazarda tutadi.

Inqirozga qarshi boshqaruv boshqaruv jarayonlariga xos bo'lgan umumiy qonuniyatlarga ham, inqirozga qarshi protseduralardan foydalanish bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlarga ham asoslanadi. Masalan, inqirozni boshqarish jarayoniga xos bo'lgan o'ziga xos atribut korxonaning yaqinlashib kelayotgan inqirozining belgilarini nazorat qilish va erta aniqlash tizimi bo'lishi mumkin.

Korxonada inqirozni boshqarish tizimi (mexanizmi) quyidagi quyi tizimlarni qamrab olishi kerak:

1) moliyaviy holatni diagnostika qilish va korxona biznesini rivojlantirish istiqbollarini baholash quyi tizimi.

2) tashqi muhit monitoringi va bozor sharoitidagi o'zgarishlarni baholashni ta'minlaydigan marketing quyi tizimi.

3) investitsiya siyosatini shakllantirish va amalga oshirishning quyi tizimi.

4) xodimlarni boshqarish quyi tizimi.

5) ishlab chiqarishni boshqarish quyi tizimi.

6) tegishli qaror qabul qilinganda korxonani tugatishni tashkil etishning quyi tizimi.

Shu bilan birga, korxonani inqirozga qarshi boshqarishni rejalashtirish korxonaning moliyaviy holatini va uning moliyaviy farovonligiga real tahdidlarni belgilaydigan barcha omillarni, shuningdek inqirozga qarshi va reabilitatsiya tadbirlarini birinchi navbatda ta'minlashni hisobga olishi kerak. Inqirozga qarshi boshqaruvni amalga oshirish korxonaning ishlab chiqarish va sotish va boshqa faoliyatining samaradorligi va samaradorligini oshirishga qaratilgan korxona va uning bo'linmalarini boshqarishni takomillashtirish bilan chambarchas bog'liqdir.

Moliyaviy sog'lomlashtirish va bankrotlikning oldini olish jarayonlarini tartibga solishga davlat ta'sir ko'rsatishi, shuningdek qarzdorning keyingi faoliyati maqsadga muvofiq bo'lmagan taqdirda uni tugatishning tsivilizatsiyalashgan tartib-taomilini o'tkazish bilan bog'liq chora-tadbirlar inqirozga qarshi tartibga solish deb ataladi.

Umuman olganda, inqirozga qarshi jarayon davlat darajasida (inqirozga qarshi tartibga solish) va ma'lum bir korxona darajasida (inqirozga qarshi boshqaruv) amalga oshiriladigan qayta tashkil etish va tugatish tartib-qoidalarini o'z ichiga oladi.

Boshqaruv kadrlarini tayyorlash va kadrlar malakasini oshirish.

Kadrlar tayyorlash orqali iqtisodiyotni o'zgartirishda boshqaruvni takomillashtirishga zamonaviy yondashuvning asosiy tarkibiy qismlari

quyidagilardan iborat: korxonalar rahbarlari va mutaxassislarini tayyorlash va malakasini oshirishni ko'p bosqichli tashkil etish, yangi iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda barcha darajadagi korxonalar mutaxassislarini tayyorlash yo'nalishlarini aniqlash.

Korxonada xodimlarni boshqarish quyidagilarni o'z ichiga oladi: ~~malaka~~ tuzilishini ishlab chiqish; ishchilarni bo'linmalar bo'yicha ~~tas~~qimlash; mehnat rejimini optimallashtirish bo'yicha ishlar; ish haqi ~~tizimini~~ shakllantirish; mehnat, dam olish va yashash sharoitlarini ta'minlash; xodimlarni baholash; o'qitish va qayta tayyorlash; tanlash va targ'ib qilish; mehnat samaradorligini baholash.

Qisqacha xulosalar

Ishlab chiqarishni boshqarishni sub'ektlar va idoralar tomonidan odamlar va iqtisodiy ob'ektlarga ta'sir o'tkazish jarayonidir. Unda resurslardan iloji boricha oqilona foydalanish va eng ko'p daromad olish maqsad qilib qo'yiladi.

Boshqaruv tizimi quyidagilardan iborat bo'ladi: boshqaruvning maqsad va vazifalarini belgilash, boshqaruvning optimal tashkiliy-strukturasini yaratish, xodimlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, axborot bilan ta'minlash, axborotga texnik ishlov berish vositalari, tahlil, boshqaruv qarorlarini bajarish ustidan nazorat. Boshqaruv rejalashtirish, tashkillashtirish, marketing, muvofiqlashtirish, mehnat motivatsiyasi, nazorat kabi bir qator funktsiyalarni bajaradi.

Zamonaviy ishlab chiqarish korxonasi murakkab, dinamik tizim bo'lib, uning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga korxonadagi ishchidan ta'rabargacha bo'lgan barcha bo'g'inlar faoliyatini hisobga oluvchi boshqaruvning tashkiliy tuzilmalarini yaratish orqali erishiladi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi boshqarilayotgan ob'ektlarning funktsional vazifalariga va miqyosiga mos kelishi lozim.

Bob yuzasidan savollar

1. Boshqaruvning ob'ekti va sub'ekti nima?
2. Boshqaruvning tamoyillari nimalardan iborat?
3. Boshqaruv uslublari va usullari mahiyati nimada?
4. Sanoat boshqaruvining hozirgi kundagi holati?
5. Kadrlar siyosati va uning turlari.

5-BOB. SANOAT ISHLAB CHIQARISHINI PROGNOZLASH VA REJALASHTIRISH

5.1. Prognozlash va rejalashtirishning mohiyati, ahamiyati, mazmuni.

Tayanch iboralar: bashoratlash, rejalashtirish, strategik reja, tezkor reja, joriy reja

Hozirgi kunda kelajakni baholashni 2 turi hayotga tadbiq etilgan: ilmiy baholash va noilmiy ko'ra bilish.

Noilmiy ko'ra bilishga turli tahminlar, har xil hayoliy sezgilar, ehtimollar va boshqa shunga o'xshash asoslanmagan istiqbollarni bilish kiradi. Ilmiy ko'ra bilishni printsiptial farqi shundaki hodisalarni ishonchli, ilmiy tasdiqlangan bo'lishiga imkon tug'diradi. Bu esa tizimlarni kelajakda boshqarishga va konkret qarorlar qabul qilishga asos bo'ladi.

Kelajakni ilmiy baholashning turlari: oldindan aytib berish - bu kelgusidagi muammoni hal qilishning mumkin bo'lgan yoki istalgan istiqbolda holatini bayon qilishdir. Boshqacha qilib aytganda, oldindan aytib berish - kelgusida bo'ladigan ma'lum jarayonlarning holati haqidagi ishonchli fikrni bildiradi. Oldindan ko'ra bilish - tizimni rivojlantirishning qonuniyatlariga asoslangan, haqiqatni, oldindan aks ettirishdir. Bu narsa tizimning kelgusidagi holati haqida ma'lum xulosa chiqarish imkonini beradi. Bashorat - bu ehtimol yo'nalishlar, ob'ektlar va hodisalarning rivojlanishi natijalari.

Prognozlash - bu ob'ektni rivojlantirish istiqbolini belgilab beradigan maxsus ilmiy tadqiqotlardir.

Rejalashtirish - bu aniq belgilangan maqsad, uni amalga oshirishning yo'llari va tadbirlari, belgilangan xom ashyolar bilan ajralib turadi. Reja - yakka yagona, ijrosi majbur bo'lgan direktiv hujjatdir. Shunday qilib, rejalashtirish; prognozlash, oldindan aytib berish, oldindan ko'ra bilish - kelajakni baholashning ishonchlilik darajasiga qarab biri biridan farq qiladi. Oldindan aytib berish «Bo'lsa kerak» ligini ifodalaydi. Prognozlash nima bo'lishi mumkinligini ko'rsatib beradi; rejalashtirish - bo'lishi shart degan ma'noni bildiradi. Bashoratlash sohaları juda keng: geografik, geologik, ekologik, iqtisodiy, sotsial, tashqi-siyosiy, yuridik va h.k.

Iqtisodiy bashoratlash - bu iqtisodiy qonunlarga ilmiy yondoshgan holda iqtisodiy tizimlarni prognozlarini tuzish jarayonidir. Iqtisodiy tizimni boshqarish sxemasini quyidagicha ifodalash mumkin.

Avvalo iqtisodiy tizimni rivojlanishini maqsadi aniqlanadi. Quyidagi maqsadga kelajakda bo'lishi mumkin holatlari o'rganilib prognoz qilinadi.

Eng samarali tanlangan rivojlanish variantlari, kompleks dasturlarni tuzilishiga informatsion baza sifatida qo'llanib, prognoz qilingan holatga tizim erishish uchun, qanday tadbirlar amalga oshirilishi kerakligini dastur ko'rinishida tuzib olinadi. Bunday yondashish «Dastur» deyiladi. Maqsadni va bor imkoniyatlarni (resurslarni) solishtirish natijasida ilmiy asoslangan rejalar tuziladi va tizimni elementlariga yetkaziladi. Shunday qilib, reja - faqat boshqarish mumkin bo'lgan jarayonlarda qo'llanadi. Masalan, ishlab chiqarishda rejani qo'llash mumkin. Prognoz boshqarilishi mumkin bo'lgan va mumkin bo'lmagan sohalarda qo'llaniladi. Masalan: obi havoni rejalashtirib bo'lmaydi uni prognozlash mumkin, demografik, ilmiy-texnika, tashqi iqtisodiy, va h.k. jarayonlarni qisman ularni boshqarish mumkin. Bashoratlash avvalo, rejalarning ilmiy asoslanganligini oshirish uchun taraqqiyot maqsadlaridan biriga erishishga qaratilgan konkret reja yoki kompleks dasturni tekshirish asosi tarzida qaraladi. Ishning bu bosqichi reja yechimlarining, shuningdek iqtisodiy tadbirlar tizimini o'tkazish muddatlarining izchilligini tanlash va asoslash imkonini beradi. Bashoratlashni rejalashtirishning alternativ tarzidagi yordamchi vositasi deb hisoblaydigan ayrim mualliflar unga rejaning birmuncha ishonchli, direktiv rejalashtirish vazifalariga mos keladigan balans usulini qarama-qarshi qo'yadilar.

Bashorat - bu metodologiyada butun mantiqi va o'ziga xosligi bilan maqsadli tematik tadqiqot bo'lib, ham sifat, ham miqdor tahlillarini o'z ichiga oladi hamda unda, rejali ishlab chiqarishning pirovard natijalaridan qat'iy nazar, mustaqil ilmiy ahamiyat kasb etadi. Uning ko'rsatkichlar doirasi kelgusidagi rejaning ko'rsatkichlari doirasidan jiddiy farq qilishi mumkin. Prognozli tadqiqot yechimlarni asosli ravishda tanlash uchun juda foydali bo'ladi va bunday jarayon tashqi sharoitlari muddatini bayon qilish beradi.

2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash maqsadlarini belgilab, xususan, quyidagilarni ko'rsatdi: "Iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni — 1,6 baravar va 2030-yilga borib aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadni 4 ming AQSh dollaridan oshirish hamda "daromadli o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar" qatoriga kirish uchun zamin yaratish.

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va yillik inflatsiya darajasini 2023-yilgacha bosqichma-bosqich 5 foizgacha pasaytirish.

Davlat budjeti taqchilligini qisqartirish va 2023-yildan yalpi ichki mahsulotga nisbatan uning 3 foizdan oshib ketmasligini ta'minlash.

Har bir tuman budjetining kamida 5 foizini "Fuqarolar budjeti" dasturi doirasida aholining takliflari asosida eng dolzarb muammolarni yechishga sarflashni tashkil qilish.

Davlat qarzini boshqarishda yiliga yangi jalb qilingan tashqi qarz miqdori 4,5 milliard AQSh dollaridan oshib ketmasligini ta'minlash.

Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish.

Sanoatning yetakchi tarmoqlari va iqtisodiyotni yanada liberallashtirish hamda transformatsiya jarayonlarini yakunlash.

Energiya resurslari va tabiiy gaz bozorlarini ijtimoiy himoya kafolatlarini belgilagan holda erkinlashtirib, sohaga xususiy investitsiyalarni keng jalb qilish hamda ehtiyojmand aholini himoya qilish uchun ijtimoiy iste'mol normalarini kiritish.

Iqtisodiyot tarmoqlari va aholiga neft-gaz mahsulotlarini uzluksiz yetkazib berilishini ta'minlash.

Mis sanoati klasterini tashkil etish orqali mis va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini 2 baravar ko'paytirish hamda 8 milliard dollarlik mahsulot ishlab chiqarish uchun asos yaratish.

Kimyo va gaz-kimyosi sohaslarini rivojlantirish va tabiiy gazni qayta ishlash darajasini 8 foizdan 20 foizga yetkazish orqali kimyo sanoatida 2 milliard AQSh dollariga teng mahsulot ishlab chiqarish.

Avtomobil sanoatida kooperatsiyani yanada rivojlantirish orqali ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga, eksport hajmini 2 baravarga ko'paytirish va mahalliy lashtirish darajasini oshirish. Chirchiq shahrida qishloq xo'jaligi mashinasozligi ishlab chiqarishini yagona sanoat klasteri usulida tashkil etish.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga ko'paytirish. To'qimachilik sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga ko'paytirish.

Charm-poyabzal sohasini rivojlantirish orqali ishlab chiqarish hajmini 3 baravarga ko'paytirish.

Farmatsevtika sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 3 baravar ko'paytirish va mahalliy bozorni ta'minlash darajasini 80 foizga yetkazish.

Elektrotexnika sanoatida yuqori qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga va eksportini 3 baravarga oshirish.

Mebel mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2,8 baravarga ko'paytirish.

Oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish dasturini amalga oshirish.
Yirik sanoat tarmoqlari va hududiy korxonalar o'rtasida sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish.

Sanoat tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish dasturlarini keng joriy qilish.¹

Ushbu maqsadlarni amalga oshirishda korxonalar tomonidan strategik, joriy hamda tezkor rejalar ishlab chiqilib, natijaga erishishga harakatlar qilinmoqda. Bunda ko'rsatilgan vazifalarni hal etishga qaratilgan dastur va loyihalar tuzilib, amalga oshiriladi.

5.2. Tarmoq va korxona darajasida sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishning xususiyatlari va uslubiy asoslari

Modernizatsiyalash sharoitida umumdavlat strategiyasining, jumladan, umumdavlat rejasining "falsafasi" masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu "falsafa" O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muhim sohalar va maqsadlarini, struktura va investitsiya siyosati, fan-texnika taraqqiyotining yo'nalishlarini, ilmiy, ma'naviy va ma'rifiy salohiyatini ko'tarish, mamlakat mudofaa qobiliyatini saqlab turish vazifalarini belgilab beradi.

Modernizatsiyalashning barcha imkoniyatlari erkin reja asosida amalga oshiriladi. Demak, rejalashtirish qanchalik erkin va mukammal bo'lsa, mustaqillikning afzalliklari, istiqlolning samarasi shunchalik to'liqroq ko'zga tashlanadi, shundagina jamiyat o'z ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini muvaffaqiyatli hal etadi. Ana shundagina rejalashtirish xalq xo'jaligining barcha sohalarini, jumladan, sanoatni tashkiliy ravishda va tartibli rivojlanishiga imkon yaratadi.

Rejalashtirish mutlaqo ilmiy asosda tuziladi va u jamiyat taraqqiyotini, jumladan, sanoat taraqqiyotining amaliyotini doimo umumlashtirib borishni, fan va texnikaning barcha yutuqlaridan foydalanishni talab qiladi. Sanoatga rejali rahbarlik qilish - voqealarni oldindan ko'rish demakdir.

Iqtisodiy qonunlarning mohiyati, mazmuni va boshqa tomonlarini bilib olish iqtisodiy jarayonlar mohiyatini uqib olishga, taraqqiyotning ilg'or tendentsiyalarini hali ular kurtak holida bo'lganidayoq aniqlab olishga, iqtisodiy taraqqiyot jarayonini ilmiy asosda oldindan ko'ra olishga, uni mustaqil, buyuk davlat qurish manfaatlari uchun reja asosida yo'lga solishga yordam beradi.

Rejalashtirish nazariyasida rejalashtirishning turlari, bosqichlari, maqsadlari, vazifalari, tizimlari degan tushunchalar mavjud.

Rejalashtirishning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

¹ 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi

- munosabatdor kattaliklar bo'yicha rejalashtirish;
- muvofiqlashtirish shakllari bo'yicha rejalashtirish;
- moslashuv (adaptatsiya) shakliga ko'ra rejalashtirish.

Rejalashtirish turlarini bir qator alomatlar bo'yicha tasniflash mumkin. Masalan, rejalashtirishning birinchi eng muhim turi bo'lgan munosabatdor kattaliklar bo'yicha rejalashtirish turining alomatlariga quyidagilar kiradi:

- zamon (vaqt) ko'lami (qisqa muddatli, o'rta muddatli, uzoq muddatli rejalashtirish);

- funktsional bo'lim (ishlab chiqarishni, sotishni, saqlashni, ta'minotni, moliyani, investitsiyani rejalashtirish);

- boshqaruv ierarxiyasi (rahbariyat ierarxiyasi);
- rejalash ierarxiyasi (strategik, ya'ni oliy; taktik, ya'ni o'rta; operativ, ya'ni past darajadagi rejalashtirish).

Agar rejalashtirish jarayonini boshdan oyoq ko'rib chiqilsa, unda ayrim bosqichlarni ajratish mumkin. Ularga quyidagilar kiradi:

- maqsadlarni ifodalash, ya'ni ishlab chiqish;
- muammolarni qo'yish;
- muqobil variantlarni izlash va tanlash;
- tahmin qilish;
- baholash va qarorlar qabul qilish.

Sanoatni rejalashtirishdan ko'zlangan oliy maqsad sanoat ishlab chiqarishining faoliyati asosida avvaldan fikran o'ylangan bo'lg'usi natijani aniqlash va bu natijaga erishish uchun tegishli chora-tadbirlarni belgilashdan iborat bo'ladi. Shu sababli rejalashtirish jarayonining birinchi bosqichi maqsadlarni ifodalashdan iborat bo'ladi.

Maqsadlarni ifodalashning alohida vazifalari quyidagilardan iborat: maqsadlarni izlash, maqsadlarni aniqlash, maqsadlarni tarkiblash; maqsadlarni amalga oshirish, maqsadlarni tanlash.

Ushbu nazariyadan kelib chiqib, sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishning asosiy vazifalarini quyidagicha izohlash mumkin:

- eng avvalo, maqsadni qo'yish;
- sanoat ishlab chiqarishining xilma-xil faoliyatini, ayniqsa xalq xo'jaligi va aholi uchun zarur bo'lgan yuqori sifatli, raqobatbardosh mahsulotlar tayyorlashning ijtimoy-iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini asoslab berish;

- zaruriy moddiy-texnik bazani shakllantirish;
- moliyalash manbalarini aniqlash va ijobiy pirovard natijaga erishish.

Mustaqillik yillarida rejalashtirish sohasida bir qator ishlar amalga oshirildi. Lekin shuni aytish kerakki, xalq xo'jaligining rejali, mutanosib

rivojlanish qonuniyati talablariga to'la javob beradigan darajaga erishilgani yo'q. Yaqin o'tmishda rejalashtirishda bir talay xatolarga yo'l qo'yilganini, murakkab xo'jalik muammolarini hal etishga o'ylamay-netmay tavakkalchilik bilan qaralganligini hamma yaxshi biladi.

Korxonalar o'z faoliyatini rejalashtirishni mustaqil ravishda amalga oshiradi. Biroq bu rejalashtirishning tekshirib ko'rilgan va foydali usullaridan voz kechishni anglatmaydi. Bugungi sharoitlarda ham korxonalar faoliyatini rejalashtirish-texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar, progressiv norma va normativlar, iqtisodiy tahlil, muqobil variantlarni tanlashga asoslanadi.

5.3. Rejalashtirishning tamoyillari va usullari.

Rejalashtirish har qanday faoliyatga sifatli tayyorgarlikdir. U maqsadlarni belgilash va kerakli natijalarga erishish uchun zarur bo'lgan moddiy, vaqt va psixologik resurslarni optimal taqsimlash bilan vazifalarni shakllantirishni nazarda tutadi. Oldindan tashkillashtirish va prognozlash kuchni aniqroq taqsimlashga va maqsadlarga erishish jarayonida kamroq yo'qotishlarga duch kelishga yordam beradi.

Rejalashtirish shu bilan birga, qisqa muddatli va o'rta muddatli rejalashtirish, faoliyat turi va inson imkoniyatlaridan qat'iy nazar, ko'pincha quyidagi bosqichlar bilan ma'lum bir texnologiya bo'yicha amalga oshiriladi:

- Boshlanish holatini tahlil qilish.

- Maqsadlarni belgilash va shakllantirish keyingi harakat uchun asosiy ko'rsatma hisoblanadi.

- Rivojlanish kontseptsiyasini yaratish, loyihalarni amalga oshirish usullarini tanlash.

- Strategik va taktik rejalashtirish - rejani amalga oshirish yo'llari va resurslarini aniqlash, ularni ideal taqsimlash.

- Vaqtni hisobga olgan holda kelgusidagi harakatlarning bosqichma-bosqich jadvali bilan operativ-kalendar rejalashtirish.

- Rejani tasdiqlash, bajarishga qabul qilish.

Faoliyatni rejalashtirish va tashkil etishning muhim xususiyati - bu keng miqyosdan xususiyga o'tish, missiyani global tushunishdan kunning kichik kundalik vazifalariga o'tish. Shu bilan birga, o'z jadvaliga jiddiy munosabatda bo'lish, jadvalga qat'iy rioya qilish muhim ahamiyatga ega. Faqat bu holatda strategik rejalashtirish ishlarning bajarilishini osonlashtiradi, mehnat jarayonlarini tezlashtiradi, vaqt va resurslarni sezilarli darajada tejashga olib keladi, kun davomida qo'shimcha soatlarni bo'shatadi.

Rejalashtirish tamoyillari.

- ilmiylik
- komplekslilik
- proportsionallik
- uzluksizli
- optimallik
- moslashuvchanlik

Rejalashtirishning asosiy usullari

Rejalashtirishning eng ko'p tarqalgan usullari qatoriga quyidagilarni: balans, normativ, iqtisodiy-matematik, statistik, omillar bo'yicha, ko'p variantli hisob-kitob usuli kabilarni kiritish mumkin. Rejalarning asoslanganlik darajasini oshiruvchi va ularni tezda amalga oshirilishiga xizmat qiluvchi, shuningdek, tavakkalchilik va vujudga kelishi mumkin bo'lgan talofatlarni kamaytiruvchi usul eng samarali usul hisoblanadi.

5.4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi

Korxonaning rejalar tizimini ishlab chiqarish murakkab vazifadir. Ba'zi firmalar cheklangan miqdordagi mahsulot ishlab chiqaradi, boshqalari esa keng assortimentni taklif qiladi. Lekin har bir korxona turli jarayonlar, mexanizmlar, asbob-uskunalar, mehnat malakalari va materiallardan foydalanadi. Daromad olish uchun kompaniya ushbu omillarning barchasini eng kam xarajat bilan kerakli vaqtda yuqori sifatli to'g'ri tovarlarni ishlab chiqaradigan tarzda tashkil qilishi kerak. Bu murakkab masala bo'lib, samarali rejalashtirish va nazorat tizimini talab qiladi. Yaxshi rejalashtirish tizimi to'rtta savolga javob berishi kerak:

1. Biz nima ishlab chiqaramiz?
2. Buning uchun bizga nima kerak?
3. Bizda nima bor?
4. Bizga yana nima kerak?

Bu ustuvorlik va samaradorlik masalalari. Ustuvorlik - bu qanday narsalar kerakligi, qancha kerakligi va qachon kerakligi. Ustuvorliklar bozor tomonidan belgilanadi. Bozor talabini imkon qadar qondirish uchun rejalar ishlab chiqish ishlab chiqarish bo'limining mas'uliyati hisoblanadi. Ishlab chiqarish quvvati - bu, ishlab chiqarishning mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish qobiliyatidir. Oxir oqibat, bu kompaniyaning resurslari - asbob-uskunalar, mehnat va moliyaviy resurslar, shuningdek, yetkazib beruvchilardan materiallarni o'z vaqtida olish imkoniyatiga bog'liq. Qisqa vaqt ichida mehnat unumdorligi (ishlab chiqarish quvvati) - bu ma'lum vaqt ichida mehnat va asbob-uskunalar yordamida bajarilishi mumkin bo'lgan ish hajmi.

Ustuvorlik va samaradorlik o'rtasidagi bog'liqlik. Qisqa va uzoq muddatda ishlab chiqarish bo'limi bozor talabini mavjud ishlab chiqarish resurslari, inventar va mahsuldorlik bilan muvozanatlash rejalarini ishlab chiqishi kerak. Yangi zavodlarni qurish yoki yangi asbob-uskunalar sotib olish kabi uzoq muddatli qarorlarni qabul qilishda rejalar bir necha yil oldin amalga oshirilishi kerak. Keyingi bir necha hafta davomida ishlab chiqarishni rejalashtirayotganda, ko'rib chiqilgan vaqt davri kunlar yoki haftalar bilan o'lchanadi. Ushbu rejalashtirish ierarxiyasi, uzoq muddatli dan qisqa muddatligacha, keyingi bo'limda muhokama qilinadi.

Ishlab chiqarishni rejalashtirish va nazorat qilish tizimi (MPC) besh asosiy darajadan iborat:

- Strategik biznes-reja;
- Ishlab chiqarish rejasi (sotish va operatsiya rejasi);
- Asosiy ishlab chiqarish jadvali;
- Resursga bo'lgan ehtiyoj rejasi;
- Xarid qilish va ishlab chiqarish faoliyatini nazorat qilish.

Har bir darajaning o'z vazifasi, davomiyligi va tafsilot darajasi mavjud. Strategik rejalashtirishdan ishlab chiqarish faoliyatini nazorat qilishga o'tgan sari vazifa umumiy yo'nalishni belgilashdan aniq batafsil rejalashtirishga o'tadi, muddatlar yildan-kunga qisqaradi, detallar darajasi esa umumiy toifalardan alohida konveyerlar va asbob-uskunalar bo'laklariga o'tadi. Har bir darajaning o'z muddati va vazifalari bo'lganligi sababli, quyidagi jihatlar ham farqlanadi:

- Rejaning maqsadi;
- Rejalashtirish gorizonti - reja ishlab chiqilgan hozirgi paytdan to kelajakdagi ma'lum bir kungacha bo'lgan vaqt davri;
- Tafsilot darajasi - rejani amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni batafsil ko'rsatish;
- Rejalashtirish davri - bu rejani qayta ko'rib chiqish chastotasi.

Har bir darajada uchta savolga javob berish kerak:

1. Qanday ustuvorliklar - nima ishlab chiqarish kerak, qancha va qachon?
2. Bizning ixtiyorimizda qanday ishlab chiqarish quvvatlari bor - bizda qanday resurslar bor?
3. Ustuvorliklar va samaradorlik o'rtasidagi nomuvofiqlikni qanday hal qilish mumkin?

Rejalarning natijasi - kerakli narsalarni sotib olish yoki ishlab chiqarishni boshlash.

Oxirgi daraja - ishlab chiqarish faoliyati va xaridlarni nazorat qilish orqali rejalarni amalga oshirish

Strategik biznes-reja - bu kompaniya ikki yildan o'n yilgacha yoki undan ko'proq vaqt ichida erishmoqchi bo'lgan asosiy maqsad va vazifalarning bayoni. Bu firmaning umumiy yo'nalishi to'g'risidagi bayonot bo'lib, u firma kelajakda qilmoqchi bo'lgan biznes turini - mahsulot turlarini, bozorlarni va hokazolarni tavsiflaydi. Reja firma qanday erishmoqchi ekanligi haqida umumiy fikrni beradi.

U uzoq muddatli prognozlarga asoslanadi va uni ishlab chiqishda marketing, moliya, ishlab chiqarish va texnik bo'limlar ishtirok etadi. O'z navbatida, bu reja yo'nalishni belgilaydi va marketing, ishlab chiqarish, moliyaviy va texnik rejalarni muvofiqlashtiradi. Marketing bo'yicha mutaxassislar bozorni tahlil qiladilar va kompaniyaning joriy vaziyatdagi xatti-harakatlari bo'yicha qarorlar qabul qiladilar: ish olib boriladigan bozorlarni, yetkazib beriladigan mahsulotlarni, mijozlarga xizmat ko'rsatishning zarur darajasini, narx siyosatini, reklama strategiyasini va boshqalarni aniqlaydi.

Moliya bo'limi korxonada mavjud bo'lgan mablag'larni, pul oqimini, foydani, investitsiyalar rentabelligini, shuningdek byudjet mablag'larini qanday manbalardan olish va qanday foydalanishni hal qiladi. Ishlab chiqarish bozor talabiga javob berishi kerak. Buning uchun u agregatlar, mexanizmlar, jihozlar, mehnat va materiallardan imkon qadar samarali foydalanadi.

Texnik bo'lim yangi mahsulotlarni tadqiq qilish, ishlab chiqish va loyihalash va mavjudlarini takomillashtirish uchun javobgardir. Texniklar bozorda yaxshi sotiladigan va eng past narxda ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan mahsulotlarni loyihalash uchun marketing va ishlab chiqarish bo'limlari bilan yaqindan hamkorlik qiladi.

Strategik biznes-rejani ishlab chiqish korxona rahbariyatining zimmasidadir. Marketing, moliya va ishlab chiqarish bo'limlaridan olingan ma'lumotlar asosida strategik biznes-reja umumiy sxemani belgilaydi, unga muvofiq marketing, moliya, texnik va ishlab chiqarish bo'limlarida keyingi rejalashtirishning maqsad va vazifalari belgilanadi. Har bir bo'lim strategik biznes-rejada belgilangan vazifalarni bajarish uchun o'z rejasini ishlab chiqadi. Ushbu rejalar bir-biriga, shuningdek, strategik biznes-rejaga mos keladi.

Strategik biznes-rejaning batafsillik darajasi past bo'ladi. Bu reja bozor va ishlab chiqarishning umumiy talablarini - masalan, alohida mahsulotlarni sotishni emas, balki asosiy mahsulot guruhlarini uchun butun bozorni ko'rib chiqadi. Ko'pincha u birliklarda emas, balki qiymat ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Strategik biznes-rejalar odatda har yarim yilda yoki har yili ko'rib chiqiladi.

Ishlab chiqarish rejasi strategik biznes-rejada belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda ishlab chiqarish bo'limi rahbariyati quyidagi masalalar bo'yicha qarorlar qabul qiladi: Har bir guruhdagi har bir davrda ishlab chiqarilishi kerak bo'lgan mahsulotlar soni; tovar-moddiy zaxiralarning istalgan darajasi; har bir davrda zarur bo'lgan asbob-uskunalar, mehnat va materiallar; kerakli resurslarning mavjudligi.

Masalan, agar kompaniya bolalar uchun ikki g'ildirakli velosipedlar, uch g'ildirakli velosipedlar va skuterlarning turli modellarini ishlab chiqarsa va har bir modelda ko'plab variantlar mavjud bo'lsa, ishlab chiqarish rejasida mahsulotlarning asosiy guruhlari yoki oilalari aks etadi: ikki g'ildirakli velosipedlar, uch g'ildirakli velosipedlar, skuterlar.

Mutaxassislar bozor talabini qondiradigan ishlab chiqarish rejasini ishlab chiqishlari kerak, shu bilan birga kompaniya mavjud resurslardan tashqariga chiqmaydi. Buning uchun bozor talabini qondirish uchun qanday resurslar zarurligini aniqlash, ularni mavjud resurslar bilan solishtirish va bir-biriga mos keladigan reja ishlab chiqish talab etiladi. Kerakli resurslarni aniqlash va ularni mavjud resurslar bilan solishtirishning bu jarayoni rejalashtirishning har bir darajasida amalga oshiriladi va samaradorlikni boshqarishning vazifasi hisoblanadi.

Samarali rejalashtirish ustuvorliklar va samaradorlik o'rtasidagi muvozanatni talab qiladi. Marketing va moliyaviy reja bilan bir qatorda ishlab chiqarish rejasi strategik biznes-rejani amalga oshirishga ta'sir qiladi. Rejalashtirish ufqi odatda olti oydan 18 oygacha bo'lib, reja har oy yoki har chorakda ko'rib chiqiladi.

Asosiy ishlab chiqarish jadvali (MPS) - bu individual yakuniy mahsulotlarni ishlab chiqarish jadvali. U har bir davrda ishlab chiqarilishi kerak bo'lgan har bir turdagi yakuniy mahsulot sonini aks ettiruvchi ishlab chiqarish rejasini taqsimlashni ta'minlaydi.

Masalan, ushbu rejada har hafta 200 ta A23 skuter ishlab chiqarilishi kerakligi aytilishi mumkin. Ishlab chiqarish rejasi, individual yakuniy mahsulotlar bo'yicha prognozlar, sotib olish buyurtmalari, inventar ma'lumotlari va mavjud mahsuldorlik ma'lumotlari MPSni ishlab chiqishga kirish sifatida ishlatiladi. MPS detallari darajasi ishlab chiqarishnikidan yuqori sotib olish va ishlab chiqarishni nazorat qilish (PAC) ishlab chiqarishni rejalashtirish va nazorat qilish tizimini amalga oshirish va nazorat qilish bosqichidir. Xarid qilish jarayoni korxonaga xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlar oqimini tashkil etish va nazorat qilish uchun javobgardir. Ishlab chiqarish faoliyatini nazorat qilish - bu korxonada texnologik operatsiyalar ketma-ketligini rejalashtirish va uni nazorat qilish. Rejalashtirish muddati juda qisqa, taxminan bir kundan bir oygacha.

Tafsilotlar darajasi yuqori, rejalar har kuni ko'rib chiqiladi va o'zgartiriladi. Turli rejalashtirish vositalari, rejalashtirish uqlari va tafsilotlar darajalari o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi.

Ishlab chiqarishni rejalashtirish va nazorat qilish tizimining har bir darajasida ustuvor rejaning mavjud resurslarga va ishlab chiqarish quvvatlarining unumdorligiga muvofiqligini tekshirish kerak.

Sotish va foydalanishni rejalashtirish (SOP). Strategik biznes-reja tashkilotning barcha bo'linmalarining rejalarini birlashtiradi va qoida tariqasida har yili yangilanadi. Biroq, bu rejalar vaqti-vaqti bilan yangi prognozlarini va so'nggi bozor va iqtisodiy o'zgarishlarni aks ettirish uchun yangilanishi kerak. Savdo va operatsiyalarni rejalashtirish (SOP) - bu strategik biznes-rejani doimiy ravishda ko'rib chiqish va turli bo'limlarning rejalarini muvofiqlashtirish uchun mo'ljallangan jarayon. SOP - bu savdo va marketing, mahsulotni ishlab chiqish, operatsiyalar va korxona boshqaruvini o'z ichiga olgan o'zaro funktsional biznes-reja. Operatsiyalar taklifini, marketing esa talabni ifodalaydi.

SOP ishlab chiqarish rejasi ishlab chiqiladigan forumdir. Strategik biznes-reja har yili yangilanadi va savdo va operatsiyalarni rejalashtirish - bu dinamik jarayon bo'lib, unda kompaniya rejaları muntazam ravishda, odatda kamida oyiga bir marta tuzatiladi. Jarayon savdo va marketing bo'limlarida boshlanadi, ular haqiqiy talabni sotish maqsadlari bilan solishtiradilar, bozor imkoniyatlarini baholaydilar va kelajakdagi talabni prognoz qiladilar. Keyinchalik qayta ko'rib chiqilgan marketing rejasi ishlab chiqarish, texnik va moliyaviy bo'limlarga o'tkaziladi, ular o'z rejalariga qayta ko'rib chiqilgan marketing rejasiga muvofiq o'zgartirishlar kiritadilar. Agar ushbu bo'limlar yangi marketing rejasini amalga oshira olmaslikka qaror qilsalar, uni o'zgartirish kerak. Shunday qilib, yil davomida strategik biznes-reja doimiy ravishda ko'rib chiqilib, turli bo'limlarning harakatlarini muvofiqlashtirish ta'minlanadi.

Strategik biznes-reja bilan savdo va operatsiyalar rejasi o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi. Savdo va operatsiyalarni rejalashtirish o'rtasidagi muddatga mo'ljallangan va marketing, ishlab chiqarish, texnik va moliyaviy rejani o'z ichiga oladi. Savdo va operatsiyalarni rejalashtirish bir qator afzalliklarga ega: u strategik biznes-rejani o'zgaruvchan sharoitlarni aks ettirish uchun tuzatish vositasi bo'lib xizmat qiladi. U o'zgarishlarni boshqarish vositasi sifatida xizmat qiladi. Rejalashtirish turli bo'limlarning rejaları real, izchil va biznes-rejaga mos kelishini ta'minlaydi. Bu kompaniyaning maqsadlariga erishish uchun real rejani ishlab chiqish imkonini beradi. Bu ishlab chiqarishni, tovar-moddiy zaxiralarni va moliyalashtirishni yanada samarali boshqarish imkonini beradi.

5.5. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish

Ishlab chiqarishni rejalashtirish.

Bu to'liq integratsiyalashgan rejalashtirish va nazorat qilish tizimi bo'lishi kerak, u pastdan yuqoriga keladigan fikr-mulohazalar bilan yuqoridan pastga ishlaydi. Strategik biznesni rejalashtirish kompaniyaning umumiy maqsadlariga erishish uchun mo'ljallangan rejalarni ishlab chiqish uchun marketing, moliya va operatsion bo'limlarning rejalari va harakatlarini birlashtiradi. O'z navbatida, asosiy ishlab chiqarish jadvalini tuzish, resurslarga bo'lgan ehtiyojni rejalashtirish, ishlab chiqarishni nazorat qilish va sotib olish ishlab chiqarish rejasi va strategik biznes-reja va pirovard natijada kompaniyaning maqsadlariga erishishga qaratilgan.

Agar samaradorlik bilan bog'liq muammolar tufayli har qanday rejalashtirish darajasida ustuvor rejaga tuzatish kiritish zarurati tug'lsa, kiritilgan o'zgartirishlar yuqoridagi darajalarda aks ettirilishi kerak. Shunday qilib, tizimning hamma joyida fikr-mulohazalar taqdim etilishi kerak. Strategik biznes-reja marketing, moliyaviy va ishlab chiqarish bo'linmalarining rejalarni birlashtiradi. Marketing bo'limi o'z rejalarni real va amalga oshirilishi mumkin deb tan olishi kerak. Moliya bo'limi rejalarni moliyaviy jihatdan jozibador ekanligiga rozi bo'lishi kerak va ishlab chiqarish tegishli talabni qondirish qobiliyatini namoyish qilishi kerak.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, ishlab chiqarishni rejalashtirish va nazorat qilish tizimi kompaniyaning barcha bo'limlari uchun umumiy strategiyani belgilaydi. Ushbu to'liq integratsiyalashgan rejalashtirish va nazorat qilish tizimi ishlab chiqarish resurslarini rejalashtirish yoki MRP II deb ataladi. "MRP II" tushunchasi "ishlab chiqarish resurslari rejasi" ((MRP II) va "resurslarga bo'lgan ehtiyoj rejasi" ((MRP) o'rtasidagi farqni ko'rsatish uchun ishlatiladi. MRP II marketing va ishlab chiqarishni muvofiqlashtirishni ta'minlaydi. Marketing, moliya va ishlab chiqarish bo'limlari ishlab chiqarish rejasida ifodalangan umumiy, amalga oshiriladigan reja bo'yicha kelishib oladilar. Marketing va ishlab chiqarish bo'limlari rejani davom etayotgan o'zgarishlarni aks ettirish uchun o'zgartirish uchun har hafta va har kuni o'zaro hamkorlik qilishlari kerak. Buyurtmaning hajmini o'zgartirish, buyurtmani bekor qilish yoki tegishli yetkazib berish sanasini tasdiqlash kerak bo'lishi mumkin. Bunday turdagi o'zgarishlar ishlab chiqarishning umumiy kalendar rejasi doirasida amalga oshiriladi. Marketing va ishlab chiqarish menejerlari prognoz qilinadigan talabdagi o'zgarishlarni aks ettirish uchun asosiy ishlab chiqarish jadvallari o'zgartirishi mumkin. Korxona rahbariyati talabning umumiy o'zgarishiga yoki resurslar bilan bog'liq vaziyatga muvofiq ishlab chiqarish

rejasini o'zgartirishi mumkin. Biroq, barcha xodimlar MRP II tizimi doirasida ishlaydi. U kompaniyaning marketing, moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqa bo'limlari ishini muvofiqlashtirish mexanizmi bo'lib xizmat qiladi. MRP II - bu ishlab chiqarish korxonasining barcha resurslarini samarali rejalashtirish usuli.

Korxona resurslarini rejalashtirish (ERP) ERP tizimi MRP II tizimiga o'xshaydi, lekin u faqat ishlab chiqarish bilan cheklanmaydi. Butun korxona umuman hisobga olinadi. Amerika ishlab chiqarish va inventarizatsiyani nazorat qilish assotsiatsiyasining (APICS) APICS lug'atining to'qqizinchi nashri ERPni korxonani - ishlab chiqarish, tashish va mijozlar buyurtmalari bo'yicha hisobot berish uchun zarur bo'lgan global resurslarni aniqlash va rejalashtirish uchun hisobot axborot tizimi sifatida belgilaydi. To'liq ishlashi uchun tashkilotning barcha darajalarida, ish markazlarida, bo'limlarda, bo'limlarda va ularning barchasida rejalashtirish, xarajatlarni hisoblash va hokazolar uchun ilovalar bo'lishi kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, ERP butun kompaniyani qamrab oladi, MRP II esa ishlab chiqarishni anglatadi.

Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish

Biz ishlab chiqarish rejasining maqsadini, rejalashtirish ufqini va batafsil darajasini qisqacha ko'rib chiqdik. Marketing rejasi va mavjud resurslarga asoslanib, ishlab chiqarish rejasi kelajakda qaysidir nuqtada ishlab chiqarish faoliyatining chegaralari yoki darajalarini belgilaydi. U kompaniyaning umumiy biznes maqsadlariga erishish uchun korxona imkoniyatlari va samaradorligini marketing va moliyaviy rejalar bilan birlashtiradi. Ishlab chiqarish rejasi rejalashtirish ufqiga mos keladigan davr uchun ishlab chiqarish va tovar-moddiy zaxiralarning umumiy darajalarini belgilaydi.

Asosiy maqsad - strategik biznes-rejada belgilangan maqsadlarga erishish imkonini beradigan ishlab chiqarish standartlarini aniqlash. Bularga inventar darajalari, orqada qolgan buyurtmalar (mijozlarning orqa buyurtmalari); bozor talabi, mijozlarga xizmat ko'rsatish, arzon narxlardagi uskunalarga texnik xizmat ko'rsatish, mehnat munosabatlari va boshqalar kiradi. Reja uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ishchi kuchi, asbob-uskunalar, jihozlar va materiallar bilan ta'minlash uchun etarlicha uzoq vaqtni qamrab olishi kerak.

Odatda bu muddat 6 oydan 18 oygacha bo'lib, oylarga, ba'zan esa haftalarga bo'linadi. Ushbu darajadagi rejalashtirish jarayoni alohida mahsulotlar, ranglar, uslublar yoki variantlar kabi tafsilotlarni hisobga olmaydi. Vaqt doirasi uzoq bo'lgani uchun va bunday davrda talabni aniq bashorat qilish mumkin emasligi sababli, bunday tafsilotlar noto'g'ri va foydasiz bo'ladi va rejani ishlab chiqish juda qimmatga tushadi.

Rejalashtirish faqat umumiy mahsulot birligi yoki bir nechta mahsulotlar guruhini talab qiladi.

Mahsulot guruhlarini ta'rif bitta mahsulot yoki bir qator shunga o'xshash mahsulotlarni ishlab chiqaradigan firmalar ishlab chiqarishni to'g'ridan-to'g'ri o'zlari ishlab chiqaradigan birliklar soni sifatida o'lchashlari mumkin. Misol uchun, pivo zavodi umumiy maxraj sifatida pivo bochkalaridan foydalanishi mumkin. Biroq, ko'pgina kompaniyalar bir nechta turli turdagi mahsulotlarni ishlab chiqaradilar va ular uchun umumiy ishlab chiqarishni o'lchash uchun umumiy maxrajni topish qiyin yoki imkonsiz bo'lishi mumkin. Bunday holda siz mahsulot guruhlarini kiritishingiz kerak.

Marketologlar mahsulotlarga ularning funksionalligi va qo'llanilishiga qarab, tabiiy ravishda mijozning nuqtai nazaridan qarashsa, ishlab chiqarish bo'limi mahsulotlarni jarayonlarga qarab toifalarga ajratadi. Shunday qilib, firma ishlab chiqarish jarayonlarining o'xshashligi asosida mahsulot guruhlarini belgilashi kerak. Ishlab chiqarish bo'limi kerakli mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun yetarli mahsulodorlikni ta'minlashi kerak. U mahsulotning o'ziga bo'lgan talabdan ko'ra, mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mahsulodorlik resurslarining muayyan turlariga bo'lgan talab bilan ko'proq shug'ullanadi.

Ishlab chiqarish rejasi nazarda tutilgan vaqt oralig'ida unumdorlik mavjud vaqt yoki ba'zan o'sha vaqt ichida ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan birliklar soni yoki olinishi mumkin bo'lgan dollar sifatida ifodalanishi mumkin. Tovarlariga bo'lgan talabni mahsulodorlikka bo'lgan talabga aylantirish kerak. Tafsilotlar talab qilinadigan ishlab chiqarishni rejalashtirish darajasida bu ishlab chiqarish jarayonlarining o'xshashligiga asoslangan mahsulotlar guruhlarini yoki oilalarini talab qiladi.

Misol uchun, kalkulyatorlarning bir nechta modellarini ishlab chiqarish modellar orasidagi farqlardan qat'i nazar, bir xil jarayonlarni va bir xil o'tkazuvchanlikni talab qilishi mumkin. Ushbu kalkulyatorlar bir xil mahsulot oilasiga tegishli bo'ladi. Ishlab chiqarish rejasi tegishli bo'lgan davrda, odatda, unumdorlikka katta o'zgarishlar kiritish mumkin emas.

Ushbu davrda zavod va asbob-uskunalarining tarkibiy qismlariga qo'shimchalar kiritish yoki foydalanishdan chiqarish mumkin emas yoki juda qiyin. Biroq, ba'zi narsalarni o'zgartirish mumkin va bu imkoniyatlarni aniqlash va baholash ishlab chiqarish boshqaruvining mas'uliyatidir. Zaxiralarni to'ldirish maqsadida mahsulot ishlab chiqarilgan sharoitda mahsulot buyurtmachidan buyurtma olishdan oldin ishlab chiqariladi va zaxiraga qo'yiladi. Inventarni tashkil etuvchi tovarlar sotiladi va yetkazib beriladi. Bunday mahsulotlarga misol qilib tayyor kiyim, muzlatilgan oziq-

ovqatlarni, velosipedlarni keltirish mumkin. Odatda firmalar inventarni quyidagi hollarda ishlab chiqaradi: talab doimiy va bashorat qilinadigan; mahsulotlar biroz farq qiladi; bozor ishlab chiqarish vaqtidan ancha qisqa vaqt ichida yetkazib berishni talab qiladi; mahsulotlar uzoq vaqt saqlash muddatiga ega.

Ishlab chiqarish rejasini ishlab chiqish uchun quyidagi ma'lumotlar talab qilinadi: rejalashtirish davri qamrab olgan davr uchun talab prognozi; reja davri boshidagi tovar-moddiy zaxiralar hajmi to'g'risidagi ma'lumotlar; rejalashtirilgan davr oxiridagi tovar-moddiy zaxiralarning zarur hajmlari to'g'risidagi ma'lumotlar; mijozlarning buyurtmalardan joriy rad etishlari va to'lov topshiriqlari muddati o'tib ketgan buyurtmalar to'g'risidagi ma'lumotlar, ya'ni kechiktirilgan buyurtmalar, jo'natish to'g'risida qaror.

Ishlab chiqarish rejasini ishlab chiqishdan maqsad - tovar-moddiy zaxiralarni saqlash xarajatlarini minimallashtirish, ishlab chiqarish darajasini o'zgartirish, shuningdek, zaxirada to'g'ri mahsulot bo'lmisligi (kerakli mahsulotni xaridorga o'z vaqtida yetkazib bera olmaslik)

Buyurtma asosida ishlab chiqarishda ishlab chiqaruvchi buyurtmachidan buyurtma olishni kutadi va shundan keyingina mahsulot ishlab chiqarishga kirishadi. Bunday mahsulotlarga misol qilib buyurtmachi tomonidan tayyorlangan kiyim-kechak, asbob-uskunalar va boshqa mahsulotlarni keltirish mumkin. Ular odatda buyurtma asosida juda qimmat buyumlar ishlab chiqariladi. Korxonalar odatda buyurtma asosida ishlaydi: Mahsulot mijozning talablariga muvofiq ishlab chiqariladi va mijoz buyurtmaning bajarilishini kutishga tayyor. Mahsulotni ishlab chiqarish va saqlash qimmatga tushadi. Bir nechta mahsulot variantlari taklif etiladi.

Resurslarni rejalashtirish Dastlabki ishlab chiqarish rejasini ishlab chiqishni tugatgandan so'ng, uni kompaniyada mavjud bo'lgan resurslar bilan taqqoslash kerak. Bu bosqich resurslarga bo'lgan ehtiyojni rejalashtirish yoki resurslarni rejalashtirish deb ataladi. Bunda ikkita savolga javob berish kerak:

1. Korxona ishlab chiqarish rejasini bajarish uchun resurslarga egami?

2. Agar bo'lmasa, etishmayotgan resurslarni qanday to'ldirish mumkin?

Agar ishlab chiqarish rejasini bajarishga imkon beradigan ko'rsatkichga erishish mumkin bo'lmasa, rejani o'zgartirish kerak. Eng ko'p qo'llaniladigan vositalardan biri bu resurslarni inventarizatsiya qilish bo'lib, u ushbu guruh mahsulotining bitta o'rtacha statistik birligini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muhim resurslarning sonini (materiallar, mehnat resurslari va unumdorlik ko'rsatkichlari bilan jihozlar ro'yxati) ko'rsatadi.

Qisqacha xulosalar

Bashorat qilish xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ektning istiqbolda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarni ilmiy asoslagan holda avvaldan ko'ra bilishini ifodalaydi. U yuzaga kelayotgan yoki kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy, ilmiy-texnik va ijtimoiy holatlarni baholash va tahlil qilish asosida yaratiladi hamda muqobil qarorlarni tanlashga imkon yaratadi.

Sanoat korxona faoliyatining muvaffaqiyatga erishishi ko'p jihatdan *rejalashtirishning* sifatiga bog'liq bo'ladi. U har bir korxonani boshqarishda eng muhim vazifa hisoblanadi. Bozor sharoitlarida korxonalar rejalashtirishning ustunliklaridan raqobatchilik kurashida foydalanadilar. Rejalashtirish yordamida boshqaruv qarorlarini amalga oshirishning maqsad, vazifa va usullari aniqlanadi.

Rejalashtirish *ilmiylik, moslashuvchanlik, uzluksizlik, optimallik* kabi tamoyillarga asoslanadi. O'z mazmuniga ko'ra, rejalashtirish texnik-iqtisodiy va tezkor-ishlab chiqarish, reja hisob-kitoblarini aniqlashtirish darajasi va muddatiga ko'ra esa, strategik va taktik turlarga bo'linadi.

Biznes-reja korxonaning turli tuzilmaviy bo'linmalari oldiga qo'yiluvchi bir qator vazifalarni kompleks ravishda hal qilish imkoniyatini yaratuvchi ko'rsatkichlar va bo'limlardan iborat bo'ladi.

Iqtisodiyotni reja asosida boshqarishni mukammallashtirishning muhim vazifalari qatorida norma va normativlarni tayyorlash, zaruriy ko'rsatkichlar tizimi hamda ularning rejadagi darajasini tanlash va yaratishni ko'rsatib o'tish mumkin.

Bob yuzasidan savollar

1. Bashoratlash mohiyati va uning turlari.
2. Reja va rejalashtirishning tavsifi, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Reja bilan bashoratning farqi nimada?
4. Sanoat ishlab chiqarishi rejasining bo'limlari va ko'rsatkichlari.
5. Rejalashtirishni takomillashtirishning qanday yo'llari bor?
6. Biznes-reja nima? U qay tartibda tuziladi?
7. Biznes-rejani tayyorlashning maqsad va vazifalarini aytib o'ting.
8. Biznes-reja bo'lim va ko'rsatkichlariga qisqacha tavsif bering.

6 - BOB. SANOAT ISHLAB CHIQUARISHINING IQTISODIY VA IJTIMOYIY SAMARADORLIGI

6.1. Samaradorlik sanoat ishlab chiqarishining «ko'zgusi» sifatida

Tayanch iboralar: iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy samaradorlik, moddiy resurslar, moliyaviy resurslar, mehnat resurslari, energetik resurslar, axborot resurslar

Ishlab chiqarish samaradorligi - bu oxirgi iste'molchi uchun tovar yoki xizmatlar narxining va ularni yaratish xarajatlarining nisbati. Bugungi kunda faqat resurslarga: moliya, mehnat, texnologiya va materiallarga egalik qilish orqali raqobatlashish qiyin. Hamma narsa bozorda va har qanday ishtirokchi ulardan foydalanishi mumkin. Kompaniyaning raqobatbardoshligi va ishlab chiqarish rentabelligi ko'p jihatdan tashkilotda sodir bo'ladigan jarayonlar tufayli erishiladi. Yuqori darajadagi menejrlarning ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha asosiy vazifalari - asosiy ko'rsatkichlarni kuzatish, resurslardan oqilona foydalanish va optimallashtirish mumkin bo'lgan jarayonlarni topish.

Agar ushbu ko'rsatkichga e'tibor qaratsak, jarayonni takomillashtirish manbalarini izlash qiyin, shuning uchun xarajatlar alohida komponentlarga bo'linadi. Korxona ishida ustuvorlik beruvchi omillar: mahsulot sifati, moddiy unumdorlik, mehnat unumdorligi, kapital unumdorligi va rentabelligi, energiya samaradorligi, ekologik tozaligi, ijtimoiy samaradorlik, ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi va uni hisoblash usullari, korxona ishini baholash mezonlari doimo hisobga olinadi.

Iqtisodiy komponent bo'yicha: miqdoriy va qiymat ko'rsatkichlari bilan baholanadi. Hamma narsa raqamli shaklga, shu jumladan mahsulot sifatiga qaratilgan holda belgilanadi.

Qoidaga ko'ra, texnologiya yoki uskunalar yordamida unumdorlik darajasini oshirish odatiy holdir. Menejrlar uchun yangi asbob-uskunalar sotib olish va bir zumda o'zgarishlarga erishish osonroq, xodimlarga sarmoya kiritish natijasini darhol ko'rish qiyin. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, xodimlarga yo'naltirilgan investitsiyalar korxona samaradorligini 5-50% ga oshiradi.

Buni tushunish uchun biznesning rentabelligini depozit yoki davlat obligatsiyalari bo'yicha joriy foizlar, ya'ni xavfsiz investitsiya vositalari bilan bilan solishtiriladi. Hech bo'lmaganda, rentabellik omonat bo'yicha foizlardan yuqoriroq bo'lishi kerak.

Ishlab chiqarish samaradorligi va o'sish omillari. Kompaniya ichida ishlash oson bo'lmagan, ammo muhim bo'lgan asosiy o'sish omili -

xodimlardir. Anglangan mehnat va har bir xodimning hissasi, yaxshi muvofiqlashtirilgan jamoa, natijalarga e'tibor qaratish va odamlarning ishga qiziqishi robotlar, texnologiya va pullar qila olmaydigan narsalarni qiladi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning ikkinchi ichki vositasi- bu, texnologik yondashuvdan foydalanish hisoblanadi. Mamlakatimiz uchun an'anaviy ish shakli funktsional birliklardir. Ya'ni, ishlab chiqarish bo'limi mahsulotlarni ishlab chiqish uchun javobgardir, marketing mijozlarni jalb qilish uchun, savdo bo'limi bu mijozlar bilan ishlash uchun javobgardir va hokazo. Jarayon yondashuvi kompaniyadagi barcha qiymat zanjirini mijozlar buyurtmasidan, materiallarni sotib olishdan va mijozlarga xizmat ko'rsatish bilan yakunlangan yagona jarayon sifatida, turli xodimlar turli bosqichlarda bo'limlarga bo'linmasdan kiritilganligini anglatadi.

6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezonlari va ko'rsatkichlari

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi ishlab chiqarishning yakuniy natijasi - mahsulot va uni olish uchun jami mehnat xarajatlarining nisbati hisoblanadi. Boshqacha aytganda, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining mezonlari eng kam xarajat bilan eng yuqori natijalarga erishishdir.

Iqtisodiy samaradorlik - eng kam xarajat evaziga eng katta natijalarga erishish yoki mahsulot birligiga umumiy xarajatlarni kamaytirishdir.

Ijtimoiy samaradorlik - iqtisodiy faoliyat natijalarining jamiyatning ijtimoiy maqsadlariga muvofiqligi. U yaratilgan mahsulot hisobiga barcha ehtiyojlar majmuini qondirish darajasini ifodalaydi va aholi turmush darajasi, mazmuni va mehnat sharoitlari, inson muhitining holati, bo'sh vaqt ko'lamlari bilan bog'liq. Ijtimoiy samaradorlik iqtisodiy o'sishning ijtimoiy yo'nalishini kuchaytirishni nazarda tutadi. Mehnat sharoitlarining yomonlashishi, atrof-muhitga zarar yetkazilishi va inson hayotiy faoliyatining boshqa ko'rsatkichlarining pasayishi tufayli ishlab chiqarishni ko'paytirishga yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Ishlab chiqarish samaradorligi kompaniyaning tovarlari yoki xizmatlari narxi va ularni ishlab chiqarish/ta'minlash xarajatlarining nisbatini belgilaydi. Aslida, bu biznesning rentabelligini ko'rsatadi. Samaradorlikni hisoblash uchun bir qator ko'rsatkichlar tahlil qilinadi va olingan ma'lumotlar xodimlar va jarayonlarni boshqarish taktikasini ishlab chiqish uchun ishlatiladi.

Ishlab chiqarish samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari: mahsulot sifati; ekologik tozalik; mehnat unumdorligi; material qaytimi; kapital unumdorligi; rentabellik va kapital unumdorligi; ijtimoiy samaradorlikdir.

Ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi omillar. Ishlab chiqarish samaradorligiga ishda e'tiborga olinishi kerak bo'lgan ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ular orasida: ilmiy-texnikaviy - yangi texnologiyalar, avtomatlashtirish; tashkiliy-iqtisodiy - ishlab chiqarish shakllari, boshqaruv usullari, resurslarni taqsimlash; ijtimoiy-psixologik - xodimlarning ta'lim va kasbiy darajasi, fikrlash uslubi, jamoadagi muhit, korporativ madaniyat; tashqi iqtisodiy - jahon savdosi, hamkorlik qiluvchi davlatlar.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish - yangi texnologiyalarni joriy etish, xodimlarning bilim darajasini oshirish, ish uchun muhim bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam berish orqali amalga oshiriladi.

"Misol Delta" MChJga yangi menejer tayinlandi. Bir necha oy o'tgach, rentabellik keskin pasayib ketdi va ko'proq mijozlar xizmatlardan shikoyat qilishdi. HR direktori bu nima bilan bog'liqligini aniqlay boshladi. Ma'lum bo'lishicha, yangi rahbar qattiq rahbarlik uslubini qo'llagan va qo'l ostidagilarni bosgan. Ular mijozlar bilan ishlay olmadilar, ular passiv, qo'pol edi, shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlari tushib ketdi. Ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlarini qanday aniqlash mumkin? Ishlash ko'rsatkichlari sifat nazorati bo'limi tomonidan hisoblab chiqiladi. Agar u kompaniyada bo'lmasa, mas'uliyat iqtisodchilar, moliyachilar, buxgalterlar, tariflarni belgilovchilar o'rtasida taqsimlanishi kerak. Mas'ul shaxslarning asosiy vazifasi barcha ko'rsatkichlarni raqamli shaklga aylantirishdir.

6.3 Ishlab chiqarishning umumiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni hisoblash usuli

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish - korxona rahbariyatining doimiy vazifasidir. Bu vazifani yechish amaliyotda quyidagi omillar bilan bog'liq boladi:

- * bozor talablariga javob beruvchi yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqarishning maksimal hajmini ta'minlovchi, optimal ishlab chiqarish jarayonini tanlash;

- * iste'molchilar talabini qondirishga yo'naltirilgan mahsulotni sotish va yuqori daromad (foyda) olish;

- * aylanma vositalarni tejash imkoniyatini yaratuvchi optimal ishlab chiqarish zaxiralarini yaratish. Xo'jalik samaradorligini oshirish omillarining yuqorida sanab o'tilgan har biri, faoliyat yuritishning turli shakl va ko'rinishlari yordamida, ishlab chiqarish samaradorligi asosida yotuvchi xarajatlar va resurslarning o'zaro aloqasini inobatga olgan holda amalga oshiriladi

Xo'jalik samaradorligini baholash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo'yicha amalga oshirilishi va miqdor jihatidan olchanishi mumkin. Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi o'sishining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- Mahsulot sifati va tarkibining yaxshilanishi;
- Jonli mehnat unumdorligining o'sishi;
- Material sarfining kamayishi;
- Fond qaytimining oshishi.

Yuqoridagilardan shuni anglash lozimki, ishlab chiqarish samardorligini o'lchash uchun ko'rsatkichlar tizimi zarur. Bu ko'rsatkichlardan eng muhimi ijtimoiy mehnat unumdorligidir. U vaqtni tejash qonunining amal qilishini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichni quyidagi usulda aniqlash mumkin:

$$IMU = MD \div JM \quad (6)$$

Bunda: IMU - ijtimoiy mehnat unumdorligi;

MD - milliy daromad;

JM - moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lgan ishchilarning o'rtacha soni.

Milliy daromad iqtisodiyotning ko'rsatkichi, samaradorlik mezon, jamiyat boyligini to'laroq tavsiflovchi iqtisodiy vositadir. U mamlakat xalqining farovonligi va barqaror rivojlanishining moddiy manbaidir. Shuning uchun ham uni oshirishning barcha vositalari va yo'llari ishga solinadi. Milliy daromad - bu moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida yaratilgan qiymatdir. U yalpi ijtimoiy mahsulotning bir qismidir. Aniqliq aytganda, u yalpi ijtimoiy mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish jarayonida sarflangan xomashyo, yonilg'i, energiya va boshqa ishlab chiqarish vositalari qiymatini chiqarishdan keyin qolgan qiymatdir. O'z navbatida, moddiy ishlab chiqarishning alohida-alohida tarmoqlarida yalpi mahsulot qiymatidan moddiy ishlab chiqarish xarajatlarini ayirib tashlash yo'li bilan sof mahsulot aniqlanadi.

Moddiy ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida unumdorlik yalpi mahsulot nisbati orqali aniqlanadi. Ijtimoiy mehnat unumdorligining o'sish tempini aniqlash uchun ko'rsatkichlarni taqqoslash hamda taqqoslama narxlarda ko'rish zarur ekanligini hisobga olish shart. Mehnat unumdorligining oshishi xodimlar malakasiga, ularning tajribasiga, ishlab chiqarishning tashkil etish darajasiga bog'liq. Mehnatning fond bilan qurollanish miqdori (ayniqsa, sifati) unumdorlikka sezilarli ta'sir etadi. Fond bilan qurollanish, (FQ) fondlar qiymatining ishchilar soniga nisbati ko'rinishida o'lchanadi va quyidagi formulada ifodalanadi:

$$F = FQ \div Is \quad (7)$$

F - Fond bilan qurollanish,

FQ - asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati;

Is - ishchilar soni.

Misol: Korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlarini o'rtacha yillik qiymati 40.0 mln. so'mni tashkil etadi. Korxonada 120 kishi ishlaydi. Korxona ishchilarining fondlar bilan qurollanganligi $40.0:120=333.3$ ming so'mga teng.

Xalq xo'jaligi nuqtayi nazaridan qaraganda mehnat unumdorligining har qanday oshishi emas, balki jonli mehnatni tejash, uning texnika bilan qurollanish darajasining o'sishiga ketgan qo'shimcha xarajatlari mumkin qadar qisqa muddatlarda qoplaydigan darajada oshishigina samaralidir. Mehnat unumdorligining yana bir ko'rsatkichi mehnat sig'imidir (MS). Bu ko'rsatkich yaratilgan mahsulot qiymatiga to'g'ri keladigan mehnat xarajatlari tusida bo'ladi. Uni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$Ms = Mh \div Ms \quad (8)$$

bu yerda Mh - mahsulot hajmi, miqdori.

Ms - mehnat sarfi.

Bu ko'rsatkich mehnat unumdorligining teskarisi bo'lib, uning hajmi qancha yuqori bo'lsa, natijaning yomonlashganligi va aksi bo'lsa, (ya'ni past bo'lsa) natijaning yaxshilanganligidan dalolat beradi, u asosan korxona darajasida aniqlanadi.

Misol. Korxonada bir smenada - 8 soatda 800 ta yengil mashina detali ishlab chiqarildi: bu 1 soatda 100 dona detal ishlab chiqarilganligini ko'rsatayapti ($800:8$). Ishlab chiqarish korxonalarida aniqlanishi mumkin bo'lgan texnologik mehnat sig'imini, ishlab chiqarish mehnat sig'imining to'liq, mehnat sig'imini farqlash va anglash lozim.

Ijtimoiy mahsulot sig'imi - bu ko'rsatkich xomashyo materiallar, yonilg'i, energiya va boshqa mehnat predmetlari xarajatlarining yangi ijtimoiy mahsulotga bo'lgan nisbati bilan aniqlanadi. Korxonalarning mahsulot sig'imi shu mahsulotni yaratilishi uchun ketgan moddiy xarajatlarning jami ishlab chiqarilgan mahsulotga bolgan nisbati orqali aniqlanadi, ya'ni:

$$MdS = Mx \div lm \quad (9)$$

MdS - mahsulot sig'imi turli shaklda;

Mx - moddiy xarajatlarning umumiy hajmi;

lm - ishlab chiqarilgan mahsulot umumiy hajmi.

Korxona faoliyati samaradorligi ko'rsatkichlaridan yana biri mahsulotning kapital sig'imidir. Ma'lum bir darajada kapital sig'imi

hamda fondlar sig'imi bir-biriga zid ko'rsatkichlardir. Mahsulotning kapital sig'imi odatda ishlab chiqilgan mahsulotni ko'paygan (o'sgan) qismining kapital qo'yilmalarga nisbati bilan belgilanadi. Bu ko'rsatkichni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$Ko = AO : K \quad (10)$$

bu yerda, Ko - mahsulotning kapital sig'imi;

AO - yaratilgan umumiy mahsulotning o'sgan qismi;

K - kapital quyilmalarning umumiy hajmi.

Xalq xo'jaligi darajasida bu ko'rsatkich kapital xarajatlarning milliy daromadga nisbati ko'rinishida hisoblanadi. Korxona darajasida fondlarni samaradorligini hisoblaganda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Fs = F \div O \quad (11)$$

bu yerda, Fs - fondlar sig'imi;

F - asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymati;

O - yaratilgan mahsulotning umumiy hajmi (odatda yalpi mahsulot).

Fondlar sig'imini xuddi kapital sig'imi singari milliy daromad nisbatida ham hisoblash mumkin. Xalq xo'jaligida, uning ayrim tarmoqlarida, shu jumladan sanoatda fondlar qaytimi ko'rsatkichi hisoblanadi. Bu fondlar sig'imi ko'rsatkichining aksidir.

Fond qaytimi (unumi) (FU) asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanish samaradorligini tavsiflaydi. U asosiy fondlar muayyan miqdoriga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori bilan o'lchanadi.

$$FU = MM \div AF \quad (12)$$

bu yerda, MM - mahsulot miqdori;

AF - asosiy fondlarning o'rtacha qiymati.

Fond qaytimi, mehnat unumdorligi va uning fond bilan qurollanishi o'rtasida aloqa mavjud. U quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$FU = MU \div FQ \quad (13)$$

bu yerda, FU - fond qaytimi;

MU - mehnat unumdorligi;

FQ - mehnatning fond bilan qurollanishi.

Bu bog'liqlikdan shu narsa kelib chiqadiki, mehnat unumdorligi mehnatning fond bilan qurollanishiga qaraganda tezroq o'sib borgan taqdirdagina fond qaytimi oshadi. Va aksincha, agar mehnat unumdorligi o'sishi fond bilan qurollanishining o'sishidan orqada qolsa, fond qaytimi pasayadi.

Samaradorlikni tashkil etuvchi omillar va uni ifodalovchi aniq ko'rsatkichlar bilan bir qatorda «Sanoat iqtisodiyoti» fanida va xo'jalik tajribasida hozirgi vaqtda samaradorlikning mavjud ko'rsatkichlari bilan bir qatorda murakkab, umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarni ham qo'llash

borasidagi masala qo'yilmoqda. Fan va texnikaning shiddatli rivojlanayotgan hozirgi sharoitida zamonaviy ishlab chiqarish vositalarini amaliyotga kiritish iqtisodiy samara bilan bir qatorda og'ir jismoniy mehnatni mashinalar mehnati bilan almashtiriga, ishlab chiqarishda shikastlanish va kasb kasalliklarini bartaraf etish, fondlar va energiya bilan ta'minlanish darajasini oshirish, yuqori malaka talab qiladigan va manfaatdorlikni oshiradigan jozibali kasblarga talabni vujudga keltirish hamda mavjud kasblarga yoshlarda rag'bat uyg'otish va boshqa ijtimoiy muammolarni ham hal etishi lozim.

Insoniyat har tomonlama yetuk (barkamol) qilish uchun zamin yaratishni maqsad qilib qo'yish - jamiyatning pirovard ijtimoiy samaradorlik mezonidir. Darhaqiqat, jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa barcha muammolarni hal qilishning asosiy yo'li - bu milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va yuksalishga erishishdir. Aholi farovonligining oshib borishi ham pirovard natijada iqtisodiy o'sish darajasi va sur'atlariga bog'liq. Iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot hajmining mutlaq va aholi jon boshiga ko'payishi hamda iqtisodiy resurslar xarajatlarning har qaysi birligi hisobidan o'sishi, sifatining yaxshilanishi va tarkibining takomillashuvida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sishni YaIM mutlaq hajmi yoki aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi asosida o'lchash uning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda, biron bir mamlakatning iqtisodiy o'sishini YaIM mutlaq hajmining ortishi asosida o'lchash, uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o'lchash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo'llanadi. Ishlab chiqarishning ijtimoiy samaradorligini ifodalovchi bir qancha ko'rsatkichlar mavjud, jumladan, mahsulot (ish, xizmat)larga talabning qondirilishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar, mehnat sharoiti va tabiatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Mahsulot - (ish, xizmat)larga iste'molchilar talabining qondirilishini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga quyidagilarni keltirish mumkin:

- mahsulot (ish, xizmat)lar tarkibining iste'molchilar talabiga mos kelish koeffitsiyenti. Bu ko'rsatkich tovar zaxiralarda turib qolgan (o'tmas) tovarlarning hissasi ko'rinishida tavsiflanadi. Bu ko'rsatkichning o'sishi ijtimoiy samaraning pasayayotganidan darak beradi, chunki iqtisodiyot sharoitida mahsulot (ish, xizmat)ning sifat va miqdori iste'molchilarga talabiga mos kelishi uchun kurash kurashmalar faollashuvini ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi;

- reklama vositasida mahsulot (ish, xizmat)larning mavjud turlari bilan iste'molchilarni tanishtirish darajasi.

Hozirga paytda xaridomi tovarlarning xususiyatlari, sifati va boshqa afzalliklari ko'proq qiziqtiradi. Bu masalalarda esa unga reklama yordam beradi. Ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari uzviy bog'liq. Ijtimoiy samarani oshirmasdan turib, iqtisodiy samarani o'stirib bo'lmaydi va aksincha.

Ishlab chiqarish xarajatlarning umumiy (absolyut) va qiyosiy, iqtisodiy samaradorligi. Mahsulot (ish, xizmat) birligi uchun sarflangan mablag'i ishlab chiqarish xarajatlari deyiladi. Xarajatsiz hech qanday iqtisodiy faoliyat yuz bermaydi, uni qilmasdan turib foyda topish mumkin emas. Iqtisodiyotda xarajatlarning umumiy miqdori emas, ularning samarasi muhim. Xarajatlar samaradorligini to'liqroq ifodalash uchun qiymat va natural ko'rsatkichlarga umumlashgan tavsif berish kerak bo'ladi. Bu maqsadga erishishda xarajatlarning umumiy (absolyut) va qiyosiy, iqtisodiy samaradorligi xizmat qiladi.

Rejalashtirishda va loyihalashtirishda umumiy iqtisodiy samaradorlik olinadigan natija (samara)ni kapital xarajatlarga nisbati, qiyosiy iqtisodiy samaradorlik esa turli variantlar o'rtasidagi joriy xarajatlar farqining kapital xarajatlar farqiga nisbati ko'rinishida aniqlanadi. Umumiy va qiyosiy iqtisodiy samaradorlik bir-birini to'ldiradi, ular asosida xarajat va natijani solishtirish yotadi. Ulardan quyidagilarni hal etishda foydalaniladi:

- kapital xarajatlarni talab etuvchi masalarni hal etishda eng yaxshi variantni tanlashda;

- ko'rib chiqilayotgan variantlardan eng yaxshisini amalga oshirish sharoitida solishtirilib ko'rilayotgan variantning mavjud bo'lgan boshqa variantlardan haqiqatda eng yaxshisi ekanligiga ishonch hosil qilishda, kapital xarajatning samaradorligini baholashda.

Umumiy samaradorlik koeffitsiyenti rejalashtirish darajasiga bog'liq turli formulalar bilan ifodalanadi. Butun bir xalq xo'jaligi xarajatlarning umumiy iqtisodiy samaradorligi aniqlanganda milliy daromadning (uning o'sishiga sabab bo'lgan) kapital xarajatlarga bo'lgan nisbati orqali aniqlanadi. Ya'ni:

$$S_{xx} = DMD \div AK \quad (14)$$

bu yerda, S_{xx} - xalq xo'jaligi bo'yicha umumiy iqtisodiy samaradorlik;
DMD - milliy daromadning yillik o'sishi;

AK - ishlab chiqarishga sarflangan kapital xarajatlarning o'sgan qismi. Alohida tarmoqlar hamda korxonalarda asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishning shakllari (texnikaviy qurollash va qayta qurollash, rekonstruksiyalash, korxona va tashkilotlarni kengaytirish) bo'yicha

umumiy iqtisodiy samaradorlik ko'paygan foydaning (ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi) (AF), kapital xarajatlarning (K) o'sgan qismi nisbati ko'rinishida bo'ladi, ya'ni:

$$\text{Sich} = \text{AF} \div \text{AK} \quad (15)$$

bu yerda, AF - foydaning o'sgan qismi;

AK - ishlab chiqarishga sarflangan kapital xarajatlarning o'sgan qismi.

Yangidan qurilayotgan sexlar, korxonalar va shu kabi obyektlar va ayrim chora-tadbirlar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning umumiy iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichi (Sich) aniqlaganda foydani kapital xarajatlarning (smeta qiymati)ga bo'lgan nisbati olinadi, ya'ni:

$$\text{Sich} = \text{F} \div (\text{M} - \text{Xich}) \quad (16)$$

bu yerda, F - foyda;

M - loyiha bo'yicha yil davomida hisoblab chiqilgan mahsulot korxona ulgurji narxi bo'yicha;

Xich - loyiha bo'yicha yillik mahsulotni ishlab chiqishga ketgan ishlab chiqarish xarajatlari (tannarx).

Shuni qayd etish lozimki, alohida ayrim holatlarda xarajatlarning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini normativlar (me'yorlar) o'tgan davrdagi ko'rsatkichlar hamda boshqa shu kabi korxonalar ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlari bilan taqqoslash maqsadga muvofiqdir.

Kapital xarajatlarni amalga oshirish uchun ikkita variant mavjud bo'lsa, ularning birontasini tanlashda, ikkala variantlardagi kapital xarajatlarning summalarini o'rtasidagi farqni variantlarning biron biri bo'yicha ishlab chiqariladigan mahsulot (ish, xizmat) tannarxidan tejaladigan sumмага bo'lish yo'li bilan qo'shimcha kapital xarajatlarni qoplash muddati aniqlanadi. Variantlarning qaysi biri ko'proq foyda berib o'zini tezroq qoplasa shu variant tanlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\text{M} = (\text{K}_1 - \text{K}_2) \div (\text{T}_1 - \text{T}_2) \quad (17)$$

bu yerda, M - kapital xarajatlarning qoplanish muddati;

K₁ va K₂ - birinchi va ikkinchi variantlar quyidagi kapital xarajatlari;

T₁ va T₂ - yillik mahsulotlarning birinchi va ikkinchi variantlar bo'yicha tannarxi.

Kapital xarajatlarni amalga oshirishda shuqat bitta variant mavjud bo'lsa, kapital xarajatlarning summasi, mahsulot (ish, xizmat) tannarxidan tejaladigan summa yoki qo'shimcha olinadigan foydaga bo'lish orqali qo'shimcha kapital xarajatlarning qoplanish muddatini aniqlash mumkin:

$$\text{M} = (\text{T}_1 - \text{T}_2) \div \text{F} \quad (18)$$

bu yerda, To - qo'shimcha kapital xarajat qilingunga qadar ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxi;

Ti - qo'shimcha kapital xarajat qilingandan keyin ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxi;

F - foyda.

Xo'jalik faoliyati samaradorligini oshirish juda ham murakkab jarayon bo'lib, buning hamma uchun to'g'ri keluvchi yagona yo'li mavjud emas. Har bir korxona bu masalani yechishda o'z imkoniyatlari va yuzaga kelgan iqtisodiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda harakat qiladi. Biroq barcha hollarda ham samaradorlikning asosida foydani maksimallashtirish yoki xarajatlarni minimallashtirish yotadi. Shartli misol keltirib o'tamiz. Aytaylik, korxonaning 10 mln. so'm miqdorida mablag'i bo'lib, bu mablag'larni ishlab chiqarishni kengaytirishga sarflash mo'ljallangan.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, korxona 10 mln. so'm sarf qilganda qo'shimcha 11 mln. so'mlik 199 mahsulot ishlab chiqaradi, ya'ni foyda 1 mln. so'mni yoki qo'shilgan kapitalning 10 % qismini tashkil qiladi. * Agarda korxona ushbu mablag'ni bankka yiliga 12 %li depozit hisobiga qo'yganda, foizlar uchun 1,2 mln. so'm foyda olgan bo'lar edi. Demak, muqobil xarajatlarni hisoblaganda korxona 0,2 mln. so'm miqdoridagi qo'ldan chiqarib yuborilgan foydani ham hisobga olishi lozim. Biroq ishga bunday yondashishning, bugungi bozor munosabatlari sharoitlarida keng tarqalgan bunday usulida, ya'ni eng ko'p foydaga ega bo'lish tamoyili asosidagi usulda, korxona foydani maksimal darajaga chiqarsada, ishlab chiqarishni kengaytirishga erisha olmaydi. Ishlab chiqarishni kengaytirish esa, barchaga ma'lum bo'lganidek, iqtisodiyotning rivojlanishi uchun eng muhim talablardan biri hisoblanadi.

6.4. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo'llari

Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish muammosining mohiyati har bir xarajatlar birligi uchun iqtisodiy natijalarning mavjud resurslaridan foydalanish jarayonida oshirishdir. Iqtisodiy samaradorlikni oshirish iqtisodiyotning markaziy muammolaridan biridir. Turli iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni shoshilinch ravishda hal qilishning butun ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini keskin oshirishdan boshqa yo'li yo'q.

Korxonaning iqtisodiy faoliyati samaradorligi nisbatan kichik ko'rsatkichlar diapazoni bilan tavsiflanadi. Ammo har bir bunday ko'rsatkichga omillarning butun tizimi ta'sir qiladi. Tizimli yondashuv turli

omillar ta'sirini har tomonlama baholash, ularni o'rganishga maqsadli yondashuv bilan tavsiflanadi.

Omillar - berilgan ko'rsatkich yoki bir qator ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi elementlar, sabablar. Berilgan hodisa yoki ko'rsatkichga omillarning ta'siri nuqtai nazaridan birinchi, ikkinchi, ..., n-tartibdagi omillar farqlanadi. "Ko'rsatkich" va "omil" tushunchalari o'rtasidagi farq shartli, chunki deyarli har bir ko'rsatkich yuqori darajadagi boshqa ko'rsatkichning omili sifatida qaralishi mumkin va aksincha. Ko'rsatkichlarga ta'sir qilishning sub'ektiv usullari ob'ektiv ravishda aniqlangan omillardan farq qiladi, ya'ni, ushbu ko'rsatkichni belgilovchi omillarga ta'sir qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan tashkiliy va texnik choralardan tashqari boshqa shaxsiy omillar ham mavjud.

Omillarni turli mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin. Demak, omillar umumiy bo'lishi mumkin, ya'ni, bir qator ko'rsatkichlarga yoki ushbu ko'rsatkichga xos bo'lgan xususiyatlarga ta'sir qiladi. Ko'pgina omillarning umumlashtiruvchi xususiyati alohida ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik va o'zaro shartlilik bilan izohlanadi.

Samaradorlik o'sish omillarining barcha turlarini uchta mezon bo'yicha tasniflash mumkin:

1) samaradorlikni oshirish manbalari, ularning asosiylari: ishlab chiqarishning mehnat, moddiy, kapital va kapital sig'imini kamaytirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, vaqtini tejash va mahsulot sifatini yaxshilash;

2) ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari, ular quyidagilardan iborat: ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni tezlashtirish, ishlab chiqarishning texnik-iqtisodiy darajasini oshirish; ishlab chiqarish tuzilmasini takomillashtirish, boshqaruvning tashkiliy tizimlarini joriy etish; ishlab chiqarishni tashkil etish, rejalashtirish, rag'batlantirish, mehnat faoliyati va boshqalarning shakl va usullarini takomillashtirish;

3) qaysi omillarga bo'linishiga qarab ishlab chiqarishni boshqarish tizimiga joriy etish darajasi:

a) ichki (ishlab chiqarish ichidagi), ularning asosiylari: yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqish; mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish; ilg'or texnologiya va eng yangi uskunalarni joriy etish; xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiyadan foydalanishni yaxshilash; boshqaruv uslubini takomillashtirish va boshqalar;

b) tashqi - bu sanoat va ishlab chiqarishning tarmoq strukturasi takomillashtirish, davlat iqtisodiy va ijtimoiy siyosati, bozor munosabatlari va bozor infratuzilmasini shakllantirish va boshqa omillar. Omillarning

bunday tasnifi iqtisodiy faoliyatni modellashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida xo'jalik ichidagi zaxiralarni har tomonlama izlash imkonini beradi.

Bu yerda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning eng muhim omillari quyidagilardir:

1. ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni jadallashtirish, ishlab chiqarish, ishlab chiqarilayotgan va o'zlashtirilayotgan mahsulotlarning texnik darajasini oshirish (uning sifatini oshirish), innovatsion siyosat;
2. iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, uni iste'mol tovarlari ishlab chiqarishga yo'naltirish, mudofaa korxonalari va sanoat tarmoqlarini konvertatsiya qilish, kapital qo'yilmalarning reproduktiv tuzilmasini takomillashtirish (mavjud korxonalarni rekonstruksiya qilish va texnik qayta jihozlash ustuvor vazifadir), ilm-fanni talab qiluvchi, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni jadal rivojlantirish;
3. ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash, kombinatsiyalash va hududiy tashkil etishni rivojlantirishni takomillashtirish, korxona va birlashmalarda ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishni takomillashtirish;
4. iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, davlat tomonidan tartibga solish, xo'jalik hisobi va mehnatni rag'batlantirish tizimini takomillashtirish;
5. ijtimoiy-psixologik omillarni kuchaytirish, boshqaruvni demokratlashtirish va markazsizlashtirish asosida inson omilini faollashtirish, xodimlarning mas'uliyati va ijodiy tashabbusini oshirish, shaxsni har tomonlama rivojlantirish, ishlab chiqarishni rivojlantirishda ijtimoiy yo'nalishni kuchaytirish (ishlab chiqarishni takomillashtirish), xodimlarning umumiy ta'lim va kasbiy darajasi, mehnat sharoitlari va xavfsizligini yaxshilash, ishlab chiqarish madaniyatini oshirish, atrof-muhitni yaxshilash)

Samaradorlikni oshirish va ishlab chiqarishni intensivlashtirishni kuchaytirishning barcha omillari orasida iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va inson faoliyatini faollashtirish, shaxsiy omilni (aloqa, hamkorlik, muvofiqlashtirish, majburiyat) mustahkamlash hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Samaradorlikni oshirish va ishlab chiqarishni intensivlashtirishni kuchaytirishning barcha omillari orasida iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va inson faoliyatini jonlantirish, shaxsiy omilni (aloqa, hamkorlik, muvofiqlashtirish, majburiyat) mustahkamlash, ishlab chiqarish jarayonida odamlarning rolini oshirish hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Boshqa barcha

omillar ushbu hal qiluvchi omillarga o'zaro bog'liqdir. Iqtisodiy toifalar va ko'rsatkichlarni belgilovchi omillarning tasnifi zaxiralarni tasniflash uchun asosdir.

Iqtisodiyotda zaxiralarning ikkita tushunchasi ajralib turadi: mavjudligi iqtisodiyotning doimiy rejalashtirilgan rivojlanishi uchun zarur bo'lgan zaxiralar (masalan, xom ashyo) va ishlab chiqarishni ko'paytirish va uning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash uchun hali foydalanilmagan zaxiralar.

Zaxira tushunchasi ko'pincha resurslardan foydalanishdagi yo'qotishlarni kamaytirishga qisqartiriladi. To'g'rirog'i, zaxiralar deganda ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari rivojlanishining ma'lum darajasida moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarning joriy va ilg'or xarajatlarini kamaytirish uchun foydalanilmagan imkoniyatlar tushunilishi kerak. Har xil yo'qotishlar va behuda sarf-xarajatlarni bartaraf etish zaxiralardan foydalanishning bir usuli hisoblanadi.

Boshqa yo'l esa ishlab chiqarishni intensivlashtirish va samaradorligini oshirishning asosiy dastagi sifatida ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni jadallashtirish uchun katta imkoniyatlar bilan bog'liq. Shunday qilib, zaxiralarni to'liq hajmda korxonaning to'plangan ishlab chiqarish salohiyatidan kelib chiqqan holda, erishilgan resurslardan foydalanish darajasi va mumkin bo'lgan daraja o'rtasidagi farq bilan o'lchash mumkin.

Zaxiralarni turli mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin. Ishlab chiqarish zaxiralarini tasniflashning asosiy xususiyati ishlab chiqarish samaradorligini oshirish manbalariga ko'ra uchta asosiy guruhga bo'linadi: maqsadga muvofiq faoliyat (mehnat), mehnat ob'ekti va mehnat vositalari. Demak, ishlab chiqarish jarayonida moddiy omillar yoki ishlab chiqarish vositalari bilan shaxsiy omil yoki ishchi kuchini farqlash kerak. Ishlab chiqarish jarayonini ilmiy asoslangan tashkil etish moddiy (mehnat vositalari va mehnat ob'ektlari) va mehnat resurslarining mutanosib ravishda mavjudligi va ishlatilishini talab qiladi. Ishlab chiqarish hajmi minimal bo'lgan omillar yoki resurslar bilan cheklangan. Bu yerda biz iste'mol qilinadigan va qo'llaniladigan resurslar haqida gapiramiz.

Aksariyat korxonalarda korxonaning ishlab chiqarish imkoniyatlarini belgilovchi resurslarning chekllovchi guruhi ilgari mehnat vositalari hisoblanardi. Texnik-iqtisodiy rejalashtirish jarayonida tsexlar va umuman korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlari hisoblab chiqilgan, keyin esa ishchi kuchi va mehnat ob'ektlariga bo'lgan ehtiyoj allaqachon aniqlangan.

Zamonaviy boshqaruv sharoitida ishlab chiqarishni rivojlantirishda mehnat va moddiy resurslar tobora ortib bormoqda. Ta'lim manbalariga ko'ra tashqi va ichki ishlab chiqarish zaxiralari ajratiladi. Tashqi zaxiralar

deganda umumiy milliy iqtisodiy, shuningdek, tarmoq va hududiy zaxiralar tushuniladi. Kapital qo'yilmalarni eng katta iqtisodiy samara beradigan yoki fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni ta'minlaydigan tarmoqlarga jamlash xalq xo'jaligida zaxiralardan foydalanishga misol bo'la oladi. Tashqi zaxiralardan foydalanish korxonaning iqtisodiy ko'rsatkichlari darajasiga ta'sir qiladi, ammo korxonalarda jamg'armalarning asosiy manbai, qoida tariqasida, ichki zaxiralardir.

Zaxiralarni izlash amaliyoti uchun ularni iqtisodiy faoliyatni faollashtirish va samaradorligini oshirish omillari va shartlariga qarab tasniflash muhim ahamiyatga ega.

Ishlab chiqarish va mahsulotlarning ilmiy-texnik darajasi mahsulot va foydalaniladigan asbob-uskunalarining progressivligi va sifatini, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasini, mehnatni texnik va energetik jihozlash darajasini, qo'llaniladigan texnologiyalarning progressivligini ta'minlash, yangi asbob-uskunalarini joriy etish va ilmiy-texnikaviy taraqqiyot chora-tadbirlarini tezlashtirish uchun zaxiralarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish quyidagi zaxiralarni o'z ichiga oladi: konsentratsiya, ixtisoslashuv va kooperatsiya darajasini oshirish, ishlab chiqarish sikli faolligini pasaytirish, ishlab chiqarish ritmini ta'minlash va ishlab chiqarishdagi nuqsonlarni to'liq bartaraf etish; mehnatni ilmiy tashkil etish tamoyillarini ta'minlash; xodimlarning malakasini oshirish va uning ishlab chiqarishning texnik darajasiga muvofiqligi.

Boshqaruv va boshqaruv usullari darajasini oshirish korxona ishlab chiqarish strukturasini takomillashtirish demakdir. Muhim zaxiralar mehnat jamoasining mehnat va turmushning ijtimoiy sharoitlarini, ishlab chiqarish estetikasi va ishlab chiqarish madaniyati holatini, tabiatga hurmat va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni, korxonaning tashqi iqtisodiy aloqalarini yaxshilashda yotadi.

Zaxiralarni ishlab chiqarishni intensivlashtirish va samaradorligini oshirishning eng muhim omillari bo'yicha tasniflashga muvofiq, korxonalar zaxiralarni izlash va safarbar qilish yo'llarini rejalashtiradilar, ya'ni. zaxiralarni aniqlash va ulardan foydalanish bo'yicha tashkiliy-texnik tadbirlar rejalarini ishlab chiqish.

Zaxiralar, shuningdek, ushbu zaxiralar ta'sir qiladigan yakuniy natijalarga ko'ra tasniflanadi: ishlab chiqarish hajmini oshirish, mahsulot turlarini yaxshilash, sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish tannarxini yo tannarx elementlari yoki mas'uliyat markazlari bo'yicha kamaytirish; mahsulot rentabelligini oshirish, shuningdek, xarajatlarni kamaytirish.

uchun zaxiralar bir vaqtning o'zida foyda va rentabellik darajasini oshirish uchun zaxiradir.

Zaxiralarni qidirishni oqilona tashkil etish uchun ularni takror ishlab chiqarish jarayoni (mahsulotni yetkazib berish, ishlab chiqarish va sotish), shuningdek, mahsulotni yaratish va ishlatish bosqichlari (ishlab chiqarishdan oldingi bosqich, ishlab chiqarishni loyihalash va texnologik tayyorlash) bo'yicha guruhlash muhimdir.

Foydalanish muddatiga ko'ra, zaxiralar joriy (ma'lum bir yil davomida amalga oshiriladi) va istiqbolli (uzoqroq kelajakda amalga oshirilishi mumkin) bo'linadi. Aniqlash usullariga ko'ra zaxiralar aniq (muntazam yo'qotishlar va ortiqcha xarajatlarni bartaraf etish) va yashirin bo'lib, ularni chuqur iqtisodiy tahlil qilish orqali aniqlash mumkin. Zaxiralarni tasniflashning boshqa tamoyillari ham mumkin. Ularning zarurligi har bir korxonaning o'ziga xos shartlari va vazifalaridan kelib chiqadi. Zaxiralarni qidirish mexanizmida ilg'or tajribalar muhim o'rinni egallaydi, bu bizga zaxiralarni aniqlash va safarbar etishni ratsionalizatsiya qilish uchun muayyan shart-sharoitlarni shakllantirish imkonini beradi.

Bu shartlarga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning yetakchi bo'g'inini aniqlash, ya'ni ishlab chiqarish tannarxining asosiy qismini tashkil etuvchi va minimal sharoitlarda katta tejashni ta'minlaydigan xarajatlarni aniqlash;
- ishlab chiqarishda ishlab chiqarishning o'sish sur'atlarini cheklaydigan va mahsulot tannarxini pasaytiradigan imkoniyatlarni aniqlash;
- ishlab chiqarish turini hisobga olish;
- ob'ekt va mahsulotning hayot aylanishining barcha bosqichlarida bir vaqtning o'zida zaxiralarni qidirish;
- materiallarni tejash, masalan, asbob-uskunalaridan foydalanishda mehnat va vaqtni tejash bilan birga bo'lishi uchun zaxiralarning to'liqligini aniqlash, faqat shu holatda qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish mumkin bo'ladi.

6.5. Sanoat korxonalarida modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jixozlashni yanada jadallashtirish

Ma'lumki, iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichlarida texnika taraqqiyotining xarakteri va mazmuni o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Masalan, bozor iqtisodiyotiga o'tish natijasida fan-texnika taraqqiyoti undagi miqdoriy o'zgarishlargagina emas, balki ko'proq sifat o'zgarishlariga qaratiladi. Umuman, samaradorlik iqtisodiyotdagi sifat

o'zgarishlari bilan bog'liqdir, bu talab fan-texnika taraqqiyotiga ham to'liq joriy etiladi.

Sanoat ishlab chiqarishi ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini yuqori darajaga ko'tarishda inson omilining roli beqiyosdir. Insonlarning tashabbusi, kuch-g'ayrati, jonli ijodiyoti har qanday taraqqiyotning qudratli kuchi va eng muhim manbai hisoblanadi. Shu sababli ham insonni jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi deb aytadilar. U barcha yangiliklarni, shu jumladan, yangi, ilg'or texnika-texnologiyalarni yaratadi, ishlab chiqarishni oqilona tashkil etadi, ilmiy va amaliy kashfiyotlar qiladi. Barcha ishlab chiqarish vositalari inson mehnati bilan harakatga keltiriladi, foydali narsalar hosil qilinadi. Biroq inson faqat asosiy ishlab chiqaruvchi kuchgina emas, shu bilan birga **ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy munosabatlarning sub'ekti hamdir**. Odamlar faoliyati shu munosabatlar orqali ro'yobga chiqadi. Bu faoliyat yo'nalishi va natijalari kadrning o'z faoliyatida qanday o'y-fikrlarga, tasavvurlarga, maqsadlarga, hayotiy yo'l-yo'riqlarga, muddaolarga va psixologik e'tiqodlarga amal qilishiga bog'liq. Shu sababli inson omilining mohiyati, ahamiyati va mazmuni tahlil etilganda gap faqat inson haqidagina emas, balki avvalo inson yashab, mehnat qilayotgan ijtimoiy munosabatlarning butun tizimi bilan belgilanuvchi ijtimoiy sifatlar, faoliyatni rag'batlantiruvchi omillar va muddaolar haqida borishi kerak.

Modernizatsiya, modernizatsiyalash (*fransuzchadan moderne — „eng yangi“, „zamonaviy“*) — biror narsani yangilash, unga zamonaviy tus berish, uni zamonaviy talablarga muvofiq o'zgartirish.

Modernizatsiyada mashina, apparat, turli texnologik qurilmalar, muhim kashfiyotlar texnika taraqqiyoti talablariga muvofiq qayta ishlanadi.

Modernizatsiya ijtimoiy-iqtisodiy jarayon bo'lib, unda an'anaviy jamiyatlar industrial jihatdan taraqqiy etgan jamiyatga aylanadilar.

Modernizatsiya quyidagilarni ko'zda tutadi:

- yuqori texnologiyalarga asoslangan mahsulotlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirish;
- ishlab chiqarish fondlari texnologiyalarini yangilash;
- YalM tarkibida yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan, shu jumladan yuqori texnologiyali tarmoqlar mahsulotlari ulushini oshirishga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish;
- kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, inson va intellektual kapitalni rivojlantirish;
- jahonda bo'layotgan innovatsion jarayonlarga qo'shilish, boshqa mamlakatlarning yutuqlarini qo'llash, ulardan foydalanish.

Qisqacha xulosalar

Samaradorlik - xo'jasizlik, isrofgarchilik va boshqa talofatlarning antipodidir. Biroq samaradorlik o'z-o'zidan avtomatik ravishda kelmaydi. Fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish quvvatlari va resurslardan oqilona foydalanish, tejamkorlikka rioya qilish, ishlab chiqarishni intensivlashtirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish va oqilona investitsion siyosat samaradorlikni oshirishning muhim omili va yo'nalishi bo'lib xizmat qiladi.

Samaradorlikning asosi xarajatlarni minimallashtirish va foydani maksimallashtirishdadir. Korxona xo'jalik yuritishining samaradorligini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar sifatida mehnat unumdorligi, fond qaytimi va fond sig'imi, material sig'imi, mehnat sig'imi, rentabellik va hokazolarni ko'rsatish mumkin.

Korxonaning barqarorligi yoki nochorligi uning samarali yoki samarasiz faoliyat yuritishini mos ravishda aks ettiradi. Bu jihatdan bugungi xo'jalik yuritish amaliyoti to'lov qobiliyati koeffitsienti, xususiy va qarzga olingan aylanma mablag'lar nisbati koeffitsienti, moliyaviy mustaqillik koeffitsienti va xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti kabi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi.

Bob yuzasidan savollar

1. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati nimada va u korxona umumiy faoliyati samaradorligidan qanday farq qiladi?
2. Samaradorlikning qanday turlarini bilasiz? Samaraning samaradorlikdan farqi nimada?
3. Korxona ishlab chiqarish faoliyati samaradorligining muhim ko'rsatkichlari mazmunini ochib bering. Bu ko'rsatkichlarni hisoblash usuli qanday?
4. Sizning fikringizcha, qaysi ko'rsatkich korxona faoliyati samaradorligini ko'proq aks ettiradi?
5. Resurslar samaradorligini tushuntiring.

7-BOB. SANOATDA FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTI

7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati

Tayanch iboralar: fan, ilm, texnika, texnologiya, an'anaviy yo'nalish, zamonaviy yo'nalish, istiqbolli yo'nallish, ustivorlik yo'nalish

Fan-texnika taraqqiyoti - fan bilan texnikaning o'zaro bog'liq, yagona, ilgarilab boruvchi taraqqiyoti; ijtimoiy taraqqiyot asosi. Dastlab fan rivoji bilan texnika taraqqiyoti o'rtasidagi yaqinlashuv 16—18-asrlarda manufaktura ishlab chiqarishi bilan bog'liq holda sodir bo'ldi. Bungacha moddiy ishlab chiqarish empirik tajribalar, hunarmandlik asosida shakllangan. Teologiya va sxolastika ta'siridagi tabiat haqidagi ilmiy nazariy bilimlar ham ishlab chiqarishga xech qanday salbiy ta'sir qilmasdan sekinlik bilan rivojlangan. Ilmiy va texnikaviy taraqqiyot inson faoliyatining 2 ta nisbatan mustaqil yo'nalishi sifatida yuksala boshlagan.

16-asrda savdo-sotiq va yirik manufakturadagi tub o'zgarishlar bir qancha aniq vazifalarni nazariy va eksperimental hal qilishni talab qildi. Bu davrda fan Uyg'onish davri g'oyalari ta'sirida sxolastika an'analarini parchalab, amaliyotga murojaat qildi. Kompas, porox va kitob nashr qilish ilmiy texnikaviy faoliyatga asos solgan 3 ta yirik kashfiyot bo'ldi. Suv tegirmonlarining rivojlanayotgan manufaktura ishlab chiqarishida qo'llanilishi ba'zi mexanik jarayonlarni nazariy tadqiq etishni talab qildi. Natijada charxpalak g'ildiragi, charxpalak harakati nazariyasi, qarshilik va ishqalanish ta'limotlari yaratildi.

Fan bilan texnika yaqinlashuvining 2-bosqichi mashina ishlab chiqarishning 18-asr oxiridan boshlab taraqqiy etishi bilan bog'liq bo'lib, bunda fan bilan texnika bir-birining jadal rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Bu davrda ilmiy tadqiqot faoliyatida nazariy masalalarni hayotga tatbiq qilishga da'vat etuvchi fanning maxsus bo'g'inlari paydo bo'ldi: amaliy tadqiqotlar, ishlab chiqarish tadqiqotlari, amaliy konstruktiv ishlanmalar va h.k.

Fan-texnika taraqqiyotining 3-bosqichi fan-texnika inqilobi bilan bog'liq. Uning ta'sirida texnika taraqqiyotiga qaratilgan ilmiy sohalar kengayadi. Texnik masalalarni hal qilishda biologlar, fiziologlar, psixologlar, mantiqshunoslar ishtirok etadi.

Ma'lumki, har qanday holatda ham ilmiy - texnika taraqqiyotining bosib o'tgan tarixiy asoslari bor. Bunga yaqin kelajakka bir nazar solaylik. XX asrning o'rtalariga kelib fanning ijtimoiy hayotdagi roli mislsiz darajada oshdi. Fanlar taraqqiyotidagi inqiloblarning xarakteri o'zgardi, ya'ni ilm sohasidagi inqiloblar texnika sohasidagi axborotlar bilan

uyg'unlashib ketdi va ilmiy – texnika inqilobi yuzaga keldi, shuningdek ijtimoiy fanlar yo'nalishlari, iqtisod va ishlab chiqarishni tashkil qilish, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni ilmiy boshqarish, aniq ijtimoiy tadqiqotlar kabilarga bilvosita ta'sir qiladi.

Fanning texnikaga nisbatan yetakchilik mavqei yanada yorqin namoyon bo'ladi, fan texnikani uzluksiz inqiloblashtiruvchi kuchga aylanadi. O'z navbatida, texnika ham fan taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, uning oldiga yangi talab va vazifalar qo'yadi.

Hozirgi zamon fan-texnika inqilobining xarakterli xususiyati uning sanoat bilan birga ijtimoiy hayotning turli sohalari: qishloq xo'jaligi, transport, aloqa, tibbiyot, ta'lim, maishiy xizmat kabilarni qamrab olganligidadir. Bunda iqtisodiyot va xayotning barcha sohalarini raqamlashtirish taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlashicha: "Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart"¹

Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'ldan borish imkoniyatini beradi. Zero, bugun dunyoda barcha sohalariga axborot texnologiyalari chuqur kirib bormoqda. Albatta, raqamli iqtisodiyotni shakllantirish kerakli infratuzilma, ko'p mablag' va mehnat resurslarini talab etishini juda yaxshi bilamiz. Biroq, qanchalik qiyin bo'lmasin, bu ishga bugun kirishmasak, qachon kirishamiz?! Ertaga juda kech bo'ladi" deya ta'kidlaganidek, raqamli texnologiyalar iqtisodiyotimiz taraqqiyotini yanada yuqori bosqichga olib chiqishda eng muhim omillardan biri bo'ladi.

Davlat va jamiyat boshqaruvi, ijtimoiy-iqtisodiy, qo'yingki, jamiyat hayotining barcha jabhalarida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish natijadorlikni oshirish, jamiyat taraqqiyoti va aholi turmush farovonligini yuksaltirish imkoniyatini kengaytiradi. Raqamli iqtisodiyot bu birgina faoliyat turi emas, u ishbilarmonlik, tizimli va rivojlangan sanoat, sifatli ta'lim va xizmatlar deganidir. Agar oddiy iqtisodiyotda moddiy buyumlar asosiy resurs sanalsa, raqamli iqtisodiyotda bu qayta ishlanadigan hamda uzatiladigan axborot, ma'lumotlar hisoblanadi. Ular tahlil qilingandan keyin esa to'g'ri va samarali boshqarish bo'yicha yechim ishlab chiqiladi. Bugungi kunga kelib, raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha sohalarida faol qo'llanilmoqda. Bu iqtisodiyot, bank, xizmat sektori, shuningdek, ta'lim tizimi va boshqa jarayonlarning tez sur'atlarda rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

¹ Raqamli texnologiyalar taraqqiyot rivojiga xizmat qiladi (uzn.uz)

7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari

Ilmiy va texnologik taraqqiyot, boshqacha qilib aytganda, fan va texnologiyaning rivojlanishi ijtimoiy rivojlanishga ma'lum darajada ta'sir qiluvchi ko'plab omillar bilan birga keladi. Ushbu omillarning kombinatsiyasi ilmiy va texnologik taraqqiyotning ikki shaklini aniqladi: evolyutsion va inqilobiy.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning evolyutsion shakli ishlab chiqarishning an'anaviy ilmiy-texnik asoslarini nisbatan sekin takomillashtirishdir. Bu tezlik haqida emas, balki ishlab chiqarishning o'sish sur'ati haqida: ular inqilobiy shaklda past va evolyutsion shaklda yuqori bo'lishi mumkin. Masalan, agar biz mehnat unumdorligining o'sish sur'atlarini ko'rib chiqsak, unda tarix shuni ko'rsatadiki, ilmiy va texnologik taraqqiyotning evolyutsion shaklida tez rivojlanishni kuzatish mumkin va inqilobiy bosqich boshida sekin. Hozirgi vaqtda inqilobiy shakl ustunlik qilmoqda, bu esa yuqori samarani, katta miqyosni va ko'payishning tez sur'atlarini ta'minlaydi. Ilmiy-texnik taraqqiyotning ushbu shakli ilmiy-texnik inqilobda yoki ilmiy-texnik taraqqiyotda aks ettirilgan.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning jadal rivojlanishining zamonaviy davrida hayotning haqiqatlari uning an'anaviy yo'nalishlariga, umuman, sanoat nuqtai nazaridan juda ko'p muhim narsalarni to'ldiradi. Biroq, an'anaviylar doimiy ravishda faoliyat yuritib, sanoatni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish uchun asos bo'lib qolmoqda.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Texnik inqilob va texnologik taraqqiyotning asosi sifatida ilm-fanning jadal rivojlanishi.
2. Ishlab chiqarishni elektronlashtirish.
3. Kompyuter texnologiyalari va axborot texnologiyalaridan keng foydalanish.
4. Barcha ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish.
5. Biologik vositalar va usullar bilan to'ldirilgan ratsional kimyoviy lashtirish.
6. Lazer effekti, kosmik asboblari, mikrobiologiya, bionika, bioinjeneriya, genetik muhandislik va boshqalardan foydalanish bilan bog'liq zamonaviy va o'ta zamonaviy yo'nalishlar.
7. Ilmiy-texnik taraqqiyotning barcha ushbu yo'nalishlarining yutuqlarini hisobga olgan holda ilg'or texnologiyalarni yaratish.
8. Ishlab chiqarish, mehnat va boshqaruvni tashkil etishni takomillashtirish yangi texnologiyalar va ilmiy-texnik taraqqiyotning boshqa yo'nalishlarini joriy etishga mos keladi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning barcha bu yo'nalishlari juda muhimdir. Biroq, haqiqiy hayotda ustuvorlik va imkoniyatlarni ajratishda vaziyatga qarab tuzatishlar kiritish zarur. Bugungi kunda eng ustuvor yo'nalishlar – bu, yangi texnologiyalarni joriy qilish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishdir. Shuningdek, mahsulot importini texnologiyani sotib olishga yo'naltirish kerak

7.3. Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronlashtirish

Zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotning asosi elektrlashtirishdir. Iqtisodiy ma'noda, u xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida elektr energiyasini ishlab chiqarish, uzatish va ulardan keng foydalanishning yagona jarayonini anglatadi.

Faqat elektrlashtirish asosida sanoat, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va qurilishi rivojlanishi mumkin, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, yangi turdagi materiallarni yaratish, texnologiyaning so'nggi sohalarini (elektron, lazer va boshqalar) rivojlantirish mumkin. Uning yordami bilan ishlab chiqarish texnologiyasi o'zgaradi, uning aniqligi va uzluksizligi darajasi oshadi.

Ishlab chiqarishda elektr energiyasidan foydalanishning asosiy yo'nalishi boshqaruv va kundalik hayotda statsionar jarayonlarni elektromexanizatsiya qilishdir. Elektrlashtirishning rivojlanish darajasi asosan ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini va iqtisodiyotning sanoat rivojlanish sur'atlarini belgilaydi.

Elektr energiyasining zamonaviy ishlab chiqarish va sotishning barcha sohalariga kirib borishi uning moslashuvchanligi va ko'p qirraliligi bilan izohlanadi. Boshqa energiya turlari bilan taqqoslaganda, u bir qator afzalliklarga ega:

- osonlik bilan boshqa turlarga aylanadi va ozgina yo'qotishlarga ega;
- yuqori voltli uzatish liniyalari orqali uzoq masofalarga tashish nisbatan oson;
- maydalash oson (uni kuchli birliklar va miniatyura qurilmalarida ishlatish mumkin);
- turli xil energiya manbalaridan (yoqilg'i, daryo va shamol energiyasi, dengizlar, okeanlar va boshqalar) olinadi.

Elektrlashtirishning moddiy asosi elektr energetikadir. Elektr energiyasi olish manbai respublikaning yagona energiya tizimi hisoblanadi. Iste'mol joylari yaqinidagi ekologik toza va arzon shamol elektr stansiyalari (chorvachilik fermalari, dala stansiyalari, mashina hovlilari, qayta ishlash korxonalari) istiqbolli ahamiyatga ega.

Sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va transportda elektr va texnologik ehtiyojlar uchun elektr energiyasini iste'mol qilishning ko'payishi elektrlashtirishning asosiy ko'rsatkichlari — mehnatning elektr qurollanishining o'sishiga olib keladi.

Ushbu ko'rsatkich ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun iste'mol qilingan elektr energiyasining miqdorini to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarishda ishlaydigan o'rtacha yillik ishchiga to'g'ri keladi.

Ushbu ko'rsatkichdan tashqari, sanoat korxonalarini elektrlashtirish darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan o'lchanishi mumkin:

- energiya manbalarining umumiy sonidagi elektr energiyasi quvvatlarining ulushi (ot kuchiga);
- har bir o'rtacha yillik xodimga to'g'ri keladigan elektr quvvati;
- energiya sig'imlik-bir birlik sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun iste'mol qilingan elektr energiyasi;
- ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasida elektr energiyasi xarajatlarining ulushi (qiymat jihatidan).

Sanoat ishlab chiqarish tarmoqlarida elektr energiyasidan foydalanishning ko'payishi sharoitida undan tejamkor foydalanish katta ahamiyatga ega. Bu iqtisodiy, yuqori samarali elektr inshootlarini ko'paytirish, elektr motorlarining ishonchligini oshirish va elektr jihozlarining ishlashini tashkil qilishni yaxshilash bilan mumkin.

Elektr energiyasidan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi:

- mehnat unumdorligi;
- ishlab chiqarish birligiga to'g'ri keladigan sof daromad;
- 1 so'm uchun sof daromad, ishlab chiqarish xarajatlari (rentabellik);
- ishlab chiqarish tannarxi (elektrlashtirishdan oldin va keyin);
- qo'shimcha kapital qo'yilmalarni qoplash muddati;
- iste'mol qilingan elektr energiyasining qiymat jixatdan tejash (elektr jihozlarining ishlashi va amortizatsiyasi xarajatlari bilan birga);
- elektr energiyasi xarajatlari va elektr jihozlaridan foydalanish va amortizatsiya xarajatlari so'miga sof daromadning o'sishi.

Elektr energiyasidan foydalanishning turli xil variantlarini baholashda birlik uchun joriy xarajatlar ko'rsatkichi qo'llaniladi.

Sanoat ishlab chiqarishini elektrlashtirish darajasi va samaradorligini oshirishning asosiy usullari quyidagilardan iborat::

- korxonalardagi barcha statsionar jarayonlarni to'liq elektromexanizatsiya qilish;
- zavod ichidagi elektr transportdan keng foydalanish;

- ishlaydigan mashinalar va uskunalarining ishlashiga mos keladigan elektr motorlarining quvvatlarini maqbul tanlash;
- elektr inshootlarining ishlashini avtomatlashtirilgan boshqarishni tashkil etish (dvigatellarning bo'sh ishlashini istisno qiladi);
- elektr inshootlarining oqilona ish rejimlarini tanlash.

Elektronlashtirish jarayonida ishlatiladigan ma'lumotlarni to'plash, saqlash, uzatish va qayta ishlash uchun kompyuterlardan foydalaniladi. Uning bosqichlari kompyuter avlodlarining o'zgarishi bilan bog'liq.

80-yillarda mikroprotessorlar keng tarqaldi (birinchisi 1970 yilda paydo bo'lgan), ular miniatyura kristallida integral texnologiya asosida ishlab chiqarilgan va oddiy mashinalarga (transport vositalari, dastgohlar, asboblari va boshqalar) osongina joylashtirilgan. Ushbu kichik (gugurt qutisining 1/4 qismi) kalkulyator qurilmasi o'nlab, hatto yuz minglab elektron ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlashga qodir - bu o'nlab tonnalaridagi oldingi kompyuterlar bilan bir xil. Og'ir kabellarni almashtiradigan optik tolalar bilan birgalikda mikroprotessorlar ishlab chiqarishni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlarini (ASUP), texnologik jarayonlarni (ASUTP), ishlab chiqarishni texnik tayyorlashning avtomatlashtirilgan integral tizimlarini (ASTPP) yaratishga imkon beradi. 90-yillarning boshlarida dunyoda milliarddan ortiq mikroprotessor tizimlari va qurilmalari mavjud edi.

Elektronlashtirishning ta'siri quyidagilar bilan bog'liq: faoliyatning barcha sohalarida (sanoat, transport, qurilish, qishloq xo'jaligi, savdo, sog'liqni saqlash, ta'lim, xizmatlar) mehnat unumdorligining oshishi; mahsulotlarning moddiy va energiya sarfini 1,2 baravar kamaytirish, investitsiyalarni tejash; boshqaruv apparati sonining kamayishi, ilmiy va texnik dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish muddatlari; kadrlar tayyorlash, tibbiy va maishiy xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish.

Elektronlashtirish axborotlashtirish bilan chambarchas bog'liq - barcha fuqarolar uchun ilmiy, texnik, iqtisodiy va boshqa ijtimoiy ahamiyatga ega ma'lumotlarning to'liqligi, ishonchiligi, o'z vaqtida va mavjudligini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar majmui, ularning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi rolini hisobga olgan holda ta'minlaydi. Eng istiqbolli sanoat paydo bo'ladi - jamiyat tomonidan to'plangan va kompyuter xotirasida saqlanadigan bilimlarni rasmiylashtiradigan dasturlarni ishlab chiqarish orqali ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar elektronlashadi.

7.4. Sanoat ishlab chiqarishini har tomonlama avtomatlashtirish va kompyuterlashtirish

Ishlab chiqarish hayot siklining barcha bosqichlarida ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirish kontsepsiyasini hisobga olish kerak. Ishlab chiqarishning hayot aylanishi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- 1) ishlab chiqarishni loyihalash;
- 2) ishlab chiqarishni tayyorlash (tashkil etish);
 - 2.1) ilgari yaratilgan loyiha asosida ishlab chiqarishni amalga oshirish (o'rnatish);
 - 2.3) ishlab chiqarish jarayonini ish rejimida boshlash;
- 3) ishlab chiqarishni boshqarish.

Ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirish-bu kompyuter yordamida butun ishlab chiqarish jarayonini avtomatlashtirish metodologiyasi. Ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirish bilan dizayn ishlari, texnologik vositalar, rejalashtirish, boshqarish, boshqarish tizimlari va boshqalar birlashtiriladi. natijada, korxona qo'shimcha xarajatlarni sezilarli darajada kamaytiradi, xom ashyo va energiyani tejashni ta'minlaydi va shunga mos ravishda ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.

Bugungi kunga qadar korxonalarni avtomatlashtirish bir-biridan mustaqil bo'lgan uchta alohida yo'nalishda amalga oshirildi:

- ASUP (boshqaruv va moliyaviy-xo'jalik faoliyatini avtomatlashtirish tizimlari);
- SAPR (kompyuter yordamida loyihalash tizimlari);
- ACS TP (texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish tizimlari).

Tegishli tizimlar korxonaning turli bo'linmalari talablaridan kelib chiqqan holda va shunga mos ravishda turli xil «o'yin qoidalari» bilan ishlab chiqilgan va yaratilgan. Dastlab ular yagona maqsad va vazifalarga bo'ysunishmagan, jismoniy va axborot jihatidan bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan va ko'pincha umuman bog'lanmagan. Ushbu tizimlarning har biri o'z ichki qonunlariga muvofiq qurilgan.

Yuqoridagi barcha tizimlar turli xil apparat, dasturiy ta'minot va ishlab chiqarish standartlariga asoslangan edi (masalan, faqat ASUTP tizimlarida 10 dan ortiq standartlar mavjud).

Iste'molchi (ya'ni korxona) ko'pincha bitta uskunalar ishlab chiqaruvchisiga uzoq muddatli qaramlikka tushib qoldi va ASUTPNI mustaqil ravishda rivojlantirish va modernizatsiya qilish imkoniyatiga ega emas edi, chunki bu butun uskunalar to'plamini to'liq almashtirishni talab qiladi. Avtomatlashtirishning boshqa darajalarida ham xuddi shunday holat kuzatilgan.

Axborot yetishmasligi va cheklangan moliyaviy resurslar sharoitida korxonaning har bir rahbari ma'lum bir tizimni, ma'lum standartlarni, shuningdek avtomatlashtirishni boshlash kerak bo'lgan faoliyat yo'nalishini tanlash vazifasiga duch keldi.

Natijada, aksariyat korxonalarda avtomatlashtirish aniq rejasiz amalga oshirildi, turli bo'linmalar va uchastkalarda ba'zan bir-biriga mos kelmaydigan turli xil tizimlar joriy etildi. Natijada, bunday tizimlarni joriy etishning haqiqiy ta'siri kutilganidan ancha past bo'ldi.

Bunday avtomatlashtirilgan korxona turli xil standart va nostandart apparat va dasturiy ta'minot uchun ko'p rangli cho'yshabga o'xshaydi. Biroq, deyarli barcha zamonaviy korxonalar «patchwork avtomatlashtirish» bosqichidan o'tmoqda yoki allaqachon o'tib ketgan. Ushbu bosqichning mavjudligi korxona rahbariyati va xodimlarining, shuningdek avtomatlashtirish tizimlarini yetkazib beruvchilar va ishlab chiquvchilarning ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirish tizimlarini joriy etishga tayyor emasligini anglatadi. Biroq, «patchwork avtomatlashtirish» bosqichidan o'tish sizga tajriba to'plash, avtomatlashtirish vazifalarining jiddiyligi va ahamiyatini anglash, avtomatlashtirish tizimlarini yangi sifat darajasida yanada rivojlantirish zarurligini anglash imkonini beradi.

Shu munosabat bilan, biznikiga o'xshash fanlar universitetlarning o'quv dasturlariga kiritilmoqda, ularning maqsadi ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirishning zamonaviy sharoitida ishlash uchun texnik xodimlar va boshqaruv xodimlarini oldindan tayyorlashdir.

Hozirgi vaqtda avtomatlashtirishni rivojlantirishning quyidagi asosiy tendentsiyalari kuzatilmoqda.

1. Vositalarni yozish va standartlashtirish

Dasturiy ta'minot va texnik vositalarning individual xususiyatlarini kompaniyalararo, milliy, kontinental, xalqaro tipifikatsiya qilish va standartlashtirish ularning sifat darajasini oshiradi, turli kompaniyalar mablag'larining o'zaro ta'sirini osonlashtiradi, mijozning talablari va ishlab chiqaruvchining imkoniyatlari o'rtasida aniq muvofiqlikni ta'minlaydi. Yuqoridagi yozish deganda amaliy (rasmiy emas) standartlashtirish tushuniladi, bu esa firmalarning aksariyati uchun bir xil umumiy yechimlarga olib keladi, garchi standartlashtirilgan yechimlarni ishlab chiqaradigan mustaqil tashkilotlarning biron bir hujjatida qayd etilmagan bo'lsa ham. Ushbu tendentsiya barcha turdagi vositalarni rivojlantirish va takomillashtirish uchun asos bo'lib, foydalanuvchilar uchun muhim bo'lgan ushbu vositalarning tobora ko'payib borayotgan turli xil xususiyatlarini qamrab oladi.

Ma'lum darajada standartlashtirish standartlashtirilgan vositalarning xususiyatlarini rivojlantirish sohalarida ilmiy va texnologik taraqqiyotni sekinlashtirishi mumkin; ammo bu mumkin bo'lgan kamchilik avtomatlashtirish vositalaridan ma'lum bir foydalanish bilan standartlashtirishni rivojlantirishning afzalliklari bilan bir-biriga mos kelmaydi.

2. Mablag'larning ochiqligi

Turli kompaniyalarning dasturiy va texnik vositalarining bir-biriga ochiqligi (mustaqil yetkazib beruvchilar mahsulotlarining muvofiqligi) ularning interfeyslarini birlashtirish orqali amalga oshiriladi. Aslida, interfeyslarni birlashtirish avtomatlashtirish vositalarini umumiy yozish va standartlashtirishning alohida holati bo'lib, unda vositaning ichki xususiyatlari va xususiyatlaridan qat'i nazar, uning tashqi dunyo bilan tipik aloqalari shakllanadi.

Ochiqlik tushunchasi birlashtirilgan interfeyslarda bir qator xususiyatlarning mavjudligini anglatadi:

- unifikatsiya standartlariga patent yoki mualliflik huquqining yo'qligi;
- ushbu standartlardan foydalanganlik uchun litsenziya to'lovining yo'qligi;
- standartlarga egalik huquqi notijorat, professional tashkilotlarga tegishli;

- standartlarning o'zi yetakchi mablag' ishlab chiqaruvchilar va ularning eng yirik foydalanuvchilari o'rtasida o'z loyihalarini ochiq muhokama qilish orqali olinadi.

Ochiqlik kontseptsiyasi potentsial mijozga mahsulotlari korxonada allaqachon ishlatilgan firmalar tomonidan garovga olinmaslikka imkon beradi. Avtomatlashtirish tizimlarining har bir modifikatsiyasi yoki ularni kengaytirish bilan, ushbu xususiyat tufayli, mijoz yangi vositalar va allaqachon ishlayotgan vositalar tegishli ochiq interfeyslarga ega bo'lsa, bozorda taqdim etilgan mahsulotlarning barcha spektridan yangi vositalarni tanlashi mumkin.

3. Mablag'larning modulliligi

Alohida dasturiy va texnik vositalarni qurishning modulliligi ochiq (ko'pincha standartlashtirilgan) modullar (komponentlar) to'plamidan individual xususiyatlarga ega bo'lgan aniq vositalar va tizimlarni yig'ishga imkon beradi. Ushbu tendentsiyaning rivojlanishi, ochiqlik va standartlashtirishning umumiy tendentsiyalari bilan bir qatorda, mablag' ishlab chiqaruvchilarga mijozning talablariga eng mos keladigan loyiha-kompansiya vositalarini yaratishga imkon beradi; tizim integratorlariga turli ishlab chiqaruvchilarning tayyor modullaridan kerakli vositalar va

boshqaruv tizimlarini yoki ularning muhim qismlarini to'plash imkonini beradi; iste'molchilarga ish paytida tizimlarni modernizatsiya qilishda mablag'larni emas, balki faqat ularga kiritilgan alohida modullarni almashtirish orqali moliyani sezilarli darajada tejashga imkon beradi.

4. Ma'lumotlarga tarmoq orqali kirish

Boshqaruvning barcha darajalarida ma'lumotlarga, tarmoqqa kirish oxirgi foydalanuvchilar uchun texnologik jarayonlar operatorlari, ustaxona rahbariyati, ishlab chiqarish dispetcherlari, korxonaning turli xizmatlari xodimlari, uning direktsiyasi o'rtasida tezkor ma'lumot almashish imkonini beradi; bundan tashqari, ushbu kirish masofaga bog'liq emas va global Internet orqali foydalanuvchilar bilan aloqalargacha ishlaydi. Ushbu xususiyat korxonaning barcha tarmoqlari: korporativ, axborot, sanoat va turli darajadagi boshqaruvning barcha ma'lumotlar bazalari, internetdagi barcha boshqaruv darajalarining axborot chiqishi bilan bir-biriga axborot shaffofligi bilan erishiladi. Har qanday boshqaruv darajasida ishlab chiqarish jarayoni va korxonada sodir bo'layotgan barcha voqealar to'g'risida ob'ektiv, tezkor ma'lumotlarga ega bo'lish qobiliyati menejmentning joriy ishlab chiqarish holatlari to'g'risida xabardorligini sezilarli darajada oshiradi, zarur boshqaruv qarorlarini o'z vaqtida qabul qilishga imkon beradi va korxonada individual axborot va boshqaruv tizimlarining integratsiyasini soddalashtiradi. Kelajakda ushbu xususiyatning tarqalishi va vakolatli ishlatilishi ishlab chiqarishdagi har qanday favqulodda va favqulodda vaziyatlarda boshqaruvning ratsionalligini keskin oshiradi, shuningdek alohida bo'linmalarining ishini yaxshiroq muvofiqlashtiradi.

5. Integratsiya

Zamonaviy korxona har yili o'z faoliyatining turli sohalarida turli xil avtomatlashtirish va kompyuterlashtirish vositalari va tizimlari bilan tobora to'yingan: ishlab chiqarishning ayrim sohalarida, dispetcherlik xizmatlarida va rejalashtirish bo'limlarida, ishlab chiqarish omborlarida, mahsulot sifati laboratoriyalarida, ta'mirlash ustaxonalarida, zavod boshqaruvining turli bo'linmalarida va boshqalar. Shu sababli, ushbu vositalar va tizimlarning o'zaro bog'liqligi, ular orasidagi ma'lumotlarning o'zaro oqimi, individual xususiy tizimlarni korxona faoliyatining barcha sohalarida boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlash uchun yagona kompyuter tizimiga integratsiya qilish masalalari tobora keskinlashib bormoqda. 70-80-yillarda bizda qabul qilingan tilda biz individual ACS TP-ni birlashtirish, integratsiyalashgan ACS-ni yaratish, barcha ACS TP va ACS o'rtasidagi tezkor axborot aloqasi haqida gapiramiz.

Integratsiya vazifalariga tobora ko'proq e'tibor berilmoqda, chunki ulami hal qilmasdan individual vositalar va avtomatlashtirish tizimlarini joriy etishdan to'g'ri daromad olish mumkin emas; bundan tashqari, ko'pincha individual tizimlarning ishlashining ta'siri ularning ishlarining umumiy nomuvofiqligi bilan to'liq o'chiriladi.

Vositalar va tizimlarni birlashtirish yo'llari ularni terish va standartlashtirish orqali osonlashtiriladi. Boshqaruvning turli darajalarida, faoliyatning turli sohalarida avtomatlashtirish tizimlari tomonidan xizmat ko'rsatish sohalarini kengaytirishning turli usullari qo'llaniladi.

Ishlab chiqarishni boshqarish sohasida turli ishlab chiqarish maydonlarining TP ACS-ni axborot bilan bog'laydigan va dispetcherlik xizmatlari va rejalashtirish bo'limlarini ishlab chiqarish ustaxonalari va uchastkalari bilan tezkor bog'laydigan MES tizimlari keng tarqalmoqda.

Tashkiliy va iqtisodiy boshqaruv (biznes jarayonlarini boshqarish) sohasida korxonaning asosiy xizmatlarini qamrab oladigan va avtomatlashtiradigan yagona korxona axborot maydonini yaratadigan ERP tizimlari rivojlanmoqda: ishlab chiqarishni rejalashtirish, logistika menejmenti, uskunalariga texnik xizmat ko'rsatish, buxgalteriya hisobi va moliyaviy menejment, mijozlar va yetkazib beruvchilar bilan munosabatlar, xodimlar bilan ishlash, marketing.

Integratsiya korxona doirasidan tashqariga chiqadi: CALS tizimlari-texnologiyalari - mahsulotlarning butun hayot tsiklini qamrab oladigan axborot tizimlari: dizayn, ishlab chiqarish, sotish, mijoz tomonidan amalga oshirish, foydalanish va texnik xizmat ko'rsatish, yo'q qilish.

6. Outsorsing

Outsorsing, ya'ni, ishlab chiqilgan vositalar va tizimlarning bir qismi sifatida uchinchi tomon firmalarining tayyor ishlanmalari va tayyor dasturiy va texnik mahsulotlaridan foydalanish nafaqat kichik ishlab chiqaruvchilar, balki yirik, ko'p tarmoqli kompaniyalar tomonidan ham tobora keng qo'llanilmoqda. Bu mablag'larning xususiyatlarini ochiqlik va standartlashtirishning rivojlanishi tufayli tobora keng tarqalgan bo'lib, ishlab chiqaruvchilarga mahsulotning asosiy vakolatining predmeti bo'lgan qismini ishlab chiqishga va ishlab chiqarilgan mablag'larning qolgan qismini boshqa ishlab chiqaruvchilardan sotib olishga imkon beradi. Bu yakuniy mahsulotning bozorga chiqishini tezlashtirishga, tayyor mahsulotni har qanday modernizatsiya qilishni soddalashtirishga, uni ishlab chiqish va modernizatsiya qilish xarajatlarini tejashga olib keladi. Bu, shuningdek, juda kichik firmalarga kuchli vositalar va avtomatlashtirish tizimlarini bozorga chiqarishga va ushbu sohadagi yetakchi transmilliy kompaniyalar bilan raqobatlashishga imkon beradi.

Ximiyalashtirish Bugungi kunda O'zbekistonning kimyo sanoati muhim ishlab chiqarish, xomashyo va ilmiy-texnik salohiyatga ega bo'lib, O'zbekiston iqtisodiyotining yetakchi asosiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi. U respublika iqtisodiyotini rivojlantirishga, shuningdek, eksport salohiyatiga salmoqli hissa qo'shmoqda.

O'zbekiston Respublikasi kimyo sanoati uzoq rivojlanish tarixiga ega. Birinchi kimyo korxonalari XX asrning 30-yillari boshida tashkil etilgan. Mamlakat qishloq xo'jaligining mineral o'g'itlar va pestitsidlarga bo'lgan keng ehtiyojini hisobga olgan holda O'zbekiston Respublikasi hududida bir qator yirik kimyo korxonalari tashkil etildi, bu esa keyinchalik Markaziy Osiyodagi eng kuchli kimyoviy komplekslardan birini yaratishda mustahkam poydevor bo'ldi.

Kompaniyaning mavjud tuzilmasi respublikaning kimyo tarmog'ini rivojlantirishning kompleks siyosatini, shu jumladan ilmiy tadqiqotlar, kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish, mahsulotlarni yakuniy iste'molchilarga tarqatish va yetkazib berishni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Kompaniya korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlari O'zbekistonning kimyoviy mahsulotlarga bo'lgan ichki ehtiyojini to'liq ta'minlash, shuningdek, uni doimiy ravishda eksport qilish imkonini beradi.

Kompaniya korxonalarini ishlab chiqarilayotgan mahsulot turiga qarab to'rtta asosiy ishlab chiqarish majmuasiga bo'lish mumkin:

- Mineral o'g'itlar va noorganik moddalar ishlab chiqarish kompleksi;
 - Organik kimyo, sun'iy tolalar va polimer materiallar ishlab chiqarish kompleksi;
 - Energetika, oltin qazib olish, kimyo sanoati uchun kimyoviy reagentlar ishlab chiqarish kompleksi;
 - Kimyoviy o'simliklarni himoya qilish vositalarini ishlab chiqarish.
- Azot va fosforli o'g'itlar, sirka kislota, natriy xlorat, natriy siyanid va nitrat kislota kabi ishlab chiqarilgan kimyoviy mahsulotlar va boshqalar Markaziy Osiyo mintaqasidagi qo'shni mamlakatlarning ichki bozori va qisman bozorlariga bo'lgan ehtiyojni qoplaydi.

Ishlab chiqarilayotgan mineral azot va fosforli o'g'itlar hajmi va turlari bo'yicha «O'z kimyosanoat» DAK mintaqada yetakchi o'rinni egallaydi, Markaziy Osiyoda ammiak, karbamid, ammiakli selitra, ammoniy sulfat, ammosfos, superfosfat va nitrofosning eng yirik ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi.

«Farg'onaazot» ochiq aksiyadorlik jamiyati MDHda selluloza asetatlarining monopol ishlab chiqaruvchisi, xlorat-magniy defolianti va natriy xloratning eng yirik ishlab chiqaruvchilardan biri hisoblanadi.

Farg'ona furon birikmalari kimyo zavodi mintaqaning turli navlardagi paxta selluloza ishlab chiqarish bo'yicha noyob korxonasi bo'lib, ko'plab sanoat tarmoqlarida keng qo'llaniladi. Korxona mahsulotlari O'zbekiston, Ukraina va Xitoyga eksport qilinadi.

«Navoiyazot» ochiq aksiyadorlik jamiyati kaustik soda, xlor va xlor mahsulotlari, oltin qazib olish sanoati uchun kimyoviy reagentlar, poliakrilamid, metanol, poliakrilon, itril tolasini ishlab chiqaradi.

Farg'ona kimyoviy tolalar zavodi MDHda asetat filamentlarini ishlab chiqaradigan ikkita korxonadan biridir. Shuningdek, korxonada poliamid-6 granulasi va kord mato ishlab chiqarish bo'yicha eng yangi ishlab chiqarish liniyasi mavjud.

Kompaniya rivojlanishining asosiy yo'nalishlaridan biri zamonaviy energiya va resurslarni tejaydigan texnologiyalar asosida yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etishdir.

Kompaniyaning yirik korxonalaridan biri - Kungrad soda zavodi, soda kuli ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan, zamonaviy yuqori samarali va energiya tejaydigan ishlab chiqarish bo'lib, 2006 yilda foydalanishga topshirilgan.

2002 yilda foydalanishga topshirilgan xlorat-magniy defolianti va natriy xlorat ishlab chiqarish frantsuz kompaniyasi loyihasi bo'yicha yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

Farg'ona furan birikmalari kimyo zavodida 2002 yilda foydalanishga topshirilgan paxta tsellyuloza ishlab chiqarish liniyasi nemis uskunolari bilan jihozlangan va MDHda ushbu turdagi mahsulotlarning noyob ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi.

«Samarqandkimyo» ochiq aksiyadorlik jamiyatida «O'zkimyosanoat» DAK mutaxassislari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi olimlari bilan birgalikda Jeroy fosforitlarini qayta ishlash texnologiyasi ishlab chiqildi va joriy etildi, yangi turdagi mineral o'g'itlar - nitrokalsiy fosfat o'g'itlari (nitrofos analoglari) chiqarildi. NKFU ishlab chiqarish texnologiyasi fosforitlarning nitrat kislota parchalanishiga asoslangan va mavjud ishlab chiqarishlarga nisbatan yuqori ekologik hisoblanadi.

«Elektrokimyoviy zavod» qo'shma korxonasi Respublika qishloq xo'jaligi uchun yuqori sifatli samarali pestitsidlarni ishlab chiqaradi. Hozirda kompaniya faol investitsiya siyosatini olib bormoqda. Ammiak ishlab chiqarish bo'yicha yirik tonnaj agregatlarini modernizatsiya qilish

va rekonstruksiya qilish bo'yicha mahalliy va xorijiy injiniring kompaniyalarining eng yangi ishlanmalaridan foydalangan holda tashkiliy tadbirlar o'tkazilmoqda.

«O'zkimyosanoat» DAK sohadagi ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratadi. Kompaniya tarkibida «O'zkimyosanoatloyiha» ochiq aksiyadorlik jamiyati loyiha instituti va Toshkent kimyo texnologiyasi ilmiy-tadqiqot instituti faoliyat ko'rsatmoqda.

«O'zkimyosanoatloyiha» ochiq aksiyadorlik jamiyati O'zbekiston Respublikasi kimyo sanoati korxonalarining Bosh loyihachisi hisoblanadi - markaziy Osiyoda shu kabi yo'nalishdagi yagona institut. Institut quyidagilar uchun litsenziyalarga ega:

- fuqarolik va ishlab chiqarish obyektlarini qurish uchun loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish uchun;

- O'zbekiston Respublikasi hududida kimyo sanoatining texnologik magistral quvurlari, qo'riqlash va yong'in signalizatsiyasi vositalari, tarmoq korxonalarida yong'in va portlovchi ishlab chiqarishlarni loyihalashtirish uchun.

«O'zkimesanoatloyiha» ochiq aksiyadorlik jamiyati ammiak, azot va fosforli mineral o'g'itlar, metanol, kislorod, vodorod, xlor, kaustik soda, xloratmagniy defoliant, paxta sellyuloza, kaprolaktam, poliamid, gilam turniketi, sintetik to'la, spirt, sirka kislotasi va boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Toshkent kimyo texnologiyasi ilmiy-tadqiqot instituti katta intellektual salohiyatga ega jamoa, moddiy-texnika bazasi, kimyoviy texnologiyalar sohasidagi yirik ilmiy muammolarni hal qilishga qodir ilmiy asbob va uskunalar parki hisoblanadi.

Sohada texnika fanlari doktori va nomzodlari faoliyat ko'rsatmoqda, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi va ko'plab ilmiy-tadqiqot institutlari bilan keng aloqalar mavjud. Kompaniya korxonalarida 40 mingdan ortiq yuqori malakali ishchilar ishlaydi. Kompaniya mutaxassislari kimyo sanoatining ishlashi va rivojlanishining asosiy manbalaridan biridir.

Kompaniya xodimlarining malakasini oshirish va kasbiy salohiyatini oshirishga investitsiyalar mamlakat kimyo sanoatini rivojlantirishning asosiy strategik yo'nalishlaridan biridir.

Har yili kompaniya korxonalari hisobidan respublika oliy o'quv yurtlarida yuzlab talabalar, jumladan Toshkent kimyo-texnologiya instituti, Farg'ona politexnika instituti, Naveiy konchilik instituti, Toshkent Davlat

texnika universiteti, Toshkent kimyo-texnologiya institutining Qo'ng'rad filiali tahsil oladi.

Tabiiy resurslarning ulkan salohiyati, kuchli ishlab chiqarish-texnik bazasi va malakali mehnat resurslari kabi omillar bilan ifodalangan kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarishda muhim raqobatdosh ustunliklarga ega bo'lgan sanoat to'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalarining eng katta potentsial investitsiya ob'ektini ifodalaydi.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning keng assortimenti va sifatining yuqori darajasi O'zbekiston kimyo mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarini jahon bozoriga eng ko'p talab qilinadigan ishtirokchilardan biri sifatida ilgari surmoqda.

O'zbekiston kimyo sanoati jadal rivojlanayotgan tarmoq hisoblanadi, 2006 yil yakunlariga ko'ra, 2005 yilga kelib sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish o'sishi 114,8 foizni tashkil etdi, mahsulot eksporti 129,0 foizga oshdi. So'nggi yillarda «O'zkimyosanoat» davlat-aksiyadorlik kompaniyasi korxonalari tomonidan Xitoy, Eron, Turkiya va Afg'oniston, Sharqiy Yevropa mamlakatlari va Boltiqbo'yi respublikalari kabi potentsial sig'imli Osiyo bozorlariga chiqish bo'yicha katta ishlar amalga oshirildi.

«O'zkimyosanoat» DAK tarkibiga kiruvchi korxonalarni yanada rivojlantirish maqsadida 2010-yilgacha kimyoviy kompleksni rivojlantirish dasturi ishlab chiqilgan, shu jumladan:

- Mavjud mineral o'g'itlar ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnologik qayta jihozlash.

- Bozor talablariga muvofiq ishlab chiqarilgan kimyoviy mahsulotlar assortimentini optimallashtirish.

- Eskirgan quvvatlarni bosqichma-bosqich olib tashlash bilan zamonaviy ishlab chiqarishlarni qurish.

- Ichki va tashqi bozorlar uchun yangi, yuqori texnologiyali kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarishni yaratish.

Rivojlanish dasturi doirasida bir qator istiqbolli investitsiya loyihalarini o'z ichiga olgan investitsiya dasturi ishlab chiqildi, ularning amalga oshirilishi kelajakda O'zbekiston kimyosi rivojlanishida yangi bosqichni ta'minlaydi.

Fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini baholash

Ilmiy-texnik taraqqiyotning samaradorligi-bu, natijaning uni keltirib chiqaradigan xarajatlarga nisbati bilan o'lchanadigan ilmiy-texnik taraqqiyot maqsadiga erishish darajasi. Ilmiy-texnik taraqqiyotning maqsadiga muvofiq, ushbu samaradorlik o'z mazmunida ijtimoiy-iqtisodiy hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik-bu shaxsning farovonligini va har tomonlama rivojlanishini oshirish uchun yakuniy ijtimoiy natijaga erishish-jamiyatning mahsulot, xizmat va ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojlarini to'liq qondirish bilan bog'liq munosabatlar to'plamidir. Ushbu natijaga erishish jarayonida iqtisodiy resurslar sarflanadi, shuning uchun samaradorlikning o'zaro bog'liq iqtisodiy va ijtimoiy jihatlar alohida ko'rib chiqilishi mumkin.

Samaradorlik ko'rsatkichi miqdoriy hisoblagich bo'lib, uning qiymati innovatsiyalarning samaradorligini ta'minlaydi. Ilmiy-texnik taraqqiyotning ta'siri uning natijasi, ishlab chiqarish samarasining organik tarkibiy qismi va asosi bo'lgan yangilikning o'ziga xos mahsulotidir.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning ta'siri jarayonning mazmuni, darajasi va bosqichlarida farq qiladi. Tarkibi bo'yicha ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning axborot (ilmiy-texnik), iqtisodiy, resurs-ekologik va ijtimoiy ta'siri ajralib turadi.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning axborot samarasi yangi bilimlar, ilg'or texnik va tashkiliy tajriba va mehnat ko'nikmalarini to'plash bilan bog'liq yangiliklarni tadqiq etish, ishlab chiqish va o'zlashtirishning bevosita natijasidir. U jamiyat, alohida mehnat jamoalari va mintaqalarning ilmiy, ilmiy, texnik va intellektual salohiyatini rivojlantiradi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning iqtisodiy samarasi-bu yakuniy ijtimoiy mahsulot va milliy daromadning o'sishida ifodalangan yangiliklardan foydalanish va tarqatish natijasidir. Iqtisodiy ta'sirning uchta turini ajratish mumkin: ehtiyojlarni qondirishda ijtimoiy mehnatni tejash (foydali ta'sir birligi narxini pasaytirish, ekspluatatsiya xarajatlari, o'ziga xos investitsiyalar), hajmli va tarkibiy ta'sir. Volumetrik iqtisodiy samara yangi ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish va shu asosda amalga oshirish hajmining o'sishi bilan bog'liq. Yangi, yanada samarali mashinalarning yaratilishi ishlab chiqarish hajmini yaxshiroq qondirishga yordam beradi.

Tarkibiy iqtisodiy ta'sir resurslarni tarmoqlar, mintaqalar va mehnatni qo'llash sohalari o'rtasida taqsimlashdagi o'zgarishlar bilan bog'liq.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning resurs ta'siri uning milliy iqtisodiyotning tanqis resurslarini qoplash, ularni kengaytirilgan ishlab chiqarish uchun bo'shatish, shuningdek ilgari foydalanilmagan resurslarni muomalaga jalb qilish qobiliyati bilan bog'liq. Uning ko'rsatkichlari ishchi kuchini bo'shatish, tanqis materiallar va xom ashyoni tejash va almashtirish, shuningdek, milliy iqtisodiy aylanmaga yangi resurslarni jalb qilish, xom ashyodan foydalanishning murakkabligi. Ilmiy-texnik taraqqiyotning ekologik ta'siri resurslar bilan chambarchas bog'liq-atrof-muhit holatining o'zgarishi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning ijtimoiy ta'siri xodimlarning ijodiy kuchlaridan foydalanish, shaxsni har tomonlama rivojlantirish uchun yanada qulay shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Bu mehnat sharoitlarini yaxshilash va mehnatni muhofaza qilish, og'ir jismoniy mehnatni kamaytirish, bo'sh vaqtni ko'paytirish, ishchilarning moddiy va madaniy turmush darajasini oshirishda namoyon bo'ladi.

Ko'rsatilgan ta'sir turlarini qiymat shaklida taqqoslash mumkin emas.

Shu bilan birga, tarkibiy, resurs, ekologik va ijtimoiy ta'sir bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy mehnatni tejashning bir qismini hisoblash mumkin.

Aks ettirilgan iqtisodiy manfaatlar darajasiga ko'ra, milliy iqtisodiy va o'zini o'zi ta'minlaydigan ijtimoiy-iqtisodiy ta'sir ajralib turadi. Milliy iqtisodiy ta'sir-minimal umumiy xarajatlar bilan faoliyatning barcha sohalarida jamiyatning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishning to'liq ta'siri. Bu yangi uskunalarni ishlab chiqaradigan va ishlatadigan korxonalarning olingan ta'sirining yig'indisini, shuningdek, noishlab chiqarish sohasidagi iste'molchilar tomonidan olingan ta'sirni o'z ichiga oladi.

Siklning bosqichiga qarab, xalq xo'jaligida innovatsiyalarni rivojlantirish va tarqatish natijasida olingan haqiqiy ta'sir va kutilayotgan-potentsial natijaga erishish mumkin.

O'zini o'zi ta'minlaydigan ta'sir-bu foyda va iqtisodiy faoliyatning boshqa natijalarini o'zida mujassam etgan milliy iqtisodiy ta'sir shakli.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning iqtisodiy samarasi natijalarni baholash qiymatining butun ilmiy-ishlab chiqarish tsikli xarajatlaridan oshib ketishi sifatida belgilanadi. Ilmiy-texnik taraqqiyotning umumiy xarajatlari-tegishli yangiliklarni yaratish va rivojlantirish uchun bir martalik va joriy xarajatlar. Bir martalik xarajatlarga innovatsiyalarni yaratish va rivojlantirish uchun kapital qo'yilmalar kiradi.

Bularga xarajatlar kiradi:

- NIOKR, eksperimental, texnologik, dizayn ishlari;
- ishlab chiqarishni rivojlantirish va prototiplarni takomillashtirish;
- uskunani sotib olish, yetkazib berish, o'rnatish;
- binolar, inshootlarni qurish qiymati;
- aylanma mablag'larni to'plash;
- resurs va ekologik yo'qotishlarning oldini olish;
- salbiy ijtimoiy oqibatlarining oldini olish;
- qo'shimcha kadrlar jalb etilishi munosabati bilan ijtimoiy infratuzilmani yaratish.

Yangi texnikaning joriy xarajatlari xarajatlarni hisoblash moddalarini o'z ichiga oladi.

Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, yangi texnika quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- mashinaning ko'p funktsionalligi, uning «moslashuvchanligi» va turli xil modifikatsiyadagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qayta sozlash qobiliyati;

- birlik quvvatining bir necha marta o'sishi; mashinani boshqarish va o'zini o'zi boshqarish va o'zaro bog'liq operatsiyalarning murakkab tsiklini amalga oshirish imkoniyatini beradigan elektronika bilan jihozlangan;

- mehnat predmetiga ta'sir qilish tabiatining o'zgarishi, radiatsiya, tovush, biokimyoviy (lazer nurlanishi; ultratovush, portlovchi to'lqinlar va boshqalar) jarayonlaridan foydalanish;

- yuqori samaradorlik.

Ushbu belgilarning barchasi mashinaning ishlab chiqarish jarayonlarini kuchaytirish qobiliyatini aniqlaydi.

Tahlil qilish uchun yangi texnika va texnologiyalar uch toifaga bo'linadi:

Mutlaqo yangi texnika, analoglari yo'q. Bu dizayn va ishlab chiqarish uchun katta moliyaviy xarajatlarni va uzoq vaqtni (5-10 yil) talab qiladi. Qoida tariqasida, ushbu texnika mehnat unumdorligini keskin oshiradi, resurslarni tejaydi. Uni sotib olish korxonaga qimmatga tushadi, ammo samarali foydalanish bilan bunday mashinalar texnologik sakrashni amalga oshirishga, raqobatchilardan ustun turishga va tezda to'lashga imkon beradi.

Zamonaviy ilmiy va texnik darajadagi yangi texnika va texnologiyalar, ammo o'xshashlari bor.

Ushbu toifadagi uskunalar odatda boshqa sanoat yoki mamlakatlardan olinadi va ishlab chiqarish va ma'lum bir ishlab chiqarishga «bog'lash» uchun 3-4 yil kerak bo'ladi.

Modernizatsiya va ratsionalizatorlik ishlari natijasida yangi texnika. Ushbu usul amalga oshirish uchun nisbatan kam xarajatlarni va qisqa vaqtni (0,5-2 yil) talab qiladi.

Yangi texnologiyalar, ilg'or texnologiyalar mehnat unumdorligini, mahsulot sifatini yuqori darajaga ko'tarishga imkon beradi.

Jahon amaliyotida ishlab chiqarishning texnik darajasini, yangi texnologiyalarning samaradorligini va texnologiyadan foydalanish samaradorligini tahlil qilishga imkon beradigan ko'plab ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Umumlashtiruvchi va xususiy ko'rsatkichlarning bu xilma-xilligi yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishni jadallashtirish dinamikasi va samaradorligiga ta'sirini tavsiflovchi uchta guruhga

qisqartirilishi mumkin, ya'ni ishlab chiqarish birligiga moddiy va mehnat xarajatlarini kamaytirish.

Guruh asboblarning ishlab chiqarishning texnik jihozlariga ta'sirini baholaydi. Bularga quyidagilar kiradi: uskunani yo'q qilish (yangilash) koeffitsienti; mexanizatsiyalash koeffitsienti.

Ikkinchi guruh-yangi texnologiyalarning mehnat ob'ektlariga ta'siri. Ushbu ko'rsatkichlar guruhiga quyidagilar kiradi: moddiy iste'mol, xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiyaning o'ziga xos iste'moli ko'rsatkichi.

Uchinchi guruh yangi texnikaning ishchi kuchiga ta'sirini baholaydi. Ushbu ko'rsatkichlar guruhiga quyidagilar kiradi: mehnatning texnik qurollanishi, mehnatni mexanizatsiyalash koeffitsienti, qo'l ishlarining o'ziga xos og'irligi, mehnatning elektr qurollanishi, mehnat unumdorligining o'sishi.

Yangi texnika va texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligining umumlashtiruvchi ko'rsatkichlari quyidagilardir: yangi uskunalar uchun kapital xarajatlarni qoplash muddati va yangi uskunalar uchun xarajatlar samaradorligi koeffitsienti, ya'ni, qoplanish muddatining teskari ko'rsatkichi.

O'zbekistonda yangi texnologiyalar samaradorligining me'yoriy koeffitsienti milliy iqtisodiyot uchun 0,15 ga o'rnatilgan, bu esa 6,6 yilgacha qoplash muddatini nazarda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida chegirma stavkasi normativ koeffitsient rolini o'ynashi mumkin.

Bozorga o'tishda xarajatlar tarkibiga asosiy vositalarni to'liq tiklash uchun amortizatsiya ajratmalari, ularning faol qismining tezlashtirilgan amortizatsiyasi, ta'mirlash fondiga ajratmalar, majburiy tibbiy sug'urta, mulkni sug'urtalash bo'yicha ajratmalar, banklarning qisqa muddatli kreditlari uchun foizlar uchun to'lovlar kiradi.

Moliyalashtirish manbalariga ko'ra, ishlab chiqarishni rivojlantirish fondlari, davlat byudjeti (fundamental ilmiy-tadqiqot institutlari), bank krediti, aksiyalarni sotish, texnik yangilanish jamg'armasi mablag'lari hisobidan xarajatlar ajratiladi.

Qisqacha xulosalar

Fan-texnika taraqqiyoti juda murakkab jarayon bo'lib, ijtimoiy va shaxsiy hayotning barcha tomonlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Fan va texnikani bir biridan faqat shartli ajratib ko'rish mumkin. Aslida esa ular yonma-yon turadi. Shu sababli "Fan- texnika" atamasi ko'p ishlatiladi.

Fan-texnika taraqqiyotining asosini ilmiy bilimlar tashkil etadi. Ilm va bilim asosida yangi texnika va texnologiya yaratiladi, eskilari esa takomillashadi.

Hozirgi paytda fanga turli xil innovatsiyalar kiritish orqali sanoatning barcha tarmoqlarida ishlab chiqarish va xizmat korsatish rivojlanmoqda.

Bob yuzasidan savollar

1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati nimada?
2. Texnika va texnologiyaning tushunchasi va uning turlari.
3. Innovatsiyaning mohiyatini tushuntiring.
4. Lizingning mohiyati va uning turlari.
5. Avtomatlashtirish va elektrlashtirish nima?
6. Yangi texnikani ishlab chiqarishga joriy etishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash usuli nimalarni ko'zda tutadi?

8-BOB. ISHLAB CHIQUARISHNI IJTIMOY TASHKIL ETISH

8.1. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi

Tayanch iboralar: konsentrlashtirish, ixtisoslashtirish, mahalliyashtirish, kooperativlashtirish, kombinasiyashtirish

Sanoat ishlab chiqarishining jamoat tashkiloti ilmiy-texnik taraqqiyot bilan uzviy bog'liqdir. U quyidagi shakllarda ishlaydi: konsentratsiya, ixtisoslashuv, hamkorlik va kombinatsiya. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish shakllari korxonalarning ishlab chiqarish aloqalarini rivojlantirishga va tarmoq, tarmoqlararo va hududiy sanoat komplekslarini shakllantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy sanoat ishlab chiqarishini tashkil etishning muhim shakllaridan biri bu uning **konsentratsiyasi** - yirik korxonalarda ishlab chiqarish, ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalarining konsentratsiyasi. Ishlab chiqarish konsentratsiyasi darajasi butun sanoatda ishlaydigan ishchilarning umumiy sonidagi yirik korxonalarning ulushi, ularning butun sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlaridagi ulushi yoki butun sanoatning tovar mahsulotlarini ishlab chiqarishda yirik korxonalarning ulushi bilan belgilanadi. Konsentratsiyaning afzalliklari ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan iborat: ishchi kuchi, xom ashyo, yoqilg'idan tejamkor foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish.

Konsentratsiyaning to'rt turi mavjud: agregat (agregatlarning birlik quvvatini oshirish), texnologik (texnologik jihatdan bir hil ishlab chiqarish hajmining o'sishi), zavod (korxonalar quvvatini oshirish), tashkiliy va iqtisodiy (boshqaruvni markazlashtirish maqsadida korxonalarni birlashtirish).

Konsentratsiya jarayoni eng intensiv ravishda texnologik taraqqiyotda hal qiluvchi rol o'ynaydigan sanoat tarmoqlarida - metallurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoatida sodir bo'ladi. Shunday qilib, hozirgi vaqtda quvvati 1 million tonnadan ortiq bo'lgan qora metallurgiya korxonalarda har yili 97% temir va 96% po'lat eritiladi. So'nggi 30 yil ichida issiqlik stansiyalarining quvvati deyarli besh baravar, elektr energiyasi ishlab chiqarish esa to'rt baravar oshdi.

Ma'lumki, sanoat ishlab chiqarishi alohida mamlakatlar hududlarida notekis joylashtirilgan. Sanoatning konsentratsiyasi natijasida tarmoqlar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari kuchayadi: yirik korxonalar asta-sekin qo'shni va xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishlarni jalb qilmoqdalar. Bu

tumanlarning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan mahalliy sanoat kompleksini shakllantirish jarayoni sodir bo'layotganidan dalolat beradi.

Tarmoq va hududiy kontsentratsiya faqat sanoatni hududiy tashkil etishning barcha omillari hisobga olingan hollarda samarali bo'ladi. O'sish transport omilining roli keskin oshganda (xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, tayyor mahsulotlarni tashish xarajatlari oshganda) cheklanishi mumkin.

Sanoatning kontsentratsiyasi ishlab chiqarishning kombinatsiyasi, ixtisoslashuvi va kooperatsiyasi juda keng rivojlangan bo'lib, ularning rivojlanishi o'z navbatida kontsentratsiya bilan bog'liq.

Kombinatsiya - bu bitta korxona - kombinat-xom ashyoni ketma-ket qayta ishlash asosida turli sohalarni birlashtirgan sanoatni tashkil etish shakli. Natijada, bir turdagi xom ashyodan bir necha turdagi tayyor mahsulotlarni olish mumkin.

Kombinatsiyaning uch turi aniqlanadi: xom ashyoni ketma-ket qayta ishlash, xom ashyo va yoqilg'ini kompleks qayta ishlash, sanoat chiqindilarini yo'q qilish. Birlashtirish jarayonlari qora va rangli metallurgiya, kimyo, yog'ochni qayta ishlash, to'qimachilik va boshqa sohalarda keng rivojlangan. Xom ashyoni ketma-ket qayta ishlash sanoat va tarmoqlararo xususiyatga ega, masalan, temir rudasini qazib olish va boyitishning bitta kompleksida temir, po'lat va prokat ishlab chiqarish bilan kombinatsiyasi. To'qimachilik fabrikalari yigiruv, to'qish va tugatishni birlashtiradi. Xom ashyo va yoqilg'ini kompleks qayta ishlash neft-kimyo sanoatiga (neft-kimyo zavodlari), shuningdek ko'mir-gazslanets-kimyo tarmoqlariga xosdir. Sanoat chiqindilarini yo'q qilish rangli metallurgiyada qo'llaniladi, bu erda ular asosida bir qator qimmatbaho kimyoviy mahsulotlar olinadi.

Kombinatsiya korxonalarni qurish uchun kapital xarajatlarni kamaytiradi, xom ashyo va sanoat chiqindilaridan kompleks foydalanishga yordam beradi, transport xarajatlarini kamaytiradi va mehnat xarajatlarini kamaytiradi. Sanoat ishlab chiqarishini birlashtirishda mahalliy sanoat komplekslarida ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratilmoqda.

Sanoatning ixtisoslashuvi-bu ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayoni bo'lib, uning davomida ma'lum bir tayyor mahsulotni yoki uning bir qismini ishlab chiqarish, shuningdek alohida texnologik operatsiyani bajarish uchun tarmoqlar ajratiladi va ajratiladi.

Ixtisoslashuvning uch turi mavjud: mavzu, batafsil va bosqich (texnologik).

Batafsil va bosqichma-bosqich ixtisosliklar yetarli darajada rivojlanmagan. Ammo ularning yanada rivojlanishi alohida tarmoqlarning

hududiy kompleksligini va yirik iqtisodiy tumanlar sanoatining kompleks rivojlanishini kuchaytirish uchun zarur. Batafsil ixtisoslashuv bilan ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarishning butun jarayonini alohida tarkibiy qismlarga ajratish mumkin bo'ladi. Bu yirik mintaqaning turli korxonalarida yoki hatto bir nechta mintaqalarda avtomobilsozlik sanoatida (radiatorlar, pistonlar, piston halqalari, buloqlar, o'lchash asboblari ishlab chiqarish) samarali hisoblanadi.

Bosqich (texnologik) ixtisoslashuv texnologik jarayonning ma'lum bosqichlarini - ishlov berish va ishlov berish, yig'ishni o'z ichiga oladi. Uni yanada rivojlantirish uchun mashinasozlik zavodlarining katta guruhini yarim tayyor mahsulotlar bilan ta'minlaydigan maxsus quyish, temirchilik va press va boshqa korxonalar qurilmoqda. Bu zavodlarga ishlab chiqarish bazasida kichik va foydasiz ustaxonalar yaratilishining oldini olishga imkon beradi va ma'lum iqtisodiy mintaqalarda ishlab chiqarishning murakkabligini oshiradi. Hududiy jihatdan, tayyorgarlik asosan xom ashyo manbasiga, mashina va uskunalarini yig'ishga - iste'molchiga qaratilgan bo'lib, ishlov berish xom ashyo va iste'mol sohalarida rivojlanishi mumkin.

Sanoat komplekslarining rivojlanishini loyihalash va bashorat qilishda ixtisoslikni rivojlantirishning oqilona mezonlariga rioya qilish muhimdir. Ulardan biri xom ashyo va tayyor mahsulotlarni tashish xarajatlari. Shu maqsadda turli hududlarda o'z mahsulotlarini eksport qilish uchun ma'lum radiuslarga ega bo'lgan bir xil turdagi ixtisoslashtirilgan korxonalar tashkil etiladi. Biroq, ixtisoslashuvning rivojlanishi bilan ishlab chiqarish jarayonining yaxlitligi asta-sekin buziladi. Keyin ixtisoslashgan korxonalar o'rtasida, ya'ni ishlab chiqarish kooperatsiyasida yaqin ishlab chiqarish aloqalariga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Kooperatsiya sanoat ichidagi ishlab chiqarish aloqalari tizimi sifatida tayyor mahsulotni ishlab chiqarishda birgalikda ishtirok etish maqsadida rivojlanmoqda. Bu sanoatda mehnat taqsimoti va uning ixtisoslashuviga hissa qo'shadi, natijada ishlab chiqarishni oqilona hududiy tashkil etishga olib keladi. Ishlab chiqarish kooperatsiyasi bilan o'zaro bog'liq bo'lgan korxonalar tizimida bosh korxona va u uchun alohida qismlar, yig'ilishlar, yarim tayyor mahsulotlarni ishlab chiqaradigan, ularni yakuniy mahsulotlarni ishlab chiqarish va ishlab chiqarishda ishlatadigan qo'shni korxonalar ajralib turadi.

Ixtisoslashuvning uch turiga ko'ra, hamkorlikning uch turi mavjud: mavzu (agregat), batafsil va texnologik. Kooperatsiya alohida tarmoqlar ichida, turli tarmoqlar o'rtasida, shuningdek iqtisodiy tumanlar va tumanlar o'rtasida rivojlanadi. Ayniqsa samarali ichki hamkorlik, xususan sanoat

tumanlari tizimida. Asosan bir-biriga nisbatan yaqin joylashgan korxonalar hamkorlik qiladi. Uzoq muddatli kooperativ ta'minot holatida irratsional transport paydo bo'ladi, bu ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va korxonalarni ritmik yetkazib berishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Kooperatsiyani sanoat ishlab chiqarishining ixtisoslashuvi bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqish kerak. Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning ushbu o'zaro bog'liq shakllarini rivojlantirish sanoatni oqilona hududiy tashkil etish uchun yangi shart-sharoitlarni yaratadi. Xom ashyoni, yarim tayyor mahsulotlarni qayta ishlash, ehtiyot qismlar va qismlarni ishlab chiqarishning ayrim jarayonlarini mustaqil ixtisoslashtirilgan ishlab chiqarishga ajratish ularni joylashtirish va korxonalarni hududiy tashkil etishning barcha omillarini hisobga olgan holda joylashtirishga imkon beradi. Sanoatda ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatsiyani kengaytirish asosida tarmoq va tarmoqlararo xususiyatga ega sanoat birlashmalari shakllantiriladi. Boshqa barcha faoliyatni umumiy boshqarishni amalga oshiradigan bosh korxona atrofidagi bunday birlashmalar tizimida turdoshlar guruhlanadi va murakkab sanoat tuzilmalari paydo bo'ladi.

8.2. Kontsentratsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarish kontsentratsiyasi-bu korxonada mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish hajmini oshirishga qaratilgan jarayon. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning bir shakli sifatida kontsentratsiya har bir sanoat doirasida ham, turli sohalarning ishlab chiqarish jarayonlarini o'z ichiga olgan kengroq chegaralarda ham yirik korxonalarda ishlab chiqarishni jamlashda namoyon bo'ladi. Kontsentratsiyaning yuqori darajasi eng yangi yuqori samarali uskunalarni qo'llash, ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatsiyaning oqilona shakllarini amalga oshirish uchun majburiy shartdir.

Ishlab chiqarish kontsentratsiyasining mohiyati korxonalar hajmining kengayishida (mutlaq kontsentratsiya) va sanoat tarmoqlarining umumiy ishlab chiqarish hajmini turli o'lchamdagi korxonalar o'rtasida taqsimlashda (nisbiy kontsentratsiya) namoyon bo'ladi.

Nisbiy kontsentratsiya mutlaq ta'sir ostida hosil bo'ladi, shuning uchun tahlil va rejalashtirishda mutlaq kontsentratsiyani aniqlash juda muhimdir.

Ishlab chiqarish kontsentratsiyasi quyidagi xususiyatlarga ega:

- bu yirik sanoat va korxonalarni yaratish va rivojlantirishda, har bir soha mahsulotlarining katta qismini ishlab chiqarishni alohida ixtisoslashgan korxonalarga yo'naltirishda namoyon bo'ladi;

- yuqori samarali uskunalaridan yanada samarali foydalanish va ijtimoiy mehnat unumdorligining barqaror o'sishi uchun imkoniyatlar yaratadi;
- ushbu jarayon qanday shakllarda rivojlanishidan qat'i nazar, mahsulot ishlab chiqarishning minimal xarajatlariga erishish uchun nazorat qilinadi, ya'ni kompaniya optimal mahsulot hajmini ishlab chiqarishga intilishi kerak;
- bu korxonani rivojlantirishning yagona yo'li emas. Har bir sohada yirik, o'rta va kichik korxonalarning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq kombinatsiyasi mavjud.

Korxonada kontsentratsiyani rivojlantirishning quyidagi shakllari mavjud:

- bir hil mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish (ixtisoslashtirilgan korxonalar);
- turli xil mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish (universal korxonalar);
- ishlab chiqarishni birlashtirish asosida kontsentratsiyani rivojlantirish (kombinat korxonalari);
- ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish asosida kontsentratsiyani rivojlantirish. Bu yuqorida aytib o'tilgan shakllar asosida ham, korxonaning kengroq faoliyati orqali ham amalga oshirilishi mumkin bo'lgan eng murakkab shakl.

Ishlab chiqarish kontsentratsiyasiga quyidagi omillar hisobiga erishish mumkin: avvalgi texnik darajadagi mashinalar, uskunalar, texnologik liniyalar sonining ko'payishi; birlik quvvati yuqori bo'lgan mashinalar va uskunalaridan foydalanish; bir vaqtning o'zida mashinalar, uskunalarni avvalgi texnik darajada ham, zamonaviyroq darajada ham oshirish; o'zaro bog'liq ishlab chiqarishlarning kombinatsiyasini rivojlantirish.

Sanoat ishlab chiqarish kontsentratsiyasining uchta shakli mavjud: ixtisoslashgan ishlab chiqarish kontsentratsiyasi; kombinatsiyalangan ishlab chiqarish kontsentratsiyasi; ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishga asoslangan kontsentratsiya.

Ixtisoslashgan ishlab chiqarishning kontsentratsiyasi tobora yirik korxonalarda bir hil ishlab chiqarishning kontsentratsiyasini ta'minlaydigan eng samarali shakl bo'lib, bu yuqori samarali ixtisoslashtirilgan mashinalar, avtomatlashtirilgan va oqim liniyalari, ishlab chiqarishni tashkil etishning zamonaviy usullaridan foydalanishga imkon beradi.

Kombinatsiyalangan ishlab chiqarishlarning kontsentratsiyasi texnologik jarayonlarning ketma-ketligini, xom ashyoni kompleks qayta ishlashni, yon mahsulotlar va chiqindilardan foydalanishni, atrof-muhitga zararli moddalar chiqindilarini kamaytirishni ta'minlaydi.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashga asoslangan konsentratsiya — bu texnologik jarayonlarning bir xilligi va ketma-ketligi yoki xom ashyoni kompleks qayta ishlash bilan bog'liq bo'lmagan ishlab chiqarishlarning konsentratsiyasi amalga oshiriladigan kamroq samarali shakl. Diversifikatsiyalangan korxonalar turli xil avtonom va bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ishlab chiqarishni birlashtiradi. Konsentratsiyaning uchinchi shaklidagi birlashmalar va korxonalarda ba'zi ustaxonalarda (asosiy) va boshqalarda (yordamchi) nisbatan katta ishlab chiqarishlar birlashtiriladi. Ixtisoslashuvning yetarli emasligi, birlashtirilgan ishlab chiqarishlarning har xil o'lchamlari va mahsulotlarning xilma-xilligi, shuningdek ta'mirlash ishlarini boshqarish va tashkil etishning murakkablashishi ishlab chiqarishning tegishli samaradorligiga erishishga imkon bermaydi.

Ishlab chiqarishning qaysi darajasida va qanday kengayishiga qarab, agregat, texnologik, zavod va tashkiliy-iqtisodiy konsentratsiyalar farqlanadi.

Agregat konsentratsiyasi-uskunaning birlik quvvatining oshishi, ya'ni mashinalar va agregatlarning ishlash texnologiyasining ma'lum bir rivojlanish darajasi uchun maksimal o'sish va ularning umumiy sonida yoki ishlab chiqarilgan mahsulot hajmida yuqori quvvatli uskunalarining ulushini oshirish.

Masalan, energetikada bug' turbinalarining yagona maksimal quvvati urushdan oldingi davrda 100 ming kVt dan hozirgi vaqtda 1500 ming kVtgacha oshdi. Shu vaqt ichida neftni birlamchi qayta ishlash zavodlarining yagona maksimal quvvati yiliga 100 ming tonnadan 800 ming tonnagacha, domenli pechlar 1 300 dan 5 500 m gacha, Marten pechlar 300 dan 900 tonnagacha oshdi.

Agregat konsentratsiyasi to'g'ridan-to'g'ri ilmiy va texnologik taraqqiyotni aks ettiradi, deyarli barcha sohalarida sodir bo'ladi va faqat intensiv ravishda rivojlanadi.

Texnologik konsentratsiya-bu uskunalarini sifatli takomillashtirish (ya'ni agregat konsentratsiyasi) va bir xil turdagi uskunalar miqdorini ko'paytirish orqali erishilgan ustaxonalarni kengaytirish, korxonalar tarkibida qayta taqsimlash. Shunga ko'ra, ushbu turdagi mahsulot yoki ishlab chiqarishlarning ulushi o'sib ishlab chiqarishlarning umumiy hajmida yirik ishlab chiqarishlarning ulushi o'sib bormoqda. Binobarin, texnologik konsentratsiya agregatga qaraganda ancha murakkab, uning darajasi ham intensiv, ham keng omillarga bog'liq.

Zavod konsentratsiyasi-texnologik konsentratsiya, korxonalar tarkibidagi ishlab chiqarishlar sonining ko'payishi yoki bir nechta korxonalarni texnikada va ishlab chiqarishni tashkil etishda o'zgarishsiz

birlashtirish orqali amalga oshirilishi mumkin bo'lgan korxonalar hajmining kengayishi. Ikkinchi holda, zavod konsentratsiyasi markazlashtirish shaklini oladi va tashkiliy va iqtisodiy konsentratsiya deb ataladi.

Ishlab chiqarishning tashkiliy va iqtisodiy konsentratsiyasi — ishlab chiqarish birlashmalarini yaratish va kichik korxonalarning ma'muriy birlashmasi. Bu qayta qurish va texnik qayta jihozlash asosida birlashtirilgan korxonalarda ishlab chiqarishni jamlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi kerak bo'lgan boshqaruvni markazlashtirishdir.

Konsentratsiya va markazlashtirish jarayonida ishlab chiqarish ko'lamini oshirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- gorizontal konsentratsiya-bitta ishlab chiqarish sohasida ishlaydigan ikki yoki undan ortiq kompaniyalarning birlashishi;
- vertikal integratsiya-ishlab chiqarish yagona texnologik zanjir bilan bog'langan ko'p tarmoqli kompaniyalarning kombinatsiyasi;
- texnologik jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lmagan ko'p tarmoqli kompaniyalarning kombinatsiyasi.

Ishlab chiqarish konsentratsiyasi va uning tarmoq xususiyatlarini tavsiflash uchun, vazifalarga qarab, individual ko'rsatkichlar va ularning tizimidan foydalanish mumkin.

Korxonaning mutlaq hajmi quyidagi ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi:

- yil davomida ishlab chiqarish hajmi;
- sanoat-ishlab chiqarish xodimlarining o'rtacha yillik soni;
- asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati.

Ishlab chiqarish hajmi jalb qilingan ishlab chiqarish resurslariga, ya'ni o'zgaruvchan va doimiy kapitalning qiymatiga bog'liq. Biroq, ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan resurslar miqdorini o'zgartirish uchun turli vaqt sarflanganligi sababli, bu yerda qisqa va uzoq muddatli davrlarni ajratish kerak.

Korxonada ishlab chiqarish hajmi quvvatlardan to'liq foydalanish hisobiga ko'paytirilishi mumkin. Bunday holda, maqsadga qo'shimcha miqdordagi o'zgaruvchan kapitalni jalb qilish orqali tezda erishiladi va iqtisodiy samara ishlab chiqarish birligiga shartli ravishda belgilangan xarajatlarni kamaytirish orqali olinadi.

Agar korxonada ishlab chiqarish quvvatlarining zaxirasi bo'lmasa, unda bu holda mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish uzoq vaqt talab etadi va nafaqat o'zgaruvchan, balki doimiy kapitalni ham jalb qiladi.

Sanoat va ishlab chiqarish xodimlarining o'rtacha yillik soni korxonalar hajmini ishlatilgan tirik mehnat miqdori ko'rsatkichi bilan tavsiflaydi.

Biroq, ilmiy-texnik taraqqiyot, ayniqsa ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish bilan bog'liq holda, ayrim korxonalarda sanoat va ishlab chiqarish xodimlari soni sezilarli darajada kamayadi va asosiy vositalar qiymati oshadi.

Asosiy vositalar qiymatining ko'rsatkichlari korxonalar hajmini ishlatilgan moddiy mehnat nuqtai nazaridan tavsiflaydi.

Ba'zi hollarda ishlab chiqarish jarayoniga va asosiy birliklarning quvvatiga xizmat ko'rsatadigan energiya quvvati miqdori kabi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish kontsentratsiyasi darajasining ko'rsatkichi o'ziga xos og'irlikdir:

- yiliga o'rtacha bir korxonaga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarish;
- yalpi mahsulot ishlab chiqarishning umumiy hajmida yirik korxonalar tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlar;
- umuman olganda yirik korxonalar soni;
- sanoat-ishlab chiqarish xodimlari yoki yirik korxonalar ishchilarining umumiy sonidagi ulushi;
- yirik korxonalarga yo'naltirilgan asosiy vositalar, ularning sanoatdagi umumiy qiymatida;
- yirik korxonalar tomonidan uning sanoat tarmoqlari tomonidan umumiy iste'mol qilinadigan elektr energiyasini iste'mol qilish.

Asosiy ko'rsatkich-bu ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning ushbu shaklini ob'ektiv ravishda tavsiflovchi mahsulot ishlab chiqarish hajmi.

Mahsulotning bir turini ishlab chiqaradigan tarmoqlarda ishlab chiqarish kontsentratsiyasi darajasini tavsiflash uchun tabiiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Masalan, elektr energetikasida-elektr stantsiyasining o'rnatilgan quvvatining o'rtacha qiymati (kVtda), har bir elektr stantsiyasiga yillik elektr energiyasi ishlab chiqarish, yirik va yirik elektr stantsiyalari tomonidan ishlab chiqarilgan elektr energiyasining bir yil ichida barcha stantsiyalar tomonidan ishlab chiqarilgan elektr energiyasining umumiy hajmidagi ulushi.

Har xil turdagi mahsulotlarni ishlab chiqaradigan tarmoqlarda kontsentratsiya darajasi yil davomida po'latni umumiy eritishda yirik yuqori o'choqlarning o'ziga xos og'irligi, yil davomida po'latni umumiy eritishda konvertorlarning o'ziga xos og'irligi, umumiy prokat ishlab chiqarishda kuchli prokat tegirmonlarining o'ziga xos og'irligi bilan belgilanishi mumkin.

Turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladigan tarmoqlarda (mashinasozlik, kimyo, yengil, oziq-ovqat va boshqa tarmoqlar) ishlab chiqarish kontsentratsiyasi darajasi qiymat ko'rsatkichlarida aniqlanadi. Masalan, tovar (realizatsiya qilingan) mahsulotlar bo'yicha yil davomida umumiy mahsulot ishlab chiqarishdagi yirik ishlab chiqarishlarning o'ziga xos og'irligi o'zgaragan narxlarda.

Ko'p tarmoqli mahsulotlarga ega bo'lgan ba'zi tarmoqlarda bir hil yoki bir-birining o'rnini bosadigan mahsulotlarni ishlab chiqaradigan ishlab chiqarishlar mavjud, kontsentratsiya darajasi tabiiy yoki shartli ravishda tabiiy hisoblagichlarda ham aniqlanishi mumkin. Masalan, donador shakartonnalarda, konservalar-shartli bankalarda, mineral o'g'itlar — shartli birliklarda (100% ozuqa moddalari bo'yicha), traktorlar — bo'laklarda va dvigatel kuchi bo'yicha ot kuchi va boshqalar.

8.3. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi-bu mehnat taqsimoti va sanoat tuzilmasining o'zgarishi tufayli ishlab chiqarishni tashkil etish shakli bo'lib, ishlab chiqarishning bir xilligini oshirishga olib keladi. Korxona sanoatining ixtisoslashuvi va korxona ichidagi ixtisoslashuv o'rtasida farq bor.

Sanoatning ixtisoslashuvi mavjud tarmoqlarni hisoblashda, ma'lum mahsulotlarni ishlab chiqaradigan yangi ishlab chiqarishlarni yaratishda namoyon bo'ladi. Korxona va uning bo'linmalarining ixtisoslashuvi ma'lum mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki muayyan turdagi ishlarni bajarishni anglatadi. Sanoatni ixtisoslashtirish jarayoni quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

Muayyan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalarni yaratish yoki ajratish.

Ishlab chiqarish jarayonini bir qator qisman jarayonlarga ajratish va ushbu mahsulotning alohida elementlarini alohida ishlab chiqarish korxonalarida konsentratsiya qilish.

Alohida texnologik operatsiyalarni, bosqichlarni bajarish uchun mustaqil korxonalar va ustaxonalarni ajratish va yaratish.

Sanoat ishlab chiqarishining ixtisoslashuvining uchta shakli mavjud:

- Mavzu ixtisosligi
- Batafsil ixtisoslashuv
- Texnologik (bosqichli) ixtisoslashuv
- Mavzu-bu tayyor mahsulotlarning bir hil yoki cheklangan assortimentini ishlab chiqarishni ajratish.

Batafsil-mahsulotlarning ayrim qismlarini (mashinasozlik) ishlab chiqaradigan korxonalar va tarmoqlarga xosdir.

Texnologik-ishlab chiqarish jarayonining individual bosqichlari yoki operatsiyalarini ajratish va ularni mustaqil ishlab chiqarishga aylantirish bilan tavsiflanadi.

Ishlab chiqarish bilan bir qatorda hududiy ixtisoslashuv ham mavjud. Ixtisoslashuvning rivojlanishini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- Ushbu turdagi mahsulotlarning umumiy ishlab chiqarishida ixtisoslashtirilgan ishlab chiqarishning ulushi.
- Ushbu mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashgan korxonalar va ustaxonalar sonining bir xil mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan shug'ullanadigan ishlab chiqarish birliklarining umumiy soniga nisbati.
- Bir hil mahsulot ishlab chiqarishning maqbullik darajasi.

Mahsulotlar assortimenti va umumiy ishlab chiqarishda asosiy yoki ixtisoslashgan mahsulotlarning o'ziga xos og'irligi bilan tavsiflangan birlashmalar va korxonalarning ixtisoslashuv darajasi.

8.4. Kooperativlashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Kooperatsiya-har qanday mahsulotni birgalikda ishlab chiqaradigan korxonalar o'rtasidagi uzoq muddatli ishlab chiqarish aloqalari.

Sanoatda ixtisoslashuv shakllariga muvofiq kooperatsiyaning uchta shakli ajratiladi:

1. Mavzu (agregat) kooperatsiyasi shundan iboratki, murakkab mahsulotlar ishlab chiqaradigan bosh zavod boshqa korxonalardan ushbu zavod mahsulotlarini sotib olishga ketadigan tayyor agregatlarni (elektr motorlari, generatorlar va boshqalar) oladi. Hamkorlikning ushbu shakli ko'plab sanoat tarmoqlari murakkab mashina va uskunalarni ishlab chiqaradigan mashinasozlik uchun xosdir.

2. Bir qator ittifoqdosh korxonalar tayyor mahsulotni ishlab chiqarish uchun bosh zavodga qismlar va qismlarni (karbyuratorlar, rullar, burmalar, piston halqalari va boshqalar) yetkazib berganda, batafsil hamkorlik. Bu ko'plab sanoat tarmoqlariga xosdir: mashinasozlik, yog'ochni qayta ishlash, poyabzal va boshqalar.

3. Texnologik (yoki bosqichma-bosqich) kooperatsiya ba'zi korxonalar tomonidan boshqa yarim tayyor mahsulotlarni yetkazib berishda yoki ular uchun ma'lum texnologik mahsulotlarni bajarishda ifodalanadi

Kooperatsiyaning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat::

- kooperatsiya koeffitsienti yoki sotib olingan mahsulotlar va yarim tayyor mahsulotlarning mahsulotning umumiy qiymatidagi ulushi;

- bosh korxona mahsulotlarini ishlab chiqarishda ishtirok etadigan turdosh korxonalar soni.

- tuman ichidagi va tumanlararo, tarmoq ichidagi va tarmoqlararo kooperatsiya etkazib berish hajmlarining nisbati.

Ma'lum darajada kooperatsiya darajasi kooperatsiya radiusini tavsiflaydi, bu o'rtacha tortilgan qiymat sifatida aniqlanadi.

Tarmoq mansubligining hududiy holati nuqtai nazaridan korxonalar o'rtasidagi kooperatsiya bo'yicha quyidagi aloqa turlari ajratiladi:

1. Tuman ichidagi: kooperatsiya korxonalari tarmoq mansubligidan qat'i nazar, iqtisodiy ma'muriy tumanda joylashgan.
2. Tarmoq ichidagi: bir xil sohadagi korxonalarning kooperatsiyasi.
3. Tarmoqlararo-turli sohalardagi korxonalarning kooperatsiyasi.

Yetkazib beruvchilarni iste'molchilarga yaqinlashtirish va transport xarajatlarini kamaytirish nuqtai nazaridan, tuman ichidagi hamkorlik eng foydali hisoblanadi. Biroq, ilm-fan va texnika rivojlanishining zamonaviy sharoitida, chuqur ijtimoiy bo'linish, faqat tuman ichidagi kooperatsiya bilan amalga oshirish mumkin emas, ayniqsa mamlakatimizda. Zamonaviy mashinalar, minglab va o'n minglab qismlardan iborat murakkab mahsulotlardir. Ularning yaratilishi boshqa sohalarda joylashgan ko'plab boshqa tarmoqlarning korxonalari bilan hamkorlik qilish zarurligini keltirib chiqaradi. Texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar asosida hamkorlik qilishning eng yaxshi variantini tanlash muhimdir.

Kooperatsiyaning kamchiliklari orasida kooperatsiya radiusining oshishi tufayli ishlab chiqarish birligiga transport xarajatlarining o'sishini ta'kidlash mumkin.

Sanoatda ixtisoslashuv va kooperatsiyani muvaffaqiyatli rivojlantirishning muhim sharti ishlab chiqarishning seriyali va ommaviy ishlab chiqarish hajmini oshirishga yordam beradigan mahsulotlar, butlovchi qismlar, qismlarni standartlashtirish, birlashtirish va tipiklashtirishdir.

Standartlashtirish-bu normalar, qoidalar va xususiyatlarni belgilash faoliyati. Sanoat tarmoqlarida standartlashtirishning asosi birlashtirish bo'lib, bu mahsulot va ishlab chiqarish vositalarini yoki ularning elementlarini yagona shaklga, hajmga, tarkibga yoki tuzilishga etkazish jarayonidir. Standartlashtirish shakllaridan biri bu tipifikatsiya — eng oqilona turlarni, mahsulot markalarini, mashina va uskunalar konstruksiyalarini, texnologik jarayonlar binolarini va boshqalarni maqsadga muvofiq minimal darajaga tushirish.

Standartlashtirish, birlashtirish va tipifikatsiya qilish bo'yicha ishlar oxir-oqibat sanoat mahsulotlarining maqbul, nisbatan kam sonli ratsional turlarini o'rnatishga to'g'ri keladi, shuning uchun u ixtisoslashuv va kooperatsiyani rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, sanoat tarmoqlarida va birinchi navbatda mashinasozlikda yuqori tashkiliy-texnik daraja va yuqori iqtisodiy samarani ta'minlaydi.

8.5. Diversifikatsiyalash uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.

Diversifikatsiya (lot. diversificatio — o'zgarish, xilma-xil taraqqiyot) — korxona (birlashma)larning faoliyati sohalari va ishlab chiqaradigan mahsulotlari turining kengayishi, yangilanib turishi. Diversifikatsiya ishlab chiqarishda yuqori samaradorlikka erishish, iqtisodiy foyda olish, bankrotlikka barham berish va boshqa maqsadlarda amalga oshiriladi. Ilgari bir sohada ixtisoslashgan firmalarning (sanoat, q. x., transport, moliya va h.k.) boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari, xizmat ko'rsatish sohalariga, birinchi navbatda, yuqori foyda beradigan sohalarga kirib borishi ularning xo'jalik faoliyati sohalari va imkoniyatlarini kengaytiradi. Diversifikatsiya natijasida turli-tuman tovarlar ishlab chiqaradigan, xizmat ko'rsatadigan hamda ishlanmalar bilan band bo'lgan keng tarmoqli, ammo hamisha ham texnologik jihatdan o'zaro bog'lanmagan majmualar (masalan, agrosanoat majmui, o'rmonsanoat majmui) vujudga keladi va bu ishlab chiqarish diversifikatsiyasi deyiladi. Bundan tashqari uning kredit diversifikatsiya ko'rinishi ham bor (bunda kredit sifatida beriladigan kapital mablag'lar xavf-xatarni kamaytirish va yuqori foyda olish maqsadida turli-tuman ob'ektlar o'rtasida taqsimlanadi). Bunday diversifikatsiya tarmoqlararo kapital konsentratsiyasi jarayoni va korxonalararo ichki beqarorlikning kuchayishi bilan bog'liq.

- Dunyo mamlakatlarida diversifikatsiya jarayoni 20-asming 50-yillari o'rtalaridan rivojlana boshladi. Dastlab AQSH, Yaponiya, G'arbiy Yevropa davlatlarida diversifikatsiya sanoat, transport, qurilish, moliya sohalarida vujudga keladi. Shu bois diversifikatsiya harakteri mazkur davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy omillari, shuningdek, boshqa davlatlarga tegishli bo'lgan umumiy omillar (ilmiy-texnika inqilobi, yuqori foyda uchun kurash, raqobat kurashi, texnik taraqqiyotdan qolib ketmaslik va boshq.) bilan belgilanadi. Diversifikatsiyada firmalar, ayniqsa, monopol firmalar ko'p tarmoqlilik tusini oladi. Ular avvalo ko'p daromadli, tez rivojlanadigan sohalar (masalan, elektronika, kimyo)da faoliyat boshlaydi. Kompaniyalar mahsulot ishlab chiqarish bilan birga, shu mahsulot uchun zarur bo'lgan xom ashyoni ham o'zlari tayyorlashga kirishadi. Mablag'larni kam daromadli sohadan tejab ko'p foyda beradigan

tarmoqlarga sarf etadilar. Masalan, AQSh konsermlari xizmat ko'rsatish, qurilish, yer maydonlari savdosi, nashr ishlari, savdo-sotiq axboroti, jihozlarni ijaraga berish va boshqalarda faoliyat yuritdi.

- O'zbekistan xalq xo'jaligida yangi barpo etilgan sanoat korxonalarida asosiy mahsulot turidan tashqari qo'shimcha mahsulotlar, xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

8.6. Kombinatsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Kombinatsiya - bu bitta yoki turli xil sanoat tarmoqlarining bir — biriga bog'liq bo'lgan geterogen ishlab chiqarishlarining texnologik kombinatsiyasidan iborat bo'lgan ishlab chiqarishni ijtimoilashtirish shakllaridan biri.

Kombinatsiyalashtirishning quyidagi shakllari mavjud:

- xom ashyoni qayta ishlashning texnologik bosqichlarini ketma - ket bajarishda, masalan, «temir rudasi - quyma temir-po'lat-prokat» kabi ishlov berishning texnologik bosqichlari amalga oshiriladigan metallurgiya zavodi;

- ishlab chiqarish chiqindilaridan foydalanish (oltingugurt ishlab chiqarish uchun rudani qayta ishlash natijasida hosil bo'lgan chiqindilardan foydalanish orqali rangli metallurgiyani kimyo sanoati bilan birlashtirish);

- xom ashyo, materiallar, energiya va chiqindilardan kompleks foydalanish. Ushbu turdagi kombinatsiyaning misoli temir rudasi kon-boyitish kombinatlari bo'lishi mumkin, ularda kvartsitlarni qazib olish va boyitishdan tashqari, turli xil mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun jinslar ishlatiladi: maydalangan tosh, tsement, g'isht, bo'r va boshqa qurilish materiallari.

Sanoatda kombinatsiyani rivojlantirishning zaruriy shartlari ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, uning kontsentratsiyasi va fan va texnologiyaning yuqori darajada rivojlanishidir.

Korxonada sohadagi kombinatsiya darajasi bir qator ko'rsatkichlar bilan belgilanadi:

- sanoat, kichik tarmoq, sanoat tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmida kombinatlar tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlarning ulushi (amaldagi narxlarda);

- kombinatda ishlab chiqarilgan bir xil turdagi xom ashyo va yarim tayyor mahsulotlarning umumiy miqdorida keyingi mahsulotga qayta ishlanadigan xom ashyo, yarim tayyor mahsulotlarning solishtirma og'irligi;

- tarmoqlararo va tarmoq ichidagi kombinatsiyalar natijasida olingan yon mahsulotlarning umumiy ko'rinishidagi ulushi, kombinat tomonidan mahsulot ishlab chiqarish;

- kombinatsiyalangan ishlab chiqarishda ishlaydigan ishchilar soni;
- birlashtirilgan ishlab chiqarishdagi asosiy vositalarning sanoat, kichik sanoat, sanoatning asosiy vositalarining umumiy qiymatidagi ulushi;
- kombinatsiyalangan ishlab chiqarishda qayta ishlanadigan xom ashyo miqdori;

- kombinatlarda qayta ishlanadigan xom ashyodan olinadigan mahsulotlar miqdori, ularning qiymati;

- sanoatda ishlatiladigan xom ashyodan foydali tarkibiy qismlarni olish foizi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan kombinatsiya sanoat ishlab chiqarishini jamlash va tashkil etishning eng ilg'or shakllaridan biridir, chunki u korxonaning barcha resurslaridan to'liq foydalanishga imkon beradi.

Kombinatsiya afzalliklari:

- sanoatning xom ashyo bazasini kengaytirish;
- xom ashyolardan, ishlab chiqarish chiqindilaridan kompleks foydalanish va texnologik jarayonning uzluksizligini amalga oshirish orqali mahsulotning moddiy sarfini kamaytirish;

- transport xarajatlarini kamaytirish;
- korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlari va ishlab chiqarish quvvatlaridan yanada samarali foydalanish;

- ishlab chiqarish siklining davomiyligini qisqartirish;
- qazib olish sanoatini rivojlantirishga investitsiyalarni kamaytirish;
- ishlab chiqarish chiqindilarini kamaytirish va shu bilan tabiiy muhitga foydali ta'sir ko'rsatish;

- ishlab chiqarish kontsentratsiyasini rivojlantirish va miqyos ta'siridan foyda olish va boshqalar.

Qisqacha xulosalar

Kontsentratsiyalashtirish - bu bir xil, o'xshash mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarni yiriklashtirishdir.

Ixtisoslashtirish esa - bu alohida ishlab chiqarish uchastkalari, tsexlar, korxonalar, tarmoqlarni konstruktiv va texnologik jihatdan o'xshash bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga yoki jarayonlarni bajarishga mujassamlashtirishdir.

Kooperativlashtirish - ma'lum turdagi mahsulotni hamkorlikda tayyorlash bo'yicha korxona (firma)larning birgalikda faoliyat ko'rsatishidir.

Diversifikatsiya ishlab chiqarishda yuqori samaradorlikka erishish iqtisodiy foyda olish, bankrotlikka barham berish va boshqa maqsadlarda amalga oshiriladi.

Kombinatsiyalashtirish - turli tarmoqlarga mansub bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishni yoki jarayonlarni bir korxona miqyosida mujassamlashtirishdir.

Bob yuzasidan savollar

1. Sanoat ishlab chiqarishini ijtimoiy tashkil etish turlari?
2. Konsentratsiyasining mohiyati va turlari?
3. Ixtisoslashtirish mohiyati va uning turlari?
4. Kooperativlashtirish mohiyati nima?
5. Diversifikatsiyalashning mohiyati nima?
6. Sanoatda ixtisoslashuv, mahalliydashuv va kooperatsiyalarning ko'rsatkichlari va samaradorligi

9-BOB. SANOATDA KADRLAR VA MEHNATGA HAQ TO'LASH

9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli

Tayanch iboralar: kadrlar tarkibi, kadrlar siyosati, kadrlarga talab, kadrlarni rejalashtirish, ishbay, vaqtbay, akkordli ish xaqi, nomimal ish xaqi, real ish xaqi, tarif stavkasi, razryadlar.

O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tishi sharoitida "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ga muvofiq kadrlarni boshqarish sohasida bir qator yangi talablar yuzaga keldi. Bu talablarni muvaffaqiyatli amalga oshirish korxona va tashkilotlar faoliyati to'g'ri yo'lga qo'yilishini ta'minlaydi. Hozirgi vaqtda korxona va tashkilot kadrlarini boshqarish kontseptsiyasi asosini kadrlar shaxsiy rolining ortib borayotganligi, uning asosiy yo'l-yo'riqlarini bilishi, ularni shakllantira olishi, korxona va tashkilot oldida turgan vazifalarga muvofiq ravishda yo'naltira bilishi tashkil etadi. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayoni kadrlarni boshqarish sohasida ham tub o'zgarishlar qilinishini taqozo etadi. Ma'lumki, korxonalar, tashkilotlar va firmalarning samarali faoliyati unda ishlovchi xodimlar tarkibining qay darajada shakllanganligi bilan belgilanadi. Shu jihatdan, hozirgi vaqtda malakali va ishbilarmon, yuqori salohiyatga ega bo'lgan, ma'naviy yetuk, tadbirkor xodimlarni shakllantirishga erishish har bir korxona va tashkilot oldida turgan dolzarb masala hisoblanadi.

Boshqaruv nazariyasi va amaliyoti rivojlanishiga Sohibqiron Amir Temur va g'arb olimlaridan A.Smit, F.Teylor, G.Emerson, A.Fayol', G.Ford va boshqalar o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar. Tashkilotni shakllantirish bosqichida kadrlar bilan ishlash yo'nalishlari:

- Tashkiliy tuzilmani loyihalashtirish;
- Personalga bo'lgan talabni rejalashtirish;
- Kadrlar siyosatini shakllantirish va kadrlarga oid chora-tadbirlar rejasini tuzish;
- Kadrlar xizmatini shakllantirish;
- Kadrlarga oid axborotlarni yig'ish, saqlash va ulardan foydalanish tizimini ishlab chiqish;
- Nomzodlar faoliyatini tahlil qilish va ularni baholash mezonini shakllantirish.

Har qanday korxonada kadrlar xizmati juda ko'p funksiyalarni amalga oshiradi. Ulardan biri barcha xodimlarni faqatgina kompaniyani rivojlantirish dasturiga muvofiq sotib olish rejalarini ishlab chiqishdir.

Korxonada kadrlarni rejalashtirish - bu ishlarni o'z vaqtida va kerakli darajada faqatgina xodimlarning moyilligi va qobiliyatiga, shuningdek, tashkilotning talablariga muvofiq ta'minlashga yo'naltirilgan maqsadli faoliyatdan boshqa narsa emas. Samarali xodimlarni rejalashtirish bo'sh ish o'rinlarini to'ldirishga, ma'lum bir kompaniya ichida turli mutaxassislarning malaka imkoniyatlarini baholashga va natijada xodimlar aylanmasini kamaytirishga imkon beradi. Xodimlarni rejalashtirish juda ko'p savollarga javob beradi. Qancha ishchi kerak, qanday malakalarning darajasi, to'g'ri xodimlarni jalb qilish va keraksizni kamaytirish, o'z xodimlarining qobiliyatlari va boshqalar asosida qanday qilib foydalanish mumkinligi. Har qanday korxonada kadrlarni rejalashtirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Birinchi qadam mavjud resurslarni baholashdan iborat. Bu shuni anglatadiki, muayyan maqsadni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan har bir operatsiyani bajarish bilan shug'ullanadigan xodimlarning sonini doimiy aniqlash kerak. Bundan tashqari, xodimlarning kasbiy mahoratini aniqlash va ularga ega bo'lgan xodimlar sonini ko'rsatish lozim.

Ish bilan ta'minlashni rejalashtirishning ikkinchi bosqichi kelajakdagi ehtiyojlarni baholashdir. Bu qisqa muddatli va o'rta muddatli emas, balki uzoq muddatli maqsadlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mutaxassislar sonining prognozini nazarda tutadi. Shu bilan birga, ba'zi bir omillarni, masalan, milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning holati, xodimlarning nafaqasi, firmaning barcha moliyaviy resurslari va boshqalarni hisobga olish kerak. Samarali prognozlash uchun ekspert baholash, matematik statistika va boshqalar keng qo'llaniladi.

Xodimlarni rejalashtirishni o'z ichiga olgan uchinchi bosqich kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish uchun aniq tadbirlar dasturini ishlab chiqishdir. Xodimlarni samarali o'qitishni va targ'ib qilishni jadallashtirish, xodimlarni ishga jalb qilish bo'yicha tadbirlar ro'yxatini tuzish va jalb qilish bo'yicha faoliyat ro'yxati tuzish zarur. Agar xodimlarni rejalashtirishga jiddiy e'tibor bo'lmasa, kompaniya juda ko'p muammolarga duch kelishi mumkin.

Korxonaning kadrlar siyosati barcha xodimlar faoliyatining asoslari bo'lgan normalar va qoidalar tizimi yordamida shakllantiriladi. Ushbu tizim inson resurslarini kompaniyaning strategiyasiga muvofiq olib borishi kerak. Yangi tashkilotlar uchun hozirgi vaqtda ochiq kadrlar siyosatini shakllantirish odatiy holga aylandi. Ular bozorni bosib olishda agressiv

siyosat olib boradilar va tez o'sishga va muayyan sanoatning oldiga tezkor kirib borishlariga e'tibor berishadi. Potentsial xodimlar uchun bunday tashkilotni rejalashtirish har qanday darajada ochiq. Yopiq kadrlar siyosatini olib boradigan korxonalar muayyan korporativ muhitni yaratishga qaratilgan. Bunday kompaniyalarda xodimlar faqat eng kam rasmiy darajadan iborat. Shu bilan birga, boshqa lavozimlarda almashish nafaqat bu yerda ishlaydigan xodimlarning sonidan, balki sifatidan ham kelib chiqadi.

9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi

Korxona kadrlari — yuridik shaxs hisoblangan korxona ma'muriyati (ish beruvchi) bilan ishga yollangan xodimlar o'rtasidagi mehnat munosabatlarini shartnoma asosida muvofiqlashtirib turadigan jismoniy shaxslardir.

Zamonaviy korxona tarkibi quyidagichadir:

- mulkdorlar(aksiyadorlar);
- boshqaruvchilar (menejerlar);
- korxona xodimlari (jismoniy shaxslar).

Mulkdorlar (aksiyadorlar) — bir kishi yoki aksiyalarning tegishli qismiga ega guruh bo'lishi mumkin. Ularning asosiy maqsadi foyda (dividend) olishdan iborat. Mulkdorlar korxonani o'zi mustaqil boshqarishi yoki boshqarish huquqini yollagan boshqaruvchi, (menejer)ga berishi mumkin.

Boshqaruvchilar (menejerlar) — ular kompaniya, uning tarkibiy bo'linmasiga rahbarlik qiladilar. Boshqaruvchi (menejer)ning (maqomi unga mulkdor tomonidan berilgan maqomga bog'liqdir.

Menejerlar yuqori, o'rta va quyi bo'g'in rahbarlari toifalariga bo'linadi.

Yuqori bo'g'in boshqaruvchisi (Top management) — bu toifa rahbarlariga kompaniya va firmalar Prezidentlari, boshqa ijrochi direktorlar, ularning o'rinbosarlari, boshqaruv organlari a'zolari kiradi.

O'rta bo'g'in rahbarlari — (Middle management) korxona mustaqil boshqarma va bo'limlari rahbarlari hisoblanadi.

Quyi bo'g'in rahbarlari (Lower management) — guruhlar, brigada rahbarlari, ustalardan iboratdir.

Korxona xodimi (jismoniy shaxslar) — o'z navbatida, ishchilar, muhandis-texnik xodimlar va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarga bo'linadi.

Ishchilar malakali, yarim malakali, malakasiz ishchilarga bo'linadi.

Korxona xodimi texnologik jarayondagi ishtirokiga muvofiq:

- asosiy (ishlab chiqarish bilan band bo'lgan) ishchilar;
- yordamchi (bevosita ishlab chiqarishda band bo'lmagan) ishchilarga bo'linadi.

Korxona xodimi mehnat faoliyati muddatiga binoan doimiy, vaqtincha, mavsumiy xodimlarga ajratiladi.

Korxona xodimlari murakkab, o'zaro bog'liq tuzilmaga ega

Tashkiliy tuzilma — boshqaruv bo'g'inlarining o'zaro bog'liq, o'zaro bo'ysunuvchi tarkibidir.

Funksional tuzilma — boshqaruv funktsiyalarining rahbariyat va alohida bo'linmalar o'rtasida taqsimlanishini aks ettiradi.

Rol tuzilmasi — xodimlarning ishlab chiqarish jarayonidagi ijodiy ishtiroki, jamoadagi o'zaro munosabatlar xususiyatlaridir.

Ijtimoiy tuzilma — mehnat jamoasining ijtimoiy xususiyatlari (jinsi, yoshi, millati, kasbi, malakasi, ma'lumoti va hokazolar)ni ifoda etadi.

Shtatlar tuzilmasida bo'linmalar tarkibi, lavozim va xizmat vazifalari ro'yxati, mansab maoshlari va ish haqi miqdori aks etadi.

Xodim tuzilmasida, shuningdek, quyidagi tushunchalar ham mavjuddir:

Boshqaruv bo'g'ini — muayyan bosqich (daraja)dagi tashkiliy tuzilmaning mustaqil qismi hisoblanib, boshqaruv apparati va ishlab chiqarish bo'linmalaridan iboratdir.

Boshqaruv bosqichi (darajasi) — korxona tashkiliy tuzilmasi yuqori bo'g'inlari (bosqich, darajalari).

Boshqaruv apparati — boshqaruv tizimining tegishli bo'linma, xizmatlarga rahbarlik qilish, faoliyatlarini muvofiqlashtirish huquqiga ega xodimlar jamoasidir.

Tarkibiy bo'linma — tashkiliy bo'linma to'g'risidagi nizom asosida boshqaruv bo'g'inining mustaqil qismidir. U funksional va ishlab chiqarish tarkibiy bo'linmalarga bo'linadi.

Funksional tarkibiy bo'linma — boshqaruvning muayyan funktsiyalari (masalan, ishlab chiqarishni tayyorlash, buxgalteriya hisobi, iqtisodiy rejalashtirish), vazifalarini amalga oshiruvchi boshqaruv apparatining mustaqil qismi hisoblanadi. Uning faoliyatida pirovard natija — boshqaruv qarorlari tayyorlashdir.

Ishlab chiqarishning tarkibiy bo'linmasi — ishlab chiqarishni tezkor boshqarish vazifalarini bajaruvchi hamda moddiy mahsulot ishlab chiqarishni (uy-joylar, tayyor mahsulotlar, yuk tashish va boshqalar) ta'minlovchi boshqaruvning mustaqil bo'ginidir.

9.3. Kadrlardan foydalanishni takomillashtirish yo'llari

Korxonada mehnat resurslarini boshqarishning yangi yanada murakkab vazifalari kadrlar xizmatining tuzilishi, tarkibi va ish shakllariga bo'lgan talabni oshiradi.

Kadrlarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlash asosida korxona mehnat resurslari sifatini oshirish bu mehnat resurslarining ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-tarixiy muvofiqligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi, birinchi navbatda ilmiy va texnologik taraqqiyot tizimi hisoblanadi. Buning mantiqiy ifodasi mehnat unumdorligini oshirish bo'lishi kerak. Bu bilan korxonaning maqsad vazifalari hisobga olinadi. Bunday keng qamrovli baholash natijasida menejer hodimga o'z ishining samaradorligi to'g'risida ma'lumot beradi, takomillashtirish yo'nalishlarini ko'rsatadi.

Kadrlardan foydalanishni yaxshilash uchun ularning tarkibini qayta ko'rib chiqish va ish vaqtidan foydalanishni yaxshilash chora-tadbirlarini ishlab chiqish zarur. Quyidagilarga alohida e'tibor berilishi kerak:

- qishqa muddatli ma'muriy ta'tillarni ish haqi to'lanmasdan berish amaliyotini tartibga solish;

- mehnat intizomini buzilishining har bir holatini mustahkamlash maqsadida uni o'rganish, buning uchun nafaqat ma'muriy choralar, balki uni buzganlarga ham ma'naviy ham moddiy ta'sir ko'rsatish shakllarini qo'llash;

- ishchilarning ayrim guruhlarida kasallanish xarakterini sinchkovlik bilan o'rganish;

- nogironlik guvohnomalari bo'yicha va shu asosda kasallanishni kamaytiradigan profilaktika choralarini ishlab chiqish (masalan, mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlikni yaxshilash, parhez ovqatlanishni tashkil etish va boshqalar).

Kadrlarni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratish kerak, chunki ishlab chiqarish jarayonini oqilona tashkil etish tamoyillariga rioya qilish moliyaviy faoliyatni eng qulay iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan normal olib borish uchun mehnat jamoalari asos bo'lib hizmat qiladi. Tovar va mehnatni sotishni oqilona tashkil etishning asosiy chora-tadbirlari quyidagilardan iborat:

- mehnat taqsimoti va ishchilarni korxonaga joylashtirish;

- ish joylarini tashkil etish va ularni saqlash;

- ratsional mehnat jarayonlarini joriy etish;

- qulay mehnat muhitini yaratish;

- ish haqi va moddiy rag'batlantirishni tashkil etish;

- o'qitishni tashkil etish;

- mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik choralari.

Korxonada shuningdek, ishlab chiqarish madaniyatini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerak, ya'ni ishlab chiqarish sexlarida tartib va tozalikni saqlash, tibbiy yordamni tashkil etish, hodimlar

salomatligiga zarar bermaydigan uskunalar bilan jihozlash, bundan tashqari korxonani ichki hududini kimyoviy moddalardan doimiy ravishda tozalab borish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat inson mehnatini osonlashtiradi, balki ishlab chiqarishga va iqtisodiy ko'rsatkichlarga ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi.

Inson omilining korxona samaradorligini oshirishga ta'sirining asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

- kadrlarni tanlash va rag'batlantirish
- kadrlarni tayyorlash va ularning uzluksiz ta'limi;
- xodimlarning barqarorligi va moslashuvchanligi;
- xodimlarning mehnatini moddiy va ma'naviy baholashni takomillashtirish.

Zamonaviy sharoitda samaradorlikni oshirishni rag'batlantirish uchun nafaqat ish haqi tizimini, balki uni shakllantirishga yondashuvni ham o'zgartirish kerak, bunga psixologik munosabat, fikrlash va reyting shkalasi kerak. Korxonaning kadrlariga yangicha yondashuvlar zarur. Mehnatni tashkil etish va korxona kadrlardanni boshqarish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- yarim kunlik ishchilarni yo'llash;
- ishlab chiqarishning belgilangan tizimiga muvofiq ishchilarni joylashtirish;
- ular o'rtasida ma'suliyatni taqsimlash;
- kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash;
- mehnatni rag'batlantirish;
- ishni tashkil etishni takomillashtirish;
- korxonada turli sabablarga ko'ra ishdan bo'shatilgan ishchilarga g'amxo'rlik qilish.

Kadrlardan foydalanish samaradorligini oshirish va mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi, foydalanishni kuchaytirish uskunalar ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali ishlab chiqish imkonini beradi. Kadrlardan foydalanish samaradorligini baholash mezonlariga quyidagilar kiradi:

- mehnat unumdorligi darajasi;
- mehnat potentsiali darajasi;
- xodimlarning mehnat faolligi darajasi;
- xodimlar tarkibi va dinamikasi darajasi;
- xodimlarga xarajatlar darajasi;
- kadrlar xizmatlar darajasi.

9.4. Sanoat ishlab chiqarishi uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash

Sanoatda kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish - ishchi kuchining talab va taklifini muvozanatga keltirishda muhim bo'g'in hisoblanadi.

Bozor sharoitida ishlovchilarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimi bir tomondan, ishlab chiqarishda ishchi kuchiga bo'lgan talabning o'zgarishini darhol ilg'ab olish, ikkinchi tomondan, ishlovchilarga o'zlarining manfaatlariga mos keladigan malaka olishga imkoniyatlar yaratishi lozim. aynan shunday sharoitda kadrlarni qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimining egiluvchanlikka (harakatchanlikka), o'z mazmuni, usullari, ishlab chiqarish ehtiyojlariga va mehnat bozoridagi holatga mos tashkiliy shakllarini tezda o'zgartirish qobiliyatini kuchaytirish zarurati tug'ildi.

Korxonaning personalni boshqarish tizimi oldida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish sohasida quyidagi vazifalar turadi:

- ⇒ malakali kadrlarni shakllantirish strategiyasini ishlab chiqish;
- ⇒ alohida o'qitish turlari bo'yicha kadrlarni o'qitish bo'yicha ehtiyojni aniqlash;
- ⇒ kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish shakl va usullarini to'g'ri tanlash;
- ⇒ o'qitish sifatining muhim sharti sifatida o'quv jarayonining dasturiy-ulubiy va moddiy-texnikaviy ta'minotini tanlash;
- ⇒ barcha shakldagi o'qitish turlarini moliyalashtirish uchun mablag' izlab topish.

Ushbu vazifalarni bajarish orqali korxonada ishlab chiqarishni malakala kadrlar bilan ta'minlash masalasini hal etish mumkin.

Korxonada xodimning muvaffaqiyatga erishishi komponentlarini quyidagicha ifoda etish mumkin.

Mahorat - vazifani bajarishga qobiliyat, xohish esa, vazifani bajarishga tayyorlikning dastlabki bosqichidir.

Ta'lim, avvalo, moddiy xarajatlar bilan bog'liq. Shuning uchun personalni o'qitishni mukammal rejalashtirish maqsadga muvofiqdir.

Shogirdlar va mutaxassislarni o'qitish uchun turli xil dasturlar ishlab chiqilgan. Masalan, Germaniyada o'smirlar maktabda to'qqiz yillik o'qishni tugatgandan keyin savdo korxonasiga uch yil muddatga shogirdlikka qabul qilinadi. Ular barcha bo'limlar ishini o'rganadilar, kasb-hunar maktabida amaliy o'quv kurslarini o'taydilar. Mashg'ulotlar haftada ikki marta yoki oylar bo'yicha bloklarda o'tkazilib, master yordamchisi lavozimi uchun

imtihon topshirish bilan yakunlanadi. Bu kabi bosqichlardan o'tgan «Ulgurji savdo sohasida mutaxassis» bo'lib ishlashlari mumkin.

Ishga yangi qabul qilinganlar turli shakllarida o'qib-o'rganadilar. dastlabki ikki kunda firma bilan tanishadilar. So'ngra barcha ishlovchilar individual dasturlar bo'yicha, masalan, yosh muhandislar — bir yillik tijorat xizmati xodimlari — ikki yillik dastur bo'yicha o'qib-o'rganishlari va h.k.lar.

9.5. Mehnat va unga haq to'lashni tashkil etishning asosiy tamoyillari

Mehnatni ijtimoiy tashkil etishning asosiy elementi va ijtimoiy-mehnat munosabatlari sub'ekti - bu ish haqining bir shakli bo'lgan xodimlarga haq to'lashdir. Ish haqining roli uning ishchilar uchun asosiy daromad manbai bo'lib xizmat qilishi, bundan tashqari, ular tarkibida etakchi o'rinni egallashi bilan belgilanadi. Ilmiy va o'quv adabiyotlari ish haqining turli xil ta'riflaridan foydalanish bilan tavsiflanadi. Biroq, kopincha ular atamaning mohiyatini to'liq ochib bermaydi, balki u bajaradigan ba'zi funktsiyalarni tavsiflaydi.

Ta'rif 1 - Ish haqi xodim daromadining elementi va ishlab chiqarish xarajatlaridan biridir.

Ta'rif 2 - Ish haqi - bu tadbirkor daromadining bir qismi bo'lib, u xodimlarga ish haqini to'lash uchun sarflaydi.

Ta'rif 3 - Ish haqi individual iste'mol fondini mehnat miqdori va sifatiga ko'ra taqsimlash shaklidir. Shunisi e'tiborga loyiqki, ish haqi xodimning ish beruvchi tomonidan bajargan ishi uchun qandaydir, haq to'lash sifatidagi tushunchasi juda mashhur bo'lib, bu borada yana bir ta'rifni aytib o'tish mumkin.

Ta'rif 4 - Ish haqi - bu mehnat uchun mukofot. Ish haqi to'g'risidagi bunday g'oya uning mohiyatini, shuningdek ish beruvchilar va xodimlar o'rtasida yuzaga keladigan ijtimoiy va mehnat munosabatlarining tabiatini biroz o'zgartirishini tushunish muhimdir.

Mukofot deganda munosabatlar sub'ektlarining o'ziga xos tengsizligi tushuniladi, boshqacha qilib aytganda, bunday munosabatlarda mukofotlangan va mukofotlangan narsa mavjud.

Ijtimoiy va mehnat munosabatlari sohasi haqida gapirganda, shuni ta'kidlash kerakki, ish haqi tushunchasi ish beruvchi tomonidan xodimlarni rag'batlantirishning ayrim shakllariga nisbatan qo'llaniladi, ammo uni ish haqi muddati bilan birlashtirish mumkin emas. Ish beruvchilar va xodimlar o'rtasidagi munosabatlar, mehnatni yollash va uni to'lash shartlari to'g'risida shartnoma tuzilgan taqdirda, paritet xarakterga ega bo'lishi kerak. Shu bilan

birga, ish beruvchi ish beruvchiga uning mehnati natijalariga mos keladigan ish haqini to'lash orqali ishchini mukofotlamaydi, balki ishchiga sarflangan ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarni qoplash orqali ishchi oldidagi majburiyatlarini bajaradi. Ilmiy dunyoda ba'zi mualliflar bozor sharoitida ish haqi ishchi kuchi narxining konvertatsiya qilingan shakli bo'lib, uning qiymati ishchi kuchining takror ishlab chiqarilishini ta'minlaydigan hayot tovarlari tannarxi, mehnatga talab va taklif nisbati bilan belgilanadi, u mehnat bozorida va uning ishlab chiqarish faoliyati natijalaridir. Ish haqini to'lash xususiyatlari Ish haqining mohiyati birinchi navbatda uning ijtimoiy takror ishlab chiqarishning turli bosqichlarida bajaradigan funktsiyalarida namoyon bo'ladi.

Izoh 2. Ish haqi ko'p funktsiyali toifadir. Ushbu turkum turli xil funktsiyalar bilan tavsiflanadi, bunda bozor iqtisodiyotidagi asosiylari quyidagilardir: reproduktiv, rag'batlantiruvchi, ijtimoiy, normativ, samarali talabni shakllantirish funktsiyasi, narxlash funktsiyasi. Ish haqi yaratilgan ijtimoiy mahsulotni foyda, tadbirkorlik daromadi, renta, ijtimoiy transfertlar va boshqalar bilan birga taqsimlashga xizmat qiluvchi vositalardan biridir. Taqsimot funktsiyasining mohiyati ishchining yaratilgan mahsulotdagi ulushini aniqlash va ulushini aks ettirishdan iborat. Reproduktiv funktsiyaning ma'nosi shundan iboratki, uning o'lchamlari ma'lum bir sifat darajasidagi ishchi kuchini to'liq ta'minlash, boshqacha aytganda, ishchilarning o'zlari va ularning oilalari ehtiyojlarini qondirish uchun talab qilinadi. Aytish kerakki, xodimlar va ish beruvchilarning reproduktiv funktsiyaning roli haqidagi g'oyalari tubdan farq qilishi mumkin.

1-misol. Xodim mehnat bozoriga o'z ish kuchi taklifi bilan kirganida, uning ish haqi stavkasi «mehnat bahosi» talablariga javob berishiga va takror ishlab chiqarish uchun qilgan barcha xarajatlarini qoplashga umid qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, takror ishlab chiqarish xarajatlari oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, madaniy va tibbiy xizmat, ta'lim va kadrlar tayyorlash, bandlek, migratsiya, ijtimoiy ehtiyojlar va jamg'arma kapitalini shakllantirish xarajatlaridan iborat. Bundan tashqari, u ishchi kuchini takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini - uni ishlab chiqarish, taqsimlash, qayta taqsimlash va ishlatishni qamrab olishi kerak. Ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirishdan manfaatdorlikni ko'rgan ish beruvchi mehnat xarajatlarini qoplashni faqat to'g'ridan-to'g'ri mehnat jarayoni doirasida, boshqacha aytganda, ishchi kuchini takror ishlab chiqarishning bir bosqichi - uni qo'llash doirasida minimallashtirishni xohlaydi. Bu shuni anglatadiki, ish haqi ishchi kuchini takror ishlab chiqarish vositasi emas, balki mehnat narxi sifatida ishlab chiqarish jarayonida ishchi tomonidan amalga oshirilgan mehnat xarajatlarini qoplash vositasidir.

Rag'batlantiruvchi funktsiyaning mohiyati ish haqining ishchilarning mehnatining miqdori, sifati va natijalariga bog'liqligini o'rnatish va ularni ishlab chiqarishning o'sishini rag'batlantirish, uning sifatini oshirish ishchilarning malakasini oshirish, barcha turdagi mehnat turlaridan to'g'ri foydalanishga yo'naltirishdir. resurslarni to'lash va tashkilotda xodimlarni saqlab qolish. Rag'batlantirish funktsiyasini amalga oshirish tashkilotda mehnatga haq to'lashning turli shakllari va tizimlaridan, shuningdek, ish haqini mehnatga haq to'lashning mehnatga haq to'lash shartlariga ko'ra differentsiatsiyasida ifodalangan bonuslar, nafaqalar, qo'shimcha to'lovlar, qo'shimcha to'lovlar va imtiyozlar tizimlaridan samarali foydalanish orqali amalga oshiriladi. sifat va mehnat samaradorligi mezonlari.

Izoh 3. Bunday tabaqalash ish haqiga tenglashtirilgan yondashuvning antipodi bo'lib, u ishchilarga tushkunlikka tushadigan ta'sir ko'rsatadi va shu bilan ularning mehnat va ijodiy salohiyatidan to'liq foydalanishga qarshilik ko'rsatadi. Shunisi e'tiborga loyiqki, tabaqalanish darajasi va ish haqi har ikki tomon tomonidan adolatli va asosli deb qabul qilinishi kerak. Teng ish uchun teng haq to'lanishi kerak.

Izoh 4. Ish haqining ijtimoiy funktsiyasi ish haqining adolatliligini ta'minlashda aniq namoyon bo'ladi. Tartibga solish funktsiyasining mohiyati shundan iboratki, mehnatga bo'lgan talab va taklif nisbatiga qarab, ish haqi, o'z navbatida, mehnat bozori kon'yunkturasining shakllanishiga faol ta'sir qiladi, bundan tashqari, u mehnat oqimining yo'nalishini o'zgartirishga qodir bo'lib, bu asosan bandlik tarkibiga ta'sir qiladi. Agar ishchi o'z ish joyini tanlash erkinligiga ega bo'lsa, o'z turmush darajasini yaxshilash istagi mehnat bozori samarali faoliyat yuritadigan asosiy omil bo'lib, bu umuman ishchilarning ish topish uchun harakatini tushuntiradi, bu ularning barcha talablariga javob beradi. Ma'lumki, mustaqillikka erishgandan so'ng mehnatga haq to'lash borasida anchagina o'zgarishlar yuz berdi.

Prezident SH.M.Mirziyoyev farmoni bilan aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'lamini kengaytirish hamda fuqarolarning daromadlarini izchil oshirib borish maqsadida 2023 yil 1 dekabrda boshlab mehnatga haq to'lash miqdorlari 7 foizga oshirildi va mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori 1050000 ming so'm deb belgilandi.

O'zbekistonda mehnatga haq to'lashning 22 ta razryadi bor. Har bir razryadning oklad ish haqi turlicha bo'ladi. Ko'pgina korxonalar hozirgi vaqtda an'anaviy tarif tizimi elementlari asosida mehnatga haq to'lashni tashkil etishning yangi, yanada samaraliroq usullarini izlash yo'lidan bormoqdalar. Bu ijobiy hodisa bo'lib, korxonalarga o'zlari qarab chiqadigan masalalarni hal qilishda mustaqillik berishning natijasidir. Korxonada

ishlovchi barcha kadrlarning mehnatga haq to'lashni tashkil etish uchun umumiy tarif setkasidan foydalanish ancha keng tatbiq etilmoqda. Odatda ishchilarga beriladigan razryadlar soni avvalgidek, ya'ni 6-8 bo'lib qolmoqda. Setkadagi razryadlarning eng ko'p miqdori va ularga mos keluvchi tarif koeffitsienti muayyan korxonada ixtiyoriy ravishda belgilanishi va albatta jamoa shartnomasida mustahkamlab qo'yilishi lozim.

2023 YIL - DEKABRDAN O'ZBEKISTONDA ISH HAQI BO'YICHA YAGONA TARIF SETKASI

Ish razryadlari	haqining Tarif koeffitsientlari	O'zbekistonda eng kam ish haqi (EKIH) tarif koeffitsientiga va eng kam ish haqi miqdoriga muvofiq 01.12.23
1	1,000	1 050 000
2	1,053	1105650
3	1,106	1161300
4	1,158	1215900
5	1,269	1332450
6	1,384	1453200
7	1,505	1580250
8	1,630	1711500
9	1,755	1842750
10	1,883	1977150
11	2,014	2114700
12	2,148	2255400
13	2,284	2398200
14	2,421	2542050
15	2,561	2689050
16	2,704	2839200
17	2,847	2989350
18	2,993	3142650
19	3,141	3298050
20	3,292	3456600
21	3,444	3616200
22	3,597	3776850

Qisqacha xulosalar

Kadrlar siyosatiga ko'p narsa, birinchi o'rinda ishchi kuchidan qanchalik unumli foydalanish va korxona faoliyatining samaradorligini ta'minlash bog'liq bo'ladi.

Korxonada kadrlar ishchi, xizmatchi, mutaxassis va rahbarlarga bo'linadi. Rahbarlarga afzallikni berish lozim. Tadqiqotlar va amaliyot tajribalari shuni ko'rsatadiki, korxona faoliyatining samaradorligi 70-80 % ga korxona rahbariga bog'liq bo'ladi.

Bozor munosabatlariga o'tish bilan korxonalar mehnatga haq to'lash sohasida katta mustaqillikka erishdilar. Tahlillar natijasida shu narsa ma'lumki, bu davrga kelib korxonalar ko'proq vaqtbay-mukofotli va tarifsiz haq to'lash, shuningdek, shartnoma asosida haq to'lashdan foydalana boshladilar.

Kadrlar, mehnat unumdorligi va ish haqi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan tushunchalar hisoblanadi. Har bir korxonada mehnat va ish haqi bo'yicha reja tuzilib, uning maqsadlari ishchi kuchidan foydalanishni yaxshilash xaziralarini topish va shu asosda mehnat mahsulдорligini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu rejalarga ko'ra, mehnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish haqi sur'atlaridan tezroq o'sishi lozim.

Bob yuzasidan savollar

1. Hozirgi modernizatsiyalash sharoitlarida korxonaning kadrlar siyosatini qay tarzda tasavvur qilasiz?
2. Kadrlar tuzilmasi deganda nima tushuniladi va uni belgilab beruvchi omillar qanday?
3. Real ish haqi nominal ish haqidan nimasi bilan farq qiladi?
4. Mehnatga haq to'lashning qanday tizim va shakllarini bilasiz?
5. Qaysi hollarda vaqtbay va ishbay haq to'lashdan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi?
6. Nima sababli korxonada mehnat unumdorligi o'sish sur'atlari o'rtacha ish haqi sur'atlaridan ortiq bo'lishi lozim?
7. Mehnat unumdorligi nima? Korxonada mehnat unumdorligining o'sish qanday ahamiyati kasb etadi?
8. Qaysi omillar korxonada ishlab chiqarishning o'sishini belgilab beradi?

10-BOB. SANOAT ISHLAB CHIQUARISHINING ASOSIY FONDRLARI VA ISHLAB CHIQUARISH QUVVATLARI

10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati

Tayanch iboralar: fond qaytimi, fond sig'imi, intensiv foydalanish, ekstensiv foydalanish, integral foydalanish, smena bo'yicha foydalanish koeffitsientlari

Modernizatsiyalash sharoitida korxonalarning asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish samaradorligini oshirish alohida o'rin tutadi. Korxonaning soha ishlab chiqarishdagi o'rni, uning moliyaviy holati, bozordagi raqobat bardoshligi ham yuqoridagilarga bog'liq bo'ladi.

Hozirgi milliy iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish sharoitida mulk shaklidan qat'iy nazar xar bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt oldida turgan birlamchi va bosh vazifa – mavjud resurs va imkoniyatlardan foydalanish, hamda ularni o'z vaqtida muntazam raqobatbardoshligini ta'minlash asosida o'zgartirib borishdan iborat.

Mamlakatning qudrati, iqtisodiy – ijtimoiy rivojlanishi, jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'laroq qondirish shu mamlakat resurslari, ayniqsa, asosiy va aylanma fondlarining miqdori va sifati bilan belgilanadi. Mamlakat va uning soha, boshqa tarmoqlari, korxona (firma)lari qanchalik ko'p resurslarga ega bo'lsa, u shunchalik qudratli va rivojlangan bo'ladi. Agar u ana shu resurslardan to'la-to'kis, oqilona foydalana olsa, albatta buyuk davlatga aylanadi.

Sanoat ishlab chiqarishi faoliyatida asosiy fondlarning alohida o'rni bor. Chunki ularsiz birorta ishni bajarish, xizmat ko'rsatish va mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas. Ma'lumki, har qanday ishlab chiqarish jarayonida mehnat buyumlari, mehnat qurollari (mehnat vositalari) va inson mehnati ishtirok etadi.

Asosiy fondlar deb – hisob amaliyotida va O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot vazirligi ko'rsatmasiga asosan qiymati 15 minimal maosh miqdoridan ortiq bo'lgan, 1 yildan ortiq xizmat qiluvchi, o'z qiymatini tayyor mahsulotga amortizatsiya shaklida o'tkazib boradigan va ishlab chiqarish jarayoni oxiriga kelib natural shaklini saqlab qoluvchi moddiy boyliklarga aytiladi.

Boshqacha qilib aytganda, asosiy ishlab chiqarish fondlari deb ishlab chiqarish jarayonida uzoq davr bevosita va bilvosita qatnashadigan, moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etadigan hamda tabiiy shaklini saqlagan holda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga asta-sekin, ekspluatatsiya jarayonida eskirishi(tuzishi)ga qarab o'tkazib boradigan mehnat vositalariga ham aytiladi. Ular ish bajarishda, xizmat ko'rsatishda

va mahsulot ishlab chiqarishda qatnashadilar va ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun sharoit yaratadilar. Mehnat buyumlari ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlarning har bir elementi roli, ularning jismoniy va ma'naviy o'zgarishlari, ulardan foydalanishga ta'sir etuvchi omillar haqida aniq tassavurga ega bo'lgan holda asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish samaradorligini oshirishga imkon beruvchi, ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish va mehnat unumdorligini ko'tarishni usul va yo'nalishlarni aniqlash mumkin.

Ishlab chiqarish jarayonida korxona ishchilari mehnat vositalari yordamida mehnat predmetlariga ta'sir o'tkazib ularni tayyor mahsulotga aylantiradilar.

Mehnat vositalari (mashina, jihoz, bino, transport vositalari) mehnat predmetlari (xomashyo, materiallar, yarimtayyor mahsulotlar, yoqilg'i) bilan birgalikda ishlab chiqarish vositalari tashkil etadilar, bularning puldagi ifodasi korxonaning ishlab chiqarish fondlaridir. Ular ishlab chiqarish jarayonida ishlashi, o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazish usuli va mehnat vositalarining takror ishlab chiqarish harakteriga qarab, asosiy va aylanma fondlarga bo'linadi.

Asosiy fondlar – korxona ishlab chiqarish vositalarini bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat ishtirok etadi, o'z natural shaklini yo'qotmay, o'z qiymatini asta sekinlik bilan, qisman, foydalanishi sari tayyor mahsulotga o'tkazib boradi. U kapital qo'yilmalar hisobidan to'ldirib boriladi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari ham mavjud bo'lib unga – turar joylar, bolalar va sport maydonlari va boshqa aholiga xizmat ko'rsatadigan korxona balansida turadigan madaniy-maishiy ob'ektlar kiradi. Bular ishlab chiqarish fondlaridan farqli o'laroq, ishlab chiqarish jarayonida qatnashmaydilar va o'z qiymatlarini mahsulotga o'tkazmaydilar. Ular qiymati iste'molda yo'qoladi. Ularni takror ishlab chiqarish milliy daromad hisobida amalga oshiriladi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari – jamoa ishlab chiqarishining moddiy-texnikaviy bazasi hisoblanadi. Korxona ishlab chiqarish quvvati va texnika bilan qurollanganlik darajasi uning hajmiga bog'liq bo'ladi. Asosiy fondlar yig'ilishi va mehnatning texnika bilan qurollanishning oshirish jarayonini boyitadi, mehnatga ijodiy tus beradi, jamiyatning moddiy-texnik darajasini oshiradi.

Iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishda yoki xizmat turlarini taqdim etishda mehnat vositalari va mehnat buyumlarining o'rni kattadir. Mehnat vositalari deb, mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda bevosita qatnashadigan mehnat qurollari hamda shu ishlab

chiqarishda bevosita qatnashmaydigan, lekin uning uchun ma'lum sharoitlar yaratib, uni tashkil qilishga uzoq muddat xizmat qiladigan mulklarga aytiladi. Ularga imoratlar, inshootlar, uzatuvchi moslamalar, mashinalar, asbob - uskunalar, transport vositalari, uy-joy binolari, xo'jalik inventarlari va xokazolar kiradi va uzoq muddatli aktivlar hisoblanadi.

Asosiy vositalar jismoniy tabiiy ko'rinishga ega bo'lgan, uzoq muddatda foydalaniladigan aktivlar: yerlar, binolar, inshootlar, uskunalar, tabiiy resurslar va shunga o'xshashlardir.

Ushbu aktivlarni ham o'z navbatida uchta guruhga bo'lish mumkin:

- amortizatsiya qilinishga tegishli bo'lgan moddiy aktivlar, masalan, binolar, inshootlar, uskunalar, mebellar, qurilmalar;

- yemirilishga tegishli bo'lmaganlari, masalan foydali qazilmalar, o'rmon boyliklari va shunga o'xshashlar;

- amortizatsiya yoki yemirilishga tegishli bo'lmaganlari, masalan yer;

Mehnat vositalarining asosiy xususiyatlaridan biri shundan iboratki, ular ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat xizmat qiladi va shu bilan birga o'zining jismoniy ko'rinishini saqlab qoladi. Lekin ular mahsulot ishlab chiqarish yoki ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratib berishda uzoq muddat qatnashadi hamda asta-sekin eskirib boradi va eskirgan qismi ishlab chiqarilayotgan mahsulot, ish yoki xizmatning tannarxiga qisman o'tkazilib boriladi. Sub'ektning moliyaviy-xo'jalik faoliyati jarayonida asosiy vositalar sub'ektga olinadi va foydalanishga beriladi, eskiradi, ta'mirlanadi, bir bo'limdan ikkinchi bo'limga o'tkaziladi, eskirishi, sotilishi va tekinga berilishi natijasida sub'ektning hisobidan chiqariladi, vaholanki doimo harakatda bo'ladi.

Sub'ektlar asosiy vositalarga egalik qilish, ulardan foydalanish, boshqa sub'ektga sotish, tekinga berish, almashtirish, ijaraga berish, vaqtincha tekinga foydalanishga berish va hisobdan chiqarish huquqlariga egadirlar.

Ushbu huquqlardan faqatgina dastlabki hujjatlarni o'z vaqtida va to'g'ri to'lgazish natijasidagina samarali foydalanishi mumkin.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining tuzilmasini yaxshilanishiga quyidagilar imkon beradi:

- jihozlarni yangilash va modernizatsiyalash;

- progressiv dastgox va mashinalar, ayniqsa oxirgi jarayonlarni bajaruvchi dastgoxlar, avtomatik va yarim-avtomatik dastgoxlar, universal agregatli dastgoxlar, avtomatik liniyalar, raqamli dastur boshqaruvili dastgoxlar salmog'ini oshirish hisobida jihozlar tuzilmasini takomillashtirish;

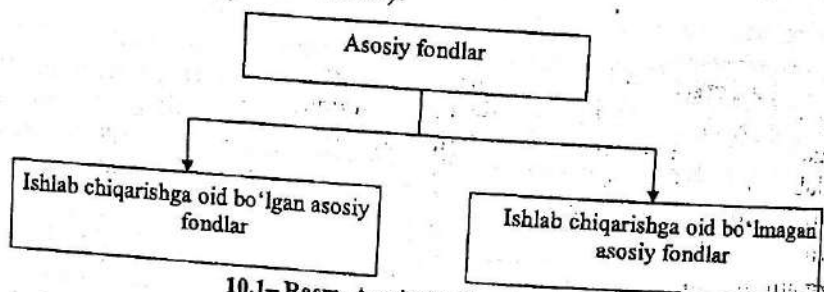
- bino va inshootlar, ochiq maydondagi qo'shimcha o'rnatilgan jihozlardan yaxshi foydalanish;

-korxona qurilishi loyihalarini to'g'ri tuzish va uni yuqori sifatli qilib bajarish;
 -ortiq va kam ishlatuvchi jihozlarni tugatish va alohida guruhlar orasidagi mutanosiblikni ta'minlovchi jihozlarni o'rnatish.

Asosiy fondlarning aniq belgisi tomonlari bu qiymatining yuqoriligi va xizmat muddati uzoqligidir. Bundan tashqari bir vaqtning o'zida ilmiy texnika taraqqiyotiga va texnik daraja o'sishiga faol ta'sir etadi.

Yuqorida sanab o'tilgan guruhlarining nisbiy taqsimlanishi korxona ishlab chiqarish va texnik tuzilishini tashkil etadi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga qarab ishlab chiqarishga oid bo'lgan va ishlab chiqarishga oid bo'lmagan asosiy fondlarga bo'linadi (10.1 – Rasm).

10.1– Rasm. Asosiy fondlarning bo'linishi

Ishlab chiqarishga oid asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadi. Ularga korxona binolari, kuch uzatuvchi moslamalar, mashina va qurilmalar, o'lchov asboblari, laboratoriya asboblari kiradi.

Ishlab chiqarishga oid bo'lmagan asosiy fondlar korxonaga xizmat ko'rsatuvchi soxaga qarashli bo'lgan imorat va inshootlar, jixozlar hisoblanadi.

Asosiy fondlarning aniq belgisi tomonlari bu qiymatining yuqoriligi va xizmat muddati uzoqligidir. Bundan tashqari bir vaqtning o'zida ilmiy texnika taraqqiyotiga va texnik daraja o'sishiga faol ta'sir etadi.

Jaxon mamlakatlarida global o'zgarishlar ro'y berayotgan, eng muhim resurslar cheklanganligi sezilib borayotgan, raqobat kurashi tobora keskinlashib borayotgan bugungi kunda mavjud asosiy fondlardan oqilona foydalanish, xar bir xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga tegishli noraqobatbordosh bo'lgan fondlarni muntazam ravishda innovatsion faoliyatga asoslangan holda o'zgartirib, yangilab borish zarur. Shundagina har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ekt tez o'zgaruvchan bozor sharoitlariga oson moslashadi, oxir oqibatda barqaror faoliyat kafolatlanadi. Bunga erishishning birdan – bir yo'li faoliyat ustida tinimsiz, muntazam tahlil,

tadqiqot, ish olib borish, bozorni o'rganish, uning natijalariga asoslangan holda raqobatbardosh, xaridorgir tovarlar ishlab chiqarishni, xizmat ko'rsatishni amalga oshirish hisoblanadi.

Asosiy fondlar ulardan foydalanish maqsadiga ko'ra ishlab chiqarishda bevosita va bilvosita qatnashishiga qarab, ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashadigan va qatnashmaydigan fondlarga ajratiladi.

Ishlab chiqarishda qatnashadigan asosiy fondlarning maqsadi moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etishga qaratilgan bo'lsa, ishlab chiqarishda qatnashmaydigan asosiy fondlarning maqsadi xodimlarning moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirishdan iboratdir.

Asosiy vositalarni iqtisodiyotning tarmoqlari va turlari o'rtasida taqsimlashda ular yordamida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki xizmatlar qanday tarmoq yoki faoliyatning turiga taalluqliligiga qarab, tegishli asosiy vositalar ham o'sha tarmoq yoki faoliyat turiga kiritiladi, masalan, xalq xo'jaligining tarmoqlaridagi, shu jumladan sanoat ishlab chiqarishidagi asosiy vositalarning qanday maqsadda foydalanishi va qanday ishlarni bajarishiga qarab, quyidagi turlarga bo'linadi:

Imoratlar - bo'larga tsex, ombor, tajribaxona, idora, o't o'chirish deposi, garaj va shunga o'xshash mehnat sharoitini yaratib beruvchi, tashki atmosfera ta'siridan himoya qiluvchi va moddiy boyliklarni saqlash uchun xizmat qiluvchi binolar kiradi.

Inshootlar - bularga mehnat buyumlarining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lmagan, texnikaviy vazifalarni bajarish uchun xizmat qiladigan suv minorasi, ko'priklar, temir yo'llar, asfalt ko'chalar, devorlar, nasos stantsiyalari, kanallar va hokazolar kiradi.

O'tkazuvchi moslamalar - bular yordamida elektr va issiqlik energiyasi, hamda mexanika energiyasi o'tkaziladi, bir inventardan ikkinchi inventarga suyuq va gazsimon moddalar yuboriladi. Bunday moslamalarga elektr o'tkazish yo'llari, gaz suv va bug' o'tkazuvchi quvur yo'llar, telefon o'tkazuvchi simlar, kabellar va hokazolar kiradi.

Mashina va asbob uskunalar, shu jumladan:

a) kuchlantirish mashinalari va asbob-uskunalar (issiqlik va elektr energiyasini ishlab chiqaruvchi generatorlari, transformatorlar, yordamchi stantsiyalarning asbob-uskunolari);

b) ish mashinalari va asbob-uskunalar (mahsulotni yaratish yoki ishlab chiqarish xususiyatidagi xizmatlarni bajarish jarayonida mexanik ta'sirni ko'rsatuvchi mashinalar, jumladan tokarlik stanoklari, tikuv mashinalari, kranlar, kompressorlar);

v) o'lchov va tartiblovchi uskunalar, moslamalar va tajribaxonaning asbob-uskunolari;

g) hisoblash texnikasi;

d) boshqa xil mashina va asbob-uskunalar.

Transport vositalari - samolyotlar, avtomashinalar, vagonlar, kemalar, aravalar, avtobuslar va hokazolar kiradi.

Uskunalar - asosiy vositalarning ushbu turiga mehnat buyumlariga ishlov berishga xizmat qiladigan mexanizatsiyalashtirilgan yoki mexanizatsiyalashtirilmagan qo'l mehnatining qurollari yoki mashinalari kiradi.

Ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari, jixozlar va boshqa asosiy vositalar - xo'jalik va idora inventarlari, idora jixozlari, yozuv mashinalari, telefon apparatlari, texnika kutubxonalari va boshqa buyumlardan iborat.

Ishchi va mahsuldor xayvonlar.

Ko'p yillik daraxtlar - mevali va dekorativ daraxtlar.

Boshqa asosiy fondlar.

Asosiy vositalar foydalanilishiga qarab harakatdagi, zaxiradagi va harakatsiz yotgan asosiy vositalarga bo'linadi.

Xo'jalik jarayonida foydalanilayotgan barcha asosiy vositalar harakatdagi asosiy vositalar deb hisoblanadi.

Zaxiradagi asosiy vositalar deb kapital tuzatishdagi va eskirishi natijasida ishdan chiqqan mehnat vositalarini almashtirish uchun mo'ljallangan vositalarga aytiladi.

Harakatsiz yotgan asosiy vositalar deb sub'ektning o'zida yoki uning ayrim bo'linmalarida ishlab chiqarish faoliyatining to'xtab qolishi (tegishli tashkilotlar tomonidan to'xtatib qo'yilishi) natijasida ishlatilmayotgan va sub'ektning omborlarida bekor turgan mehnat vositalariga aytiladi.

Asosiy vositalardan foydalanish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, ularni baholashda quyidagi xususiyatlarni hisobga olish zarur. Ya'ni asosiy vositalarni sotib olish, ko'rish, ishlab chiqarish yoki holatini yaxshilash uchun to'langan summa, asosiy vositalarni sotib olish, ko'rish, ishlab chiqarish yoki holatini yaxshilash bilan bog'liq to'g'ridan-to'g'ri harajatlarni, jumladan undan maqsadli foydalanish uchun zarur bo'lgan o'rnatish va sinab ko'rish bilan bog'liq harajatlarni o'z ichiga oladi.

Aktiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mehnat buyumlari shaklini o'zgartiruvchi, ya'ni bevosita ta'sir etuvchi fondlar (mashinalar, asbob-uskunalar, texnologik liniyalar, o'lchov va to'g'rilash asboblari, transport vositalari) kiradi.

Passiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mehnat buyumlariga bilvosita ta'sir etuvchi, ya'ni ishlab chiqarish jarayonining normal o'tishiga kerak sharoit yaratuvchi ishlab chiqarish fondlari kiradi (bino va inshootlar, h.k.). Asosiy fondlar tarkibini o'rganishda ularning strukturasi (tuzilmasi) masalasiga ham ehtibor berish kerak bo'ladi.

Asosiy fondlarning strukturasi deb, uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarning, guruhlarining har birinining umumiy qiymatidan nisbatga aytiladi.

Asosiy fondlar tuzilmasi quyidagi turlarga ajratiladi:

- Texnologik tuzilma.
- Tasviriy tuzilma
- Tarmoq tuzilmasi.
- Hududiy tuzilma.
- Takror ishlab chiqarish tuzilmasi.

Tasviriy tuzilmaning har xil vaqtda o'zgarishidan sanoatning texnik darajasini va asosiy fondlardagi kapital sarflashning samarasini tasavvur qilsa bo'ladi.

Asosiy fondlarning strukturasi kontsentratsiyalash, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish, kombinatsiyalashtirish, yangi korxonalar qurish va modernizatsiyalashga sarflangan kapital mablag'larning texnologik tuzilishi, korxonalarning hududiy joylashishi, tayyorlanadigan mahsulotning xususiyati va hajmi ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi qancha ko'p bo'lsa, shuncha ishchi mashinalar va asbob – uskunalarining tutgan o'rni ko'proq bo'ladi. Texnologik tuzilish asosiy fondlarning qismlari nisbatini ko'rsatadi. Tarmoq tuzilishi soha tarmoqlaridagi asosiy fondlarning tarkibi bilan ifodalanadi.

Hududiy tuzilma asosiy fondlarining hududiy taqsimlanishi va ularning nisbati bilan belgilanadi.

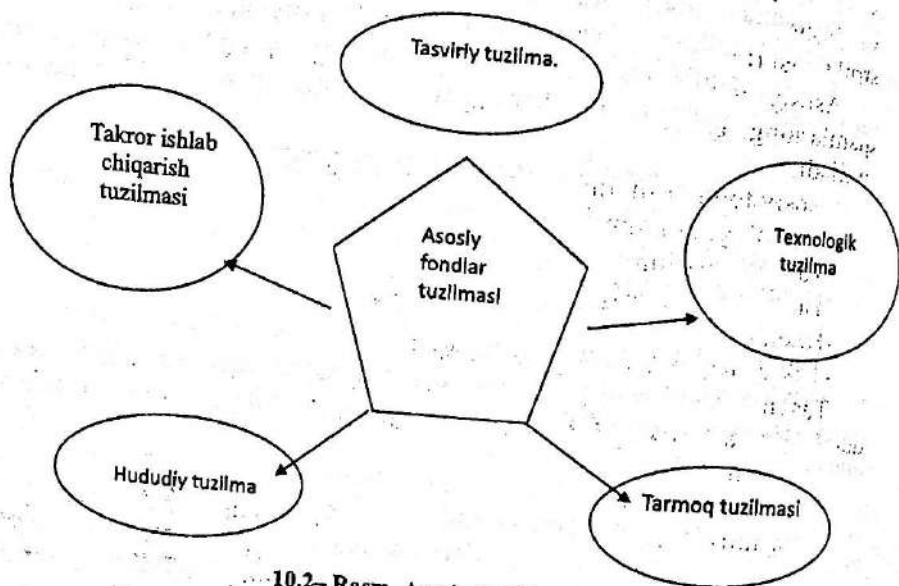
Takror ishlab chiqarish strukturasi yangi qurilish va qayta qurish, qayta qurollantirish va asosiy fondlarni kengaytirishning nisbati va tutgan o'rni ifodalaydi. (10.2 – rasm)

Asosiy fondlarning tarkibi va tasnifi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning turli xil ko'rsatkichlari mavjud bo'lib, ularni shartli ravishda ikki guruhga bo'lib o'rganamiz:

Umumlashtiruvchi va qiymat ko'rsatkichlari, ya'ni ular asosiy fondlarning turli guruhlarda dinamika va statistiq baholashda, tahlil qilishda va zaxiralarni aniqlashda foydalaniladi.

Xususiylashtirish va natural ko'rsatkichlar, ya'ni ishlab chiqarish fondlarining faol qismi- ishchilar, mashina va jixozlardan foydalanish darajasini ifodalaydi.

10.2- Rasm. Asosiy fondlar tuzilmasi.

Asosiy fondlarni rejalash va hisoblash natural ko'rsatkichlari va puldagi ifodasida olib boriladi. Asosiy fondlarni natural shaklida baholashda mashinalar soni, ularning unumdorligi, quvvati, ishlab chiqarish maydoni kattaligi, va boshqa son miqdorlari ko'rsatiladi. Bu ma'lumotlar korxona ishlab chiqarish quvvatini hisoblashda, ishlab chiqarish dasturini tuzishda, jihoz mashuldorligini oshirish rezervlarini rejalashtirishda, jihozlar balansini tuzishda ishlatiladi. Shu maqsadda jihozlarning inventarizatsiyasi va pasportizatsiyasi olib boriladi va uning ko'payishi hamda kamayishi hisob-kitobi yuritiladi.

Asosiy fondlarning pulda ifodalangan yoki qiymatli baholash, asosiy fondlarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni rejalashtirish, eskirish darajasini aniqlash va amortizatsion ajratma miqdorini hamda xususiyashtirish hajmini aniqlash uchun kerak.

10.2. Asosiy fondlarni baholash usullari

Mashina va asbob-uskunalar baholash maqsadi- korxonaning bozor qiymatini hisoblash va asoslash. Baholash aniq bir masalani hal etish uchun qaratilgan bo'lib, baholovchiga o'z oldiga qo'yilgan vazifani,

baholash maqsadini aniq bilishi lozim. Mulkni baholash aniq bir maqsadni ko'zlagan xolda amalga oshiriladi (sotish narxini aniqlash, ipoteka kreditini olish, sug'urtalash va b.) Har bir holatda maqsaddan kelib chiqqan holda turlicha baholanadi.

Mashina va asbob-uskunalarni baholash – bu korxonaning barcha harakatdagi mulklari qiymatini o'rganish: dastgohlar, kompyuterlar, avtomobillar, yuk tashish texnikasi, orgtexnika va ko'char mulkga kiradigan barcha ob'ektlar. Ko'char mulkni bozor qiymatini baholash bugungi kunda baholash nazariyasidagi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Bu baholash mulkdor talabiga asosan turli maqsadlarda qo'llaniladi. Ko'char mulkni baholash orqali, asosiy fondlarning aktiv qismining bozor qiymatini aniqlash mumkin. Mulkining qiymatini bilgan mulkdor, ochiq bozorda shu turdagi mulkga bo'lgan talabni qaysi darajada ekanligini, bozorning shu segmentining joriy holatini, foydalilik va zarar ko'rish darajasini va shunga asosan boshqaruv qarorlarini qabul qilish, investorlarni jalb qilish, biznesni qayta tashkillashtirish, korxonada texnologik jarayonlarning effektivlik darajasini aniqlash va boshqalar bo'yicha qaror qabul qila oladi.

Bugungi kunda mulkning barcha turlarini baholash barcha turdagi operatsiyalarni bajarishda zarur va u quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi: 1. Garov orqali kreditlash 2. Oldi-sotdi jarayonida 3. Mulkiy kelishmovchiliklarni bartaraf etish maqsadida 4. Ustav kapitaliga kiritish va soliqqa solishda 5. Sug'urtalash maqsadida.

Baholash jarayonining nazariy asosi bo'lib, baholash tamoyillarining tizimi hisoblanadi. Jahon amaliyotida baholash tamoyillarining to'rtta guruhi ajratiladi: mulkdoming tasavvurlariga asoslangan; mulkni ekspluatatsiya qilish bilan bog'liq bo'lgan; bozor muhitining harakatidan kelib chiqadigan; eng yaxshi va eng samarali foydalanish bilan bog'liq tamoyillarga asoslanadi. Tamoyillar sonining ko'pligi ularning barchasini bir vaqtning o'zida qo'llash mumkinligini anglatmaydi. Har bir holatda asosiy va yordamchi tamoyillar ajratiladi. Bu tamoyillar faqatgina bozor iqtisodiyoti sub'ektlari xatti-harakatlarining asosiy qonuniyatlarini tavsiflaydi va real turmush sharoitlarida bir qator omillar ularning harakatlarini buzishi mumkin.

Mulkchilikning har qanday ob'ekti qiymatini baholash tamoyillari birinchi guruhining asosiy mezonini bo'lib, uning foydaliligi hisoblanadi. Mol-mulk agar real yoki potentsial mulkdorga foydali bo'lsa, u qiymatga ega bo'ladi. Foydalilik har bir iste'molchi uchun individual bo'lgani holda vaqt va qiymatda sifat va miqdor jihatdan aniqlangan. Biroq bozor iqtisodiyotida mulkdor uchun ob'ektiing umumiy foydaliligi sifatida

uning daromad keltirish qobiliyatini ko'rsatish mumkin. Foydalilik qanchalik katta bo'lsa, baholash qiymati shunchalik yuqori bo'ladi. Foydalilik tamoyili shundan iboratki, mulk mulkdoming extiyojini qondirishga qanchalik ko'p qodir (ishlatish davomiyligi) bo'lsa, uning qiymati shunchalik yuqori bo'ladi. Haridor har doim ham bir xildagi mulk bilan chegaralanmaydi.

Shuning uchun mulk qiymatini baholashning yana bir metodologik tamoyilini ajratish mumkin - bu o'rin bosish tamoyili. U quyidagi tarzda aniqlanadi: ko'chmas mulkning eng yuqori qiymati xuddi shunday foyda beradigan boshqa mulk harid qilinishi mumkin bo'lgan eng kam narx bilan aniqlanadi. Foydalilik tamoyilidan baholashning yana bir tamoyili kelib chiqadi - kutish yoki oldindan ko'rish tamoyili. Baholash tamoyillarining ikkinchi guruhi mulkdan foydalanish bilan shartlangan va ishlab chiqaruvchilarning tasavvurlariga bog'liq. Har qanday iqtisodiy faoliyatning daromadliligi ishlab chiqarishning to'rtta omili bilan belgilanadi: yer, ishchi kuchi, sarmoya va boshqaruv. Mulkning daromadliligi - bu barcha to'rt omil harakatining natijasidir, shuning uchun tizim sifatida mulkning qiymati daromadni baholash asosida aniqlanadi. Mulkn baholash uchun har bir omilning undan olinadigan daromadning shakllanishiga qo'shgan hissasini bilish zarur.

Bundan ulush tamoyili kelib chiqadi, u quyidagidan iborat: mulkiy majmua tizimiga har qanday qo'shimcha aktivning qo'shilishi, agar olinadigan ko'char mulk qiymatini o'sishi uni harid qilish harajatlaridan yuqori bo'lsa, iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqdir. Sarmoya asosida xarid qilinadigan mashina va asbob-uskunalarining ortiqcha unumdorligi menejment, ishchi kuchi va yerdan foydalanish harajatlari to'langanidan so'ng qolgan sof daromad sifatida aniqlanadi. Bu qoldiq unumdorlik tamoyilidir.

Amaliyotda asosiy fondlarni baholashning quyidagi turlari qo'llaniladi:

- 1) dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baho;
- 2) qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan baho;
- 3) qolgan qiymati orqali belgilangan baho;
- 4) ishlab chiqarishdan chiqarib tashlash bahosi.

Dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baho (Ob) asosiy fondlarning sotib olingan bahosi (Sb), asosiy fondlarni olib kelish uchun qilingan transport xarajatlari (Xt) va montaj xarajatlari (Xm)ni o'z ichiga oladi.

$$Ob = Sb + Xt + Xm \quad (19)$$

Bu baho korxona (firma)ning asosiy ishlab chiqarish fondalarini sotib olish va ishga tushirish uchun qilgan haqiqiy xarajatlarini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich korxona (firma) balansida hisobga olinadi. Ammo asosiy

fondlarning dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan bahosi ularning hajmini va turli yillarda qurib ishga tushirilgan korxona (firma)lar asosiy fondlarini taqqoslashda yetarli yemas, shuning uchun asosiy fondlarni baholashda qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan bahodan foydalaniladi.

Baholashning bu usuli asosiy fondlarning har xil davrda ishlab chiqarilgan va olingan baholarni hozirgi yangi sharoitdagi bahoda ifodalash imkoniyatini beradi. Bu baho bir xil iste'mol qiymatga yega bo'lgan asosiy fondlarni baholashda bir xil qiymatlarda ifodalash, korxonalar ko'rsatkichlarini taqqoslash va fondlar samaradorligini oshirish rezervlarini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi. Qiymatni qaytadan tiklash orqali belgilangan baho amaldagi asosiy fondlarning jismoniy holati va mahnaviy yeskirishini hisobga olgan holda qayta baho qo'yish orqali aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida ishtirok yeta borib asta-sekin ishdan chiqa boradi, shuning uchun ularga baho belgilashda ularning ishdan chiqish va yeyilish qismi hisobga olinadi. Shu tufayli asosiy fondlarni baholashda qolgan qiymati orqali belgilangan baho ham qo'llaniladi. U ikki xil baho bilan ifodalanadi: a) asosiy fondlarning ishdan chiqqan (tuzilgan) qismini ularning dastlabki to'la qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat; b) asosiy fondlarning ishdan chiqqan (tuzilgan) qismini ularning qaytadan tiklangan qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat.

Asosiy fondlar juda eskirib, yaroqsiz holga kelgan, qaytadan tiklash, kapital remont qilish yoki modernizatsiya qilish natija bermaydigan hollarda ularni ishlab chiqarishdan olib tashlash zarur bo'lib qoladi. Bunday hollarda asosiy fondlarni ishdan chiqarib tashlash bahosi aniqlanadi. Bu baho ishdan chiqqan, ishlab chiqarishdan chiqarib tashlanadigan asosiy fondlarni (temir-tersak narxida) realizatsiya qilish bahosidir.

Asosiy fondlarning yuqori qiymatga yega bo'lishi va uzoq muddat xizmat qilishini talab yetishi, korxonaning katta miqdordagi pul mablag'larini ushlab qolishga olib keladi. Bu yesa o'z navbatida undan samarali foydalanishni taqozo yetadi.

10.3. Amortizatsiya siyosati va uni O'zbekiston Respublikasida amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari

Korxona tasarrufidagi barcha asosiy fondlar ma'lum vaqt o'tishi, ishlab chiqarish jarayonida o'zining dastlabki holatini(sifatini) yo'qotib boradi. Ushbu holatni, ya'ni dastlabki holatni(sifatni) yo'qotib borishini iloji

boricha uzoq muddat saqlanib qolishini ta'minlash zarur. Bu esa ishlab chiqarish jarayonida, ya'ni ekspluatatsiya jarayonida ma'lum xarajat(ajratma)larni talab qiladi. Bunda shuni alohida ta'kidlash joizki, asosiy fondlar ma'lum vaqt o'tishi bilan ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonida bevosita ishtirok etmasa ham, ular ma'naviy yeskirishi mumkin. Asosiy fondlarni ma'naviy eskirishi ham o'z navbatida, ya'ni uni utilizatsiya qilish uchun ma'lum xarajatlarni talab qiladi.

Asosiy fondlarning jismoniy eskirishi deganda asosiy fondlarning ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi natijasida butunlay yoki qisman to'zishi, yemirilishi tushuniladi. Ma'lum vaqt o'tgandan keyin ishlab chiqarishda ishlab turgan mehnat qurollari ishga butunlay va qisman jismoniy yaroqsiz bo'lib qoladi, bunday hollarda ular yangisi bilan almashtiriladi yoki ayrim qismlari kapital remont yoki modernizatsiya qilinadi. Jismoniy eskirish natijasida asosiy fondlarning qiymati yo'q bo'lib ketmaydi, balki tayyorlangan mahsulot qiymatiga ko'chiriladi.

Jismoniy yeskirish boshqacha fizik eskirish deb ham ataladi. Fizik eskirish asosiy fondlarni foydalanish jarayonida yemirilishi va yaroqsiz holatga kelib qolishidir.

Odatda yemirilish intensiv ravishda foydalanishi va tabiat kuchlari ta'siri ostida yuzaga keladi.

Ma'naviy yeskirish bu asosiy fond hali ishlab chiqarishga yaroqli bo'lsada, undan foydalanish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lib qolishidir. Ma'naviy eskirishning bosh omili ilmiy texnika taraqqiyoti va asosiy fondlar ishlab chiqaruvchi sohada mehnat unumdorligini o'sishi hisoblanadi.

Birinchidan, asosiy fondlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlardagi mehnat unumdorligi ortishi, shu turdagi qurilmalar bahosini pasayishiga olib keladi.

Korxonalarda faqatgina amalda ishlayotgan mashina va asbob-uskunalariga to'zmay, balki bekor turganlari ham to'ziydi (yemiriladi). Mashina va asbob-uskunalarining jismoniy eskirish miqdori ularning xizmat qilish muddati va to'zish (emirilish) darajasiga nisbatan aniqlanadi.

Asosiy fondlarni boshlang'ich yoki tiklanish qiymati bo'yicha baholashdan tashqari eskirish summasi ham hisobga olinadi.

Jismoniy (moddiy) eskirish asosiy fondlarning birlamchi xislatlarini ishlab chiqarishda foydalanish va tabiiy eskirish natijasida yo'qotishdan yuzaga keladi. U asosan bir xilda kechmaydi hamda ko'p jihatdan iqlimning ta'siri, asosiy fondlardan foydalanish qoidalariga rioya qilish, jumladan, xodimlarning malakasiga ham bog'liq bo'ladi.

Jismoniy eskirishni (IF) quyidagi formula asosida hisoblab topish mumkin:

$$IF = \frac{T_f}{T_n} \times 100; \quad \text{yoki} \quad IF = \frac{I}{P_s} \times 100. \quad (20)$$

Bu yerda:

T_f - asosiy fondlarning haqiqiy xizmat qiluvchi muddati;

T_n - asosiy fondlar xizmat qilishi kerak bo'lgan normativ muddat;

I - hisoblangan amortizatsiya summasi (eskirish summasi);

P_s - asosiy fondlarning boshlang'ich (qayta tashkil qilish) qiymati.

Ma'naviy eskirish - asosiy fondlarning qadsizlanishi yoki texnik jihatdan muddatidan avval ish qobiliyatini yo'qotilishidir. U ikki shaklda yuzaga keladi: birinchi shaklda asosiy fondlar ularning ishlab chiqarish qiymatlari pasayishi natijasida qadsizlansa, ikkinchi shaklda asosiy fondlarning qadsizlanishi yangi, fan-texnika taraqqiyoti ta'siri ostida, yanada samaraliroq fondlarning paydo bo'lishi natijasida ro'y beradi. Asosiy fondlar ma'naviy eskirishining yuqorida keltirilgan shakllarini quyidagi tarzda aniqlash mumkin:

$$IM = \frac{P-V}{P} \times 100; \quad \text{yoki}$$

$$IM = \frac{P_n - P_s}{P_n} \times 100. \quad (21)$$

Bu yerda:

P - asosiy fondlarning to'liq boshlang'ich qiymati;

V - asosiy fondlarning tiklanish qiymati;

P_n - yangi texnikaning unumdorligi.

Asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarish, ya'ni jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlarning o'zini iqtisodiy to'ldirish uchun korxona bu vositalar qiymatidan *amortizatsiya ajratmalarini* ayirib tashlaydi hamda bu ajratmalar keyinchalik xarajatlar sifatida mahsulot tannarxiga kiritiladi.

Amortizatsiya ajratmalari quyidagi formula asosida aniqlanuvchi amortizatsiya normalari (N_a) asosida amalga oshiriladi:

$$N_a = \frac{A}{P} \times 100 \quad (22)$$

Bu yerda:

A - amortizatsiya ajratmalari;

P - asosiy fondlarning to'liq boshlang'ich qiymati.

Yillik amortizatsiya ajratmalari (AO) miqdori quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$A = \frac{P + Rk + M - O}{T} \quad (23)$$

Bu yerda:

R_k - asosiy fondlar xizmat qilgan muddat davomida kapital ta'mirlashga sarflangan xarajatlar;

M - uskuna, mashina va qurilmalarni, ular xizmat qilgan davr mobaynida modernizatsiya qilishga sarflangan xarajatlar;

O - asosiy fondlarning tugatish (likvidatsion) qiymati;

T - asosiy fondlarning xizmat qilish muddati, yil.

Amalda amortizatsiya mablag'lari asosiy fondlarni to'liq qayta tiklash (renovatsiya), kapital ta'mirlash va uskunalarni modernizatsiya qilish uchun alohida ravishda yo'naltiriladi. Bundan kelib chiqqan holda amortizatsiya normasi ikki qismdan - fondlarni renovatsiya qilish (N_v) hamda kapital ta'mirlash va modernizatsiya qilish (N_r) uchun ajratiluvchi mablag'dan iborat bo'ladi.

Birinchi holda amortizatsiya normasi quyidagi formula:

$$Nb = \frac{P-O}{TP} \times 100; \quad (24)$$

ikkinchi holda esa:

$$Nr = \frac{Rk+M}{TP} \quad (25)$$

asosida aniqlanadi

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar asta-sekinlik bilan eskirishi sababli, ularning ish qobiliyatini ta'mirlash orqali tiklash zaruriyati tug'iladi. O'z vaqtida ta'mirlash asosiy fondlar muddatidan oldin ishdan chiqishining oldini oladi hamda ularning xizmat qilish muddati va unumdorligini oshiradi. Asosiy fondlarni ta'mirlash kapital, o'rta va joriy turlarga bo'linadi. Bino va inshootlarni ta'mirlash o'z mazmuni, talab qilinuvchi muddat va mablag'larga ko'ra, mashina va uskunalarni ta'mirlashdan farq qiladi.

Masalan, mashina va asbob-uskunalarni kapital ta'mirlashda ular to'liq qismlarga bo'linadi va eskirgan qismlar almashtiriladi. Uskunalarni ikki marta kapital ta'mirlash orasidagi muddat ta'mirlash sikli deb ataladi. Mashina va uskunalar, qoidaga ko'ra, maxsus zavodlarda ta'mirlanadi.

O'rtacha ta'mirlash texnik mazmuni, murakkabligi, bajariladigan ish hajmi va davriyligiga ko'ra, kapital ta'mirlashdan farq qiladi hamda sarflanuvchi mablag', vaqt va kuchni nisbatan kamroq talab etadi. Joriy ta'mirlash kabi u ham mashina yoki uskunadan foydalanuvchi korxonaning o'zida amalga oshirilishi mumkin.

Joriy ta'mirlashda asosan asbob-uskunalar tozalanadi, moylanadi, tekshiriladi, mayda kamchiliklari bartaraf qilinadi, ya'ni uskunalarning foydalanishga doimiy tayyorligi ta'minlanadi.

Asosiy fondlarni ta'mirlash va ularga xizmat ko'rsatish majmuasi *rejali-oldini oluvchi ta'mirlash tizimiga* (ROOT) birlashtiriladi va korxona bosh mexanigi tomonidan boshqariladi. Deyarli har bir korxonada ROOT o'tkazilishini qayd qilish jurnallari mavjud bo'lib, ularda profilaktika va ta'mirlash tadbirlarini o'tkazish tartibi va grafigi belgilab qo'yiladi.

Ta'mirlash ishlari tufayli korxona asosiy fondlarning joriy ekspluatatsiyaga tayyorligini ta'minlaydi. Biroq shu bilan bir qatorda korxona asosiy fondlarni yaratish, foydalanish, amortizatsiya, qayta tiklash kabi bosqichlarni o'z ichiga oluvchi takror ishlab chiqarish amallarini doimiy ravishda bajarishga intilishi lozim.

Takror ishlab chiqarish siklida asosiy fondlarni yaratish jarayoni korxonadan tashqarida amalga oshiriladi hamda asosan qurilish sohasi, mashinasozlik, asbobsozlik hamda asosiy fondlarni yaratish bilan shug'ullanuvchi boshqa sohalar bilan bog'liq bo'ladi. Asosiy vositalarni takror ishlab chiqarishning qolgan bosqichlari korxona hududida amalga oshiriladi. Biroq barcha hollarda ham asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish tufayli korxonalar ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish hamda rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari sharoitlarida iqtisodiy va texnik barqarorlikka erishishlarini ta'minlaydi.

10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni xususiy va natural ko'rsatkichlarining uch guruhga birlashtirish mumkin:

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning vaqt bo'yicha darajasini aks ettiruvchi ekstensiv (jixozlardan vaqt bo'yicha) foydalanish ko'rsatkichi;

Asosiy fondlardan quvvati unumdorligi bo'yicha foydalanish darajasini aks ettiruvchi intensiv (jixozlarni unumdorligi) foydalanish ko'rsatkichi;

Barcha omillar ta'sirini hisobga oluvchi, ham intensiv va ham ekstensiv, asosiy fondlardan foydalanishning integral ko'rsatkichi.

Birinci guruhga - jixozlardan ekstensiv foydalanish koeffitsienti, jixozlar ishining o'zgarishi koeffitsienti, jixozlarni ish bilan band qilish koeffitsienti, jixozlar ishi smena tartibi (rejimi) vaqti koeffitsienti.

Jixozlardan ekstensiv foydalanish koeffitsienti uskunalaridan amalda haqiqiy foydalanilgan vaqtini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$\text{Keks} = \text{Tx} \div \text{Tr.} \quad (26)$$

bu yerda, Tx.-jixozlarning haqiqiy ishlagan vaqti, soat;

Tr. -jihozlarning reja (me'yor) bo'yicha ishlash vaqti (korxona ish rejimi va rejali ta'mir o'tkazish uchun kerak minimal vaqtni hisobga olib, o'rnatiladi).

Misol. Agar 8 soatlik smenada, ta'mir o'tkazish uchun rejalashtirilgan ishlar vaqti 1 soat, dastgohning haqiqiy ishlagan vaqti 6 soat bo'lsa, yekstensiv foydalanish koeffitsienti:

$$\text{Keks} = 6 / (8 - 1) = 0,85$$

Demak dastgohning (stanok) rejalashtirilgan ish vaqtidan 85% foydalanilgan.

Jihozdan ekstensiv foydalanish uning ishining smenalik koeffitsienti bilan ham tavsiflanadi. Smenalik koeffitsienti berilgan turdagi jihozlarning kun davomida ishlaganlari umumiy sonini eng katta smenada ishlagan dastgohlar soniga yoki ish o'rinlari soniga nisbati orqali aniqlanadi va quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$\text{Ksm} = \text{Mxs} \div \text{Au} \quad (27)$$

Bu yerda: Ksm - smenalik koeffitsienti,

Mxs - kun davomida haqiqatda ishlagan mashinalar soni,

Au - o'rnatilgan jixozlarni umumiy soni.

Misol. Smenalik koeffitsientning soddalashtirilgan hisobi quyidagicha: Sexda 270 dona jihaz o'rnatilgan, ulardan birinchi smenada 200 dastgoh, ikkinchi smenada 190 dastgohlar ishladi.

$$\text{K sm1} = (200/270) = 0,74.$$

$$\text{K sm2} = (190/270) = 0,70.$$

Demak:

Smenalik koeffitsienti 1 smenada 74% va 2 smenada 70% ga teng bo'lgan. Bu koeffitsient har bir jihaz yil davomida o'rtacha necha smena ishlaganligi ko'rsatadi.

Jihozlar ishining smenalik koeffitsientini oshirish korxona iqtisodiyotida katta ahamiyatga yega.

Jihozlarning smenalik ishini oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

-ommaviy ishlab chiqarishni va jihozlarni ish bilan yuklanishini o'sishini ta'minlovchi ish o'rning mutahassislashtirilganlik darajasini oshirish;

-ishning bir vazndaligini oshirish;

-ish o'miga xizmat ko'rsatishni tashkil yetishda, dastgoh ishchilariga tayyorlov mahsulotlari, uskunalar bilan ta'minotida kamchiliklar bilan bog'liq to'xtashlarni kamaytirish;

-ta'mir ishlarini yaxshi tashkil yetish, ta'mir ishini tashkil yetishning ilg'or usullarini qo'llash;

-asosiy va ayniqsa yordamchi ishchilarning mehnatini mexanizatsiyalash va avtomatizatsiyalash. Bu ishchi kuchini bo'shatish va uni og'ir yordamchi ishdan ikkinchi va uchinchi smenadagi asosiy ishga o'tkazishga imkon beradi.

Jihzlarni ish bilan yuklash koeffitsienti ham jihzlarni vaqt ichida foydalanishni bildiradi. U asosiy ishlab chiqarishda bo'lgan mashina narxining hammasi uchun o'rnatiladi va jihozda tayyorlanadigan hamma mahsulotlar mehnatga talabchanligining jihoz ishining vaqt fondiga nisbati kabi hisoblanadi. Shunday qilib, jihzlarni ish bilan yuklash koeffitsienti smenalik koeffitsientidan farqli o'laroq mahsulotlarning mehnatga talabchanligi haqida ma'lumotlarni hisobga oladi.

Amalda, ish bilan ta'minlanganlik koeffitsienti, smenalik koeffitsientining yarimiga (ikki smenalik ish rejimida) va uchdan bir qismiga (uch smenalik rejimda) teng deb olinadi.

Jihzlardan intensiv foydalanish koeffitsienti asosiy texnologik jihozning amaldagi unumdorligining uning normativ (me'yoriy) unumdorligiga nisbati bilan aniqlanadi. Ya'ni progressiv, texnik asoslangan unumdorlik. Bu ko'rsatkichni hisoblashda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$K_{int.} = Mf \div Mt \quad (28)$$

bu yerda, $K_{int.}$ -Jihzlardan intensiv foydalanish koeffitsienti

Mf , Mt -vaqt birligida jihozning texnik asoslangan mahsulot ishlab chiqarish miqdori (jihozning pasport ma'lumotlariga asosan olinadi).

Misol. Dastgoh smena davomida u 180 dona mahsulot birligini ishlab chiqardi, uning pasport bo'yicha belgilangan ishlab chiqarish quvvati bir soatda 200 dona mahsulot birligiga teng bo'lsa. Unda,

$$K_{int.} = 180/200 = 0,9$$

Demak, jihoz quvvatidan 90% foydalanildi.

Jihzlardan foydalanishning integral koeffitsienti jihzlardan foydalanishning ekstensiv va intensiv koeffitsientlarining hosilasi sifatida aniqlanadi va jihzlarni vaqt bo'yicha hamda quvvati bo'yicha ekspluatatsiya qilinishini tasvir yetadi.

bizning misolda $K_{ek} = 0,85$; $K_{int.} = 0,9$, demak integral foydalanish koeffitsienti:

$$K_{int. f.} = K_{eks.} \times K_{int.} \quad \text{ya'ni } 0,85 \times 0,9 = 0,76$$

Shunday qilib, bu ko'rsatkich miqdori hamma vaqt oldingi ikki ko'rsatkich miqdorlaridan past, chunki u jihzlardan yekstensiv, ham intensiv foydalanish kamchiliklarini bir yo'la hisobga oladi. Ana shu ikki omillarni hisobga olganda dastgohdan faqatgina 76% foydalanilgan.

Asosiy fondlardan yaxshi foydalanishning natijasi hammadan oldin ishlab chiqarish hajmining oshishidir. Shuning uchun asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanish samaradorligining umumlashtiruvchi ko'rsatkichi ishlab chiqarilgan mahsulotni uni ishlab chiqarishida ishlatiladigan jami asosiy fondlar bilan andozalash tamoyili asosida qurilishi kerak.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarning o'rtacha yillik qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$F_{oq} = F_1 + F_2 \div 2 \quad (29)$$

bu yerda, F_1 - korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil boshidagi qiymati, so'm;

F_2 - korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil oxiridagi qiymati, so'm;

Fond qaytimi (fondootdacha) asosiy fondlardan foydalanishning eng muhim ko'rsatkichidir.

Fond qaytimi - bir so'mlik asosiy vositaga to'g'ri keluvchi tovar mahsulotni ifodalaydi, uni aniqlash uchun quyidagi formula ishlatiladi:

$$F_q = V \div F \quad (30)$$

bu yerda, V - mahsulot hajmi, so'm;

F - korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondining o'rta yillik qiymati.

Misol. Korxona 150 mln so'mlik asosiy vositaga yega, yil davomida 800 mln so'mlik mahsulot ishlab chiqargan bo'lsa.

$$F_q = 800 / 150 = 5,3 \text{ so'm}$$

Fond qaytimi (fondootdacha)ni oshirish muhim halq xo'jaligi vazifasi, bu ayniqsa bozorga o'tish davrida dolzarb.

Fan-texnika taraqqiyoti sharoitida fond qaytimining o'sishi murakkablashadi, chunki mehnat sharoitini yaxshilash, tabiatni asrash va hokazolarga yo'naltirilgan xarajatlar ko'payishi, joriy yetishga yehtiyojman jihozlarni almashtirishi bu ko'rsatkichni 'asaytiradi.

Mahsulotning fond sig'imi - fond qaytimining teskari qiymati bo'lib, har bir so'm chiqarilgan mahsulotga asosiy fondlar qiymatining ulushini ko'rsatadi.

Bu yerda;

$$F_s = F \div Q \quad (31)$$

Fs – fond sig'imi
Q – mahsulot hajmi, so'm;
F – korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondining o'rta yillik qiymati.

Bizning misol bo'yicha $F_s = 150 + 800 = 0,18$

Mehnatning fond bilan ta'minlanganligi har bir ishlovchi hisobiga qanchadan asosiy vositalar to'g'ri kelishini bildiradi va u quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$F_{bt} = F + X_{ym} \quad (32)$$

Bu yerda, X_{ym} – xodimlarning yillik o'rtacha miqdori

Korxona ishining samaradorligi ko'p miqdorda mehnatni fond bilan qurollanganligi darajasi bilan bog'liqdir. Bu ko'rsatkich korxona asosiy ishlab chiqarish fondi qiymatining ishchilar soniga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu miqdor uzluksiz o'smog'i kerak, chunki texnik-qurollanish bunga bog'liq, demak mehnat unumdorligiga ham bog'liq.

Korxona asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

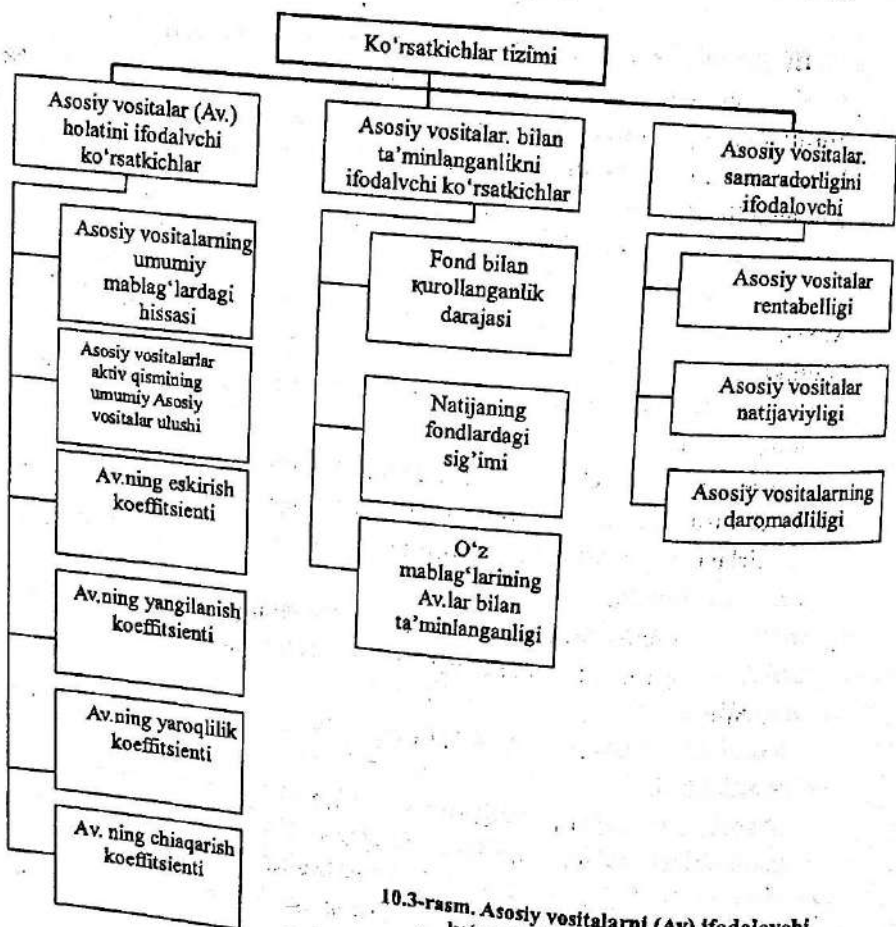
- smena davomida uskunalar bekor turib qolishini qisqartirish va uning oldini olish;
- uskunalarining smenalik koeffitsientini oshirish;
- bekor turuvchi uskunalarni qisqartirish va tugatish;
- ta'mirlash va profilaktika tadbirlarini o'z vaqtida va sifatli ravishda amalga oshirish;
- uskunalarni ekspluatatsiya qiluvchi xodimlarning malakasini oshirish;
- ishlab chiqarishni tashkil yetishni va resurslar bilan ta'minlashni yaxshilash.

Korxona asosiy vositalarining xolati va ta'minlanganligi ko'rsatkichlari.

Asosiy vositalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar iqtisodiy salohiyat ko'rsatkichlari ichida ma'lum darajada o'z o'rniga ega. Ushbu vositalarga xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ancha mablag'i jalb qilingan bo'ladi. Mazkur mablag'larning qaytimi asosiy vositalardan samarali foydalanish evaziga amalga oshiriladi.

Asosiy vositalar iqtisodiy tuzilishini va holatini ifodalash uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. (10.3-jadval)

Asosiy vositalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni uch guruhga bo'linadi: asosiy vositalar holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar; asosiy vositalar bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar; asosiy vositalar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Ushbu guruh ko'rsatkichlarining tasnifi quyidagi chizmada ifodalangan. Ularni aniqlash yo'llari quyidagi jadvalda keltirilgan.

10.3-rasm. Asosiy vositalarni (Av) ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va tasnifi

Asosiy vositalar holatini tahlil qilishda ularni ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblash lozim. (10.1-jadval). Uni tahlil qilish uchun biznes-reja hisob va hisobot ma'lumotlaridan foydalaniladi. Unda biznes-rejadagi ma'lumotlari haqiqiy ma'lumotlar bilan taqqoslanib, o'zgarishlarning yaxshilanganligi yoki yomonlashish sabablari aniqlanadi.

10.1-jadval

Asosiy vositalar (Av.) holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlarning nomi	Nimani ifodalashi (mazmuni)	Aniqlanish formulasi
1.Asosiy vositalarning umumiy mablag'lardagi hissasi	Asosiy vositalarning umumiy mablag'larda necha foiz tashkil qilishini ko'rsatadi	Av/B
2.Asosiy vositalar faol qismining (Avf) tarkibiy tuzilishi	Asosiy vositalar faol qismining umumiy asosiy vositalar summasida necha foiz tashkil qilishini ifodalaydi	Avf/ Av
3.Asosiy vositalarning yeskirish koeffitsienti	Umumiy asosiy vositalar qiymatining qancha qismi yeskirish summasiga tengligini ko'rsatadi	Av.es/Av.yb
4.Asosiy vositalarning yangilanish koeffitsienti	SHu hisobot davrida yangidan ishga tushirilgan asosiy vositalar qismining umumiy yil oxiridagi asosiy vositalardagi hissasini ifodalaydi	Av.yang/Av.yo.
5.Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsienti	Umumiy asosiy vositalar qiymatining qancha qismi qoldiq qiymatda yekanligini ifodalaydi	(Av-Av.es.)/Av
6.Asosiy vositalarning chiqarilish koeffitsienti	Asosiy vositalarning qancha qismi hisobdan chiqarilganligini ifodalaydi	Av.chiq./Av

Eskirish koeffitsienti (Kesk) eskirish summasining asosiy vositalar boshlang'ich qiymatiga nisbati sifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$Kesk = \frac{Ave}{Avbk} = \frac{F_1 011 - satr}{F_1 010 - satr} \quad (33)$$

Bunda:

Ave – asosiy vositalar eskirish summasi;

Avbq – asosiy vositalarining boshlang'ich qiymati;

F1 – 1-shakldagi "Buxgalteriya balans";

010 va 011-satrlar – balans satrlari.

Asosiy vositalar yaroqlilik koeffitsienti (Kyar) qoldiq qiymatining (eskirish chegirilgan holdagi) boshlang'ich qiymatga nisbati sifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$Kyar = \frac{Avk.k}{Avbk} = \frac{F_1 012 - satr}{F_1 010 - satr} \quad (34)$$

bunda:

Avq.q – asosiy vositalarning qoldiq qiymati.

Asosiy vositalar yangilanish koeffitsienti (Kyang) yil mobaynida yangi kelgan asosiy vositalarning yil oxiridagi ular qoldig'iga nisbatisifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$K_{yang} = \frac{Av.yang}{Av.yo.} \quad (35)$$

bunda:

Avya.k – yangi kelgan asosiy vositalar summasi;

Avdo.b.q – asosiy vositalarning davr oxiridagi boshlang'ich qiymati;

F3 – 3-shakl «Asosiy vositalar harakati haqida hisobot»

Hisobdan chiqarish koeffitsienti (Kh.ch) yil mobaynida hisobdan chiqarilgan asosiy vositalarning yil boshidagi qiymatiga nisbati sifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$K_{h.ch} = \frac{Av.chiq.}{Av} \quad (36)$$

bunda:

Avdb.b.k – asosiy vositalarning davr boshidagi boshlang'ich qiymati;

Avh.ch – hisobot davrida hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar.

Mazkur koeffitsientlar barcha asosiy vositalar hamda ularning alohida turlari va guruhlar bo'yicha hisoblanadi, qator yillar mobaynidagi o'zgarishi ko'rib chiqiladi va tegishli xulosalarga kelinadi.

Asosiy vositalar tuzilmasi tarmoq ixtisosligidan kelib chiqib aniqlanadi va korxonaning ishlab chiqarish va texnik ta'minoti xususiyatlarini aks ettiradi. U korxona asosiy vositalari umumiy summasida va noishlab chiqarish, aktiv va passiv qismining hajmiga hamda ularning yil mobaynidagi o'zgarishlari va dinamikasiga bog'liqdir.

Mazkur ko'rsatkichlar asosida korxona tuzilmalari bo'yicha asosiy vositalar samaradorligi, texnik jihozanishning darajasi, qo'l mehnati kamayishi va ishlab chiqarish samaradorligi oshishi haqida xulosalar chiqarish mumkin. Asosiy vositalar tuzilmasini hisob-kitob qilish uchun 3-shakldagi «Asosiy vositalar harakati haqidagi hisobot» ma'lumotlari qo'llaniladi. Bu ko'rsatkichlarni asosiy vositalar holatining yaxshilanish (yomonlashish) sabablarini aniqlagan holda dinamikasini o'rganib, hisob-kitob qilish zarur.

Asosiy vositalar boshlang'ich qiymatining qoldiq qiymatiga nisbatan keskin o'sishi koeffitsientlarda yeskirish ko'payganligi va ular yaroqliligi kamayganligini, ya'ni holati yomonlashganini ko'rsatadi.

Qoldiq qiymatining boshlang'ich qiymatga nisbatan keskin o'sishi asosiy vositalar yangilangan, ularning yeskirishi qisqargandan dalolat beradi. Eskirishni kamaytirish, ya'ni asosiy vositalar holatini yaxshilash

usullaridan biri o'z vaqtida kapital ta'mirlash, yangilarini xarid qilish, shuningdek, ma'naviy va jismoniy eskirgan uskunalarni hisobdan chiqarishdan iboratdir. Bu tadbirga erkin raqobat hukm surib turgan bozor munosabatlari sharoitida ahamiyat berish lozim.

Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik korxonaning texnik jihatdan ta'minlanganligini, mehnat va ishlarning mexanizatsiyalashganligi va avtomatlashganligini koeffitsient orqali ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlar orqali har bir korxonaning moddiy-texnika bazasi bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash mumkin. Shu tufayli ushbu ko'rsatkichlar asosiy ko'rsatkichlar hisoblanadi (10.2-jadval).

10.2-jadval

Asosiy vositalar (Av.) bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar¹

Ko'rsatkichlarning nomi	Nimani ifodalashi (mazmuni)	Aniqlanish formulasi
1. Fondlar bilan qurollanganlik darajasi	Bitta xodimga to'g'ri keladigan faol Av. qiyma-tini ifodalaydi	$Av.f/Is$
2. Texnik ta'minlanganlik koeffitsienti (Kt.t)	ishlab chiqarish uskunalari summasining yeng katta smenadagi ishchilar soniga nisbati	$I.us/Is$
3. Natijaning fondlilik darajasi (Fond sig'imi)	1 so'm natija qo'rsatkichiga qancha Av. summasi to'g'ri kelishini ko'rsatadi	$Av./Q$
4. O'z mablag'larining (Um.) Av. bilan ta'minlanganligi	1 so'm o'z mablag'lariga qancha Av. summasi to'g'ri kelishini yoki o'z mablag'larinng kapitallashganlik darajasini ifodalaydi	$Av/O'm$

1. Fondlar bilan qurollanganlik darajasi asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymatining (boshlang'ich baholanishi bo'yicha) yeng katta smenadagi ishchilar soniga nisbatidir. U ishchilarning mehnat qurollari (asosiy vositalar) bilan ta'minlanganlik darajasini aks ettiradi va quyidagi formulalar orqali aniqlanadi:

$$Kf.t = Avi \div Is \quad (37)$$

bunda:

Kf.t — xodimlarning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligining koeffitsienti;

Avi — asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymati;

Is — eng katta smenadagi ishchilar soni.

Tahlil qilish uchun 3-shakl moliyaviy hisobot va 1-T shakl statistik hisobotdan ma'lumotlar olinadi.

¹ Abduraimov I.T. va boshqalar Korxona iqtisodiy salohiyati tahlili — T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2003, — 256 b.

2. Texnik ta'minlanganlik koeffitsienti (Kt.t) ishlab chiqarish uskunalari summasining (ya'ni asosiy vositalar aktiv qismining) eng katta smenadagi ishchilar soniga nisbati sifatida hisoblanadi va quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Kt.t = I.us \div Is \quad (38)$$

bunda:

Kt.t – texnik ta'minlanganlik koeffitsienti;

I.us – ishlab chiqarish uskunalari summasi.

3. Mahsulotning fond sig'imi 1 so'm natija ko'rsatkichiga qancha asosiy vosita summasi to'g'ri kelishini ko'rsatadi va quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$Fc = Av. \div Q \quad (39)$$

Fond sig'imi kapital qo'yilmalari (investitsiyalar)ni tejash yoki ko'paytirish bilan uzviy ravishda bog'liq bo'ladi. Masalan, mahsulot fond sig'imi pasayib, uning ishlab chiqarish hajmi doimiy yoki o'suvchi bo'lganda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish sharoitlari yaxshilanadi, demak, kapital qo'yilmalarini tejash uchun imkoniyat tug'iladi. Uni topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Ek = Fc.oz \times Q \quad (40)$$

Bu yerda:

Ek – kapital qo'yilmalarni tejash, so'm;

Fc.o'z – hisobot yilida mahsulot fond sig'imining o'tgan yildagiga nisbatan o'zgarishi, so'm.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligiga turli omillar ta'sir qiladi. Ular qatoriga quyidagilarni kirish mumkin:

ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hajmi;

asosiy vositalar o'rtacha yillik summasi;

ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlar mehnatining samaradorligi;

asosiy asosiylarning tarkibiy tuzilishi;

asosiy vositalar alohida turlaridan foydalanish samaradorligi.

Korxona asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

Tashkiliy yo'nalishlar bo'yicha:

-ishlab chiqarishni tashkil etishni va resurslar bilan ta'minlashni yaxshilash.

-asosiy vositalarning faqat korxonaga ish beradigan qisminigina olish;

-smena davomida uskunalar bekor turib qolishini qisqartirish va uning oldini olish;

-uskunalarining smenalik koeffitsientini oshirish;

-bekor turuvchi uskunalarni qisqartirish va tugatish;

-eskirgan va ma'naviy talabga javob bermaydigan asosiy vositalarni hisobdan chiqarish;

-asosiy vositalarni farqlash va tarkiblashni qayta o'zgartirish;

-asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblashning muvofiq shakllarini belgilash va h.k.

Texnik yo'nalishlar bo'yicha:

-ta'mirlash va 'rofilaktika tadbirlarini o'z vaqtida va sifatli ravishda amalga oshirish;

-eskirgan asosiy vositalarni yangilari bilan almashtirish;

-avtomatlashtirilgan tizimni yaratish;

-mexanizatsiyalashni kuchaytirish va h.k.

Ekspluatatsion yo'nalishlar bo'yicha:

-uskunalarini ekspluatatsiya qiluvchi xodimlarning malakasini oshirish;

-bir smenalik va ko'p smenalik;

-ishlab chiqarish hajmiga qarab asosiy vositalarni texnik holat va harakatini boshqarish;

-asosiy vositalar qarovi yuzasidan mashul shaxslarni ajratish;

-asosiy vositalar bo'yicha javobgarlik markazlarini belgilash va x.k.

10.5. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash yo'nalishlari

Asosiy ishlab chiqarish fondlarning hajmi va ulardan foydalanish darajasi korxona ishlab chiqarish quvvatini belgilaydi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati — bu vaqt birligida rejada o'rnatilgan nomnoma va turlarda, natural ifodada ishlab chiqarish jihozlari va maydonlardan to'la foydalanib, ilg'or texnologiyani qo'llashni, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishni yaxshilashni, mahsulot sifatini yaxshilashni ko'zda tutgan holda mahsulot chiqarishning maksimal imkoniyatidir.

Ishlab chiqarish quvvati, mehnat vositalariga solingan potentsial imkoniyatidan to'la foydalanish mumkin sharoitida, asosiy fondlarning ishlashini ifodalaydi. Qoidaga muvofiq, ishlab chiqarish quvvati berilgan mahsulotni rejalashtirgan birliklarda natural ifodada o'lchanadi (tonna, dona, metr).

Assortimenti ko'p mahsulotlar bo'lganda ishlab chiqarish quvvati shartli-natural birliklarda ifodalanishi mumkin. Agar korxona bir necha har

xil mahsulotlar chiqarsa, ishlab chiqarish quvvati har biri bo'yicha alohida o'rnatiladi.

Korxona ishlab chiqarish quvvati yetakchi ishlab chiqarish sexlari, uchastkalari yoki agregatlari quvvatlari bo'yicha aniqlanadi, ya'ni yetakchi ishlab chiqarish quvvati bo'yicha. Jihozlarning salmog'li qismi qaratilgan ommaviy mahsulotlar tayyorlash bo'yicha asosiy va eng ko'p jarayonlarni bajaradigan sex, uchastka, agregat yetakchi hisoblanadi. Yetakchi ishlab chiqarishning ishlab chiqarish quvvatini quyidagi formulada hisoblash mumkin:

$$K = U_s \times F_{\max} + M_t \quad (41)$$

Bu yerda, K -sex, uchastka ishlab chiqarish quvvati, qabul qilingan o'lchov birligida;

U_s -sexdagi yetakchi jihozlar soni;

$F_{\max}$ - yetakchi jihozning maksimal darajadagi ish vaqti fondi, soat;

M_t -yetakchi jihozda mahsulotga ishlov berishning mehnatga talabchanligining progressiv normasi.

Jihozlar tarkibini belgilayotganda, yil boshida o'rnatilgan, hamda reja yilda ishga tushirilishi kerak bo'lgan hamma jihozlar turlari bo'yicha hisobga olinadi. Ishlab chiqarish quvvatini tavsivlovchi bir necha tushuncha ishlatiladi:

Kiruvchi ishlab chiqarish quvvati - reja davrining boshida, korxona ixtiyorida bo'lgan, ishlab chiqarish imkoniyatlarini ko'rsatuvchi yil boshidagi quvvat;

Chiquvchi ishlab chiqarish quvvati - kiruvchi va kiritiluvchi quvvatlar yig'indisidan chiqarishi ko'tilayotgan quvvatni ayirish bilan aniqlanadigan yil oxiridagi quvvat;

Loyihali ishlab chiqarish quvvati - korxona qurilishi, qayta ta'mirlab qurishi va kengaytirilishi loyihasi bilan ko'zda to'tilgan quvvat.

Mavjud quvvatlarning ishlab chiqarish dasturiga muvofiq kelishini aniqlash uchun o'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati hisoblanadi, u yil boshidagi quvvatga yil davomida o'rtacha kiritiladigan quvvatni qo'shib, yil davomida o'rtacha chiqadiganini ayirish bilan topiladi. Formulada quyidagicha ifodalash mumkin:

$$K_{\text{ort}} = K_{yb} + (K_k \times P_1 \div 12) - (K_c \times P_2 \div 12) \quad (42)$$

Bu yerda: K_{ort} -korxonaning o'rta yillik quvvati;

K_{yb} -yil boshidagi quvvat (kiruvchi);

K_k -yil davomida kiritiluvchi quvvat;

K_c -yil davomida chiqariluvchi quvvat;

P_1 va P_2 - quvvat kiritilgan va chiqarilgan vaqtdan boshlab yil oxirigacha to'la oylar soni.

Asosiy fondlarning va ishlab chiqarish quvvatining muvaffaqiyatli ishlashi ulardan foydalanishni yaxshilash ekstensiv va intensiv omillar qanchaga to'la bajarilishiga bog'liq. Asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan ekstensiv foydalanishni yaxshilash bir tomondan taqvim davr ichida, harakatda bo'lgan jihozlarning ish vaqti oshadi, ikkinchi tomondan esa – korxonada mavjud hamma jihozlarning tarkibidagi ishlab turgan jihozlar salmog'i ko'tariladi. Asosiy fondlarni va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilashning ekstensiv yo'li hozircha to'la ishlatilmagan bo'lsa ham, u o'zining chegarasiga yega. Intensiv yo'lining imkoniyati ancha keng. Asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni intensiv yaxshilash, vaqt birligida jihozlarni ish bilan yuklash darajasini oshirish belgilaydi. Jihozlarni intensiv ish bilan yuklashni oshirish harakatdagi (ishlab turgan) mashinalar va mexanizmlarni modernizatsiyalash, ularga o'timal ish rejimi o'rnatish bilan yerlash mumkin.

Hozirgi sharoitda asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish samaradorligini ko'tarishga ta'sir ko'rsatuvchi yana bir omil paydo bo'ldi. Bu xo'jalik yuritishning hissadorlik shaklining va korxonalarni xususiyalashtirishning rivojlantirishidir. Har ikkala voqeadam, mehnat jamoasi (kollektivi) asosiy fondlarning egasi bo'ladi, ishlab chiqarish vositalarini real boshqarish imkoniga ega bo'ladi, asosiy fondlar ishlab chiqarish tarkibini mustaqil shakllantira oladi, maqsadli investitsiyalashni oshirishga imkon beradigan korxona foydasidan mustaqil foydalana oladi.

Qisqacha xulosalar

Bino, inshoot, mashina, qurilma, asbob-uskuna va boshqa mehnat vositalaridan iborat bo'lgan asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt mobaynida ishtirok etib, natural shaklini saqlab qoladi hamda ularning qiymati ishlab chiqarilayotgan mahsulotga asta-sekinlik bilan qismlarga bo'lib o'tkaziladi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish moddiy-texnika bazasining asosi hisoblanadi. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati va mehnatning texnik jihatdan qurollanish darajasi asosiy fondlarga bog'liq bo'ladi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati – bu, ishlab chiqarishning barcha xaziralaridan foydalangan holda ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotning maksimal hajmidir.

Ekspluatatsiya jarayonida asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy eskirishga uchrab, bu korxona uchun ma'lum bir yo'qotishlarni keltirib chiqaradi.

Asosiy fondlarning eskirishi bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarni ulardan foydalanishini yaxshilash, fond qaytimi, smenalik koeffitsient ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsienti kabi asosiy ko'rsatkichlar darajasini oshirish yordamida kamaytirish mumkin.

Bob yuzasidan savollar

1. Asosiy fondlar nima va ularning kengaytirilgan ishlab chiqarishdagi roli qanday?
2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasi deganda nima tushuniladi hamda ularning sanoat tarmoqlari bo'yicha farqlanishiga nima sabab bo'ladi?
3. Asosiy fondlarni baholashning qanday usullari mavjud?
4. Asosiy fondlarni eskirishining qanday turlarini bilasiz?
5. Zamonaviy amortizatsiya siyosatining mohiyati va ahamiyati nimada?
6. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning umumlashtiruvchi va qiymat ko'rsatkichlari nimani bildiradi?
7. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning xususiy va natural ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?
8. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning ekstensiv va intensiv ko'rsatkichlari qanday?

11-BOB. O'zbekiston sanoatining xom ashyo manbai va uni joylashtirish

11.1. Sanoatda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

Tayanch iboralar: mehnat buyumlari, mehnat vositalari, xom ashyo, materiallar, yarim fabrikatlar, minerallar

Xomashyo - bu material ishlab chiqarishda keyingi qayta ishlashga mo'ljallangan. Aslida, u bilan birga har qanday mahsulotni ishlab chiqarish boshlanadi. Resurs materialining rolini baholash juda qiyin, chunki mahsulotning sifati bunga bog'liq. Bugungi kunda ko'plab turli xil guruhlar, kichik guruhlar va xom ashyo turlari mavjud. Keling, bu xillikni tushunishga harakat qilaylik.

To'plangan yoki chiqarilgan materiallar, odatda, ularga zarur tijorat qobiliyatlarini berish uchun qayta ishlanadi. Kelajakda ular sotuvga chiqadilar, yoki keyingi ishlab chiqarish davrlarida ishtirok etishni davom ettirishadi, toki ular yakuniy mahsulotga o'tishadi.

1. Xom-ashyoning tasnifi juda an'anaviy tushunchadir. Sanoat va qishloq xo'jaligining ikki asosiy guruhini farqlash odatiy holdir. Sanoat sohasida minerallar va energiya mavjud. Har qanday xom ashyolarni ikki guruhga bo'linishi mumkin: uni birlamchi (to'g'ridan-to'g'ri olingan yoki to'plangan) va ikkilamchi (yonma-yon mahsulot yoki ishlab chiqarish chiqindilari shaklida) bo'lishi mumkin. Ikkilamchi moddiy ishlab chiqarish sanoatda keng qo'llaniladi va bu xarajatlarni sezilarli darajada kamaytiradi. Xom ashyo kelib chiqishi bo'yicha barcha turdagi xom ashyolarni 4 ta kichik guruhga bo'lish mumkin: O'simlik kelib chiqishi (don, meva va sabzavot ekinlari, o'simliklar).

2. Hayvonot manbalari (sut mahsulotlari, hayvonlar ekstrimi).

3. Mineral manbalar (tabiiy gaz, ko'mir).

4. Biosfera (suv va havo).

Bugungi kunda ko'p sonli sanoat mavjud. An'anaviy sanoatlar ro'yxati har kuni yangi nomlar bilan to'ldiriladi, ya'ni yangi xom ashyo ishlab chiqarilmoqda va foydalanilmoqda. Bu jahon talabi va rivojlanayotgan texnologiyalar bilan bog'liq. Bugungi kunda energiya manbalarini rivojlantirishning eng dolzarb yo'nalishi hisoblanadi. Agar yuz yillar ilgari bir kishi neft va ko'mirdan qanday energiya olishni bilgan bo'lsa, bugungi kunda tabiiy gaz kabi boshqa manbalar faol rivojlanmoqda. Tabiiy fermentatsiya jarayonlari asosida, elektr energiyasini ishlab chiqarish uchun muqobil texnologiya mavjud, ularda sigir go'ngi energiya tashuvchi sifatida faoliyat yuritadi. Biroq paxta matosi ishlab chiqarish kabi ko'p

asrlilik amaliyot amalda o'zgargani yo'q. Jarayonning o'zi ishlab chiqilgan va mexanizatsiyalashgan, ammo xom ashyo 3-4 asr ilgari bo'lgani kabi paxta chanog'i edi. Oziq-ovqat sanoati ham doimo o'zgarib turadi. Ishlab chiqaruvchining xarajatlarini kamaytirishga intilishlari dastlabki mahsulotning yangi turlarini qidirishga aylanadi. Tabiiy xom ashyo eng yaxshi variant. Biroq, afsuski, iqtisodiyot uchun, ko'pincha sun'iy ravishda almashtiriladi. Shunday qilib, bugungi kunda ayrim ishlab chiqarish tarmoqlari asrlar davomida ba'zi xom ashyolardan foydalanishni davom ettiradigan vaziyatni kuzatishi mumkin, boshqalari texnologiyalarni ishlab chiqaradi va yangi xom ashyolarni ishlab chiqadi.

11.2. Foydali qazilmalar zaxiralarini turkumlarga ajratish

Foydali qazilmalar, mineral xom ashyolar — yer o'stida qattiq, suyuq va gazsimon holatlarda uchraydigan, turli geologik jarayonlar natijasida to'plangan hamda miqdori, sifati, joylashish sharoitlariga ko'ra sanoatda ishlatishga yaroqli bo'lgan tabiiy mineral moddalar. Foydali qazilmalar turli konlarni hosil qiladi. Paydo bo'lish sharoitiga ko'ra foydali qazilmalar konlari seriyalar — sedimentogen (gipergen), magmatogen (gipogen) va metamorfogen konlarga bo'linadi (qarang Gipergen konlar, Gipogen konlar, Metamorfogen konlar). Geologik davr jihatidan foydali qazilmalar konlari ichida arxey, proterozoy, rifey, paleozoy, mezozoy va kaynozoy yoshidagi konlar farq qilinadi. Shakllanish joyi jihatidan geosinklinal (burmalagan oblastlar) va platformalardagi konlar bo'ladi. Qanday chuqurlikda paydo bo'lishiga ko'ra, foydali qazilmalar konlari ultraabissal (10–15 km dan chuqur), abissal (3–5 km dan chuqur), gipabissal (1,5 km chuqurlikda joylashgan) konlarga bo'linadi. Foydali qazilmalar 3 guruhga: metall, nometall va yonuvchilarga bo'linadi. Metall foydali qazilmalar sof metallar, qora, rangli, siyrak va radioaktiv metall rudalari, shuningdek, nodir yer elementlaridan iborat. Nometall foydali qazilmalarga konchilik kimyo xom ashyosi (turli tuzlar, gips, barit, olingugurt, fosforitlar, apatitlar), olovbardosh, elektrotexnik, pezooptik, issikdik va tovushni izolyatsiya qiluvchi, kislota va ishqorlarga chidamli xom ashyo, qurilish materiallari, qimmatbaho va texnik toshlar kiradi. Neft, yonuvchi gaz, toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir, torf, yonuvchi slanetslar yonuvchi foydali qazilmalarga mansub. Fizik holatiga ko'ra, qattiq (qazilma ko'mirlar, rudalar, noruda foydali qazilmalar), suyuq (neft, mineral suvlar) va gazsimon (yonuvchi tabiiy va inert gazlar) foydali qazilmalar bo'ladi. Mineral resurslar mamlakat, qit'a yoki butun dunyo zaminidagi foydali qazilmalar yig'indisi bo'lib, sanoat ishlab chiqarishining muhim

tarmoqlari (energetika, qora va rangli metallurgiya, kimyo sanoati, qurilish) taraqqiyoti negizi hisoblanadi.

Mineral resurslar sanoatda ishlatilishiga qarab, bir qancha guruhlariga ajratiladi:

a) yoqilg'i energetika resurslari (neft, tabiiy gaz, qazilma ko'mir, yonuvchi slanetslar, torf, uran rudalari);

b) kora va rangli metallurgiya xom ashyosi hisoblangan ruda resurslari (temir va marganets rudalari, xromit, boksit, mis, qo'rg'oshinrux, nikel, volfram, molibden, qalay, surma rudalari, nodir metallar rudalari va boshqalar);

v) konchilikkimyo xom ashyosi (fosforit, a'atit, osh tuzi, kaliy va magniy tuzlari, oltingugurt va uning birikmalari, barit, bor rudalari, brom va yod tarkibli yeritmalar);

g) tabiiy qurilish materiallari va noruda foydali qazilmalarning katta guruhi, shuningdek, bezak, texnik va qimmatbaho toshlar (marmar, granit, yashma, agat, tog' xrustali, granat, korund, olmos va boshqalar);

d) gidrotermal mineral resurslar (yer osti chuchuk va mineral suvlari). Mineral boyliklar ko'p tabiiy resurslardan farqli ravishda qaytadan tiklanmaydi. Dunyo okeani suvlari va yer osti sho'r suvlari mineral xom ashyoning muhim rezervlari hisoblanadi.

Foydali qazilmalar guruhiga ma'danli va ma'dansiz metallar, neft, gaz, ko'mir, torf va yer osti suvlari kiradi. Ular insoniyat uchun yoqilg'i va energiya manbalari hisoblanadi. Ulardan foydalanish yildan-yilga ortib bormoqda. Agar so'nggi 25 yil mobaynida dunyoda ko'mirga bo'lgan talab 2 marotaba, kaliy, marganets va fosfor tuzlariga 2-3 marotaba, temirga 3 marotaba, neft va gazga 6 marotaba oshgan bo'lsa, shu davr mobaynida aholining o'sishi 40% ni tashkil etdi.

Hozirgi paytda dunyo miqiyosida yiliga 150 mlrd tonna mineral xom-ashyo qazib olinmoqda.

Tabiiy nurash oqibatida dengiz va okeanlarga daryolar orqali yiliga 15 mlrd tonna tog' jinslari oqib qo'shilmoqda va 3-4 mlrd tonna tog' jinslari atmosfera havosiga ko'tarilmoqda. Inson o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida yiliga 1500-2000 mlrd tonna tog' jinslarini bir joydan ikkinchi joyga ko'chiradi.

Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) ning ma'lumotlariga qaraganda, yiliga dunyoda 2,6 mlrd tonna neft, 3,6 mlrd tonna xrom ma'dani, 3-4 mlrd tonna qo'rg'oshin ma'dani, 6 mlrd tonna temir ma'dani, 7,3 mlrd tonna mis ma'dani, 32 mlrd tonna ko'mir, 1,2 mln tonna uran, simob, molibden, nikel, kumush, oltin va platina ma'danlari, 120 mln. tonna fosfatlar va 159 mln tonna tuz qazib

olinmoqda. Agar qazilma boyliklardan hozirgi tezlik bilan foydalanilsa, oltin zaxiralari 35 yilda, rux-36 yilda, kaliy-40 yilda, uran-47 yilda, mis-66 yilda, surma va simob zaxiralari 70 yilda neft, gaz va ko'mir zaxiralari esa 150 yilda tugab qolishi mumkin. Shuning uchun ko'pgina rivojlangan mamlakatlar (Yaponiya, Angliya, Olmoniya, Italiya, Gollandiya, Belgiya va boshqa mamlakatlar) da xom-ashyo va yer osti boyliklarining yetishmasligi tufayli ikkilamchi chiqindilarni qayta ishlab, boshqa mamlakatlarning boyliklaridan foydalanmoqdalar.

Hozirgi paytda olimlar yangi-yangi konlarni kashf qilishga majbur bo'lmoqdalar. Yaponiya olimlarining ma'lumotlariga qaraganda, okean tubidagi metallar konsentratsiyalari hisobiga dunyo sanoatini hozirgi iste'mol darajasi mis bilan 2000 yil, marganets bilan 14000 yil, nikel bilan esa 70000 yil ta'minlash mumkin. Hozirgi paytda ushbu boyliklardan dunyo sanoati ehtiyojlari uchun 1% dan 20% gacha foydalanmoqdalar, xolos. Bundan tashqari, yer osti boyliklari ko'pchilik holatlarda 1-2 tur metallar hisobiga qazib olinib, qolgan qismi esa atrof-muhitga chiqindi sifatida tashlab yuboriladi. Masalan, 100 tonna granitdan 14 kg vanadiy, 17 kg nikel, 30 kg xrom, 80 kg marganets, 0,5 tonna titan, 5 tonna rux, 8 tonna alyuminiy ajratib olish mumkin.

Isrofgarchilik, ayniqsa, neft, gaz, ko'mir, kaliy tuzlari, qurilish materiallari, qora va rangli metallar, tog' kimyoviy xom-ashyolarini qazib olishda ro'y bermoqda. Dunyodagi neft konlaridan 50-60% neft qazib olinmoqda. Har yili 150 mlrd tonna ma'danlar qazib olinadi va undan kerakli elementlar ajratib olib, qolgan 95-98% atrof muhitga chiqarib tashlanadi.

Qazilma boyliklarni qidirib topish, ularni tashish va qayta ishlash jarayonida hosildor yerlar ko'lami qisqaradi, o'simliklar nobud bo'ladi, tuproq eroziyasi tezlashadi, natijada yaroqsiz yerlar maydoni oshadi. Bunday yaroqsiz yerlar maydoni XXI asrga kelib 5-6 marotaba oshishi mumkin. Bir tonna temir olish uchun 5-6 tonna ma'danlar, 1 tonna rux olish uchun 80-100 tonna ma'danlar, 1 tonna mis olish uchun esa 100-140 tonna ma'danlar ishlatiladi. Hozir yer yuzida millionlab tonna metallurgiya toshqollari, issiqlik elektr stansiyalaridan chiqqan ko'plab chiqindilar atrof-muhitni ifloslantirmoqda. Hisob-kitoblarga qaraganda, so'nggi yuz yil davomida dunyoda 200 mlrd tonnadan ko'proq toshqollar, 3 mlrd tonna kullar, 17 mlrd tonna margimush, 1 mln tonna nikel, 1 mln tonna kobalt va boshqa foydali va nodir elementlar chiqindi sifatida toshqollar va quyqumlar bilan birga chiqarib tashlangan.

O'zbekiston azaldan yer usti va yer osti boyliklarining ko'pligi va xilmaxilligi bilan ajralib turadi. Respublikamizda 94 mineral xom-ashyo turlarining 850 ta konlari topilgan. Yoqilg'i-energetika konlari, tog' ma'danlari,

kimyoviy xom-ashyolar, qurilish materiallari va yer osti suv konlarining aniqlangan zaxiralari asosida 370 ta neft va gaz konlari, shaxtalar, kar'erlar va 290 tadan ortiq yer osti chuchuk suv oluvchi inshootlar ishlab turibdi.

Ko'kdumaloq neftgaz kondensat konining tabiiy gaz zaxirasi 143,7 mlrd m³, neft zaxirasi 54,2 mln tonna, kondensat zaxirasi esa 67,4 mln tonnani tashkil etadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, Buxoro va Farg'ona neftni qayta ishlash zavodlari yiliga mos ravishda 2,5 mln tonna va 3,5 mln tonna neftni qayta ishlash quvvatiga ega. Muborak gazni qayta ishlash zavodining quvvati 24 mlrd m³/yil bo'lib, 8,9 mln tonna neft (kondensat bilan birgalikda) va 55,5 mlrd m³ tabiiy gaz qayta ishlanadi.

Respublikamizda uglevodorod xom-ashyolarining umumiy zaxiralari:

gaz – 1828 mlrd m³ (bashoratlar bo'yicha 2970 mlrd m³);

kondensat – 136 mln tonna (bashoratlar bo'yicha 175 mln tonna);

neft – 103 mln tonna (bashoratlar bo'yicha 145 mln tonna) ni tashkil etadi.

Respublikamiz miqyosida 20 dan ortiq toshko'mir konlari aniqlangan bo'lib, ularning umumiy zaxiralari 3499 mln.t deb bashorat qilinmoqda. Ularning sanoat ahamiyatiga molik bo'lgan zaxiralari Angren, Sharg'un va Boysunda joylashgan. Angren toshko'mir konining zaxirasi 1885 mln. tonna bo'lib, undan yiliga ochiq holda 5 mln tonna toshko'mir qazib olinmoqda va kelgusida 10 mln tonnaga yetkazish chora-tadbirlari ko'rilmoqda. Sharg'un va Boysun toshko'mir konlarining zaxiralari mos ravishda 50 mln tonna va 15,6 mln tonnani tashkil etadi.

Farg'ona viloyatidagi Gadnauz qo'ng'ir ko'mir konining zaxirasi 30-35 mln tonna deb bashorat qilinmoqda.

Yonuvchan slanetslarning resursi 47 mlrd tonna deb bashorat qilinmoqda. Ularning tarkibida 0,04-0,164% molibden, 0,15-0,38% vannadiy, shuningdek, bariy, stronsiy, kobalt va boshqa nodir elementlar mavjudligi aniqlangan.

Respublikamizda 33 ta nodir metallar va 32 ta rangli metallar konlarining xom-ashyolari hisobiga 16 ta tog' metallurgiya korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakatimiz miqyosida 27 ta oltin va kumush konlari mavjud bo'lib, shundan 16 ta oltin va 3 ta kumush konlari aniqlangan. Hozirgi paytda Muruntov, Marjonbuloq kabi 7 ta oltin konlari ishlatilib kelinmoqda. Sobiq Sho'rolar davrida yer qa'ridan olinadigan jami oltin miqdorining 25,2% O'zbekiston xissasiga to'g'ri kelardi. Faqat Muruntov oltin konidan yiliga 50-55 tonna sof oltin olinadi. Nodir metallarning aniqlangan zaxiralari ishlab turgan korxonalarining 20-30 yil ishlashini ta'minlanishi mumkin. Hozirgi paytda Qizilqum va Toshkent atrofidagi iqtisodiy mintaqalarda qidiruv ishlari olib borilmoqda.

Olmaliq tog' metallurgiya kombinatining asosiy xom-ashyo bazasini, Saricheku, Uchquloq, Qo'rg'onshikan va boshqa mis-molibden va qo'rg'oshin-

ruх konlari tashkil etadi. Ushbu konlarning ma'danlari tarkibida misdan tashqari oltin, kumush, molibden, selen va boshqa nodir elementlar mavjudligi aniqlangan.

Hozirgi paytda 5 ta aniqlangan volfram konlaridan 2 tasi (Koytosh va Ingichka konlari) ishlatilmoqda. 2 ta volfram konlari (Saritau va Sautboy konlari) va 2 ta qalay koni (Karnab va Zirabuloq-Ziyoutdin konlari) ochildi.

Olimlarimizning bashoratlariga qaraganda, fosforitlarning zaxirasi (asosan fosfor anhidrid) 100 mln tonna deb baholanmoqda. Fosforit o'g'itlar ishlab chiqaruvchi zavodlar Qozog'istonning Koratau ma'dan konlaridan keltirayotgan xom-ashyolar hisobiga ishlanmoqda.

Respublikamizdagi tog' jinslarining kompleksi va yaratilgan mineral xom-ashyolari qurilish materiallari (marmar, granit, sement va boshqalar)ni ishlab chiqarish imkonini beradi.

Respublikada mineral issiq suv va sanoat suvlarining zaxiralari mavjud. Hozirgi paytda 32 ta mineral suv zaxiralari aniqlangan bo'lib, ularning 12 tasida dam olish maskanlari tashkil etilgan. Xalq xo'jaligi ehtiyojlarini qondirish maqsadida 9 ta suv qadoqlash zavodlari ishga tushirildi. Mineral suv zaxiralari 8208 ming m³/sutkani tashkil etmoqda. Yuqori haroratli issiq suv maskanlari Farg'ona vodiysida Buxoro, Samarqand va boshqa viloyatlarda topilgan.

Respublika miqyosida sanoat suvlarining yirik zaxiralari (Ustyurt, Janubiy Orol, Buxoro-Qarshi, Surxondaryo, Farg'ona, artezian xavzalari) ochilgan, ularning tarkibida yod, brom, bor, seziy, so'midiy, stronsiy kabi elementlar mavjudligi aniqlangan. Buxoro-Qarshi artezian xavzasining sanoat suvlari eng ishtiobolli hisoblanadi.

11.3. O'zbekistonda mineral xom ashyo, yoqilg'ilarni qazib olib va elektr energiyasi ishlab chiqarish dinamikasi

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga kora O'zbekistonda 2021 yilning 11 oyda 63,3 milliard kilovatt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, Respublikada 2021-yilning yanvar-noyabr oylarida yirik korxonalar tomonidan 63,3 milliard kilovatt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan. Shuningdek, 2020-yilning mos davriga nisbatan elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmi 5,2 milliard kilovatt/soatga oshgan. O'sish sur'ati 9,0 foizni tashkil qilgan.

Qayd etilishicha, jami elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan Respublika miqyosida ishlab chiqarilgan elektr energiyasining jami hajmida eng ko'p ulushga ega hududlar quyidagilar:

- Toshkent viloyati – 23 foiz;
- Sirdaryo viloyati – 22,7 foiz;
- Qashqadaryo viloyati – 19 foiz;
- Navoiy viloyati – 15,8 foiz.

Hududlar kesimida elektr energiyasi ishlab chiqarish (mln. kVt. s)

Hududlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
O'zb. Res.	51976,3	52806,2	52999,6	54618,6	55766,0	57658,1	59100,5	60820,1	62896,6	63531,6	66500,7
Qoraqalpog'iston Respublikasi	3100,2	3306,3	3100,5	3213,8	3466,6	3451,3	3632,7	3446,1	3855,9	3786,1	4392,4
viloyatlar:											
Andijon	774,0	751,8	632,0	569,8	438,5	674,1	647,9	847,4	769,5	623,6	372,6
Buxoro	5,7	7,6	6,9	6,4	8,9	4,9	6,8	9,3	6,5	5,5	6,2
Jizzax	-	-	-	-	-	-	0,01	0,5	-	-	-
Qashqadaryo	5837,7	6143,1	5902,4	6026,8	6706,3	6310,9	7344,3	13014,0	13860,2	13052,3	9770,7
Navoiy	7376,6	7660,7	7119,6	8872,6	8811,4	8864,0	9259,7	8542,6	8249,3	9786,3	11776,8
Namangan	0,2	0,1	0,3	0,6	0,1	0,1	0,4	2,5	-	456,1	5624,6
Samarqand	5,8	4,1	5,2	2,2	2,4	3,7	6,3	11,7	75,2	80,2	73,5
Surxondaryo	78,6	78,5	73,1	75,7	81,1	82,9	94,4	103,8	87,7	51,1	82,4
Sirdaryo	15278,3	15509,9	16940,4	16507,8	16155,1	16718,4	17373,5	15535,8	16189,1	14974,5	15249,1
Toshkent	17935,7	18277,2	17770,9	18221,5	18791,5	20049,6	19379,5	17716,3	18991,1	19470,0	18,0
Farg'ona	455,2	440,6	394,8	342,6	351,0	312,8	321,2	315,5	286,2	251,0	264,4
Xorazm	752,0	236,1	662,3	391,5	293,3	648,8	443,8	604,2	136,3	564,1	209,5
Toshkent sh.	376,3	390,2	391,2	386,9	634,93	518,0	570,2	636,3	384,1	399,1	433,5

Ma'lumki, har bir jangda har ikkala tomon ham o'z strategiya va taktikasidan foydalanib, imkon qadar yo'qotishlarsiz g'alabani qo'lga kiritishga harakat qiladi. Xuddi SHuningdek, iqtisodiyotda ham strategiya va taktika qo'llaniladi.

Ma'lumki, har bir davlat va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda resurslar tekin emas, ular o'z maqsadlariga erishishda strategiya va taktikadan foydalanadi. Bundan ko'zlangan maqsad, ishlab chiqarish uchun sarflanadigan xom ashyo xarajatlarini minimallashtirish va shu orqali foydani maksimallashtirishdir. Olib borilgan izlanishlar, qo'llanilgan strategiya va taktikaning xom ashyo xarajatlarini kamaytirishdagi so'nggi bosqichi resurslardan foydalanishning al'ternativ yo'lini tanlash, resurslar tejamkorligi ekanligini tavsiflaydi.

Resurslarni tanlash al'ternativligi amaliyotda undan foydalangan sohalarda quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- xarajatlarning kamayishi va ishlab chiqarilgan mahsulot sifatining oshishi;

- alohida tovarlar va mahsulotlar assortimenti bilan bozorga kirib borish va o'z o'rini yegallash;

- mahsulot sifatidagi aniq ustunlikka erishish;
- xuddi iqtisodiyotdagi o'rni kabi texnologiyada ham liderlik, ya'ni peshqadamlik mavqeining o'sishiga ega bo'lishga intilish;

- dynamikani hisobga olgan holda mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish va xo'jalik faoliyatidan foyda olish.

Shuningdek, al'ternativ (bir-biriga zid ikki yo'ldan birini - yo unisini, yo bunisini tanlab olish zaruriyati) resurslardan foydalanish strategiya va taktikasining tarkibiy qismi hisoblanib, ishlab chiqarishda iqtisodiy tejash va samaradorlikning oshishiga olib keladi.

Hozirgi sharoitda ko'pgina korxonalarning asosiy masalasi mahsulotni ishlab chiqarishda nimani, qancha, va kimga ishlab chiqarishgina emas, shu bilan bir qatorda bu mahsulotni ishlab chiqarishga qancha resurs va mablag' talab qilinishi masalasi hamdir. Bu har bir korxonaga bir tomondan mavjud talabni qondirish, ikkinchi tomondan yesa - resurslar xarajati kamxarj yo'lini axtarishga undaydi.

Bularning barchasi tovar ishlab chiqarish xarakteri bilan bog'liq bo'lgan ixtisoslashganlik, texnologiya, qurollanganlik va boshqa xususiyatlar korxonaning o'ziga tegishlidir. Bulardan tashqari, har bir korxonaga xarakterli bo'lgan normalashtirish va resurslarning pulliligi - resurslar tejamkorligining muhim rezervidir.

Xom ashyodan ratsional foydalanish - sanoat xom ashyo bazasini kengaytirish va mustahkamlashning muhim manbaidir. Iqtisodiy nuqtai

nazardan xom ashyodan maqsadga muvofiq va ratsional foydalanishda ko'p jihatdan qayta ishlovchi sanoat tarmog'i yoki korxona uchun xom ashyoni to'g'ri tanlash katta ahamiyatga ega.

Xom ashyo xususiyatini va sifatli texnologik jarayonni tanlashga va uning progressivlik darajasiga, mashinalardan va vaqtdan foydalanish darajasiga, ishlab chiqarish siklining uzunligi va umuman ishlab chiqarishning barcha texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi paytda har bir sanoat tarmog'ida bir necha tur xom ashyo qo'llaniladi. Ayrim tarmoq uchun qaysi xom ashyoni tanlab olish maqsadga muvofiq ekanligini aniqlash uchun quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha turli xom ashyolarni solishtirmoq zarur: solishtirma kapital xarajatlari; mehnat unumdorligi; mahsulot tannarxi; mahsulot sifati; mahalliy xom ashyodan maksimal foydalanish; kamyob bo'lmagan xom ashyodan foydalanish; ishlatilmaydigan chiqindilardan foydalanish mumkinligi; sun'iy materiallardan foydalanish mumkinligi; xom ashyoning progressiv texnologiya talablariga javob berishi; xom ashyoning bo'lg'usi tayyor mahsulot sifat ko'rsatkichlariga javob berishi; ma'lum davrda ma'lum tarmoqda qo'llashning xalq xo'jaligi nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqligi; ayrim hududlarning o'ziga xos xususiyatlari; ayrim tarmoqlardagi texnika taraqqiyoti.

Qazib chiqarish tarmoqlarida va qishloq xo'jaligida olinadigan xom ashyo va materiallar bevosita mahsulot olish uchun qayta ishlashdan oldin bir marta ishlanadi. Bundan maqsad, xom ashyoni unda bo'lgan keraksiz qo'shimchalardan tozalashdir.

Xom ashyodan to'liq va har tomonlama foydalanib, uning turli qismlaridan turli xil mahsulotlar olish uchun xom ashyodan kom'leks foydalanmoq kerak.

Xom ashyo resurslarini kengaytirish va tejashning yana bir yo'li xom ashyo va materailardan qayta foydalanishdir. Masalan, yedirilgan mashinalar, binolar va eski texnikalarning metall qismlari, buzilgan binolarning g'ishtlari, qog'oz materiallari va boshqalardan sanoatda qayta foydalanish mumkin.

Prezidentimiz ma'ruzalarida asosiy e'tiborni yer, suv, gaz va energetika resurslaridan samarali foydalanishiga qaratib kelmoqda.

Bu resurslarni tejashga hukumatimiz tomonidan katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, sanoatda ham, qishloq xo'jaligida ham zarur bo'lgan suvni, so'nggi 2-3 yil davomida bo'lgan qurg'oqchilik davrida tejashga katta ahamiyat berildi.

Resurslar tejamkorligida yaratilgan yangi usullarni tatbiq yetish natijasida ko'pgina joylarda yuqori samaradorlikka erishilmoqda. Ammo

resurslar tejankorligida yaratilgan yangi usullarni amaliyotga tatbiq etish hamma joyda ham bir xil emas. Suv va elektr energiyasi resurslaridan foydalanishda ham anchagina rezervlar (imkoniyatlar) mavjud.

Bu kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida resurslardan foydalanishning zamonaviy tizimlarini joriy qilishga, bu borada yaxshi natijalarga erishayotganlarni esa rag'batlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish kerak bo'ladi.

11.4. Sanoatda xomashyo, yoqilg'i va energiyani tejashning asosiy yo'nalishlari

Foydali qazilmalar yerning boyligidir. Mamlakatimizda 80 dan ortiq turli xil minerallar qazib olinadi. Ammo ularning yer osti boyligi xaxiralari cheksiz yemas. Vaqt o'tishi bilan ular charchab qolishi mumkin. Shuning uchun ularni kam sarflash kerak. Minerallarga suyanish, ulardan yasalgan va qurilgan narsalarga suyanishdir.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunda odamlar foydali qazilmalardan ehtiyotkorlik bilan foydalanishi va qazib olish, qayta ishlash, tashish, saqlash paytida yo'qotishlarning oldini olish talab qilinadi. Mamlakatimizdagi barcha foydali qazilmalar muhofaza qilinadi. Davlatimiz kelajakda avlodlar uchun tabiiy boylklarni saqlash masalalariga alohida e'tibor bilan qaraydi. Qazib olingan foydali qazilmalardan to'liq foydalanilmoqda. Foydali qazilmalar yotadigan joylar yong'inlardan, toshqinlardan himoyalangan.

Maqsadlariga ko'ra qazib olingan materiallar quyidagilarga bo'linadi.

- Ruda - turli xil qora, rangli, shuningdek olijanob metallar.
- Yonuvchan - torf, ko'mir, tabiiy gaz, slanets, neft.
- Metall bo'lmagan - mashhur qurilish materiallari (qum, loy, ohaktosh, granit va boshqalar), tog'-kon va kimyoviy xom ashyolar (fosfatlar, boratlar, mineral tuzlar va boshqalar), qimmatbaho tosh xom ashyolari (agat, oniks, jas'er, jade va boshqalar) va qimmatbaho toshlar (olmos, yoqut, safir, zumrad).

Tabiiy boylk o'nlab va yuz millionlab yillar davomida yaratilgan va juda qisqa vaqt ichida sarflangan. Faqat yonadigan minerallar doimiy ravishda paydo bo'ladi, garchi ularning hosil bo'lish tezligi inson tomonidan ishlatilish tezligi bilan taqqoslanmagan bo'lsa ham. Jahon iqtisodiyoti butun sayyora aholisining ehtiyojlarini to'liq qondirish uchun juda ko'p resurslarni talab qiladi.

Foydali manbalar turli maqsadlar uchun xizmat qiladi:

1. Uy-ro'zg'or buyumlari ishlab chiqarish uchun xom ashyo.
2. Qurilish materiallari yoki ularning asosiy tarkibiy qismi.

3. Muhim sanoat mahsulotlarini yaratish uchun asos.

4. Turli materiallarni qayta ishlash uchun energiya manbai (portlash pechlarida, eriydigan pechlarda va boshqalar), kosmik isitish, pishirish.

Ularning barchasi odamlarning farovon hayoti uchun katta ahamiyatga ega, shuning uchun tabiiy resurslardan foydalanish juda katta. Ularning zaxiralari cheklangan, shuning uchun ehtiyotkorlik bilan himoya qilish kerak. Olimlar resurslarning faol iste'moli tahminan bir xil foydalanish bilan 100-150 yil davom etishini hisoblashdi. Birinchidan, «mineral ochlik» uglevodorod yoqilg'isiga, so'ngra qolgan minerallarga ta'sir qiladi. Tabiiy boyliklarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish hozirgi vaziyatdan to'g'ri yo'lni to'ishga imkon beradi.

Ko'pgina davlatlar tabiiy resurslarning haddan tashqari iste'mol qilinishini hisobga olgan holda darhol kelajakni rivojlantirishning uchta usulini tanladilar. Birinchisi, okean tubiga sho'ng'ishni talab qilgan taqdirda ham yangi konlarni qidirish va o'zlashtirishga tegishli. Bu paradoksal ko'rinishi mumkin, ammo maqsadga erishish uchun bu yo'nalishda xuddi shu yer osti boyliklari xarajatlari talab yetiladi.

Ikkinchi usul ko'pgina tabiiy materiallarni sun'iy bilan almashtirishni o'z ichiga oladi. Bu hayotning ko'plab sohalariga tegishli. «Men kitobni nega saqlayman?» Degan savolga yoshlar: «Tarixni saqlab qolish uchun, chunki kelajakda barcha ma'lumotlar elektron shaklda bo'ladi», deb javob beradi. Shunday qilib, o'rmon ekishning bir qismi saqlanib qoldi, tabiat o'zining jozibasida tiklandi.

Uchinchi usul yer osti boyliklarini tejashga qaratilgan omillar to'plamini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy xarajatlar. Sanoat sharoitida innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda, ular oz miqdordagi tabiiy materialdan oldingi kabi natijalar beradi. Aholining o'z-o'zini anglash darajasining oshishi har bir oilada energiya manbalarini tejashga olib keladi.

Xom-ashyo yo'qotilishini oldini olish. Bu nafaqat resurslarni qazib olishda ko'plab yo'qotishlar, balki boyitish va keyinchalik qayta ishlashda ham muhimdir.

Avtotransport vositalarini qoidalarda belgilanganidan ko'proq yuklamaslik zarur. Agar bu yukning yaxlitligiga ta'sir qilsa, yuqori qismlar o'ralishi ta'minlanishi kerak.

Mavjud manbalarining yaxlitligini ta'minlash. Yong'inlarning oldini olish ham muhimdir, bu davrda minerallarning katta qismi yomonlashadi. Daryoning o'zgarishi qurilish materiallarining

yaxlitligiga ta'sir qiladi (qum, loy, kengaygan loy). Nazorat qilinmagan qurilish mavjud ruda konlarini buzishi mumkin. Qazib olinadigan narsalarning behuda yo'qotilishiga olib keladigan beparvolikning ko'plab misollari mavjud. Qabul qilingan har bir qarorning barcha oqibatlarini bilsangiz, resurslarni tejash ancha oson bo'ladi.

Materiallardan foydalanish. Qayta ishlangan materiallardan foydalanishning ko'plab usullari mavjud. Sovet davrida davlat qog'oz mahsulotlari, metall buyumlar va shisha idishlarni qabul qilish markazlarini tashkil qildi. Afsuski, zamonaviy odamlar atrofidagi narsalarning ko'pini bir martali ishlatiladigan narsalar deb bilishadi. Keraksiz narsani tashlab yuborish unga «ikkinchi hayot» berishdan ko'ra osonroqdir.

Tabiat in'omlari bir kun tugashi mumkinligini yodda tutish kerak va ularga extiyotkorona munosabatda bo'lishni xayot tarzimizga singdirib borish kerak.

Hech kimga sir emaski, yerdagi mineral zaxiralar tez pasaymoqda, shuning uchun mavjud tabiat in'omlaridan oqilona foydalanish kerak. Odamlar qayta tiklanadigan manbalardan foydalanish orqali mineral resurslarni tejashlari mumkin. Masalan, gidroenergetika va quyosh energiyasidan energiya manbai sifatida foydalanish orqali ko'mir kabi minerallarni tejash mumkin. Qayta ishlash natijasida mineral resurslarni tejash mumkin, parchalarni qayta ishlash yaxshi misol. Bundan tashqari, qazib olish va konchilarni o'qitishning yangi texnologik usullaridan foydalanish mineral resurslarni tejashga yordam beradi.

Boshqa tabiiy resurslardan farqli o'laroq, mineral resurslar qayta tiklanmaydi va ular butun sayyorada teng taqsimlanmagan. Ularni shakllantirish uchun ming yillar talab qilinadi. Ba'zi foydali qazilmalarni saqlab qolishning muhim usullaridan biri kam resurslarni mo'l-ko'l bo'lganlarga almashtirishdir. Katta miqdordagi energiya talab qiladigan minerallarni qayta ishlash kerak.

Foydali qazilmalarni qazib olish atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, shu qatorda ko'plab tirik organizmlarning yashash joylarini yo'q qiladi, tuproq, havo va suvni ifloslantiradi. Ushbu salbiy oqibatlarni mineral-xom ashyo bazasini saqlash orqali kamaytirish mumkin. Xalqaro aloqalarga minerallar tobora ta'sir ko'rsatmoqda. Foydali qazilma boyliklari topilgan mamlakatlarda ularning iqtisodiyoti ancha yaxshilandi. Masalan, Afrikaning neft ishlab chiqaruvchi mamlakatlari (BAA, Nigeriya va boshqalar) neft va undan olingan daromad tufayli boy hisoblanadilar.

Qisqacha xulosalar

Xomashyo - bu material ishlab chiqarishda keyingi qayta ishlashga mo'ljallangan tabiiy resurs.

Asosiy xom ashyo — tayyor mahsulotning moddiy asosini tashkil qiluvchi mehnat buyumidir. Tayyor mahsulot tarkibiga kiruvchi yoki asosiy xom ashyoni qayta ishlashga zarur sharoit yaratib beruvchi qolgan barcha mehnat buyumlari yordamchi materiallar deb ataladi.

Mineral xom ashyo — konchilik tovar mahsuloti. Mineral xom ashyoga mineral resurslarni o'zlashtirish jarayonida yer qa'rida qazib olingan va ishlov berilgan foydali qazilmalar kiradi.

Foydali qazilmalar va tabiiy resurslar cheklanganligini hisobga olgan holda, ulardan oqilona va tejimli foydalanish yo'llarini izlash zarur.

Bob yuzasidan savollar

1. Sanoat xomashyo mazmuni va uning turlari.
2. Mineral xomashyo tushunchasi va uning turlari
3. Sun'iy materiallar ishlab chiqarishning rivoji.
4. Sanoat xomashyosidan foydalanishning oqilona usullari.
5. Modernizatsiyalash sharoitida tejamkorlik tamoyili va uning talablari.
6. Foydali qazilmalardan qanday oqilona foydalanish mumkun.

12-BOB. SANOAT ISHLAB CHIQRARISHNING AYLANMA FONDRLRI VA MABLAG'LARI

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati

Tayanch iboralar: aylanma fondlar, muomala fondlari, normalashtirilgan fondlat, normalashtirilmagan fondlar, ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari.

Aylanma mablag'lar korxona moddiy boyliklarining moslashuvchan va qayta tiklanadigan tarkibiy qismidir. Aylanma mablag'lar - korxonaning tovar-moddiy zaxiralar ro'yxatiga kiritilgan yoki ishlab chiqarish jarayoniga kiritilgan barcha aktivlarining qiymati. Ushbu toifadagi qiymatlarning yetarli soni va maqbul tuzilishi har qanday tashkilotning muvaffaqiyatli va samarali ishlashining asosiy shartlaridan biridir. Muhim jihat shundaki, aylanma mablag'lar ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etuvchi mablag'larning bir qismidir. Shu bilan birga, ular moddiy shaklini to'liq yoki qisman o'zgartiradilar. Uzlüksiz ishlab chiqarish jarayonini ta'minlovchi resurslarni (masalan, elektr energiyasi) va tayyor mahsulot (xom ashyo) tarkibiga bevosita kiruvchi resurslarni aniq ajratish kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, aylanma mablag'lar nafaqat alohida korxona, balki butun davlat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismidir. Bu toifaga nafaqat resurslar va materiallar, balki moliyaviy resurslar va nomoddiy aktivlar (ruxsatnomalar, huquqlar va boshqalar) ham kiradi. -

Aylanma ishlab chiqarish fondlari. Ayrim mablag'lar mahsulot ishlab chiqarish jarayoniga bevosita xizmat ko'rsatish uchun ishlatiladi. Ularning o'ziga xos nomi bor - aylanma ishlab chiqarish fondlari. Ularning o'ziga xosligi shundaki, ular to'liq iste'mol qilinadi va o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazadi. Bundan tashqari, ma'lum mahsulotlar qayta ishlanganligi va shaklini butunlay o'zgartirganligi sababli bu ko'rsatkich sezilarli darajada oshishi mumkin. Aylanma ishlab chiqarish fondlari tarkibiga xom ashyo, bir ishlab chiqarish tsiklidan ortiq bo'lmagan asboblari, shuningdek yarim tayyor mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish va zaxiralar kiradi. Yana bir ajralmas komponent - kelgusi davr xarajatlari bo'lib, ular jihozlarni yangilash, materiallarni sotib olish va hokazolar bilan bog'liq xavfsizlikning ma'lum bir chegarasini ifodalaydi. Aylanma ishlab chiqarish fondlarini samarali boshqarish uchun quyidagi tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur: fondlar tarkibi va ularning tarkibini son jihatidan aniq belgilash; yetishmayotgan mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlash; aylanma mablag'lar muntazam ravishda ishlab chiqarishga

tushadigan ustuvor manbalarni aniqlash; mablag'lardan oqilona foydalanish (ortiqcha sarflash yoki yetishmovchilikni to'liq bartaraf etish).

Asosiy va aylanma mablag'lar bir-biridan birinchi navbatda foydalanish muddatiga ko'ra farqlanadi. Shunday qilib, aylanma ishlab chiqarish fondlari o'zlarining moddiy shaklini butunlay o'zgartiradilar. Ularni bir nechta ishlab chiqarish tsikllari uchun ishlatish mumkin emas (faqat ba'zi vositalar istisno bo'lishi mumkin). Asosiy fondlar haqida gapirganda, ular uzoq vaqt davomida ishlatilganligini ta'kidlash kerak. Bular yuqori narxga ega bo'lgan va bir qator ishlab chiqarish tsikllarida ishtirok etadigan binolar, inshootlar, uskunalar, mashinalar va boshqalar bo'lishi mumkin. Asosiy va aylanma fondlar o'z qiymatini mahsulotga o'tkazish yo'li bilan ham farqlanadi. Shunday qilib, birinchisi amortizatsiyani bosqichma-bosqich hisoblashni o'z ichiga oladi, uning miqdori keyinchalik rekonstruksiya yoki ta'mirlashga ketadi. Aylanma mablag'lar qiymati darhol tayyor mahsulot tannarxiga kiritiladi. Shuni ham ta'kidlash joizki, asosiylari bo'lgan ishlab chiqarish fondlari o'z shaklini o'zgartirmaydi. Ularning eskirishini bu toifaga kiritish mumkin emas. Ammo aylanma mablag'lar butunlay o'zgaradi: yoqilg'i energiyaga, xom ashyo tayyor mahsulotga aylanadi va hokazo.

Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish. Har qanday korxonaning asosiy vazifalaridan biri tayyor mahsulot tannarxini pasaytirish bo'lib, unga aylanma mablag'lardan oqilona foydalanishda erishiladi. Buni quyidagi asosiy qoidalarda ifodalash mumkin: xom ashyo va materiallarni sezilarli darajada tejash ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish yoki mahsulot sonini ko'paytirish imkonini beradi. Xom ashyo tannarxini pasaytirish, shuningdek, mahsulot xususiyatlarini yaxshilash va sifatini yaxshilash mumkin bo'lgan innovatsion materiallardan foydalanish orqali ham erishish mumkin; aylanma mablag'larni tejash yo'lida ishlab chiqarish jarayonini ratsionalizatsiya qilish va materiallar sarfini sezilarli darajada kamaytiradigan yangi texnologiyalarni joriy etish to'g'risida qaror qabul qilinishi mumkin; aylanma mablag'larni tejash mehnatni tejash bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu korxona ishchilarining tarkibi va miqdoriy tarkibini yaxshilaydi; mahsulot tannarxidagi aylanma mablag'larning ulushini kamaytirish, mahsulot sifati va yakuniy narxini sezilarli darajada yaxshilaydigan texnologik komponentga ko'proq e'tibor va mablag'larni jalb qilish mumkin bo'ladi; agar korxona ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirish yoki texnologik komponentni yangilash ambitsiyalariga ega bo'lmasa, aylanma mablag'larni tejash iqtisodiy vaziyatni yaxshilashga yordam beradi, shuningdek, inqirozdan chiqishga yordam beradi.

Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari. Aylanma fondlar ko'rsatkichlari, birinchidan, sarflangan resurslar miqdorini ikkinchidan, ularning foydaliligini aks ettiradi. Birinchi ma'lumotlar haqida gapiradigan bo'lsak, quyidagi asosiy qiymatlarni ajratib ko'rsatish kerak: aylanma mablag'larning iste'moli ishlab chiqarishga jalb qilingan barcha moddiy resurslarning pul ko'rinishidagi yig'indisi sifatida hisoblanadi (uni mahsulotning alohida turlari uchun ham, butun dastur mahsulotlari uchun ham aniqlash mumkin). Moddiy iste'mol bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun qancha resurslardan natura yoki pul ko'rinishida foydalanilganligini baholashga imkon beradi (jami iste'molni ma'lum bir mahsulotning olingan mahsulotlari soniga bo'lish kerak). Bu parcha-parcha tovarlarga kelganda to'g'ri. Aks holda, fizik birlik uchun materiallar iste'moli (kilogramm, litr, tonna va boshqalar) hisoblab chiqiladi. Agar aylanma mablag'lar ishlab chiqarishga kirishdan oldin dastlabki ishlov berishni talab qilsa, ularni baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi: xom ashyoni birlamchi qayta ishlashdan keyin foydali moddaning qolgan qismi; yo'qotishlar foizi (foydali komponent va chiqindilar nisbatini anglatadi); mahsulot unumi - yaxshi mahsulotlar sonining qayta ishlashdan oldingi xom ashyoning dastlabki hajmiga nisbati bilan aniqlanadi.

Aylanma mablag'larni tavsiflovchi juda muhim ko'rsatkich ularning aylanmasidir. Bu ularning korxonadagi harakat tezligi. Bir aylanish vaqti xom ashyoni ishlab chiqarishga kirishdan to' tayyor mahsulotni qabul qilishgacha bo'lgan to'liq tsiklga teng. Bu tezlik qanchalik yuqori bo'lsa, korxonada ishni tashkil qilish shunchalik samarali bo'ladi.

Aylanma mablag'larning aylanish ko'rsatkichlari. Quyidagi asosiy ko'rsatkichlar ajratiladi: Aylanish koeffitsienti - sotilgan mahsulotning ma'lum davrdagi pul ko'rinishidagi aylanma mablag'lar qoldig'iga nisbati sifatida hisoblanadi. U davr uchun to'liq aylanmalar sonini ko'rsatadi va shuningdek, aktivlarning rentabellik darajasiga mutanosib hisoblanadi. Aylanma muddati - hisobot davrining davomiyligini aylanma mablag'larning aylanish koeffitsientiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Aniqlash koeffitsienti - aylanma koeffitsientining o'zaro ko'rsatkichi. Uni kapital balansini ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga bo'lish yo'li bilan aniqlash mumkin. U ishlab chiqarish tannarxining har bir birligiga to'g'ri keladigan aylanma mablag'lar miqdorini tavsiflaydi. Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtirish ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida qo'llaniladigan bir qator tadbirlarni joriy etish orqali mumkin. Bu materiallar sarfini sezilarli darajada kamaytirishga, shuningdek, ish vaqtida ularning harakatini aniqroq tashkil etishga imkon beradi.

Aylanma mablag'lar tarkibiga ishlab chiqarish zaxiralari kiradi va shuning uchun ularni shakllantirish bosqichida quyidagi chora-tadbirlarga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir: xom ashyo zaxiralarni shakllantirishning iqtisodiy asoslangan me'yorlarini belgilash; eng qulay geografik joylashuvga ega bo'lgan etkazib beruvchilarni tanlash, bu yetkazib berish vaqti va narxini kamaytiradi; materiallarni omborga yuklash, shuningdek ularni ishlab chiqarishga chiqarishni avtomatlashtirish tizimini ishlab chiqish. Agar so'z davom etayotgan ishlar haqida ketayotgan bo'lsa, unda quyidagi qarorlarni qabul qilish maqsadga muvofiq bo'ladi: ishlab chiqarishning yangi ilg'or texnologiyalarini joriy etish; standart jarayonlar va shablonlarni ishlab chiqish; xomashyodan tejankor va oqilona foydalanish uchun ishchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish.

Mahsulotlarni sotish quyidagi zarur chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab qiladi: yetkazib beruvchidan xaridorgacha bo'lgan eng qisqa yo'lni ta'minlovchi tarqatish kanallarini izlash; vositachilarni chetlab o'tib, oxirgi foydalanuvchi bilan bevosita aloqalar (masalan, o'z tarqatish tarmoqlari).

Kechiktirilgan xarajatlar moddiy ifodaga ega emas. Ayni paytda ular amalga oshirilayotganiga qaramay, ularning ta'siri faqat kelajakdagi davrda keladi. Demak, ushbu turkumga quyidagilar kiradi: yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va ishlab chiqish, shuningdek, mahsulot dizayni; buyurtma qilingan materiallar uchun avans to'lovi, shuningdek bosma nashrlarga obuna bo'lish, aloqa xizmatlari uchun avans to'lovlari va boshqalar; binolar yoki jihozlar uchun ijara; soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni oldindan to'lash. Shuningdek, korxonalarda muomala fondlari kabi toifani ajratib ko'rsatish mumkin. Bular: omborda saqlanadigan va iste'molchiga jo'natish uchun hali jo'natilmagan tayyor mahsulotlar; xaridorga yuborilgan, to'lovi hali kompaniyaning hisobvaraqlariga tushmagan mahsulotlar; xizmatlar yoki yetkazib berilgan materiallar uchun to'lash uchun mo'ljallangan kassadagi yoki tashkilotning joriy hisobvarag'idagi naqd pul, debitor qarzdorlik.

Aylanma mablag'larni me'yorlash. Aylanma mablag'larni me'yorlash ularni tejash, shuningdek ishlab chiqarish jarayonini ratsionalizatsiya qilish maqsadida amalga oshiriladi. U to'rtta ketma-ket bosqichni o'z ichiga oladi: tayyorgarlik bosqichida ishlab chiqarish jarayoni va moddiy xarajatlar haqida to'liq ma'lumot yig'iladi. Shuningdek, zaxiralarning holati va har bir turdagi materialning narxi o'rganiladi. Tashkiliy bosqich aylanma mablag'lardan yanada oqilona foydalanishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish va rejalashtirishni o'z ichiga oladi. Keyingi bosqichda standartlarning iqtisodiy jihatdan asoslangan hisob-kitobi amalga oshiriladi. U alohida turdagi materiallar uchun ham, har bir ishlab chiqarish turi uchun

ham ishlab chiqariladi. Yakuniy bosqichda qabul qilingan qarorlar va belgilangan me'yorlar to'g'risidagi ma'lumotlar korxonaning barcha bo'limlari rahbarlariga yetkaziladi

Aylanma mablag'larni normalashtirish bir qator fundamental printsiplardan foydalangan holda amalga oshiriladi, ular orasida quyidagilarni ta'kidlash kerak: xom ashyo va materiallarni tejash ishlab chiqarish jarayoniga zarar yetkazmaslik, shuningdek yetkazib beruvchilar va mijozlar bilan o'z vaqtida hisob-kitoblarni amalga oshirish, mahsulotlar (shuningdek, tayyor mahsulot sifati, bu ishlatilgan materiallar miqdorining kamayishiga olib kelmasligi kerak); standartlarni belgilashda materiallarni yetkazib berish jadvalarini, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonining nomukammalligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni hisobga olish kerak (omborda har doim me'yorlardan ortiq ma'lum bir zaxira bo'lishi kerak, xomashyoda uzilishlar yuz berganda ishni ta'minlaydigan); tovar-moddiy zaxiralardan foydalanish bo'yicha me'yorlar va standartlarni belgilash texnologiyani takomillashtirish bilan birga bo'lishi kerak (materiallarni tejamkorlik bilan sarflash uchun xom ashyoni ruxsatsiz iste'mol qilishni minimallashtiradigan yangi uskunalarni o'rnatishga murojaat qilish kerak); korxonada normalarga rioya qilmaslik va materiallarni ortiqcha sarflaganlik uchun xodimlarning javobgarligi tizimini ishlab chiqish kerak (qoidalarni buzish jarima undirish bilan birga bo'lishi kerak). Aylanma mablag'lar ishlab chiqarishning asosiy elementlaridan biri bo'lib, korxonaning samarali ishlashi unga bog'liq.

12.2. Aylanma fondlari elementlaridan foydalanish ko'rsatkichlari

Aylanma mablag'lardan foydalanishning ikkita asosiy ko'rsatkichi mavjud - davr (yil, chorak) davomida aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti va kunlarda bir aylanmaning davomiyligi.

Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti sotilgan mahsulot tannarxining barcha (to'plam) aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'iga nisbatiga teng

$$K_{ay} = Q_{rp} / Oo'rt; \quad (43)$$

Bu yerda Q_{rp} - sotilgan mahsulot hajmi, so'm;

$Oo'rt$ - aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i, so'm.

Ushbu nisbat ma'lum bir davr (yil, chorak) uchun firma (korxona) aylanma mablag'lari tomonidan amalga oshirilgan davrlar sonini tavsiflaydi yoki 1 so'm aylanma mablag'lar uchun sotish hajmini ko'rsatadi. Ushbu formuladan ko'rinib turibdiki, aylanishlar sonining ko'payishi ishlab chiqarishning oshishiga olib keladi.

Kunlardagi bir aylanmaning davomiyligi davrdagi kalendar kunlari sonining aylanma mablag'larning aylanish koeffitsientiga nisbati sifatida hisoblanadi:

$$K_{yn.ay} = T/K_{ay} \quad (44)$$

bu yerda T - davrdagi kalendar kunlar soni (360 kun - yil, 90 kun - chorak, 30 kun - oy).

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish mumkin:

- aylanma mablag'larning bir xil miqdorini saqlab qolgan holda sotilgan mahsulot hajmining o'sishi;
- sotilgan mahsulotning bir xil hajmini ishlab chiqarishni ta'minlash uchun aylanma mablag'larni qisqartirish;
- bir vaqtning o'zida sotish hajmining oshishi va aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojning kamayishi.

Aylanma mablag'lar aylanmasini tezlashtirishga quyidagilar orqali erishiladi: yangi texnika va texnologiyani joriy etish, mehnat unumdorligini oshirish va materiallar sarfini kamaytirish natijasida asosiy mahsulotlarni ishlab chiqarish tsiklining davomiyligini qisqartirish (tugallanmagan ishlab chiqarishni qisqartirish), in-line ish usullarini joriy etish va vaqtni qisqartirish; materiallar, yoqilg'i va asboblarning ortiqcha zaxiralarni qisqartirish hisobiga korxonalar omborlaridagi tovar-moddiy zaxiralarni qisqartirish; ishlab chiqarishni moddiy ta'minlashning zamonaviy shakllarini qo'llash; uni amalga oshirish jarayonini tezlashtirish natijasida sotilmagan tayyor mahsulotning o'tkazma qoldiqlarini kamaytirish, jo'natilgan va qabul qilingan mahsulotlar uchun bankka schyot-fakturalarni o'z vaqtida taqdim etish orqali yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi hisob-kitoblarni tezlashtirish; korxonaning ishlab chiqarish va marketing faoliyatini rejalashtirish va tashkil etishni takomillashtirish hisobiga tayyor mahsulotni ishlab chiqarish va sotish ritmini oshirish.

Aylanma mablag'lardan foydalanishni tahlil qilib, kompaniya mablag'lar aylanish tezligining tezlashishi yoki sekinlashishi ularning umumiy qiymatining o'zgarishiga qanday ta'sir qilishini bilishi kerak. Ushbu maqsadlar uchun aylanma sur'atining o'zgarishi (aylanmaning tezlashishi yoki sekinlashishi) tufayli aylanmadan bo'shatilgan (aylanmaga qo'shimcha ravishda jalb qilingan) aylanma mablag'lar miqdorini hisoblash odatiy holdir. Hisoblash aylanma mablag'larning haqiqiy o'rtacha qoldig'ini aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojning shartli qiymati bilan haqiqiy sotish tushumlari (ishlab chiqarish to'g'risidagi ma'lumotlardan ham foydalanish mumkin) va oldingi (bazaviy) aylanma mablag'larning ilgari davr aylanish tezligini solishtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

12.3. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari

Mahsulot ishlab chiqarish rejalarini amalga oshirish, uning tannaxrini pasaytirish, foyda va rentabellikni oshirish uchun zarur shart korxonani zarur assortiment va sifatning xom ashyosi va materiallari bilan to'liq va o'z vaqtida ta'minlashdir.

Korxonaning moddiy resurslarga bo'lgan ehtiyojining o'sishi keng miqyosda (ko'proq materiallar va energiya sotib olish yoki ishlab chiqarish) yoki intensiv ravishda (mahsulot ishlab chiqarish jarayonida mavjud zaxiralardan tejamkor foydalanish) qondirilishi mumkin.

Birinchi yo'l birlik uchun o'ziga xos moddiy xarajatlarning o'sishiga olib keladi, garchi ishlab chiqarish hajmining oshishi va doimiy xarajatlar ulushining pasayishi tufayli uning tannaxri pasayishi mumkin. Ikkinchi yo'l o'ziga xos moddiy xarajatlarning pasayishini va ishlab chiqarish birligining tannaxrining pasayishini ta'minlaydi. Xom ashyo, materiallar va energiyadan tejamkor foydalanish ularning ishlab chiqarishining o'sishiga tengdir.

Korxonaning foydasi, uning rentabelligi va raqobatdagi muvaffaqiyati uning avvalgi faoliyat davrida o'z kapitalini qanday tasarruf etishiga bog'liq. Bu qulay mehnat sharoitlarini yaratish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, uni tashkil etish va boshqarish darajasini anglatadi. Shu sababli, korxona samaradorligini yanada oshirish uchun zaxiralarni izlash korxona faoliyatining ushbu jihatlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni baholashga asoslangan bo'lishi kerak.

Moddiy va energiya resurslaridan uzoq muddatli samarali foydalanish korxonaning barcha sohalarini qamrab olishi kerak bo'lgan xom ashyo, materiallar va energiya resurslarini tejashni tashkil qilishni talab qiladi. Ushbu tejashni tashkil etish uchun asos to'rtta kompleks vazifani o'z ichiga olgan korxonaning unga yo'naltirilgan texnologik rivojlanishi hisoblanadi:

1. Mahsulotlarni ishlab chiqish jarayonida xom ashyo, materiallar va energiya resurslarini tejash;
 2. Mahsulotni qo'llashni yaxshilash orqali xom ashyo va materiallarni tejash;
 3. Texnologik jarayonni takomillashtirish orqali xom ashyo va materiallarni tejash;
 4. Xom ashyo va materiallar va energiya resurslaridan foydalanish sohalarida tadqiqot va ishlanmalarni amalga oshirish orqali xom ashyo va materiallar va energiya resurslarini tejash.
- Moddiy resurslardan iqtisodiy foydalanish ishlab chiqarish tannaxrini, ishlab chiqarish tannaxrini pasaytirishga va shuning uchun korxonaning

rentabelligi va rentabelligini oshirishga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Tovard moddiy zaxiralarni haqiqatan ham zarur va etarli darajaga etkazish aylanma mablag'larni chiqarishga, ishlab chiqarishga qo'shimcha moddiy resurslarni jalb qilishga yordam beradi va shu bilan qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish uchun sharoit yaratadi.

Foydalanish samaradorligining umumlashtiruvchi va xususiy ko'rsatkichlaridan foydalangan holda amalga oshirishning moddiy resurslaridan foydalanish samaradorligini tahlil qilish.

Umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar:

1) mahsulotning moddiy iste'moli (MI) $M_i = M_x / ICH_t$ (45)

M_x -moddiy xarajatlar miqdori

ICH_t -ishlab chiqarish tannarxi 1 so'm ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun moddiy xarajatlar miqdorini aks ettiradi.

2) moddiy samaradorlik (M_s) $M_s = ICH_q / M_{xm}$ (46)

ICH_q -ishlab chiqarish qiymati

M_{xm} - moddiy xarajatlar miqdori-

iste'mol qilinadigan moddiy resurslarning har bir so'midan mahsulot chiqishini aks ettiradi

3) ishlab chiqarish tannarxidagi moddiy xarajatlarning ulushi (M_{xu}) $M_{xu} = M_{xar} / ICH_{uq}$ (47)

M_{xar} - material xarajatlar

ICH_{uq} -ishlab chiqarishning umumiy qiymati - mahsulotlarning resurslardan foydalanish va moddiy iste'mol darajasini aks ettiradi

4) materiallardan foydalanish koeffitsienti (K_{mf}) $K_{mf} = X_m / R_m$ (48)

X_m -haqiqiy miqdor

R_m -rejalashtirilgan miqdor - materiallardan foydalanish samaradorligini va ularning iste'mol me'yolariga muvofiqligini aks ettiradi

Agar $km > 1$ -materialning ortiqcha sarflanishini aks ettirsa, $km < 1$ -tejalganini ko'rsatadi

Xususiy ko'rsatkichlar:

1) sanoat (resurslar turlari bo'yicha): mahsulotning xom ashyosi, metall iste'moli, yoqilg'i iste'moli, energiya iste'moli

2) mahsulotning o'ziga xos material iste'moli

$Aql = \text{barcha } M_r \text{ qiymati} / \text{mahsulot narxi} - (49)$

Bitta mahsulotni ishlab chiqarish uchun moddiy xarajatlar miqdorini aks ettiradi

Moddiy resurslardan foydalanish samaradorligini eng ob'ektiv baholash material sig'im ko'rsatkichi beradi. Uning o'sishi moddiy xarajatlar miqdorini oshiradi, pasayish kamayadi.

Material sig'imi qiymatiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar:

1. mahsulot tarkibini o'zgarishi;
2. alohida mahsulotlar uchun xarajatlar darajasining o'zgarishi;
3. moddiy resurslar narxlarining o'zgarishi;
4. mahsulot sotish narxlarining o'zgarishi;
5. innovatsion tadbirlar;

Materiallarning o'ziga xos intensivligiga innovatsion faoliyat faoliyati katta ta'sir ko'rsatadi.

- dizayn xususiyatlarini takomillashtirish;
- yangi texnika, xomashyo va materiallarning ilg'or turlarini joriy etish;
- xodimlarning malaka darajasini oshirish.

Mumkin bo'lgan maksimal foyda olish uchun korxona sotilishi kerak bo'lgan mahsulotlar tannarxining shakllanishini nazorat qilishi kerak. Nazorat barcha bosqichlarda, lekin ayniqsa ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish resurslarini iste'mol qilish bosqichida sodir bo'ladi. Uning maqsadi belgilangan me'yorlar va standartlardan istalmagan og'ishlarning oldini olishdir.

Korxonaning aylanma mablag'larini boshqarish jarayonining elementlaridan biri bu ratsiondir. Standartning bajarilmasligi mahsulot ishlab chiqarish va sotishda uzilishlarga olib keladi. Tovar-moddiy zaxiralarning ortiqcha zaxiralari pul mablag'larini aylanmadan chalg'itadi va moddiy-texnik ta'minotdagi kamchiliklarni, mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonlarining tartibsizligini ko'rsatadi.

Boshqaruvni takomillashtirishning zaruriy sharti avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimi asosida uning texnik va axborot bazasini tubdan qayta qurishdir. Eng muhim vazifalardan biri zamonaviy boshqaruv usullari va texnik vositalardan foydalangan holda korxonalarning axborot tizimlarini yanada rivojlantirish va takomillashtirishdir.

12.4. Chiqindilardan yoki ikkilamchi xomashyo va materiallardan foydalanish

Ikkilamchi xom ashyo, ikkilamchi resurslar— dastlabki to'liq foydalanish (eskirish)dan so'ng ishlab chiqarishda asosiy xom ashyo tarzida qayta ishlatilishi mumkin bo'lgan materiallar va buyumlar, ishlab chiqarishda va maishiy iste'mol chiqindilari. Ularning eng muhimlari: temir-tersaklar, qora, rangli va qimmatbaho metallar chiqindilari;

ishlatilgan surkov moylari, yaroqsiz detallar, qog'oz qiyqimlari va makulatura, to'qimachilik buyumlari, laxtaklar, to'zigan avtomobil shinalari va b. Chiqindilarning bir qismidan qayta ishlovsiz, ikkinchi qismidan qayta ishlovdan so'ng foydalaniladi. Ikkilamchi xom ashyodan foydalanish katta iqtisodiy samara beradi. Masalan, temir-tersak qoldig'ini to'lash va qayta ishlash metallni rudadan ishlab chiqarishga qaraganda 25 marta arzonga tushadi. Resurslar cheklangan sharoitlarda qo'shimcha resurslar manbai bo'lgan ikkilamchi xom ashyodan foydalanish ishlab chiqarish samadorligini oshirishda g'oyat zarur va iqtisodiy maqsadga muvofiq hisoblanadi. O'zbekistonda ikkilamchi xom ashyoni yig'ish, tayyorlash, saralash, dastlabki ishlov berish bilan shug'ullanadigan ixtisoslashtirilgan tashkilotlar tashkil qilingan. Bekobod shahridagi metallurgiya zavodi to'langan chiqindi temir-tersaklar bazasida ishlaydi.

Har qanday tijorat va sanoat faoliyatining asosiy vazifalaridan biri - energiya va xom ashyo tejashga erishish. Shuning uchun, hozirgi iqtisodiy sharoitda xomashyo sifatida chiqindilaridan foydalanish zamonaviy ishlab chiqarish korxonalari uchun manfaatlidir.

Xom ashyodan farqli o'laroq, chiqindilardan foydalanish bir sohada oldindan yo'naltirilgan bo'lishi mumkin emas. Shunday qilib, bir xil chiqindilarni turli sanoat sohalarida ishlatiladi. Shuning uchun, bir o'rtacha tasnifi, bu xususiyatiga ko'ra, bu ularning o'ziga xos xususiyatlari, ba'zi bilish tavsiya yetiladi. Shunday qilib, barcha chiqindilarni uch asosiy guruhga to'planishi mumkin:

Ishlab chiqarish chiqindilarini xususiyatlariga qarab tasniflash mumkin.

- Chiqindilar qattiq shaklda, lekin tarkibidagi ba'zi ifloslantiruvchi moddalar suyuq yoki suyuqlik shaklida bo'ladi, masalan idish-tovoq sanoati yoki minerallarni yoki ko'mimi yuvish.

- Eritilgan chiqindilar va ifloslantiruvchi suyuqlik shaklida bo'ladi, masalan sut sanoati.

12.5. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish yo'llari

Aylanma mablag'larni tejashning eng muhim vositasi ularning aylanmasini tezlashtirishdir. Bu esa ishlab chiqarish dasturini kam xarajat bilan bajarish yoki bir xil miqdordagi aylanma mablag'lar bilan qo'shimcha moliyalashtirmasdan ishlab chiqarish hajmini oshirish imkonini beradi. Aylanma mablaglar aylanmasining tezlashishi natijasi

pul mablag'larining muomaladan chiqarilishi (mutlaq va nisbiy) hisoblanadi. Mutlaq bo'shatish hisobot yilida aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojning o'tgan yilga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri pasayishini aks ettiradi. Nisbatan bo'shatish sotishning o'sish sur'ati aylanma mablag'larning o'sish sur'atlaridan oshib ketganda sodir bo'ladi. Bunday holda, aylanma mablag'larning kichikroq miqdori ko'proq miqdorda sotishni ta'minlaydi.

Asosiy vositalar va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligining umumlashtiruvchi ko'rsatkichi rentabellik ko'rsatkichi bo'lib, u korxona foydasining asosiy vositalar va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati yig'indisiga nisbati sifatida hisoblanadi. Aylanma mablag'lar aylanmasini tezlashtirishga ishlab chiqarish ta'minlash va sotish sohasidagi turli tadbirlar orqali erishiladi.

Aylanma mablag'lar aylanmasini tezlashtirishning asosiy usullari quyidagilardan iborat:

1) Har bir bosqichda ishlab chiqarish vositalari tomonidan sarflangan vaqtni qisqartirish, shu jumladan, samarali ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanish.

2) Me'yordan ortiq aylanma mablag'lar zaxiralarning oldini olish.

3) Mahsulot sifatini oshirish, uning yangi turlarini ishlab chiqish.

4) Xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, boshqa aylanma mablag'larni tejankorlik bilan sarflash.

5) Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini, zaxiradagi tayyor mahsulot qoldig'ini kamaytirish.

6) Tovar-moddiy zaxiralarga, tayyor mahsulotlarga, ishlab chiqarishdagi nuqsonlarga zarar yetkazilishining oldini olish.

7) Yetkazib berilgan mahsulot uchun to'lovning oqilona shaklini qo'llash va sotilgan mahsulot uchun hujjatlarni o'z vaqtida rasmiylashtirish.

8) Bozordagi marketing faoliyati.

O'rmon xo'jaligi aylanma mablag'lardan foydalanish nuqtai nazaridan o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1) Sanoatdagi ishlarning mavsumiyligi sababli yoqilg'i-moylash materiallarini ortiqcha yetkazib berishga yo'l qo'yiladi.

2) O'rmonlarni qayta tiklashning uzoq davom etishi sababli o'rmonlarni qayta tiklash jarayonida tugallanmagan ishlar hajmini kamaytirishning mumkin emasligi.

3) Kechiktirilgan xarajatlarning katta miqdori.

4) Tayyor mahsulotning bir qismi sotilmaydi, balki fermer xo'jaligiga qaytariladi (urug'lik, ekish materiali), ya'ni, bu mablag'lar to'liq aylanmani amalga oshirmaydi.

Qisqacha xulosalar

Hech bir korxona aylanma mablag'larsiz faoliyat ko'rsata olmaydi. Ularning mavjud bo'lishi har bir ishlab chiqarish jarayoni uchun majburiy element hisoblanadi.

Korxonaning moliyaviy ahvoli ko'p jihatdan aylanma mablag'lardan foydalanish darajasi va tuzilmasiga bog'liq bo'ladi. Mazkur daraja mahsulotning material sig'imi, elektr sig'imi, energiya sig'imi, moddiy resurs xarajatlari va undan foydalanish koeffitsienti kabi ko'rsatkichlarni tavsiflaydi. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari quyidagilar: aylanish koeffitsienti, bir marta aylanish davomiyligi va yuklanish koeffitsienti.

Korxonada mahsulotning material sig'imini pasaytirish iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi, chunki u quyidagilarga imkon yaratadi:

- ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli ravishda kamaytirish;
- korxona ixtiyorida qoluvchi foyda miqdorini oshirish;
- mahsulotning raqobatbardoshligini oshirish;
- korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshilash.

Bob yuzasidan savollar

1. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish aylanma fondlaridan qanday farq qiladi?
2. Aylanma mablag'larni tashkil qiluvchi asosiy elementlar qaysilar?
3. Aylanma mablag'lar tuzilmasi deganda nima tushuniladi? Qaysi omillar uning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi?
4. Qaysi ko'rsatkichlar ishlab chiqarish aylanma fondlari va aylanma mablag'lardan foydalanish darajasini tavsiflaydi?
5. Qaysi omillar aylanma mablag'larning aylanish darajasiga ta'sir ko'rsatadi?

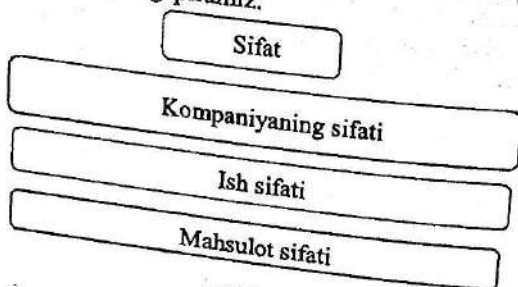
13-BOB. SANOAT MAHSULOTINING SIFATI VA UNING RAQOBATBARDOSHLIGI

13.1. Sifat tushunchasi va uni oshirish zaruriyati

Tayanch iboralar: mahsulot sifati, sifat ko'rsatkichlari, mustahkamlik, texnologik, ergonomik, estetik, transportabellik, patent-xuquqiy, ekologik, xavfsizlik.

Sifat-bu faoliyatning barcha jihatlarini samaradorligini, tavsiflovchi murakkab tushuncha: strategiyani ishlab chiqish, ishlab chiqarishni tashkil etish, marketing va boshqalar. Butun sifat tizimining eng muhim tarkibiy qismi bu mahsulot sifati. Zamonaviy adabiyot va amaliyotda sifat tushunchasining turli xil talqinlari mavjud. Xalqaro standartlashtirish tashkiloti sifatni (ISO-9000 standarti) mahsulot yoki xizmatning xususiyatlari va xususiyatlari to'plami sifatida belgilaydi, bu ularga shartli yoki mo'ljallangan ehtiyojlarni qondirish qobiliyatini beradi. Ushbu standart «sifatni ta'minlash», «sifat menejmenti», «sifat spirali» kabi tushunchalarni kiritdi. Xalqaro sifat talablari Iso 9000 seriyali standartlari bilan belgilanadi. Iso 9000 seriyasining xalqaro standartlarining birinchi nashri 80-yillarning oxirida chiqdi va xalqaro standartlashtirishning sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishini belgiladi. Ushbu standartlar to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish jarayonlariga, boshqaruv sohasiga kirib bordi va sifatni ta'minlash tizimlariga aniq talablarni qo'ydi. Ular sifat tizimlarini sertifikatlashni boshladilar. Menejmentning mustaqil yo'nalishi-sifat menejmenti paydo bo'ldi. Hozirgi vaqtda chet eldagi olimlar va amaliyotchilar sifat menejmentining zamonaviy usullarini TQM (Total quality management) metodologiyasi - umumiy (hamma narsani qamrab oluvchi, umumiy) sifat menejmenti bilan bog'lashmoqda.

Iso 9000 seriyali standartlari sifat tizimlarini baholash bo'yicha shartnoma shartlariga dunyoda tan olingan yagona yondashuvni o'rnatdi va shu bilan birga mahsulot ishlab chiqaruvchilari va iste'molchilari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soldi. Boshqacha qilib aytganda, ISO standartlari iste'molchiga nisbatan qat'iy yo'nalishdir. Shu bilan birga, biz ishlab chiqarish madaniyati haqida gapiramiz.

Piramidaning yuqori qismida TQM-talab qilinadigan mahsulot sifatiga erishish uchun barcha ishlarning yuqori sifatini o'z ichiga olgan keng qamrovli, umumiy sifat menejmenti mavjud. Birinchidan, bu ishlab chiqarishning yuqori tashkiliy va texnik darajasini, tegishli mehnat sharoitlarini ta'minlash bilan bog'liq ish. Ish sifati qabul qilingan boshqaruv qarorlarining asoslilikini, rejalashtirish tizimini o'z ichiga oladi. Mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan ish sifati (texnologik jarayonlar sifatini nazorat qilish, nikohni o'z vaqtida aniqlash) alohida ahamiyatga ega. Mahsulot sifati ish sifatining tarkibiy qismi va natijasidir. Bu yerda mos mahsulotlarning sifati, iste'molchining fikri to'g'ridan-to'g'ri baholanadi va reklama tahlil qilinadi.

Bundan tashqari (mahsulot sifatini boshqarish kontseptsiyasini aniqlashtirish uchun) mahsulot tushunchasini talqin qilishga e'tibor berish va ushbu kontseptsiyani aniqlashtirish tavsiya etiladi.

Mahsulotlar murakkab tushunchadir. Mahsulotlar-bu tovarlar, mahsulotlar (moddiy shaklga ega) va xizmatlar (moddiy shaklga ega bo'lmagan) bilan ifodalanishi mumkin bo'lgan kompaniya faoliyatining natijasidir. Ishlab chiqarish xizmatlari (ta'mirlash va boshqalar) ish deb ataladi.

Muayyan mahsulotni ishlab chiqarish, ishni bajarish, xizmat ko'rsatish uchun bir qator operatsiyalarni, tayyorgarlik ishlarini bajarish kerak. Yakuniy sifat har bir bosqichdagi ish sifatiga bog'liq.

Mahsulot sifatini shakllantirish uni loyihalash bosqichida boshlanadi. Shunday qilib, tadqiqot bosqichida ular texnik va iqtisodiy tamoyillarni ishlab chiqadilar, funktsional namunalarni (modellarni) yaratadilar. Shundan so'ng ular ishlab chiqarish hujjatlari va prototipning asosini yaratadilar. Konstruktiv-texnologik ishlar bosqichida mahsulotni ishlab chiqarishga joriy etish tayyorlanadi.

Sifat tushunchasi tarixiy va ishlab chiqarish sharoitlari ta'siri ostida shakllangan. Buning sababi shundaki, har bir ijtimoiy ishlab chiqarish mahsulot sifatiga o'ziga xos ob'ektiv talablarga ega edi. Yirik sanoat ishlab chiqarishining boshida sifatni tekshirish aniqlik va mustahkamlikni (o'lcham aniqligi, matoning mustahkamligi va boshqalar) aniqlashni nazarda tutgan.

Mahsulotlarning murakkabligining oshishi baholangan xususiyatlar sonining ko'payishiga olib keldi. Og'irlik markazi mahsulotning funktsional imkoniyatlarini har tomonlama tekshirishga o'tdi. Ommaviy ishlab chiqarish sharoitida sifat alohida nusxa nuqtai nazaridan emas, balki ommaviy ishlab chiqarishda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlarning sifat standarti nuqtai nazaridan ko'rib chiqila boshlandi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanishi bilan ishlab chiqarishni avtomatlashtirish natijasida murakkab uskunalar va boshqa tizimlarni boshqarish uchun avtomatik qurilmalar paydo bo'ldi. «Ishonchlilik» tushunchasi paydo bo'ldi. Shunday qilib, sifat tushunchasi doimiy ravishda rivojlanib, takomillashtirildi. Sifatni nazorat qilish zarurati tufayli sifat ma'lumotlarini to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish usullari ishlab chiqilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yuritgan firmalar ishlab chiqarish va iste'mol jarayonida sifat kuzatuvlarini tashkil etishga intildilar. Kamchiliklarning oldini olishga urg'u berildi.

Ishlab chiqaruvchi va iste'molchining sifati o'zaro bog'liq tushunchalardir. Ishlab chiqaruvchi mahsulotni iste'mol qilish davrida sifat haqida g'amxo'rlik qilishi kerak. Bundan tashqari, u zarur sotishdan keyingi xizmatni taqdim etishi kerak. Bu, ayniqsa, ishlashning murakkabligi, dasturiy mahsulotlar bilan ajralib turadigan mahsulotlar uchun juda muhimdir.

Keling, sifat tushunchasini aniqlashtirishga qaytaylik. Adabiyotda sifat tushunchasi boshqacha talqin qilinadi. Biroq, sifat tushunchalaridagi asosiy farq buyruq-ma'muriy va bozor iqtisodiyoti sharoitida uni tushunish o'rtasida yotadi.

Buyruq va ma'muriy iqtisodiyotda sifat ishlab chiqaruvchi nuqtai nazaridan izohlanadi. Bozor iqtisodiyotida sifat iste'molchi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

Mahsulot sifati iste'mol jarayonida o'zini namoyon qilishi mumkin.

Mahsulot sifati tushunchasi iste'molchining talablariga muvofiqligi nuqtai nazaridan bozor iqtisodiyoti sharoitida aniq rivojlandi.

Shu bilan birga, sifatni ishlab chiqaruvchi va iste'molchi nuqtai nazaridan alohida ko'rib chiqish mumkin emas. Texnik shartlarda (tu) qayd etilgan texnik-foydalanish, foydalanish va boshqa sifat parametrlarini ta'minlamasdan mahsulotlarni sertifikatlash mumkin emas.

Sifatni baholash uchun muhim xususiyatlar:

- ilmiy va texnik yutuqlar mahsulotidagi moddiylashtirishni aks ettiruvchi texnik daraja
- estetik daraja, bu estetik hislar va qarashlar bilan bog'liq xususiyatlar majmuasi bilan tavsiflanadi
- mahsulotlardan foydalanishning texnik tomoni bilan bog'liq operatsion daraja (mahsulotni parvarish qilish, ta'mirlash va boshqalar)
- texnik sifat, bu mahsulotning ishlashida (funktional aniqlik, ishonchlilik, xizmat muddati) mo'ljallangan va haqiqiy foydalanish xususiyatlarining uyg'unligini nazarda tutadi.

Zamonaviy jahon ishlab chiqarishining asosiy qismi tovarlar ishlab chiqarish bilan ifodalanadi. Shuning uchun, u yoki bu ishlab chiqarilgan mahsulot iste'mol qiymatini ham, narxini ham o'z ichiga oladi.

Binobarin, sifat-bu kompaniyaning barcha tomonlarining samaradorligini aks ettiruvchi murakkab tushuncha.

Sifat tushunchasi ilmiy jamoatchilik va amaliyotchilar tomonidan bir necha bor muhokama qilingan.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar rivojlanib borgan sari sifatga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Hozirgi vaqtda O'zbekiston korxonalari uchun jiddiy muammolardan biri raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlaydigan sifat tizimini yaratishdir. Sifat tizimi xorijiy mijozlar bilan muzokaralar olib borishda muhim ahamiyatga ega, ular ishlab chiqaruvchida sifat tizimining mavjudligi va ushbu tizim uchun vakolatli sertifikat beruvchi organ tomonidan berilgan sertifikat bo'lishi shart deb hisoblashadi. Sifat tizimi korxonaning xususiyatlarini hisobga olishi, mahsulotni ishlab chiqish va uni amalga oshirish xarajatlarini minimallashtirishni ta'minlashi kerak. Iste'molchi yetkazib beriladigan mahsulotlarning sifati barqaror va barqaror bo'lishiga ishonch hosil qilishni xohlaydi.

Sifatni ta'minlash katta xarajatlarni talab qiladi. Yaqin vaqtgacha sifat xarajatlarining asosiy ulushi jismoniy mehnat edi. Ammo bugungi kunda intellektual mehnatning ulushi katta. Sifat muammosini olimlar, muhandislar, menejerlar ishtirokisiz hal qilib bo'lmaydi. Sifatga professional ta'sirning barcha tarkibiy qismlarining uyg'unligi bo'lishi kerak.

Mahsulot sifatining ahamiyati shundaki, faqat yuqori sifatli mahsulotlar to'lovga qodir G'arb bozorlariga eksport yo'lini ochadi. O'zbekiston ishlab chiqaruvchilarining mahsulot sifatini va uning jahon bozorlaridagi muvaffaqiyatli raqobatini ta'minlashda maxsus tanlovlar muhim rol o'ynaydi.

Sifat bozorlar uchun kurashda muhim vositadir. Bu mahsulotning raqobatbardoshligini ta'minlaydigan sifat. U funktsional, ijtimoiy, estetik, ergonomik, ekologik xususiyatlar orqali mahsulotning texnik darajasi va mahsulotning iste'molchi uchun foydaliligidan iborat. Shu bilan birga, raqobatbardoshlik iste'molchining ehtiyojlarini qondira oladigan tovarlarning sifat va qiymat xususiyatlarining kombinatsiyasi, shuningdek tegishli mahsulotni sotib olish va iste'mol qilish xarajatlari bilan belgilanadi. Shuni yodda tutish kerakki, shunga o'xshash maqsadlar uchun mo'ljallangan mahsulotlar orasida iste'molchining umumiy xarajatlariga nisbatan eng yuqori foydali ta'sirni ta'minlaydigan mahsulot ko'proq

raqobatbardoshlikka ega. Albatta, sifatni oshirish qimmatga tushadi. Biroq, ular olingan foyda tufayli o'z samarasini beradi. Yangi tovarlarni (o'zgartirilgan, takomillashtirilgan) ishlab chiqish va o'zlashtirmasdan bozorda etakchi mavqega ega bo'lish mumkin emas.

Sifatni yaxshilashning ahamiyati juda xilma-xildir. Ushbu muammoni mikro darajada hal qilish butun iqtisodiyot uchun ham muhimdir, chunki bu uning tarmoqlari va tarmoqlar o'rtasida yangi va progressiv nisbatlarni o'rnatishga imkon beradi. Masalan, metallurgiya sanoati va mashinasozlik o'rtasida. Ushbu nisbatlarni ta'minlash mashinasozlik mahsulotlarini ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish orqali ta'minlanishi mumkin. Mashinasozlik mahsulotlarining sifatini oshirish boshqa sohalarda ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish uchun muhimdir.

Iste'molchi tomonidan sotib olingan uskunaning yetarlicha yuqori ishonchligi ishlab chiqarish jarayonining mutanosibligini ta'minlaydi, bu uskunaning favqulodda va rejadan tashqari ishdan chiqishi, «to'siqlar» paydo bo'lishining oldini olish uchun muhimdir.

Agar sifatga jiddiy e'tibor berilmasa, nuqsonlarni tuzatish uchun katta mablag' kerak bo'ladi. Uzoq muddatli nuqsonlarning oldini olish dasturlarini ishlab chiqish orqali ancha katta ta'sirga erishiladi.

Yaqin vaqtgacha maxsus bo'linmalar sifat bilan shug'ullanishi kerak deb ishonishgan. Bozor iqtisodiyotiga o'tish dunyodagi yetakchi firmalarning yuqori sifatga erishish tajribasini o'rganishni taqozo etadi. Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarning yetakchi firmalari barcha xizmatlar sifatga erishishga qaratilgan bo'lishi kerak deb hisoblashadi. Sifatni oshirishda iste'molchilarning talablari, nosozliklar, noto'g'ri hisob-kitoblar va xatolar to'g'risidagi ma'lumotlar, iste'molchilarni baholash muhim rol o'ynaydi.

Bir qator mamlakatlarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, sifatga unchalik ahamiyat bermaydigan kompaniyalarda vaqtning 60 foizi brakni tuzatishga sarflanishi mumkin.

13.2. Mahsulot sifat ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari

Mahsulot sifati-bu mahsulot yoki xizmatlarning xususiyatlari va xususiyatlari to'plami bo'lib, ularga shartli yoki mo'ljallangan ehtiyojlarni qondirish qobiliyatini beradi.

Sifat tizimi-umumiy sifat rahbarligini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan tashkiliy tuzilma, usullar, jarayonlar va resurslar to'plami (ISO 9000). SK mavjudligi, uning belgilangan talablarga muvofiqligi faqat hujjatlashtirilgan shaklda taqdim etilgan taqdirdagina isbotlanishi mumkin.

Hujjatlar tizimni ishlab chiquvchilar, foydalanuvchilar va nazorat qiluvchi organlar uchun «ko'rinadigan» qiladi.

Tashkiliy tuzilma-korxona bo'linmalari va xodimlarining huquqlari, majburiyatlari va funktsiyalarini taqsimlash.

Jarayon (ISO 9000 ga muvofiq) — kiruvchi elementlarni (mahsulotlar holatida-xom ashyo, materiallar, butlovchi qismlar) chiqadigan (tayyor mahsulotlar) ga aylantiradigan o'zaro bog'liq resurslar va faoliyat to'plami.

Metodologiya-faoliyatni amalga oshirishning belgilangan usuli (ISO 9000).

Mahsulotlar bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega (uni yaratish va ishlatishda namoyon bo'ladigan mahsulotlarning xususiyatlari).

Mahsulot belgisi uning xususiyatlarining sifat yoki miqdoriy xususiyatidir. Sifatli belgilar rang, shakl, qismlarni birlashtirish usulini tavsiflaydi. Miqdoriy xususiyat, yoki parametrlashtirib chiqarish, individual xususiyatlarning raqamli tavsifini beradi.

Mahsulotlarning barcha xususiyatlari bir xil ahamiyatga ega emas. Ba'zilar eng muhim, boshqalari ikkinchi darajali, boshqalari esa hech qanday ahamiyatga ega bo'lmazligi va ushbu mahsulotlardan foydalanish samaradorligiga ta'sir qilmasligi mumkin. Masalan, yuk mashinasi uchun uning yuk ko'tarish qobiliyati, o'ziga xos yoqilg'i sarfi, kapital ta'mirdan oldingi masofa kabi xususiyatlari eng muhim hisoblanadi va elektr o'tkazuvchanligi yoki nitrat kislotada eruvchanligi kabi xususiyatlar muhim emas. Ular avtomobilning asosiy funktsiyalarini bajarish qobiliyatini aks ettirmaydi va shuning uchun mahsulotning sifat xususiyatlarining bir qismi emas. Sanoat mahsulotlarining sifat ko'rsatkichlari nomenklaturasi har qanday turdagi sifat ko'rsatkichlari guruhlarini belgilaydi:

Maqsad ko'rsatkichlari mahsulotning maqsadi, ko'lami, dizayn va boshqa xususiyatlarini tavsiflaydi. Mashinasozlikda ko'pincha mashinaning ko'p qirraliligi, unumdorligi, material iste'moli, energiya sarfi kabi maqsad ko'rsatkichlari qo'llaniladi.

Ishonchlilik ko'rsatkichlari mahsulotning belgilangan funktsiyalarni bajarish xususiyatlarini tavsiflaydi, belgilangan operatsion ko'rsatkichlarning qiymatlarini belgilangan rejimlarga va foydalanish, texnik xizmat ko'rsatish, ta'mirlash, saqlash va tashish sharoitlariga mos keladigan chegaralarda saqlaydi. Ishonchlilik to'rtta tarkibiy xususiyat bilan belgilanadi: ishonchlilik, chidamlilik, texnik xizmat ko'rsatish va saqlash.

Texnologik ko'rsatkichlar mahsulot va uning elementlarining maqbul ishlab chiqarish sharoitlariga muvofiqligi darajasini, tarkibiy

materiallardan oqilona foydalanishni, mahsulotlarning ilg'or texnologik ishlab chiqarish usullaridan foydalanishga yaroqliligini, markazlashtirilgan ishlab chiqarishdan maksimal darajada foydalanish va ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatishni oqilona tashkil etish imkoniyatini tavsiflaydi.

Standartlashtirish va birlashtirish ko'rsatkichlari ushbu mahsulotda standartlashtirilgan va birlashtirilgan qismlar, agregatlar, bloklar va boshqa tarkibiy elementlardan foydalanish darajasini tavsiflaydi.

Sifatning **ergonomik** ko'rsatkichlari mahsulotning inson operatori bilan o'zaro ta'siriga moslashish darajasini baholashga imkon beradi.

Sifatlarning **estetik** ko'rsatkichlari mahsulotning tashqi ko'rinishini, uning ma'lum bir uslubga muvofiqligi darajasini, individual elementlarning bir-biri bilan va butun mahsulotning atrof-muhit bilan uyg'unligini, mahsulot shakllarining maqsadiga muvofiqligini, rang dizaynini, shuningdek tashqi yuzalar va mahsulotning boshqa elementlarini tugatish sifatini tavsiflaydi.

Tashish ko'rsatkichlari mahsulotning uni ishlatish yoki iste'mol qilish bilan birga bo'lmagan harakatlarga moslashuvchanligini tavsiflaydi. Ushbu ko'rsatkichlar transportning o'ziga xos turini hisobga olgan holda tanlanadi va transportga tayyorgarlik va to'g'ridan-to'g'ri transport operatsiyalari uchun xarajatlarni (mehnat va moddiy) aniqlaydi.

Xavfsizlik ko'rsatkichlari mahsulotni ishlatishda inson xavfsizligini belgilaydigan xususiyatlarini tavsiflaydi (masalan, himoya vositalarining ishlash vaqti, jonli qismlarning izolyatsiyasiga qarshilik va boshqalar).

Atrof-muhit ko'rsatkichlari mahsulotni ishlatish paytida yuzaga keladigan zararli ta'sirlar darajasini tavsiflaydi atrof-muhit va odamlar (masalan, mahsulot tarkibidagi zararli elementlarning tarkibi yoki uning chiqindilari).

Mahsulot sifati ko'rsatkichlarini baholash uchun usullar qo'llaniladi:

Instrumental usul o'lchov vositalaridan foydalangan holda mahsulot sifati ko'rsatkichlarini aniqlashni o'z ichiga oladi: tarozilar, tezlik o'lchagichlar, oqim o'lchagichlar va boshqalar.

Hisoblash usuli-boshqa usullar bilan topilgan parametr qiymatlari yordamida hisob-kitoblarga asoslanadi (masalan, 1 km masofaga yoqilg'i sarfi, samaradorlik, mashinaning ishlashi).

Ekspert usuli-mutaxassislar guruhi tomonidan qabul qilingan qaror asosida mahsulot sifati ko'rsatkichlarini aniqlash. Ekspert usulining turlari: organoleptik (inson sezgi organlari tomonidan atrof-muhitni idrok etishni tahlil qilish asosida mahsulot sifati ko'rsatkichlarini (ballarda) aniqlash) va ijtimoiy (mahsulotning haqiqiy yoki mumkin bo'lgan iste'molchilarining fikrlarini hisobga olgan holda) usullari.

Iqtisodiy optimal sifat masalasi baho bilan chambarchas bog'liqdir. Xaridor buyum sotib olganda buyum bahosi u ega bo'lgan xossalar to'plamini qo'llashini bilish uchun ularni doimo taqqoslaydi.

Iqtisodiy optimal sifat deganda, sifat va xarajat nisbati yoki sifat birligining bahosi tushuniladi va u quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$Kopt = Bs \div Xe \quad (50)$$

bu yerda: Kopt – iqtisodiy optimal sifat;

Bs - buyum sifati;

Xe - buyumni sotib olish va ekspluatatsiya qilish xarajatlari, so'm.

Formulaning maxrajini aniqlash murakkab yemas, chunki u buyumning sotish bahosini, ekspluatatsiya, ta'mirlash va utilizatsiya qilish xarajatlarini o'z ichiga oladi. Formula sur'atini aniqlash yesa qiyinrok kechadi, chunki buyumning sifati juda ko'p va turli - tuman ko'rsatkichlardan iborat. Bu bilan alohida fan - kvalimetriya ilmi shug'ullanadi. U sifatni son jihatdan, ya'ni bir so'mlik xarajatga buyum sifati birligining o'sishini baholashning yetarli darajada ma'qul usulini ishlab chiqqan.

Demak, hozirgi zamon ishlab chiqarishi sharoitida mahsulotning sifati - korxona (firma) samaradorligining, rentabelligining muhim tashkil etuvchisidir, shu sabli unga doimo e'tibor bermoq zarur. Sifat bilan barcha - korxona direktoridan tortib, aniq ish bajaruvchigacha shug'ullanishi kerak.

Sifatni ta'minlash, loyihalash, saqlash bo'yicha barcha jarayonlar sifatni boshqarish tizimiga birlashtirilgan.

13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari

Mahsulot sifatini boshqarish tizimli ravishda amalga oshirilishi kerak, ya'ni korxonada sifat menejmenti uchun zarur bo'lgan javobgarlik, protseduralar va resurslarni taqsimlaydigan tashkiliy tuzilma bo'lgan mahsulot sifatini boshqarish tizimi ishlashi kerak. Mahsulot sifatini boshqarish bo'yicha xalqaro amaliyotga muvofiq korxonada sifat siyosati, to'g'ridan-to'g'ri mahsulot sifatini ta'minlash, oshirish va boshqarishni o'z ichiga olgan sifat tizimi ajratiladi.

Sifat siyosati-bu tashkilotning yuqori menejment tomonidan rasmiy ravishda shakllantirilgan sifat sohasidagi asosiy yo'nalishlari va maqsadlari. U har bir xodimning faoliyatini qamrab oladigan va korxona jamoasini belgilangan maqsadlarga erishishga yo'naltiradigan tarzda shakllantiriladi. Korxona rahbariyati tomonidan sifat siyosatini

shakllantirish va hujjatlashtirish sifat-tizimini yaratishda asosiy harakatdir. Sifat tizimi bu umumiy sifat rahbarligini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan tashkiliy tuzilma, texnikalar, jarayonlar va resurslar to'plamidir. Sifatni ta'minlash modeli-bu ma'lum bir vaziyatda sifatni ta'minlash ehtiyojlarini qondirish uchun birlashtirilgan sifat tizimining standartlashtirilgan yoki tanlangan talablari to'plami.

Sifat menejmenti masalalarini hal qilishda bir xil yondashuvni ishlab chiqish, farqlarni bartaraf etish va talablarni xalqaro darajada uyg'unlashtirish maqsadida xalqaro standartlashtirish tashkilotining (ISO) texnik qo'mitasi 9000 seriyali standartlarni ishlab chiqdi.

Standartlar tashqi sifatni ta'minlash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan sifat tizimi talablarini o'z ichiga oladi. Standartlarda o'rnatilgan sifatni ta'minlash modellari sifat tizimiga qo'yiladigan talablarning uchta aniq ajralib turadigan shakllarini ifodalaydi.

Sifat tizimiga qo'yiladigan standartlar talablari mahsulotlarga belgilangan texnik talablarga nisbatan qo'shimcha hisoblanadi. Standartlar tizimga sifatni kiritish uchun zarur bo'lgan elementlarni belgilaydigan talablarni belgilaydi. Standartlar umumiy bo'lib, ma'lum bir sanoat yoki iqtisodiyot sohasiga bog'liq emas.

«Sifat halqasi» («sifat spirali») — ehtiyojlarni aniqlashdan tortib, ularning qondirilishini baholashgacha bo'lgan turli bosqichlarda sifatga ta'sir qiluvchi o'zaro bog'liq faoliyatning kontseptual modeli.

Sifat tizimi korxonaning o'ziga xos faoliyatini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan, ammo har qanday holatda ham u «sifat davri» yoki mahsulotning hayot tsiklining barcha bosqichlarini qamrab olishi kerak:

- marketing, bozorni qidirish va o'rganish;
- texnik talablarni loyihalash va (yoki) ishlab chiqish, mahsulotlarni ishlab chiqish;

- moddiy-texnik ta'minot;
- ishlab chiqarish jarayonlarini tayyorlash va ishlab chiqish;
- ishlab chiqarish;

- nazorat, sinov va so'rovlarni o'tkazish;
- qadoqlash va saqlash;

- mahsulotlarni sotish va taqsimlash;
- o'rnatish va ishlatish;

- texnik yordam va texnik xizmat;
- mahsulotni ishlatgandan keyin yo'q qilish.

Sifat tizimidagi «sifat sikli» bosqichlariga ta'sir qilish xususiyatiga ko'ra uchta yo'nalish ajratilishi mumkin: sifatni ta'minlash, sifat menejmenti va sifatni yaxshilash. Sifatni ta'minlash-sifat tizimi doirasida

rejalashtirilgan va muntazam ravishda amalga oshiriladigan barcha tadbirlar, shuningdek, ob'ekt sifat talablariga javob berishiga yetarlicha ishonchni ta'minlash uchun zarur bo'lgan qo'shimcha turlar (agar kerak bo'lsa). Sifat menejmenti-sifat talablarini bajarish uchun ishlatiladigan operatsion xarakterdagi usullar va faoliyat turlari. Sifat menejmenti jarayonni boshqarishga va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash uchun «sifat tsikli» ning barcha bosqichlarida qoniqarsiz ishlash sabablarini bartaraf etishga qaratilgan operatsion xarakterdagi usullar va faoliyatni o'z ichiga oladi. Sifatni yaxshilash-tashkilot uchun ham, uning iste'molchilari uchun ham foyda olish maqsadida faoliyat va jarayonlarning samaradorligi va samaradorligini oshirish uchun o'tkaziladigan tadbirlar.

Sifat bo'yicha qo'llanma-sifat siyosatini aks ettiruvchi va tashkilotning sifat tizimini tavsiflovchi hujjat. U tashkilotning barcha faoliyatini yoki uning faqat bir qismini qamrab olishi mumkin. Sifat bo'yicha qo'llanma odatda quyidagilarni o'z ichiga oladi yoki hech bo'lmaganda quyidagilarga murojaat qiladi:

- a) sifat siyosati;
- b) sifatga ta'sir ko'rsatadigan ishlarni bajaradigan, tekshiradigan yoki tahlil qiladigan xodimlarning javobgarligi, vakolatlari va munosabatlari;
- v) sifat tizimi usullari va ko'rsatmalari;
- D) qo'llanmani qayta ko'rib chiqish va sozlash qoidalari. Sifat bo'yicha qo'llanma ba'zan sifatni ta'minlash bo'yicha qo'llanma yoki ma'muriy sifat menejmenti qo'llanmasi deb ataladi.

Sifat tizimining tuzilishi quyidagi hujjatlar bilan aks ettiriladi: ishlab chiqarishning tashkiliy tuzilishini (yuqorida tavsiflanganlardan tashqari) o'z ichiga olgan butun kompaniya uchun sifat qo'llanmasi, umumiy xarakterdagi uslubiy hujjatlar, sifatni ta'minlash bo'yicha tadbirlar va operatsiyalar ketma-ketligi, ishchi ko'rsatmalar, ma'lumotnomalar va boshqalar.

Sifat tizimi «sifat tsikli» ning barcha sohalarida sifat menejmentini, barcha xodimlarning sifat menejmentida ishtirokini, sifatni yaxshilash faoliyatining xarajatlarni kamaytirish faoliyati bilan uzviy bog'liqligini, nomuvofiqliklar va nuqsonlarning oldini olish bo'yicha profilaktik tekshiruvlarni o'tkazishni, nuqsonlarni majburiy aniqlashni va ularni ishlab chiqarishda yo'q qilishni ta'minlashi kerak. Sifat tizimi, shuningdek, menejerlarning javobgarligini, davriy tekshiruvlarni o'tkazish, tizimni tahlil qilish va takomillashtirish tartibini, tizimning barcha protseduralarini hujjatlashtirish tartibini belgilashi kerak.

Mahsulot sifati va raqobatbardoshligini oshirishning asosiy usullari:

- * ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish;

- * xodimlarning malakasini oshirish;
- * ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishni takomillashtirish, shu jumladan ishlab chiqarish ixtisoslashuvini chuqurlashtirish;
- * korxonaga kiradigan xom ashyo, materiallar, butlovchi qismlar sifatini ustidan tanlab va uzluksiz kirish nazoratini joriy etish;
- * korxonada metrologiya xizmatining texnik darajasini oshirish;
- * jamoani mahsulot sifatini va o'z korxonasi brendi bilan faxrlanish ruhida tarbiyalash;
- * xodimlarni o'z vazifalarini yuqori sifatli bajarganliklari uchun moddiy va ma'naviy rag'batlantirish;
- * marketing xizmatini yaratish;
- * mahsulot ishlab chiqarishda yangi, yuqori sifatli materiallarni joriy etish;
- * mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini kamaytirish;
- * xaridorlarning mahsulot sifatini va bozor sharoitlariga bo'lgan talablarini o'rganish;
- * samarali reklama va boshqalar.

Ushbu ro'yxatni davom ettirish mumkin edi, ammo bularning barchasi turli xil tadbirlar, ularning har birini amalga oshirish mahsulot sifatini yaxshilashga olib kelishi mumkin, ammo umuman sifat muammosini hal qilmaydi. Buning uchun ushbu muammoni hal qilishda kompleks yondashuv talab etiladi, ya'ni har bir korxonada (ayniqsa katta va o'rta) mahsulot sifatini boshqarish tizimi ishlab chiqilishi va joriy etilishi kerak. Bozor munosabatlari sharoitida korxona uchun sifatli mahsulotlarning doimiy ishlab chiqarilishi juda ko'p narsani anglatadi. Avvalo, bu korxona imidjini shakllantirishdir.

Yuqori darajadagi imidj-bu shon-sharaf va mashhurlik, xaridorlarning kompaniyaga, uning mahsulotlariga, xizmatlariga va korporativ identifikator xususiyatlariga-tovar belgisi, reklama vositalari va boshqalarga nisbatan barqaror ijobiy munosabati, bozor va raqobat sharoitida, agar kompaniya barqaror talabga ega bo'lgan yuqori sifatli mahsulotga ega bo'lsa, u hamma narsaga ega va aksincha.

Shunday qilib, korxonada mahsulot sifatini muammosini hal qilish xaridorlarning yuqori imidjidir, bu nafaqat ichki, balki tashqi bozorga ham kirish, bu maksimal foyda olish va korxonaning barqaror moliyaviy ahvoli uchun asosdir.

13.4. Xalqaro ISO 9001 standartlari
ISO 9001 standartlari-bu tashkilotlar va korxonalarning sifat menejmenti tizimiga qo'yiladigan talablarni tavsiflovchi xalqaro

standartlar. ISO 9000 standartlari Iso 9001 standartlarini o'z ichiga oladi, ularning talabi kundan-kunga ortib bormoqda. ISO9001:2008 ning hozirgi versiyasi «sifat menejmenti tizimlari. Talablar.» Bu sertifikatlash mumkin bo'lgan yagona muvofiqlik standartidir. Ushbu protsedura majburiy sertifikat emas va ariza beruvchining iltimosiga binoan amalga oshiriladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Iso 9001:2008 standarti har qanday o'lchamdagi tashkilotlar tomonidan xavfsiz tarzda qo'llaniladi, uni dunyoning 170 mamlakatidagi 1 milliondan ortiq kompaniyalar muvaffaqiyatli amalga oshirdilar. Iso 9001: 2008 standartidan foydalanish xaridorga yuqori sifatli mahsulot va xizmatlarni olishni kafolatlaydi, bu esa sotishning o'sishiga va biznesdagi muvaffaqiyatlarga olib keladi. Bundan tashqari, Iso 9001:2008 standartining joriy etilishi butun tizimning ishlashini tekshirishga, uning katta samarali ishlashini o'rnatishga, yuqori menejmentni rag'batlantirishga, jalb qilishga va yo'qotishlarni kamaytirishga yordam beradi.

Qattiq raqobat sharoitida ma'lum sifat kafolatlarini kiritish xaridor yoki iste'molchi tomonidan ma'lum bir kompaniyaning xizmatlari va mahsulotlarini tanlashda asosiy va hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bilan birga, sifat menejmenti tizimlarini sertifikatlash va Iso 9001 seriyali standartni olish eng yaxshi va asosiy kafolat hisoblanadi.

Mamlakatimizdagi ISO standartlari, shu jumladan eng mashhur ISO 9001 standarti, dunyoning aksariyat mamlakatlarining sifat tizimlarini boshqarish sohasidagi ko'p yillik tajribasini birlashtirdi va korxonalaridagi barcha ish va ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish mezonlarini baholashning so'nggi versiyalari hisoblanadi.

ISO 9001 sertifikati amaldagi sifat menejmenti tizimining Iso 9001 xalqaro standartida belgilangan talablarga to'liq muvofiqligini tasdiqlovchi rasmiy hujjatdir.

Bugungi kunda barcha turdagi qo'shimchalar va modifikatsiyalardan o'tib, Iso 9001 xalqaro standarti amaldagi Evropa standartlariga muvofiq to'liq moslashtirildi va uyg'unlashtirildi va mahsulot (ko'rsatilgan xizmat) sifatini maksimal darajada oshirishga qaratilgan.

Iso 9001 standarti 8 qismdan iborat aniq tuzilishga ega:

- qo'llash sohasi va maqsadi;
- normativ havolalar;
- asosiy ta'riflar va atamalar;
- sifat menejmenti tizimi;
- rahbariyatning javobgarlik darajasi;
- resurslarni boshqarish (boshqarish);
- mahsulot ishlab chiqarish (xizmatlar);

- tahlil qilish, o'lash va takomillashtirish.
- Standartning dastlabki uchta bo'limi rasmiy bo'lib, talab va normalarni o'z ichiga olmaydi.

ISO 9001 standartining asosiy maqsadi aniq Qonunchilik talablariga javob berish va iste'molchilar va sheriklarning istaklari va talablarini to'liq qondirish uchun kompaniyaning turli xil ishlab chiqarish va ish jarayonlarini to'g'ri tashkil etishni faol ravishda rag'batlantirishdir.

- Iso 9001 standartlarini olish asosida SMTni joriy etish buni tasdiqlaydi:
- kompaniya xodimlari o'z majburiyatlari, huquqlari, vakolatlari va mas'uliyati bilan yaxshi tanish, shuningdek, ishlarni yaxshiroq, samarali va to'g'ri bajarish uchun zarur vakolatlarga ega;
 - kompaniya ishlab chiqarilgan mahsulotlar sifatiga ta'sir ko'rsatadigan jarayonlarni oldindan belgilab qo'ydi;
 - barcha ishlab chiqarish jarayonlari tartibga solinadi va barcha zarur resurslar bilan ta'minlanadi;
 - ishlab chiqarish infratuzilmasi va muhitini, shuningdek korxona xodimlarining sifatli ishlarini malakali amalga oshirish uchun sharoit yaratildi;
 - ishlab chiqarish jarayonlari, iste'molchilar va mahsulotlarning qoniqishi to'g'risidagi ma'lumotlarni oldindan to'plash va keyingi tahlil qilish tizimi optimal tarzda yo'lga qo'yilgan va xodimlar va korxonaning o'zi faoliyatini yaxshilash bo'yicha zarur qarorlarni o'z vaqtida qabul qilish uchun ob'ektiv ma'lumotlarni taqdim etadi;
 - sifatga yo'naltirilgan motivatsion tizim yaratildi;
 - ish oqimlari tashkil etilib, keyinchalik oxirgi iste'molchining kutishlariga e'tibor qaratiladi, shu jumladan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning iste'mol xususiyatlari, parametrlari va xususiyatlarini yaxshilaydigan eng yangi texnologiyalarni joriy etish;
 - jarayonlar va faoliyatni doimiy ravishda takomillashtirishga qodir bo'lgan ichki audit o'tkaziladi;
 - kompaniya yozuvlarni boshqarish va hujjat aylanishini yo'lga qo'ydi;
 - tashkilot yetkazib beruvchilar va sheriklar bilan malakali ishlashga alohida e'tibor beradi;
 - tashkilotning yuqori rahbariyati sifat darajasi bilan tanishadi va buning uchun to'liq javobgar bo'ladi;

- korxonada sifat sohasidagi maqsadlarni belgilash va ishlab chiqish va ularga erishishni muntazam rejalashtirish amalga oshiriladi;
- kompaniya mijozlar va mijozlar tomonidan taqdim etilgan da'vo va shikoyatlarga aniq javob berish tizimiga ega (kamchiliklar va nosozliklarni bartaraf etish bo'yicha samarali choralarni ishlab chiqish);
- kompaniyaning barqaror rivojlanishini ta'minlashga imkon beradigan doimiy takomillashtirish jarayoni mavjud.

Har bir tashkilot uchun ISO 9001 standartiga muvofiq sifat tizimlarini ishlab chiqish loyihasi noyobdir va uning hajmi, faoliyati, filial tarmog'ining mavjudligi, tashkiliy tuzilmaning xususiyatlari, mavjud va mavjud boshqaruv tizimining rivojlanish darajasi va boshqalar asosida belgilanadi.

Iso 9001 ga muvofiq standartlashtirish bosqichlari

ISO 9001 bo'yicha standartlashtirish jarayonining o'zi xizmat yoki mahsulot sifatining to'liq kafolati emas, faqat standart va universal bosqichma-bosqich qadamlarga rioya qilgan holda tashkilotning tsivilizatsiyalashgan faoliyatini amalga oshirish uchun normalar va qoidalar to'plamini beradi.

ISO 9001 seriyali standartlarni joriy etish va ishlab chiqish loyihasining bosqichlari quyidagi asosiy tadbirlardan iborat:

- tayyorgarlik bosqichi-texnik topshiriqlar, taqvim rejalari, ishlarning ma'muriy dizayni, loyihani boshqarish rejasini yaratish;
- tashkilotning amaldagi sifat menejmenti tizimini (SMT) baholash;
- kompaniyada xodimlar va mas'ul mansabdor shaxslar uchun treninglar va maxsus treninglar o'tkazish;
- jarayonlarni tartibga solish va SMT jarayon modelini aniqlash;
- SMT hujjatlari va boshqaruvning tashkiliy tuzilmasini ishlab chiqish;
- SMTni yaxshilash jarayonini yaratish;
- ichki audit tsiklini bajarish;
- Iso 9001 sertifikatini amalga oshirish.

Malakali va to'g'ri ishlab chiqilgan va joriy etilgan sifat menejmenti tizimi, shuningdek uni ISO tizimida keyingi sertifikatlash korxona egalari uchun bir qator iqtisodiy va strategik afzalliklarga ega.

ISO 9001 sertifikatiga ega bo'lishning asosiy afzalliklari

Korxona va uning mahsulotlari yoki xizmatlarining bozorda raqobatbardoshligining yuqori darajasiga umuman kompaniya faoliyatini muntazam va doimiy ravishda takomillashtirish bevosita ta'sir qiladi. Bu mahsulot sifati va taklif etilayotgan xizmatlarning bir xil yaxshilanishini ta'minlaydi. Ushbu sohadagi asosiy qoidalar va qoidalar taniqli ISO 9001 xalqaro standarti bilan belgilanadi, bu kompaniya tomonidan yuqori sifatli tovarlarni ishlab chiqarish va uning texnologiyalari va faoliyatining xalqaro standartlarga muvofiqligini tasdiqlaydi.

Ushbu sertifikatga ega bo'lgan kompaniya bunday standartga ega bo'lmagan boshqa korxonalarga nisbatan bir qator shubhasiz afzalliklarga ega, xususan:

- yuqori sifat darajasiga erishish mahsulotning umumiy narxini kamaytirishga, shuningdek nuqsonli mahsulotlar narxini pasaytirishga imkon beradi;
 - joriy biznes jarayonlarini sezilarli darajada takomillashtirish va optimallashtirish;
 - hamkorlik darajasini oshirish;
 - xodimlarning ish sifatini faol oshirish;
 - korxonalarining tarkibiy bo'linmalari faoliyatini tartibga solish qobiliyati;
 - davlat buyurtmalarini olish va kompaniyaning xalqaro tashqi iste'mol bozoriga kirish imkoniyati;
 - moliyaviy va sug'urta tashkilotlarining ishonchini oshirish, bu korxona rivojlanishiga katta sarmoya kiritishga ta'sir qiladi.
- Shunga asosan, ushbu sertifikatning shartlari va talablariga rioya qiladigan tashkilot yoki kompaniya boshqa ishlab chiqaruvchilar bilan samarali raqobatdan tortib, ishlab chiqarilgan mahsulot yoki xizmat sifatini sezilarli darajada oshirishgacha bo'lgan ko'plab foydali imkoniyatlarga ega bo'ladi. Ushbu ikkita asosiy parametr ham kompaniya foydasini maksimal darajada oshirish va oshirishga qodir. ISO 9001 standarti bu borada ishlab chiqaruvchining muvaffaqiyati, uzoq umr ko'rishi va farovonligining munosib garovidir.

Iso 9001 bo'yicha standartlashtirish sertifikatlashtirishning majburiy o'tishini ta'minlaydigan toifalar ro'yxatiga kiritilgan tovarlar, mahsulotlar

va xizmatlarning ayrim turlari uchun alohida sertifikatlarni rasmiylashtirish zarurligini bekor qilmaydi.

ISO 9001:2008 standartining muhim xususiyati shundaki, u tarkibida monoton sifat menejmenti tizimlari va ularni tavsiflovchi tegishli hujjatlarni nazarda tutmaydi. Shu sababli, Iso 9001:2008 standartiga asoslangan sifat menejmenti tizimini joriy etish orqali siz alohida shaxsga amin bo'lishingiz va ushbu tizimning qanchalik moslashuvchanligini o'zingiz ko'rishingiz mumkin. Darhaqiqat, tashkilotning sifat menejmenti tizimini ishlab chiqish va amalga oshirishga quyidagilar ta'sir qiladi: tashkilot hajmi, ishlab chiqarilgan mahsulotlar, tashkilot tuzilishi, amaldagi jarayonlar, o'zgaruvchan ehtiyojlar, aniq maqsadlar, tashqi muhit, ushbu muhit bilan bog'liq o'zgarishlar yoki xatarlar.

Iso 9001: 2008 standarti yakuniy iste'molchining talablarini bashorat qilish va bajarish orqali qoniqishini oshirish maqsadida sifat menejmenti tizimini ishlab chiqish, joriy etish va keyinchalik samaradorligini oshirishda jarayon yondashuvini qo'llashga qaratilgan. Jarayon yondashuvining afzalliklari son-sanoqsiz. Avvalo, bu individual jarayonlarning birlashmasidagi kombinatsiyalar va o'zaro ta'sirlar orqali erishiladigan boshqaruvning uzluksizligi.

Ushbu yondashuv talablarni yaxshiroq tushunish va bajarishga, rejalashtirilgan natijalarga erishishga, ularning samaradorligini ta'minlashga, jarayonni ob'ektiv baholash va o'lchash orqali yaxshilashga yordam beradi. Shuningdek, jarayon yondashuvidan tashqari, ISO 9001:2008 standartiga asoslangan sifat menejmenti tizimini tashkilotdagi barcha jarayonlarga joriy etish «Plan – Do – Check– Act» tsiklini qo'llashga imkon beradi. Ushbu siklni qisqacha quyidagicha ta'riflash mumkin:

- rejalashtirish (reja) – iste'molchilar talablari va tashkilot siyosatiga muvofiq natijalarga erishish uchun zarur bo'lgan maqsadlar va jarayonlarni ishlab chiqish;
- amalga oshirish (do) – jarayonlarni amalga oshirish;
- tekshirish (tekshirish) – doimiy jarayonlar va mahsulotlarni nazorat qilish va o'lchash mahsulot siyosati, maqsadlari va talablari va natijalar haqida xabar berish bilan taqqoslaganda;

- harakat (act) – jarayon ko'rsatkichlarini doimiy ravishda yaxshilash bo'yicha harakatlarni qabul qilish.
- Iso 9001:2008 standartini amalga oshirish muddati va narxi sizning tashkilot turingizning individual xususiyatlariga va tizim harakatlarining ishlash darajasiga bog'liq. Ko'pgina hollarda, bu 2 haftadan ko'prog' vaqtni talab qilmaydi.

Sertifikatlash tartibi

1. sertifikatlash uchun yo'l 10 an'anaviy qadamlar iborat:
1. xalqaro standartlarga javob uchun o'z tizimini baholash.
2. xulosa chiqarish va tuzatish ishlari haqida qarorlar qabul qilish.
3. qabul etilgan qarorlarni amalga oshirish.
4. natijani audit tekshiruvidan o'tkazish.
5. test natijalari ijobiy bo'lsa, sertifikatlash organi murojaat qilish.
6. ISO 9001 kompaniya yo'lidagi akkreditatsiyadan bilan shartnoma tuzishi.
7. tashqi auditorga zarur hujjatlarni taqdim etish.
8. audit tavsiyalarini bajarish.
9. tavsiyalarni bajarish yoki nomuvofiqliklarni bartaraf etish.
10. kompaniyaning rasman tan olingan ISO 9001 sertifikatini olish.

ISO kamchiliklari

Amaliyot uning mashhuriligiga qaramay, ISO sertifikati ayrim kamchiliklarga yega. Bu kamchiliklar osonlik bayon qilingan bo'lsa-da, ular xabardor bo'lishi kerak:

- Qog'oz ishlari ko'p. Hisobotlar, protokollar, so'rovnoma va hokazo, lekin boshqa tomondan, ular nazorat va ob'ektiv qaror qabul qilish imkonini beradi.

- Juda umumiy atamalar, u tizimni moslashuvchan va ko'p tomonlama qiladi, lekin shu bilan birga, undan foydalanuvchilar o'ziga xos xususiyatlaridan mahrum bo'ladi.

- amalga oshirish oson emas.

- Sertifikatlash qiymati

Qisqacha xulosalar

Mahsulot sifati standartlashtirishdir. muammosiga tegishli masalalardan biri

Standartlashtirish - standartlarni belgilash va qo'llash jarayoni. U normal ijodiy faoliyat bo'lib, sifatning optimal ko'rsatkichlarini, mahsulotning parametrik qatorlarini, nazorat qilish, sinash usullari va hokazolarni ishlab chiqishni va qat'iy belgilashni o'z ichiga oladi.

Standart norma, namuna, o'lcham ma'nosini bildiradi. U boshqa ob'ektlarni taqqoslash uchun dastlabki ob'ekt deb qabul qilingan namuna, etalon, model, standartlanadigan ob'ektga qo'yiladigan va vakolatli idoralar tomonidan tasdiqlangan normalar, qoidalar, talablarni belgilovchi normativ-texnik hujjat.

Sertifikat lotincha «certificatis» so'zidan olingan bo'lib, tasdiqlangan degan ma'noni bildiradi.

ISO 9001 «Sifat menejmenti tizimlari. Shartlar «markazi ushbu sohada akkreditatsiyadan sertifikatlashtirish organi chiqarishi mumkin.

Bob yuzasidan savollar

1. Sifat kategoriyasining mohiyati va ahamiyati.
2. Mahsulot sifati ko'rsatkichlari.
3. Sifat, baho va baholash mazmunini tushuntiring
4. Mahsulot sifatini boshqarish.
5. Standartlashtirish va standartlar tushunchalari.
6. Sertifikatsiyalash va sertifikatlar mazmunini tushuntirib bering.
7. Xalqaro ISO 9001 standartlari.
8. Mahsulot sifatini va uning raqobatbardoshligini oshirish borasidagi yutuqlar va istiqboldagi vazifalar.

14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari

Tayanch iboralar: narx, tannarx, to'la tannarx, xarajat, foyda, rentabellik

Qiymat - bu aktiv, tovar yoki xizmatning pul, moddiy yoki baholangan qiymati. «Qiymat» ko'p sonli tushunchalarga birlashtirilgan bo'lib, ularda aktsiyadorlar qiymati, firma qiymati, adolatli narx va bozor qiymati mavjud.

Ba'zi atamalar tanqli biznes jargonidir, va ba'zilar buxgalteriya hisobi va auditni standartlar bo'yicha qimmatli qog'ozlar va birja komissiyasiga (SEC) hisobot berish uchun rasmiy shartlardir.

Korxona qiymati - bu kompaniyaning bozor kapitallashuvi sifatida kompaniyaning o'z balansidagi pul mablag'lari, qisqa muddatli va uzoq muddatli qarzlari o'z ichiga olgan kompaniyaning umumiy qiymati. Mahsulot bahosi, narxi - korxona iqtisodiy tizimining asosiy tushunchalaridan biri hisoblanadi. U tovarlar qiymatining ijtimoiy foydaliligi ifodasi sifatida namoyon bo'lib ayirboshlash jarayonida pul belgilarining ma'lum miqdori ko'rinishini qabul qiladi.

Mahsulot bahosi - bu, tovar qiymatining puldagi ifodasidir, mavjud xo'jalik mexanizmda amal qiluvchi talab va taklif munosabatini o'zida aks ettiruvchi iqtisodiy mexanizmdir. Zamonamiz sharoitida narxlar va narx xosil bo'lishi bozor iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy omillaridan biriga aylangan. Mutaxassislar fikricha, mamlakatimizdagi barcha kelgusi o'zgarishlarning muhim sharti - avvalo maqsadga muvofiq tarzda shakllantirilgan va samarali qo'llaniladigan narx o'rnatish tizimini shakllantirishdan iborat. Bir qator omillar aynan bahoni shakllantirish mexanizmi qanday amalga oshirilishiga bog'liqdir. Masalan, xo'jalikni boshqarishning iqtisodiy uslublaridan iborat yaxlit tizimni ishlab chiqish, bozor munosabatlarini moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirish va rivojlantirish, milliy iqtisodiyotning muvozanatga solinishi, mulkchilikning turli shakllariga mansub korxonalarni o'zini-o'zi qoplash, moliyalashtirish va boshqarishga o'tishi, ijtimoiy ishlab chiqarish va milliy daromad samaradorligini oshirish, umuman butun xo'jalik mexanizmini takomillashtirish va uning korxonalar (birlashmalar, kontsernlar, uyushmalar, firmalar, kompaniyalar, tashkilotlar) moliya-xo'jalik faoliyati natijalariga ta'sirini kuchaytirish kabilar shular jumlasidandir.

Narxning mohiyati, uning vazifalari, erkin narxlar hosil bulishi mexanizmini to'g'ri tushunish, bozor sharoitida qo'llaniladigan narxlar tizimi va turlarini bilish, ularning o'rnatilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash, shuningdek, ham hozirgi payt, ham kelajak uchun narx o'rnatish strategiyasini aniqlash uchun avvalo qiymat yaratish jarayonini ko'rib chiqish kerak. Bunda qiymat qonunining tovar ishlab chiqarishida narx shakllanishi jarayoniga ta'sirini tushunish muhim. Qiymat qonuni- bu tovar ishlab chiqarishining asosiy qoidasi bo'lib, unga ko'ra tovarlar almashinuvi ularni ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy zarur mehnat miqdoriga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Shu tariqa, tovarlar qiymati qonuniga muvofiq, mahsulotlar bir- biriga qiymati bo'yicha almashiniladi. Ya'ni, almashinilayotgan tovarlar bir xil miqdorda cyg'yptalangan ijtimoiy zarur mehnat mikdorini saqlashi lozim. Demak, tovarga belgilangan narx uning qiymatiga mos bo'lishi kerak. Biroq, aslida u yoki bu tovarlarning narxlari yana bir muhim konun- talab va taklif qonuniga muvofiq o'z qiymatidan baland yoki past bo'lishi mumkin. Qiymat kattaligi sotilayotgan tovarda mujassam bo'lgan mehnat miqdori bilan o'lchanadi. Bunda turli tovar ishlab chiqaruvchilari bir xil mahsulotga turlicha mehnat mikdorini sarflaydilar. Biroq, qiymat kattaligi har bir tovar ishlab chiqaruvchining amaldagi mehnat sarflari bilan o'lchanishi mumkin emas, shu bois bir turdagi tovarlar bozorda bir xil qiymatga ega bo'ladi. Tovar qiymati har bir alohida tovar ishlab chiqaruvchisining individual ish vaqti bilan emas, balki mazkur tovarni ishlab chiqarish uchun ijtimoiy zarur bo'lgan mehnat sarflari bilan belgilanadi. Shu tariqa, qiymat-bu tovarlarda moddiylashgan (ularni ishlab chiqarishga sarflangan) ijtimoiy mehnatdir. Qiymat mohiyatan narxning asosini tashkil etadi.

Umumiy ko'rinishda narx quyidagicha buladi:

$$N = T + F + S \text{ (51)}$$

Bunda T- mahsulot tannarxi (ishlab chiqarish chiqimlari),

F- ishlab chiqaruvchining (korxonaning) foydasi,

S- soliqlar, yig'imglar, to'lovlar, ajratmalar.

Tovarlar har doim qiymat va iste'mol qiymatining o'zaro yaxlitligidan iborat. Tovarning iste'mol qiymatini tovarning qandaydir bir ehtiyojni qondirish qobiliyati sifatida harakterlash qabul qilingan. Bozor sharoitida ishlab chiqarish sotib oluvchilarning talablarini qondirish maqsadida iste'mol va buning natijasida tovar ishlab chiqaruvchi tomonidan foydaning olinishi uchun amalga oshiriladi. Demak, past iste'mol qiymatiga ega bo'lgan tovarlar past qiymatga ega bo'ladi va aksincha, yuqori darajadagi iste'mol qiymati qiymatning ham yuqori darajada bulishini ta'minlaydi. SHuning uchun ham narxni aniqlashda faqat tegishli

nehmatni ishlab chiqarish xarajatlarini inobatga olib qolmasdan, balki tovarning sifati orqali namoyon bo'ladigan uning iste'mol qiymatini, uning foydaliligini ham hisobga olmoq lozim. Bundan narx bozor mexanizmining pulda ifodalangan muhim elementidir, degan xulosa kelib chiqadi. Narx yordamida mol yetkazib beruvchi va iste'molchi foydalanayotgan resurslarning hajmi ifodalanadi, ular bir resurs bilan ta'minlanadi, bir vaqtning o'zida ikkinchi resursni oladi, buning natijasida resurslarning foydaliligi oshadi. Shunday qilib, narx kerakli mahsulot yoki xizmatga ega bo'lish uchun kishi berishi lozim bo'lgan resurslarning miqdoridir.

Narxning ijtimoiy zaruriy mehnat harajatlari, yaqinlashishini ta'minlovchi modeli ana shundan iborat. Yuqorida bayon qilingan xolatlarga asosanib vujudga keltirilgan narx o'ziga tegishli bo'lgan funksiyalarni bozor iqtisodiyotida yaxshi bajaradi. Eng avvalo, narx yordamida barcha tovarlarning yoki tovar birligining hajm, dona va og'irlik birliklaridagi qiymati pul birliklarida o'lchanadi.

Narx o'rnatish uslubiyati narx o'rnatishning barcha miqyoslari uchun bir xil bo'ladi va uning asosida narx hosil bo'lish strategiyasi ishlab chiqiladi. Narx o'rnatilishining asosiy qoidalari ularni kim va qaysi muddatga o'rnatishdan qat'iy nazar, o'zgarmasligi lozim va bu narxlarning yagona tizimini yaratish uchun zarur shart-sharoit bo'lishi lozim. Narx o'rnatish uslubiyatining asosini narxlar shakllanishining tamoyil va uslublari tashkil etadi.

Narx o'rnatish uslublari tanlangan narx hosil bo'lishi strategiyasini amalga oshirish uchun amaliy tavsiyalar va vositalar (mexanizmlarni) ishlab chiqishga yordam beradi. Narx o'rnatish amaliyotida bozor turi (kon'yunkturasi), mahsulotning iste'mol xususiyatlari, sifati, raqobati va tovarlar ishlab chiqaruvchisi (sotuvchisi) ko'zlagan maqsadlarning qanday ekanligiga qarab qo'llanilishi mumkin bo'lgan bir qator turli - tuman narx hosil qilish uslubiyatlari mavjud.

Hozirgi paytda tovarlar va xizmatlarning yangi turlarining narxini aniqlashning narx hosil qilishda ishlab chiqarishga ketgan harajatlar va daromadni, tabiiy-geografik omillarni hisobga olishning uslubiyatlari hamda boshqaruvning turli miqyoslari, narxlar turi, tovarlar guruhlarining uslublari ishlab chiqilgan va qo'llanilmokda.

Hozirgi kunda korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga narx belgilashda quyidagi tamoyillarga asosanib, faoliyat olib borish mumkin:

- Mahsulot tannarhiga asoslangan narx belgilash. Ya'ni, bunda korxona mahsulot tannarhiga soliqlar va korxona foydasini qo'shgan xolda narx belgilaydi;

- Shartnomaviy (kelishilgan) narxlar;

- Qat'iy o'rnatilgan narxlar

Uslubiyatning muhim elementi deb narxlarni shakllantirish uslublari bilan chambarchas bog'liq narx o'rnatish tamoyillari hisoblanadi. Narx o'rnatish tamoyillari - bu doimiy ravishda amal qiladigan va butun narxlar tizimiga xos bo'lgan hamda uning uchun asosiy hisoblangan asosiy qoidalaridir. Narxlarning ilmiy jihatdan asoslanganligi, ularning maqsadga yunaltirilganligi, narx o'rnatilish jarayonining uzluksizligi, mazkur jarayonning narxlarga amal qilishni nazorat qilish bilan birgalikda amalga oshirilishi - narx o'rnatilishining asosiy tamoyillari hisoblanadi.

Narxlarning ilmiy jihatdan asoslanganligi tamoyili narx o'rnatish jarayoniga iqtisodiy rivojlanishning ob'ektiv qonunlarining, va avvlambor qiymat, talab va taklif qonunlarining ta'sirini o'rganishdan iboratdir. Narxlarning ilmiy jihatdan asoslanishi bozor kong'yunkturasi, barcha bozor omillari hamda milliy iqtisodiyotda amal qilayotgan narxlar tizimining chuqur tahliliga tayanadi. SHu munosabat bilan ishlab chiqarishning istiqboldagi rivojlanish tendentsiyalarini aniqlash, harajatlar, talab, tovar sifatining o'zgarishlarini prognozlashtirish, narxlarni o'rnatishda turli tuman ma'lumotlar, shu jumladan iqtisodiy axborotlarni hisobga olish lozim buladi.

Narxlarning maqsadga yo'naltirilishi tamoyili narxlar yordamida hal qilinishi lozim bo'lgan ustuvor iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni aniq belgilab olishdan iborat. Masalan, aholini ijtimoiy himoya qilish yoki narxlarning yangi samarali mahsulotni o'zlashtirishga, uning sifatini oshirishga yo'naltirilishi. SHu maqsadda ma'lum bir vaqtgacha printsiplial jihatdan yangi mahsulot turlariga maksimal daromadni ta'minlovchi baland narxlar o'rnatiladi.

Narx o'rnatish jarayonining birligi (yaxlitligi) va narxlarga amal qilish ustidan nazorat tamoyili narx o'rnatish jarayonining umumiy tamoyillari va qoidalarining davlat tomonidan o'rnatilishi, birinchi navbatda energetika, neft va gaz soha i, transport, aloqa, kommunal xo'jalik va boshqa sohalarida monopoliyachi korxonalarning va boshqa ishlab chiqaruvchilarning mahsulot va xizmatlariga belgilangan narxlarni nazorat qilishdan iboratdir.

Milliy iqtisodiyotning har bir tarmog'ida narx va tariflar shakllanishining, narxlarga qo'shimcha qiymat solig'i, aktsizlar, qo'shimchalar, chegirmalarning qo'llanilishi, mahsulot rentabelligi va tannarxi darajasiga amal qilish, tannarxning tasdiqlangan me'yorlar, soliqlar, yig'imlar va to'lovlarni hisobga olgan holda shakllanishini nazarda tutishning uziga xos xususiyatlari bo'ladi. Shu munosabat bilan qonunchilik va huquqiy tartibda ko'zda tutilgan barcha umumiy qoidalar

va tamoyillar, tavsiyalar, narx o'rnatish bo'yicha nizomlarni bajarish korxona narx intizomining majburiy sharti hisoblanadi.

14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash

Mahsulot tannarxi korxonalarning mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish uchun pul ifodasida ifodalangan joriy xarajatlarini ifodalaydi. Mahsulot tannarxi sifat ko'rsatkichidir, chunki u korxona ixtiyoridagi barcha resurslardan foydalanish darajasini tavsiflaydi. Muayyan korxonaning ishlab chiqarish tannarxi uning faoliyat ko'rsatish shartlariga qarab belgilanadi. Ushbu xarajat individual deb ataladi. Agar korxonalarning individual tannarxidan kelib chiqib, tarmoq bo'yicha xarajatlarning o'rtacha og'irlikdagi qiymatini aniqlasak, bunday xarajat o'rtacha tarmoq deb ataladi. O'rtacha sanoat xarajatlari ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlariga yaqinroq. Korxonada mahsulot tannarxini shakllantirishda rahbarlik qiluvchi asosiy hujjat mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda soliq solishda hisobga olinadigan moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi nizom hisoblanadi. foyda. Mahsulot tannarxiga kiritilgan harajatlarning butun xilma-xilligini tahlil qilish, hisobga olish va rejalashtirish uchun ikkita bir-birini to'ldiruvchi tasnif qo'llaniladi: elementlar bo'yicha va xarajat yo'nalishlari bo'yicha. Xarajatlarni elementlar bo'yicha guruhlashda korxona xarajatlari uning ichki tuzilishini hisobga olmasdan va mahsulot turlarini ajratib ko'rsatmasdan aniqlanadi. Elementlarning narxini ko'rsatadigan hujjat ishlab chiqarish xarajatlarining smetasidir. Xarajatlar smetasi korxonaning moddiy va pul resurslariga bo'lgan umumiy ehtiyojini hisoblash uchun tuziladi. Har bir ob'ekt uchun xarajatlar miqdori sotuvchining schyot-fakturalari, ish haqi va amortizatsiya yozuvlari asosida aniqlanadi. Xarajat elementlari - ishlab chiqarish va iqtisodiy ehtiyojlar uchun tabiatan bir hil bo'lgan barcha xizmatlar va ustaxonalar xarajatlari. Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxini tashkil etuvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bo'yicha guruhlanadi:

Moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqindilar narxini hisobga olmaganda); mehnat xarajatlari; ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar; asosiy vositalarning amortizatsiyasi; boshqa xarajatlar. Moddiy xarajatlar tashqi tomondan sotib olingan xom ashyo va materiallarning narxini aks ettiradi; sotib olingan materiallarning narxi; sotib olingan butlovchi qismlar va yarim tayyor mahsulotlarning narxi; uchinchi shaxslar tomonidan bajarilgan sanoat xarakteridagi ishlar va xizmatlarning qiymati; tabiiy xom ashyoning narxi; tashqaridan sotib olingan, texnologik maqsadlarga, barcha turdagi energiya

ishlab chiqarishga, binolarni isitishga, transport ishlariga sarflangan barcha turdagi yoqilg'ilarning narxi; texnologik, energiya, motor va boshqa ehtiyojlarga sarflangan barcha turdagi energiyaning sotib olingan qiymati. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilgan moddiy resurslar xarajatlaridan sotilgan chiqindilarning tannarxi chiqarib tashlanadi. Ishlab chiqarish chiqindilari deganda ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'lgan, dastlabki resursning iste'mol sifatini to'liq yoki qisman yo'qotgan xom ashyo, materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, issiqlik tashuvchilar va boshqa turdagi moddiy resurslarning qoldiqlari tushuniladi. Ular foydalanishga qarab moddiy resursning arzonlashtirilgan yoki to'liq narxida sotiladi.

Mehnat xarajatlari korxonaning asosiy ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi, shu jumladan ishlab chiqarish natijalari uchun ishchilar va xizmatchilarga mukofotlar, rag'batlantirish va kompensatsiya to'lovlari xarajatlari aks ettiradi. Yaqin vaqtgacha ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilgan xodimlarning mehnatiga haq to'lash xarajatlaridan majburiy ajratmalar aks ettirilgan. Ushbu ajratmalar qonun hujjatlarida belgilangan me'yorlarga muvofiq davlat ijtimoiy sug'urta organlariga, Pensiya jamg'armasiga, bandlikka ko'maklashish va tibbiy sug'urta davlat jamg'armalariga amalga oshirildi.

Asosiy vositalarning eskirishi asosiy vositalarni to'liq tiklash uchun amortizatsiya ajratmalari summasini aks ettiradi. Boshqa xarajatlar - soliqlar, yig'imlar, byudjetdan tashqari jamg'armalarga ajratmalar, stavkalar doirasidagi kreditlar bo'yicha to'lovlar, xizmat safari xarajatlari, o'qitish va qayta tayyorlash xarajatlari, ijara, nomoddiy aktivlar bo'yicha amortizatsiya, ta'mirlash fondi, mulkni majburiy sug'urta qilish uchun to'lovlar va boshqalar. Xarajatlarni iqtisodiy elementlar bo'yicha guruhlash alohida bo'limlar va mahsulot turlarini hisobga olishga imkon bermaydi, buning uchun xarajat moddalarini hisobga olish kerak.

Kalkulyatsiya - ishlab chiqarish yoki xizmatlar birligi tannarxini xarajat moddalari bo'yicha hisoblash. Xarajatlar smetasining elementlaridan farqli o'laroq, kalkulyatsiya moddalari xarajatlarni ularning aniq maqsadi va shakllanish joyini hisobga olgan holda birlashtiradi. Xarajatlarning standart nomenklaturasi mavjud, ammo vazirliklar va idoralar tarmoqning o'ziga xos xususiyatlariga qarab unga o'zgartirishlar kiritishlari mumkin. Oddiy nomenklatura quyidagi maqolalarni o'z ichiga oladi:

-xomashyo, qaytarilishi mumkin bo'lgan chiqindilar (olib tashlangan), uchinchi tomon korxonalari va tashkilotlarining sotib olingan mahsulotlari, yarim tayyor mahsulotlar va sanoat xarakteridagi xizmatlari.

-Texnologik maqsadlar uchun yoqilg'i va energiya.

-Ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi.

-Ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar.

- Ishlab chiqarishni tayyorlash va rivojlantirish xarajatlari.

-Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari.

- Umumiy foydalanish xarajatlari.

-Brakni yo'qotish.

-Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari.

-Biznes xarajatlari.

Dastlabki 9 ta mahsulotning jami tsex tannarxini tashkil qiladi, jami 11 ta mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, barcha 12 ta mahsulotning umumiy qiymati umumiy xarajatlardir. Sex tannarxi korxona ishlab chiqarish birligining mahsulot ishlab chiqarishga sarflagan xarajatlarini ifodalaydi.

Ishlab chiqarish tannarxiga ustaxonalar xarajatlaridan tashqari korxonaning umumiy xarajatlari kiradi. Umumiy xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari - ishlab chiqarishni saqlash va boshqarish xarajatlari. Ular asbob-uskunalar texnik xizmat ko'rsatish va ulardan foydalanish xarajatlarini va ustaxona xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Umumiy biznes xarajatlari - bu umuman korxonani boshqarish bilan bog'liq xarajatlar: ma'muriy va boshqaruv, umumiy biznes, soliqlar, majburiy to'lovlar va boshqalar.

Sotish xarajatlariga tara va qadoqlash xarajatlari, transport xarajatlari, reklama xarajatlari va boshqa tarqatish xarajatlari kiradi.

Kalkulyatsiyaga kiritilgan xarajat moddolari oddiy va murakkabga bo'linadi. Oddiy moddalar bir iqtisodiy elementdan (ish haqi) iborat. Murakkab moddalarga bir nechta xarajatlar elementlari kiradi va ular oddiy tarkibiy qismlarga (umumiy ishlab chiqarish, umumiy xo'jalik xarajatlari va boshqalar) ajralishi mumkin. Xarajatlarni hisobga olish korxonaning moliyaviy natijalarini aniqlash uchun zarurdir.

14.3. Foyda va uni maksimallashtirish

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida korxonalar xo'jalik faoliyatini baholovchi asosiy mezon - foyda.

Foyda - bu murakkab iqtisodiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. U asosan qo'shimcha qiymatni yaratish va ishlatish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Korxona foydasining shakllanish manbalari:

- 1) xo'jalik faoliyati natijasida olinadigan daromadlar;
- 2) sotishdan olingan sof tushum;
- 3) asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;
- 4) moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

5) favqulodda foyda.

Korxonada daromadlarning shakllanishi- moliyaviy natijalarning shakllanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Korxona tomonidan olingan foyda tarkibini uning yuzaga chiqish shakli bo'yicha quyidagi turlarga ajratish mumkin,

Sotishdan olingan sof tushum mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan pul tushumidan qo'shilgan qiymat va aktsiz solig'i hamda eksport boj poshlinasini chiqarish yo'li bilan aniqlanadi. Unga tovarlarning qaytarilishi, xaridorlar uchun berilgan chegirmalar va boshqalar kiritilmaydi.

Korxonalarning asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olinadigan boshqa daromadlarga quyidagilar kiradi:

- undirilgan yoki qarzдор tomonidan e'tirof etilgan jarimalar, penyalar, vaqtda to'lanmagan qarzlار va xo'jalik shartnomalari shartlarini buzganlik uchun boshqa xil jazo jarimalari, shuningdek yetkazilgan zararlarni undirish bo'yicha daromadlar;

- hisobot yilida aniqlangan o'tgan yillardagi foyda;

- ishlab chiqarish va mahsulot (ish, xizmat)larni sotish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan renta daromadi, korxona huzuridagi oshxonalardan tushumlar, yordamchi xizmatlardan daromadlar sifatidagi boshqa daromadlar;

- korxonaning asosiy fondlarini va boshqa mol-mulklarini sotishdan olingan daromadlar;

- da'vo bildirish muddati o'tgan kreditorlik va deponent qarzlarni hisobdan chiqarishdan olingan daromadlar;

- tovar - moddiy boyliklarni qayta baholash;

- davlat subsidiyalaridan daromadlar;

- xolisona moliyaviy yordam;

- boshqa operatsion daromadlar.

Korxonalar moliyaviy faoliyatidan olinadigan daromadlarga quyidagilar kiradi:

- olingan royaltilar va sarmoya transferti;

- Respublika hududida va uning tashqarisida boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga ulush qo'shgan holda qatnashishdan olingan daromad, aktsiyalar bo'yicha dividendlar va obligatsiyalar hamda korxonaga tegishli qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlar;

- mol-mulkni uzoq muddatli ijaraga berishdan olingan daromadlar (lizing to'lovini olish);

- valyuta schyotlari, shuningdek chet el valyutlaridagi operatsiyalar bo'yicha ijobiy kurs tafovutlari;

- sarflangan (qimmatli qog'ozlarga, shuhba korxonalarga va hokazolarga) mablag'larni qayta baholashdan olingan daromadlar;
- moliyaviy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar.

Korxonalarining favqulodda foyda - bu ko'zda tutilmagan tasodifiy tusga ega bo'lgan hodisa yoki korxonaning odatdagi faoliyati doirasidan chetga chiqadigan tusdagi operatsiyalar natijasida paydo bo'ladigan va olinishi kutilmagan foydadir. Bunga daromadlarning kamdan-kam bo'ladigan moddalari yoki asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar bo'limida aks ettirilishi kerak bo'lgan o'tgan davrlardagi foyda kirmaydi.

Korxonalarining, yuqorida keltirilgan, xo'jalik faoliyatidan olingan daromadlari va qilingan xarajatlari asosida foydaning quyidagi beshta ko'rsatkichlari aniqlanadi:

- mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda - bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut ko'rinishida bo'ladi:

$$YaF = SST - IT \quad (52)$$

bunda, YaF - yalpi foyda;

SST - sotishdan olingan sof tushum;

IT - sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

- asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda - bu mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi tafovut va plyus asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar ko'rinishida bo'ladi:

$$AFF = YaF - DX + BD - BZ \quad (53)$$

bunda, AFF - asosiy faoliyatdan olingan foyda;

DX - davr xarajatlari;

BD - asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

BZ - asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar.

- umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda - bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plyus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus xarajatlar ko'rinishida bo'ladi:

$$UF = AFF + MD - MX \quad (54)$$

bunda, UF - umumxo'jalik faoliyatdan olingan foyda;

MD - moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

MX - moliyaviy faoliyat xarajatlari.

- soliq to'langungacha olingan foyda - bu umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda plus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlardan ko'rigan foyda va minus zarar ko'rinishida bo'ladi:

$$CTF = UF + FF - FZ \quad (55)$$

bunda, CTF - soliq to'langungacha olingan foyda;

FF - favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;

FZ - favqulodda vaziyatlardan ko'rigan zarar

- yilning sof foydasi - bu soliq to'langandan keyin korxona ixtiyorida qoladigan foyda. U soliq to'langungacha olingan foydadan foyda (daromad) dan to'lanadigan soliqni va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to'lovlarni chiqarib tashlagan holda aniqlanadi:

$$SF = CTF - DS - BS \quad (56)$$

bunda, SF - sof foyda;

DS - foyda (daromad)dan to'lanadigan soliq;

BS - boshqa soliqlar va to'lovlar

Demak, foyda korxona xo'jalik faoliyatidan olingan daromadlarning xarajatlardan ortiq bo'lganligidan, ya'ni ijobiy moliyaviy natijaga erishilganidan darak beradi. Uning miqdori, asosan, ikkita ko'rsatkichga - mahsulot narxi va uni ishlab chiqarish xarajatlariga bog'liq.

Erkin raqobat sharoitida mahsulotga narx uni ishlab chiqaruvchi yoki uni xarid qiluvchining hohishiga qarab past yuqori qo'yilmaydi. Mahsulot narxi erkin bozorning narxlashtirish qonuniyatlari ta'siri ostida, avtomatik ravishda belgilanadi.

Korxona ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar yuqori darajadagi narxlarda sotilsa va ularni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar pasaysa foyda massasi, tabiiy ravishda, salmoqli bo'ladi. Har bir korxona shunday natijaga erishishga intilishadi. Chunki, foyda korxona moliyaviy resursining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Moliyaviy resurs qanchalik o'sib borsa korxonaning moliyaviy barqarorligi shunchalik mustahkamlanib boradi.

14.4. Rentabellik va uni oshirish yo'llari

Korxona faoliyatiga ob'ektiv baho berishda, takror ishlab chiqarish jarayonlarining ayrim bosqichlarida xarajatlar bilan natijalarni qiyoslashda ma'lum bir iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish zarur bo'ladi. Ular qatoriga rentabellik ko'rsatkichi ham kiradi.

Rentabellik - korxonalar tijorat hisobi faoliyatining iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlaridan biridir. Foydalalik ishlab chiqarish faoliyatining ma'lum muddati (yil, chorak davomida serdaromadlik (zarar keltirmaslik) xususiyatini anglatadi. U xo'jalik faoliyatining pirovard natijalarini to'g'ri baholashga va korxonadagi mavjud resurslardan samarali foydalanishning iqtisodiy manfaatdorligini yo'lga qo'yishga imkon beradi.

Ishlab chiqarishning intensiv va samarali rivojlanayotganligiga baho berishda rentabellikning bir qator ko'rsatkichlaridan foydalaniladi, qaysikim, ularni hisoblashda foydaning absolyut miqdori ma'lum bir bazalar bilan taqqoslanadi.

Amaliyotda tadbirkor va investorni qiziqtiradigan rentabellikning quyidagi ko'rsatkichlari hisoblanadi:

- xo'jalik faoliyatini yuritishga solingan aktivlar rentabelligi;
- mahsulotni sotish rentabelligi;
- o'z kapitali (mablag'i) rentabelligi;
- xarajatlar rentabelligi;
- bir dona aktsiya rentabelligi.

Korxona faoliyatini yuritishga solingan aktivlar rentabelligi (Arent) - bu sof foydaning qo'yilgan barcha mablag'lar, ya'ni aktivlarning 1 so'miga to'g'ri keladigan ulushidir. U sof foydaning (SF) umumiy aktiv (A)ning o'rtacha yillik summasiga nisbati ko'rinishid aniqlanadi:

$$Arent = SF \div SF \quad (57)$$

Mahsulotni sotish rentabelligi (Srent) - bu sotilgan mahsulot birligiga to'g'ri keladigan foyda ulushini, ya'ni sotilgan mahsulotning samaradorlik darajasini tavsiflaydi. U yalpi foyda samarasining (YaF) mahsulot sotishdan tushgan sof pul tushumiga (ST) nisbati ko'rinishida hisoblanadi:

$$Srent = SF \div ST \quad (58)$$

Korxonaning o'z kapitali rentabelligi (O'Krent) - bu sof foydaning korxona o'z kapitali (mablag'i) 1 so'miga to'g'ri keladigan ulushidir. U sof foydaning (SF) korxona o'z kapitalining o'rtacha yillik summasiga nisbati ko'rinishida aniqlanadi:

$$OKrent = SF \div SF \quad (59)$$

Xarajatlar rentabelligi (Xarrent.) - bu korxona asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olingan foydaning asosiy ishlab chiqarish xarajatlari (sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi, sotish xarajatlari, ma'muriy

xarajatlar, asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan xarajatlar)dagi (AICHX) ulushini tavsiflaydi.

$$Xarrent = SF \div AICHX \quad (60)$$

Aksionerlik jamiyatining bir dona aktsiyasi rentabelligi (AK) - sof foydaning korxona aktsiyalari (AK) soniga nisbati ko'rinishida hisoblanadi. Bu ko'rsatkich korxonaning bozordagi faolligini tavsiflaydi.

$$AKrent = SF \div AK \quad (61)$$

Rentabellikning barcha ko'rsatkichlari korxonaning barqarorligini aniqlashga, uning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga va bozordagi raqobatbardoshliginpi ko'tarish bo'yicha tadbirlarni belgilashga xizmat qiladi.

Hozirgi paytda foydaga ta'sir qiluvchi omillarning ta'sirini bir qancha usullarni qo'llab aniqlash mumkin. Eng avvalo korxonaning yalpi foydasiga ta'sir qiluvchi omillar aniqlanadi.

Sotishdan olingan sof tushumni korxonaning yalpi foydasi (Fsm) deb ham atash mumkin. Bu odatda sotilgan mahsulotning umumiy qiymatidan (Sm) uning tannarxini (Tn) ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Ammo shu ikki ko'rsatkich zahirida mahsulotning qiymati, miqdori, baho o'zgarishi, tannarxdagi tebraniqlar mujassam etilgan. Shu tufayli yalpi foydaning vujudga kelishida bevosita shu omillar ta'sirini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Korxonada yalpi foyda ma'lum ahamiyatga ega, chunki u barcha moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar negizini tashkil qiladi. Ammo xo'jalik faoliyatining pirovad natijasi sof foydaga erishish bilan belgilanadi. Shu tufayli iqtisodiy tahlilda sof foydani o'rganish va tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Korxonada sof foydaning shakllanish jarayoni butun moliyaviy-xo'jalik faoliyatini qamrab oladi. Bu yerda mahsulotni ishlab chiqarish va sotish, sotish va ma'muriy xarajatlarni tejash, moliyaviy faoliyat natijasida ijobiy saldoga erishish, tasodifiy foydaga muyassar bo'lish, soliq stavkasi o'zgarmagan holda soliq so'mmasini kamaytirish kabi bir qancha bosqichlar mujassam.

Hozirgi paytda amaldagi me'yoriy hujjatlar moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarning shakllanishini aynan shu tarzda ifodalashni taqozo qiladi. Ushbu holat moliyaviy natijalarni ifodalovchi

ko'rsatkichlarni tahlil qilish uchun ham uslubiy jihatdan yondoshishga asosdir.

Ushbu ketma-ketlikka asoslanib korxona sof foydasining shakllanishi va ularning bir-biri bilan bog'liqligini ko'rib chiqish mumkin. Bu o'zgarish juda ko'p omillar evaziga sodir bo'lgan. Ushbu omillar ta'sirini shu javdal ma'lumotlari asosida aniqlash mumkin. Bu omillar guruhiga quyidagilar kiradi:

- mahsulot hajmining o'zgarishi;
- tannarxning o'zgarishi;
- bahoning o'zgarishi;
- davr xarajatlarining o'zgarishi;
- turli operatsion daromadlarning (xarajatlarning) o'zgarishi;
- asosiy faoliyat moliyaviy natijasi;
- moliyaviy faoliyat natijasi;
- tasodifiy (favqulotdagi) foyda va zararlarining mavjudligi;
- soliq stavkasi;
- soliq summasi.

Iqtisodchilarning muhim vazifalaridan bir korxona rentabelligiga ta'sir qiluvchi omillarni ham hisoblab chiqishlari va ularni oshirish uchun tegishli ichki imkoniyatlarni axtarib topish yo'llarini ko'rsatishdan iboratdir.

Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi m ko'rsatkichga mahsulot (ish, xizmat) rentabelligini (Rst) kiritish mumkin. Mazkur ko'rsatkichni aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Rst = Sf \div St \times 100, \quad (62)$$

bunda: Sf - sof foyda;

Rst - mahsulot (ish, xizmat)ning umumiy hajmi.

Ushbu ko'rsatkichga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Bular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- sof foydaning yalpi foydadagi hissasi (Sf/Yaf);
- yalpi foydaning sotilgan mahsulotdan olingan yalpi moliyaviy natijalardagi hissasi (Yaf/Yamn);
- yalpi moliyaviy natijaning sof tushumdagi hissasi (Yamn/St).

Ushbu omillarni natija bilan bog'laydigan bo'lsak, quyidagi formulaga ega bo'lish mumkin:

$$Rst = Sf \div Yaf \times Yaf \div Yamn \times Yamn \div St \quad (63)$$

bunda: Rst - mahsulot (ish, xizmat)ning umumiy hajmi.

Sf - sof foyda, Yaf - yalpi foyda, Yamn - yalpi moliyaviy natija.

14.5. Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari

Korxonalarda xarajatlarni oqilona, maqsadga muvofiq sarflashga harakat qilish, ya'ni moddiy, pul va mehnat xarajatlarini tejash, shu orqali yetishtiriladigan mahsulotlarning, bajariladigan ish va xizmatlarning tannarxlarini pasaytirishga erishish lozim. Buning uchun:

- 1) korxonada mavjud bo'lgan barcha ishlab chiqarish vositalaridan yil davomida tadbirkorlik bilan oqilona, samarali foydalanish;
- 2) xarajatlarni tejaydigan yangi texnika, samarali texnologiyalarni joriy etish natijasida ishlab chiqarish jarayonlarining yuqori darajada mexanizatsiyalashganlik, avtomatlashganlik darajasini oshirib, mehnat unumdorligini yuksaltirish;
- 3) korxonalarda xodimlarning mahsulot tannarxini pasaytirishdan moddiy manfaatdorligini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish;
- 4) korxonaning ixtisoslashuvi va joylashuvini to'g'ri tashkil etish;
- 5) korxonalarning boshqa korxonalar bilan o'zaro aloqalarini to'g'ri tashkil etish va hokazo.

Mahsulot tannarxini pasaytirish uchun ko'rsatmalar:

- Ishlab chiqarish jarayoningiz uzluksiz va uzluksiz ishlashini ta'minlash. Faqat mahsulotlarni doimiy ravishda yangilab borish, yangi texnologiyalarni o'zlashtirish, ishlab chiqarish jarayonini va boshqa tarkibiy qismlarni avtomatlashtirish nafaqat mahsulot yaratish jarayonini takomillashtirish, balki uning narxini pasaytirishga imkon beradi.
- Mutaxassisliklarni kengaytiring yoki sotuvlarni ko'paytirish. Mahsulotlarni partiyalar shaklida ishlab chiqaradigan korxonalar uchun tayyor mahsulotlar tannarxi alohida ishlab chiqaradigan korxonalarga qaraganda pastroqdir.
- Ishchilarning samaradorligini oshirish. Bunga xodimlarni ma'naviy va moddiy rag'batlantirish bilan rag'batlantirish orqali erishish mumkin. Ishlab chiqarishni avtomatlashtirish orqali ham mehnat unumdorligini oshirish mumkin. Kattaroq mahsulodorlik mahsulot birligi uchun minimal xarajatlarga olib keladi va shunga muvofiq xarajatlarni kamaytiradi.
- Moddiy xarajatlarni kamaytirish. Ma'lumki, xarajatlarni kamaytirishda yaxshi ta'sir materiallar, xom ashyo, elektr energiyasi yoki yoqilg'ini tejash orqali erishiladi. Shuningdek, transport xarajatlari va ta'minot zanjirini saqlash xarajatlarini (ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga) kamaytirish orqali moddiy xarajatlarni kamaytirish mumkin.
- Ishlab chiqarishni saqlash yoki jarayonni boshqarish xarajatlarini kamaytirish. Ushbu tadbir xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan to'g'ridan-to'g'ri qadamdir. Korxona xarajatlarini nazorat qilish va

uning ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirish mahsulot tannarxini pastga qarab sozlashni anglatadi. Ishlab chiqarish tannarxi tahlil ob'ektiga aylanishi kerak, natijada korxonaning keyingi faoliyati uchun tavsiyalar yoki maqsadlarni shakllantirish bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

Mahsulot bahosi - bu, tovar qiymatining puldagi ifodasidir, mavjud xo'jalik mexanizmida amal qiluvchi talab va taklif munosabatini o'zida aks ettiruvchi iqtisodiy mexanizmdir. Har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning tadbirkorlik faoliyatidan asosiy maqsad foyda olishdir. Foyda olish degani korxona daromadlari uning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlardan ortishini anglatadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy ravishda pasaytirib borish foyda olishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Xarajatlar majmuasi korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi.

Foyda korxonada turli xil faoliyat orqali olinishi mumkin bo'lib, uning miqdori ishlab chiqarish omillari bahosi o'zgarishi (tashqi omillar) yoki ishlab chiqarish xarajatlarini ulardan noratsional foydalanish sababli oshirish (ichki omillar) tufayli o'zgarib turadi.

Rentabellik ko'rsatkichlari korxona faoliyati qanchalik foyda keltirishini ko'rsatadi. Rentabellik ko'rsatkichlarining tahlili yuzaga kelgan holatga baho berish hamda moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish chora-tadbirlarini belgilashga imkon yaratadi.

Bob yuzasidan savollar

1. Mahsulot tannarxi tushunchasi.
2. Foyda iqtisodiy kategoriya sifatida hamda uning korxonaning tijorat va ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishdagi ahamiyati.
3. Foydani shakllantirish manbalari.
4. Foydani taksimlash va uni ko'paytirish yullari.
5. Rentabellikning iqtisodiy mohiyati.
6. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularni aniqlash uslubiyati.

15 - BOB. SANOAT ISHLAB CHIQARISHIDA BAHO VA BAHOLASH

15. 1. Davlatning baho siyosati va uni amalga oshirish zaruriyati

Tayanch iboralar: qiymatning mehnat nazariyasi, marginal foyda, narx funksiyasi, narx siyosati,

Narx eng muhim iqtisodiy toifadir. Odamlar pul va iqtisodiyot paydo bo'lgan paytdan boshlab uning mohiyati va ishlash qonuniyatlarini tushunishga va tushuntirishga harakat qilishdi. Narxlar nazariyasining bir nechta tushunchalari mavjud:

- Qiymatning mehnat nazariyasi. Uning ma'nosi shundaki, narxning asosi mehnat tomonidan yaratilgan qiymatdir. Ushbu nazariyaning asoschilari iqtisodiy nazariyaning klassik kontseptsiyasi vakillari edi. Uilyam Petti (1623-1687) tovarning tabiiy narxi uchun o'rtacha olingan metall pul miqdorini ko'rib chiqdi. Va bu miqdor, o'z navbatida, ushbu mahsulotni ishlab chiqarish uchun mehnat xarajatlarining pul birligini ishlab chiqarish uchun mehnat xarajatlari bilan nisbatiga bog'liq. Adam Smit bu nazariyani ishlab chiqdi. U ayirboshlash va foydalanish qiymatini ajratib ko'rsatdi va qiymat tovarlar almashinuvining miqdoriy jihatidan, bozor munosabatlarining rivojlanishi bilan esa pulda ifodalanishi kerakligini ko'rsatdi. Adam Smit birinchi bo'lib narxni qiymatning pul ifodasi sifatida taqdim etdi. Ushbu iqtisodchi ishlab chiqarish omillari nazariyasini ham yaratdi. Bu shuni ko'rsatadiki, xarajat uchta omilning ishlashi bilan bog'liq: mehnat, kapital va er. Tabiiy narx ularni qazib olish uchun mehnat xarajatlari bilan belgilanadi. Zamonaviy iqtisodchilar ushbu omillarga yana ikkitasini qo'shadilar: tadbirkorlik qobiliyati (uchta asosiy omilni boshqarish qobiliyati) va ma'lumot, bilim va ma'lumot tizimi sifatida. Devid Rikardo narxni alohida elementlarga ajratdi. U tovarlar narxining tuzilishini yaratdi va asosladi, uning elementlari asboblardan, asboblardan va bilimlarning narxini, shuningdek eskisiga birlashtirilgan qiymatni hisobga oldi. Karl Marks mehnat qiymati nazariyasini yakuniga yetkazdi. U mehnatni aniq va mavhumga ajratdi. Muayyan mehnat tovarning ma'lum bir foydalanish qiymatini yaratadi. Mavhum mehnat-bu inson mehnat jarayonida sarflaydigan kuchlar, jismoniy va aqliy energiya. Bu tovarlarning qiymatini yaratadi.

- Marginal foyda nazariyasi. U 70-yillarda paydo bo'lgan. Uning ma'nosi shundaki, narxning asosi foydalilikdir, uning darajasi har bir ishtirokchi o'zining sub'ektiv g'oyalari asosida belgilaydi. Ushbu

nazariyaning eng taniqli vakillari avstriyalik iqtisodchilar K. Menger, F. Vizer, E. Bem-Baverk.

- Mashhur ingliz iqtisodchisi Alfred Marshall tomonidan ishlab chiqilgan talab va taklif nazariyasi, boshqa nazariyalardan farqli o'laroq, narx narxning asosi emas, balki talab va taklifning o'zaro ta'siri ekanligini ta'kidlaydi.

Keyinchalik jon Keyns va Milton Fridman (Keyns va monetarist) tushunchalari, shuningdek, narxlashning innovatsion tushunchalari paydo bo'ldi.

Narx iqtisodiy kategoriya sifatida doimiy ravishda murakkablashib bormoqda va bugungi kunda biz uni barcha narx omillari: talab, taklif, iste'molchilar tanlovi, ishlab chiqarish omillari va boshqalarning o'zaro ta'siri natijasida ko'rish mumkin deb aytishimiz mumkin.

Narx uning mohiyatini aks ettiradigan o'ziga xos funktsiyalarga ega. Narxning quyidagi funktsiyalarini ajratish mumkin: buxgalteriya hisobi va o'lchash (ishlab chiqarish samaradorligi va xarajatlar miqdorini aniqlashga xizmat qiladi), talab va taklifni muvozanatlash funktsiyasi (ishlab chiqarish va iste'mol, taklif va talab o'rtasidagi aloqani amalga oshiradi), taqsimlash funktsiyasi (milliy darom

adni qayta taqsimlashga imkon beradi), rag'batlantiruvchi, ijtimoiy funktsiya.

Aslida, narxning barcha funktsiyalari o'zaro bog'liq va ularni aniq ajratish juda qiyin. Masalan, tarqatish funktsiyasi rag'batlantiruvchi bo'lishi mumkin; barcha funktsiyalar, u yoki bu tarzda, hisobga olish va o'lchash funktsiyasi bilan ko'rsatiladi va hokazo.

Narx alohida elementlardan iborat. Bundan tashqari, agar ular mutlaq birliklarda ifodalangan bo'lsa, ular narx tarkibini ko'rsatadi va agar elementlar foiz sifatida ifodalangan bo'lsa, ular narxning tuzilishini ko'rsatadi. Shunday qilib, narx quyidagilarni o'z ichiga oladi: tannarx, korxona foydasi, aktsiz to'lanadigan tovarlar uchun aktsiz solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), ta'minot va savdo mukofoti, savdo mukofoti.

Yuqorida aytilganlarning barchasi narxning iqtisodiy kategoriya va davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositasi sifatida muhimligini isbotlaydi.

Narxlar darajasini nazorat qilish va uni tartibga solish davlat narx siyosatining vazifalariga kiritilgan.

Davlatning narx siyosati-bu davlat hokimiyati organlarining milliy iqtisodiyotda narxlarni belgilash, shakllantirish va tartibga solishga qaratilgan amaliy harakatlari, shuningdek narxlarning davlat intizomiga rioya etilishini nazorat qilish.

Davlat narx siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: inflyatsiyaga qarshi kurash, raqobatbardosh bozor muhitini saqlash va monopoliyaga qarshi kurash, sotib olish qobiliyati past bo'lgan aholining keng qatlamlari uchun zarur bo'lgan tovarlarga nisbatan ijtimoiy yo'naltirilgan narxlar tizimini yaratish. Ular umuman jamiyatning normal ko'payishi va rivojlanishi uchun zarur shartlardir.

Davlatning narxlarga aralashuvi to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita bo'lishi mumkin. Narxlar darajasini tartibga solishning to'g'ridan-to'g'ri usullari orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: narxlarning umumiy muzlashi, belgilangan narxlar va tariflarni belgilash, ma'lum vaqt davomida narxlarning mumkin bo'lgan o'zgarishi chegarasi yoki chegara koeffitsientini belgilash, rentabellikning chegara darajasini belgilash, narxlarni e'lon qilish, shuningdek eng muhim mahsulot turlari bo'yicha tavsiya narxlarini belgilash. Boshqaruv organlari vakili bo'lgan davlat narxlarning tuzilishi va darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan hollarda to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish usullari qo'llaniladi. Narxlarni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita usullari shundan kelib chiqadiki, davlat narxlarni belgilash tartibiga emas, balki narxlash jarayonida ishtirok etadigan sub'ektlarning xatti-harakatlariga ta'sir qiladi. Narxlar darajasini tartibga solishning quyidagi bilvosita usullari mavjud: taqiqlar tizimi, pul-kredit siyosatini tartibga solish, fiskal siyosatni tartibga solish, shuningdek ijtimoiy va tashqi iqtisodiy siyosat orqali narxlarni tartibga solish.

Mamlakatimizda narxlar, umuman butun iqtisodiyot kabi, o'tish davrida. Biroq, bugungi kunga kelib, iqtisodchilar iqtisodiyotni yaxshilash va inflyatsiyani nazorat qilishning yangi usullari va vositalarini topishga harakat qilmoqdalar.

Yuqorida aytilganlarning barchasiga asoslanib, davlat narx siyosatining barcha maqsadlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'tgan yillar va oldingi holatlar tajribasi bilan to'g'ri ishlash, shuningdek, har qanday iqtisodiy muammolarni hal qilishning innovatsion usullarini ishlab chiqish kerak.

15.2. Bahoning funktsiyalari

Narxning iqtisodiy mohiyati uning bajaradigan funktsiyalarida namoyon bo'ladi. Narx funktsiyalari uning iqtisodiy mexanizmdagi roli va maqsadini, shuningdek, boshqa iqtisodiy kategoriyalar va hodisalar bilan munosabatlarini aks ettiradi. Bozor bahosi funktsiyalarining barcha xilma-xil nazariy talqinlari bilan ko'pchilik iqtisodchilar quyidagilarni ajratib ko'rsatadilar: Buxgalteriya hisobi va o'lchash (mutanosib).

Buxgalteriya hisobi va o'lchash funktsiyasi tovar qiymatining pul ifodasi sifatida bahoning mohiyatini belgilaydi. Bu holda narx alohida korxonada ham, butun iqtisodiy tizimda ham har qanday iqtisodiy jarayonlarning xarajatlar hisobini tashkil etish imkonini beruvchi vositadir. Shunday qilib, narx har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ektning tadbirkorlik faoliyatining xarajatlari va natijalarini solishtirish yoki o'lchash imkonini beradi.

Rag'batlantiruvchi funktsiya narxlarning tovar ishlab chiqarish va iste'moliga ta'sirida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, narx ishlab chiqaruvchini undagi foyda darajasi orqali rag'batlantiradi, ya'ni yuqori darajadagi foyda mahsulot ishlab chiqarish hajmining oshishiga olib keladi. Tovarning narxi va iste'mol xususiyatlarining nisbati iste'mol hajmining o'zgarishini rag'batlantiradi. Talab va taklifni muvozanatlash.

Muvozanat funktsiyasi tovarlarning bozor narxlarining shunday tebranishida namoyon bo'ladi, bu esa pirovard natijada talab va taklif muvozanatiga olib keladi. Taqsimlash (qayta taqsimlash). Taqsimot (qayta taqsimlash) funktsiyasi real hayotda narx, qoida tariqasida, tovar qiymatiga teng emasligi bilan izohlanadi. U bozor omillari kombinatsiyasi (ob'ektiv) ta'sirida ham, aniq bozor sub'ektlari (masalan, davlat) tomonidan ongli ravishda ham yuqori baholanadi yoki kam baholanadi. Tovarning joriy bahosi va ob'ektiv qiymati o'rtasidagi farq ayrim muammolarni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Umumiy holda, **narxning qayta taqsimlash funktsiyasi** ikki shaklda namoyon bo'lishi mumkin: tovar narxining bir qismini (turli xil soliqlar shaklida) davlat foydasiga olib qo'yish, keyin esa to'plangan mablag'lardan foydalanish orqali. makroiqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlar uchun pul miqdori (masalan, armiyani saqlash, bepul ta'lim va tibbiy yordam va boshqalar) turli tovarlar narxlarini tartibga solish orqali ba'zi ishlab chiqaruvchilarning keyinchalik boshqalar hisobidan qo'llab-quvvatlanishi (masalan, qishloq xo'jaligi korxonalari uchun yoqilg'i-moylash materiallari narxlarini qishloq xo'jaligi ishlari boshlanishidan oldin belgilash) yoki iste'molchilarning ishlab chiqaruvchilar hisobidan (masalan, ijtimoiy ahamiyatga ega tovarlar uchun narxlarini belgilash). Kapitalni taqsimlash va ishlab chiqarish funktsiyasi kapitalning yuqori rentabellik darajasi bo'lgan iqtisodiyot tarmoqlariga, geografik va/yoki iqtisodiy rayonlarga to'lib ketishida (yangi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni yaratishda) namoyon bo'ladi. Shunday qilib, maqsadli ravishda (ba'zi hollarda hatto o'z-o'zidan) milliy iqtisodiyotning oqilona iqtisodiy tuzilmasini yaratish mumkin.

Narxning axborot funktsiyasi mahsulot (tovarlar, ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish, aholi daromadlari va xarajatlari (mehnat o'lchovi

va iste'mol o'Ichovi), ayirboshlash uchun zarur xarajatlarni hisobga olish va o'Ichash vositasi bo'lib xizmat qiladi. ishlab chiqaruvchi va iste'molchi (xaridor) o'rtasida. Narxlar jamiyatning ma'lum bir mahsulotga bo'lgan muayyan ehtiyojini qondirish uchun qancha turadiganligini ko'rsatadi. Narxlarning doimiy o'zgarishi orqali ma'lum tovarlarni ishlab chiqarish ishtirokchilari bozor ehtiyojlari haqida ob'ektiv ma'lumotlarga ega bo'ladilar. Narxlar, ularning o'zgarishi to'g'risidagi ma'lumotlar bozor sub'ektlari harakati yoki harakatsizligi uchun signaldir. Narx o'ziga xos bo'lgan barcha funktsiyalarni bajaradi, lekin ularning ierarxiyadagi o'rni, mazmuni, usullari va amalga oshirish darajasi iqtisodiy muhitga va iqtisodiy rivojlanishning har bir aniq bosqichidagi o'zgarishlarga bog'liq, chunki iqtisodiy mexanizmning boshqa elementlari u yoki bu narxni bajarishi mumkin. funktsiyasi - bu boshqaruv tizimining tamoyillariga bog'liq. Narx funktsiyalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq va o'zaro ta'sir qiladi. Narx belgilashning rag'batlantiruvchi funktsiyasi talab va taklifni muvozanatlash funktsiyasini kuchaytiradi, chunki u talab qilinadigan tovarlar ishlab chiqarishga yordam beradi.

Tarqatish funktsiyasi ishlab chiqarishni oqilona taqsimlash vositasi sifatida narx funktsiyasi bilan o'zaro ta'sir qiladi, resurslarni taqsimlashga hissa qo'shadi. Rag'batlantiruvchi va qayta taqsimlovchi funktsiyalar o'zaro bog'liqdir, chunki ikkalasi ham sof daromadni narx bo'yicha farqlashni o'z ichiga oladi. Pirovardida barcha narx funktsiyalari ishlab chiqaruvchi va iste'molchi manfaatlarini birlashtirishga, ularga o'z manfaatlarini amalga oshirish uchun sharoit yaratishga qaratilgan..

15. 3. Bahoning turlari va strukturasi

Narx yakuniy ko'rsatkich sifatida tovar ayirboshlashda barcha ishtirokchilarning manfaatlarini hisobga olgan holda tovarlarni tavsiflaydi. Oddiy shaklda, u umumiy xarajatlar va foydani qoplaydi, lekin bu nafaqat sotish bosqichiga va tadbirkorning daromad olish istagiga bog'liq. Bunga xaridorning injiqliklari, raqobatchilarning kutilmagan hodisalari, bozor holati, mavsum, tartibga solish mexanizmlari, mahsulotning o'ziga xos xususiyatlari ta'sir qiladi. Narxlarni shakllantirish va foydani samarali boshqarish uchun tadbirkorning narx nimadan iboratligini va u qanday tamoyillar asosida shakllantirilishini tushunishi muhimdir. Maksimal sotishni ta'minlash uchun narxning barcha tarkibiy qismlarini emas, balki ko'plab o'zgaruvchan komponentlarni ham hisobga olish muhimdir. Ta'riflar narx pul shaklida nafaqat mahsulotning xususiyatlarini, balki bozordagi talabni ham aks ettiradi. Umum qabul qilingan "almashinuv chog'ida o'zini namoyon qiladigan jamoat ne'mati qiymatining ifodasi"

tushunchasi narxning mohiyatini to'liq ochib bermaydi. Xaridor uchun bu yoki boshqa narsaga ega bo'lish uchun to'lanishi kerak bo'lgan pul miqdori. Bu tomondan tovar qiymatining pul ifodasi birinchi o'ringa chiqadi, uni bir tomon sotadi, ikkinchisi sotib oladi. Ya'ni, xaridor va sotuvchi o'rtasidagi munosabatlar aniq ob'ektning moddiy qiymatiga asoslanadi. Ammo narx bitimning ikkala tomonini ham qondirishi kerak. Sotuvchi uchun bu tovarning tannarxi (ishlab chiqarish, sotib olish bo'yicha barcha xarajatlar yig'indisi) va uni sotishdan kutilayotgan foyda. Ya'ni, biz: "xarajat" tushunchasiga yaqinlashdik, undan ajratilgan holda narxlarni ko'rib chiqish mumkin emas. Shartlarga qarab, narx ko'rsatilishi mumkin: Ishlab chiqarish xarajatlari, shu jumladan materiallarni sotib olish, ish haqi, saqlash, tashish, reklama va boshqa xarajatlar.

Xizmat ko'rsatiladigan aylanmaning tabiati bo'yicha narxlarning quyidagi turlari ajratiladi: ulgurji sotib olish va sotish narxlari. Ugurji narx - korxonalar ishlab chiqarish mahsulotlarini boshqa korxonalarga, marketing tashkilotlariga yirik (ulgurji) partiyalarda sotadigan narx; xarid narxlari - qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari o'z mahsulotlarini davlatga, korxonalarga, sanoat korxonalarga keyinchalik qayta ishlash uchun sotadigan narxlar; chakana narxlar - tovarlarni jismoniy yoki kichik ulgurji xaridorga, asosan, aholiga sotish narxlari; smeta qiymati - qurilish mahsulotlari (binolar, inshootlar) to'lanadigan narx; aholiga xizmat ko'rsatish narxlari va tariflari - uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish, sog'liqni saqlash, mehmonxona va turizm, maishiy xizmatlar va boshqalar uchun chakana narxlarning alohida turi. Muomala sohasida chegirmalar - chegirmalar (ulgurji va marketing, chakana savdo) mavjud. Ta'minot va marketing tashkilotining tovarlarini sotish bahosi bilan etkazib beruvchi korxonaning ulgurji narxi o'rtasidagi farq yetkazib berish va sotish ustamasi (marja) hisoblanadi. Ugurji xarid (sotib olish) va sotish narxlari, ulgurji va chakana narxlar o'rtasidagi farq savdo marjasi (chegirma) hisoblanadi. Davlat ta'siri va tartibga solishga qarab, bozordagi raqobat darajasi quyidagilardan farq qiladi:

A) erkin narxlar (bozor narxlari) - ma'lum bozordagi talab va taklifdan kelib chiqib, mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaruvchilar tomonidan belgilanadigan narxlar. Erkin narxlarga quyidagilar kiradi: talab narxi - xaridor bozorida rivojlanadigan narx; taklif narxi - sotuvchining chegirmalarsiz rasmiy taklifida (taklifida) ko'rsatilgan bozor narxi; ishlab chiqarish narxi - ishlab chiqarish xarajatlari asosida butun avanslangan kapital bo'yicha o'rtacha foyda qo'shilgan holda belgilanadigan narx;

B) tartibga solinadigan narxlar - bu tegishli organlar tomonidan belgilanadigan narxlar: Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati

organlari yoki sanab o'tilgan hokimiyat va boshqaruv organlari tomonidan belgilangan narxlar, ularni cheklovchi sharoitlar.

Tartibga solinadigan narxlar kafolatlangan, tavsiya etilgan, chegaralangan, garov, chegara (himoya) bo'lishi mumkin. Tartibga solinadigan narxlarga quyidagilar kiradi: marjinal narxlar - korxonalar o'z mahsulotlari yoki xizmatlari uchun narxlarni belgilay olmaydigan narxlar; qat'iy narxlar - ma'lum darajada belgilangan narxlar; ular faqat ularni tasdiqlagan organ yoki bozor subyektiining qarori bilan o'zgartirilishi mumkin. Bu turdagi narxlar shartnomada, shartnomada belgilanadi. Ular orasida quyidagilar ajralib turadi: qat'iy narx (doimiy) - shartnomani imzolash vaqtida belgilanadigan va ushbu shartnoma, bitim, shartnoma bo'yicha mahsulotlarni yetkazib berishning butun muddati davomida o'zgarmaydigan narx. Belgilangan narx bitimlarda qo'llaniladi:

a) darhol yetkazib berish bilan;

b) qisqa muddatda yetkazib berish bilan;

v) yetkazib berishning uzoq muddatlarini ta'minlash; o'zgaradigan narx - shartnomada belgilab qo'yilgan narx, agar shartnomani bajarish vaqtida bozor bahosi o'zgarganda (ko'tarilgan yoki pasaygan bo'lsa), kelajakda uni qayta ko'rib chiqish mumkinligi sharti bilan; o'zgarmas narx - uzoq ishlab chiqarish vaqtini talab qiladigan mahsulotlar uchun o'rnatiladi.

Mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan vaqt oralig'ida ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishini hisobga olgan holda, shartnomaning dastlabki narxini qayta ko'rib chiqish orqali shartnoma tuzilgan kundan boshlab hisoblanadi. Vaqt omilini hisobga olgan holda, quyidagilar mavjud: doimiy narx - amal qilish muddati oldindan belgilanmagan narx; mavsumiy narx - mavsumiy xususiyatga ega bo'lgan tovarlarning sotib olish yoki chakana narxlari turi; belgilangan vaqt davomida amal qiladigan dastlabki sotish narxidan chegirmalarni qo'llash orqali aniqlanadi; bosqichli narx - oldindan belgilangan vaqt oralig'ida oldindan belgilangan miqyosda mahsulotlar uchun ketma-ket pasaygan narxlarning bir qatori

Narxlar darajasi haqida ma'lumot olish usuliga ko'ra: ma'lumotnoma narxlari - kataloglarda, preyskurantlarda, iqtisodiy jurnallarda, ma'lumotnomalarda va maxsus iqtisodiy sharhlarda nashr etilgan; o'xshash mahsulotlarga narxlarni belgilashda yoki narxlar darajasi va nisbatlarini tahlil qilishda indikativ ma'lumot sifatida foydalaniladi; ro'yxat narxi - sotuvchi firmalarning preyskurantlarida e'lon qilingan mos yozuvlar narxining bir turi; hisob-kitob narxi - shartnomalarda, individual buyurtmalar bo'yicha ishlab chiqarilgan nostandart uskunalar uchun

shartnomalarda qo'llaniladi; ushbu buyurtmaning texnik va tijorat shartlarini hisobga olgan holda har bir aniq buyurtma uchun yetkazib beruvchi tomonidan hisoblab chiqilgan va asoslangan.

Bozor turiga qarab:

- auksion narxlar - xaridorlar tomonidan ilgari tekshirilgan tovarlar partiyasi (lot) uchun taklif etilayotgan maksimal darajada ochiq savdo narxlar; talab va taklif o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi natijasida o'rnatiladi; birja - kotirovkalari - birja orqali sotiladigan standartlashtirilgan bir xil mahsulot (shu jumladan qimmatli qog'ozlar) narxlar;

- Savdo narxlar - oldindan maxsus hujjatda (tenderda) e'lon qilingan shartlar bo'yicha tovarlarni etkazib berishga buyurtmalar berishga yoki muayyan ishlarni bajarish uchun shartnomalar olishga asoslangan ixtisoslashtirilgan savdoning maxsus shakli narxlar. Korxona ichidagi yoki

- transfer narxlar - korxona (firma) ichida mahsulot sotishda korxona (firma)ning bo'linmalari o'rtasida, shuningdek, turli korxonalar o'rtasida qo'llaniladigan, lekin bir xil birlashma, tashkiliy shaklga kiritilgan narxlar. Transfer bahosi tayyor mahsulotlar, yarim tayyor mahsulotlar, xom ashyo uchun ham, xizmatlar (ishlar), shu jumladan boshqaruv uchun ham belgilanishi mumkin. Yetkazib berish va sotish shartlariga ko'ra quyidagilar mavjud:

- sof narx - sotib olish va sotish joyidagi narx;
- yalpi narx (schyot-faktura narxi) - sotish shartlari (tovar solig'ining turi va miqdori, chegirmalarning mavjudligi va darajasi, bepul va sug'urta shartlari turi) hisobga olingan holda belgilanadi.

"Bepul" atamasi yetkazib beruvchining tovarni sotuvchidan xaridorga o'tkazish yo'lida qaysi nuqtaga qadar transport xarajatlarini qoplashini anglatadi:

a) sotuvchining sobiq ombori - barcha yuk tashish xarajatlari xaridor tomonidan qoplanadi;

b) xaridorning sobiq ombori - barcha xarajatlar sotuvchi tomonidan to'lanadi.

Jahon narxlar - bu muayyan tovarlarning xalqaro savdosi holatini to'liq tavsiflovchi yirik eksport va import operatsiyalari amalga oshiriladigan narxlar. Amalda turli guruhlardagi tovarlarning jahon narxlar quyidagicha belgilanadi: xomashyo uchun ular eksport qiluvchi yoki import qiluvchi mamlakatlar narxlar yoki tegishli birjalar, auksionlar narxlar darajasida belgilanadi; sanoat va texnik mahsulotlar uchun - jahonning yetakchi ishlab chiqaruvchilari narxlarida; iste'mol

tovarlari uchun - etakchi yirik uylarning kataloglarida chop etilgan narxlar.

Qisqacha xulosalar:

Baho siyosati - bu davlatning iqtisodiy siyosati va iqtisodiy strategiyasining muhim ajralmas qismidir.

Baho shakllanishida raqobat muhim o'rin tutadi. Raqobatda yutib chiqish yoki yutkazish bahoni belgilashga ham bog'liq. Raqobatlashuv jarayonida xaridor ko'p bo'lsa, yuqori narx tashkil to'adi. Agar sotuvchilar ko'p bo'lib, ular raqobatlashishsa, past baholar vujudga keladi.

Raqobat kurashida xarajatlarni qoplamaydigan, binobarin, zarar keltiradigan o'ta past baholar ham paydo bo'ladi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xo'jalikni oqilona yuritish esa moliyaviy aloqalar va qiymat qonunlaridan foydalanishni talab qiladi.

Bob yuzasidan savollar

1. Baho va baholashning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.
2. Baho va funksiyalarini tushuntiring
3. Bahoning turlari va mazmuni
4. Sanoat ishlab chiqarishida baholash tizimini yaxshilash yo'llari.
5. Xorijiy mamlakatlarda baho va baholash

16-BOB. SANOAT ISHLAB CHIQUARISHINI JOYLASHTIRISH

16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

Tayanch iboralar: ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, ishlab chiqarishni joylashtirish tamoyillari, hududiy tizim, tabiiy omillar, mehnat resurslari.

Modernizatsiyalash sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish tamoyillari davlatni iqtisodiy siyosatida hisobga oladigan asosiy boshlang'ich ilmiy qoidalardir.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish tamoyillari ayrim mamlakatlarda bozor iqtisodiyotini rivojlantirish tajribasi va modellarini o'rganish va ulardan foydalanish asosida rivojlanmoqda. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning bozor munosabatlariga o'tishning boshlang'ich darajasida zamonaviy joylashtirilishida quyidagi printsiplar ajralib turadi:

1. Ishlab chiqarishni xom ashyo, yoqilg'i, energiya manbalariga va iste'mol hududlariga yaqinlashtirish.

2. Tabiiy resurslarning eng samarali turlarini ustuvor rivojlantirish va kompleks foydalanish.

3. Ekologik vaziyatni yaxshilash, tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish bo'yicha samarali choralar ko'rish.

4. Xalqaro mehnat taqsimotining iqtisodiy afzalliklaridan foydalanish, yaqin va uzoq xorijiy davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni tiklash va rivojlantirish.

Ishlab chiqarishni xom ashyo, yoqilg'i, energiya manbalariga va iste'mol hududlariga yaqinlashtirish printsiplariga rioya qilish uzoq muddatli mantiqsiz transportni kamaytirish va yo'q qilish, umuman va ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida mehnat xarajatlarini kamaytirish, iqtisodiy samaradorlikni oshirish muammosini hal qilishga imkon beradi.

Energiyani ko'p talab qiladigan ishlab chiqarishni yoqilg'i va energiya manbalariga, masalan, rangli metallurgiya (alyuminiy, magniy ishlab chiqarish) yoki kimyo sanoatiga yaqinlashtirish ayniqsa muhimdir. Xom ashyo manbalariga materiallarni talab qiladigan ishlab chiqarish, masalan, qora metallurgiya, og'ir mashinasozlik yaqinlashmoqda. Yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlarini ishlab chiqarish iste'mol hududlariga, ilmta'minlangan hududlarga yaqinlashmoqda.

Modernizatsiyalash sharoitida tabiiy resurslarning eng samarali turlarini ustuvor rivojlantirish va kompleks foydalanish printsiipi ayniqsa

muhimdir. Ushbu maqsadlar uchun dasturiy-maqsadli hududiy-ishlab chiqarish komplekslari yaratildi va rivojlanishda davom etmoqda.

Ekologik vaziyatni yaxshilash, tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish bo'yicha samarali choralar ko'rish printsipli juda muhimdir. Masalan, O'zbekistonning ko'mir va metallurgiya bazalarida sanoat gazlarini - koks, domen gazlarini yo'q qilish qo'llaniladi. Chiqindisiz texnologiyalar o'rmon sanoati majmualarida, rangli metallurgiya va boshqa sohalarida tobora ko'proq qo'llanilmoqda.

Modernizatsiyalash sharoitida hududlarda ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va rivojlantirish jarayonida tabiatdan foydalanishni boshqarishni takomillashtirish masalalari keskin ko'tarilmoqda. Mahalliy va xorijiy tajribani tahlil qilish mintaqaviy rivojlanishning ekologik va resurs muammolarini hal qilishning kompleks tizimiga ehtiyoj borligini ko'rsatadi. Zamonaviy sharoitda tabiatga yetkazilgan zarar, ekologik iflos mahsulotlar ishlab chiqarish, jahon narxlariga nisbatan arzonligi sababli tabiiy resurslardan noto'g'ri foydalanish uchun iqtisodiy mas'uliyatsizlikni bartaraf etish zarur. Ekologik vaziyatni yaxshilash, tabiatdan foydalanish samaradorligiga erishish uchun quyidagi iqtisodiy tartibga soluvchilar talab qilinadi:

1. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va rivojlantirish zarur bo'lgan mintaqalar va ekotizimlarga nisbatan ekologik cheklavlar tizimining ishlashi uchun qonunchilik va me'yoriy-huquqiy baza.

2. Ekologik sog'lomlashtirish, takror ishlab chiqarish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni rag'batlantiradigan ekologik soliq solish va tabiatdan foydalanganlik uchun to'lovlar tizimini joriy etish.

3. Tabiiy resurslarni iste'mol qilish chegaralari, ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish va chiqarish chegaralari, chiqindilarni joylashtirish va tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi va murakkabligi ko'rsatkichlari tizimini ishlab chiqish.

Mamlakat bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi sharoitida xalqaro mehnat taqsimotining iqtisodiy afzalliklaridan foydalanish, yaqin va uzoq xorijiy davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni tiklash va rivojlantirish printsipli alohida ahamiyatga ega.

Ma'lumki, har qanday mamlakatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini joylashtirish xalqaro mehnat taqsimoti doirasida amalga oshirilishi kerak. Shu bilan birga, mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar to'liq tenglik, ishonch, o'zaro manfaat va suverenitetga rioya qilish tamoyillariga asoslanishi kerak. Xorijiy davlatlar bilan hamkorlik ishlab chiqarish kuchlarini yanada to'liq, oqilona va samarali rivojlantirish va o'z resurslaridan foydalanish imkoniyatini beradi. Xalqaro mehnat taqsimoti

iqtisodiyotning tarmoq va hududiy tuzilishiga, ishlab chiqaruvchi kuchlarning yanada oqilona joylashishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Xorijiy davlatlar bilan hamkorlikning asosiy shakli hukumatlararo ikki tomonlama bitimlar asosida hamkorlik qilishdir.

Zamonaviy sharoitda xorijiy davlatlar bilan iqtisodiy hamkorlikning mamlakatimizda qo'shma moliyalashtirish va xo'jalik ob'ektlarini qurish, qo'shma korxonalar tashkil etish, moliya va bank sohalarida hamkorlik qilish, kompensatsiya asosida hamkorlik qilish, tashqi savdo va boshqalar kabi shakllari ayniqsa muhimdir.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishda boshqa printsiplar ham hisobga olinadi, masalan, yirik shaharlarning o'sishini tartibga solish, kichik va o'rta shaharlarning rivojlanishini faollashtirish va boshqalar. mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning har bir vaqtinchalik bosqichi ushbu davrga xos bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning o'ziga xos printsiplariga ega.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari va printsiplari bilan bir qatorda, ishlab chiqarishni joylashtirishni nazariy asoslashda ishlab chiqarishning lokalizatsiyasini belgilaydigan, iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarini aniq joylashtirishga, turli darajadagi hududiy komplekslarni shakllantirishga ta'sir qiluvchi turli xil omillar ham muhim rol o'ynaydi. iqtisodiy tumanlar, viloyatlar, tuman ichidagi hududiy-ishlab chiqarish komplekslari iqtisodiy manfaatli joylarda joylanishi zarur.

16.2. Sanoatni joylashtirish omillari.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillari tashqi sharoitlar va resurslar to'plamidir, ulardan to'g'ri foydalanish iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish va ishlab chiqarishlarni joylashtirishda eng yaxshi natijani beradi.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning eng muhim omiliga quyidagilar kiradi:

Xom ashyo-korxonalarni xom ashyo manbalariga yaqin joyda joylashtirish. Ko'pgina fabrikalar va zavodlar yirik suv havzalari, foydali qazilmalar konlari yaqinida qurilgan. Buning yordamida katta hajmdagi yuklarni tashish uchun vaqt va moliyaviy xarajatlar tejaladi va tayyor mahsulot narxi ancha past bo'ladi. Xom ashyo omili tsement, kaliyli o'g'itlar, yog'och mahsulotlari ishlab chiqarish, rangli metall rudalarini boyitish korxonalarini joylashtirishga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Yoqilg'i-bu omil o'z ishlarida ko'p miqdordagi mineral yoqilg'idan foydalanadigan korxonalarni joylashtirishga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi:

mazut, tabiiy gaz, neft, ko'mir. Bunday tarmoqlarga kimyo sanoati, qora metallurgiya, issiqlik energetikasi kiradi.

Energiya-katta miqdordagi elektr energiyasidan foydalanadigan ishlab chiqarishlarning joylashishini aniqlaydi. Bunday ishlab chiqarishlar energiya talab qiladigan deb ataladi. Bularga tsellyuloza, qog'oz, kimyoviy tolalar, engil rangli metallar ishlab chiqarish korxonalari kiradi. Ular yirik gidroelektrostantsiyalar yaqinida joylashgan.

Mehnat-katta miqdordagi mehnat resurslari, shu jumladan yuqori darajadagi mutaxassislar ishtirok etadigan sohalarni joylashtirishga ta'sir qiladi. Bunday ishlab chiqarishlar mehnat talab qiladigan deb ataladi. Bularga sabzavot yetishtirish, guruch yetishtirish, shaxsiy kompyuterlar va elektron uskunalar ishlab chiqarish, tikuvchilik ishlab chiqarish kiradi. Bunday korxonalar arzon ishchi kuchiga ega aholi zich joylashgan joylarda joylashgan.

Iste'molchi-keng iste'mol qilinadigan mahsulotlar: kiyim-kechak, poyabzal, oziq-ovqat, maishiy texnika ishlab chiqaradigan korxonalarning joylashishiga ta'sir qiladi. Ular deyarli barcha yirik aholi punktlarida mavjud.

Transport-bu omil mahsulotlarini boshqa hududlarga yetkazib berish kerak bo'lgan tarmoqlar uchun juda muhimdir. Qo'shimcha transport xarajatlarini kamaytirish uchun ko'plab ishlab chiqarishlar yirik transport markazlari yaqinida joylashgan.

Ekologik-ushbu omilning roli ko'pgina kimyoviy ishlab chiqarishlarning atrof-muhitga salbiy ta'siridir. Shuning uchun ularni aholi zich joylashgan hududlarga joylashtirish mumkin emas. Aks holda, tozalash texnologiyalariga nisbatan qattiqroq talablar qo'llaniladi.

16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar.

«Joylashtirish omillari» tushunchasini nemis iqtisodchisi Alfred Veber (1909) ilmiy muomalaga kiritdi. Turar joy omillari iqtisodiy ob'ekt, ob'ektlar guruhi, sanoat joylashgan joyni eng oqilona tanlash uchun shart-sharoitlar majmui hisoblanadi. Tarmoqlar va ishlab chiqarishlarning makondagi joylashuvi turli omillarning birgalikdagi ta'siri ostida shakllanadi va alohida korxonalarni joylashtirishning turli xil variantlari bilan ajralib turadi. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir qiluvchi omillarning barcha xilma-xilligi tegishli guruhlariga birlashtirilgan. Masalan, ayrim tarmoqlar va tumanlarni rivojlantirish uchun tabiiy sharoitlar va resurslarni iqtisodiy baholashni o'z ichiga olgan tabiiy omillar; tabiatni muhofaza qilish va uning atrof-muhitni oqilona boshqarish

choralarini o'z ichiga olgan iqtisodiy omillar; aholi punktlari tizimlari, mamlakatning ayrim hududlarini mehnat resurslari bilan ta'minlash deb tushuniladigan demografik omillar. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir qiluvchi muhim omillar ijtimoiy infratuzilmaning holatini o'z ichiga olishi kerak. Ilmiy-texnik inqilob ishlab chiqarishni joylashtirishda muhim omil hisoblanadi.

Xizmat ko'rsatish sohasiga tegishli korxona va muassasalarni joylashtirishda iste'molchi omili birinchi o'rinda turadi. Hududning tabiiy sharoitlari va resurslari qishloq xo'jaligi va qazib olish tarmoqlarini joylashtirishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish sanoati korxonalarini joylashtirish variantini tanlash eng qiyin, chunki barcha joylashtirish omillari bir vaqtning o'zida va birgalikda ishlaydi. Ishlab chiqarish sanoati korxonalarini joylashtirishga ta'sir qiluvchi turli xil joylashtirish omillari bilan ularni tabiiy (sanoat geografiasining tabiiy sharoitlar va resurslarga bog'liqligini belgilaydigan) va ijtimoiy-iqtisodiy (ijtimoiy rivojlanish qonunlariga asoslangan) ga bo'lish muhim ahamiyatga ega.

Tabiiy resurs omillari va shartlari (xom ashyo manbalariga - xom ashyo, yoqilg'i va energiya manbalariga - yoqilg'i, yoqilg'i-energetika; iqlim, gidrologik orografik sharoitlar) - ularning iqtisodiyotni joylashtirishga ta'siri ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi qanchalik past bo'lsa, shunchalik kuchli bo'ladi. Sanoatlashtirishning dastlabki bosqichlarida foydali qazilmalar geografiasini asosan og'ir sanoatning (metallurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoati) joylashishini belgilab berdi, bu ayniqsa ko'mir va temir rudasi havzalariga tortildi.

Zamonaviy iqtisodiy va iqtisodiy-geografik adabiyotlarda ishlab chiqarish sanoati tarmoqlari, u yoki bu omilga turli yo'nalishlarga qarab, joylashtirish omillari bo'yicha tasniflanadi. Shunday qilib, ishlab chiqarish sanoatining tarmoqlari ajralib turadi:

- 1-xom ashyo yo'nalishi,
- 2-yoqilg'i yo'nalishi,
- 3-energiya va yoqilg'i-energiya yo'nalishi,
- 4-suvni iste'mol qilish yo'nalishi,
- 5-iste'molchi yo'nalishi,
- 6-mehnat resurslariga, shu jumladan yuqori malakali kadrlarga yo'naltirish.

Ishlab chiqarish sanoatining ushbu tasnifining zaif tomoni shundaki, u faqat bitta asosiy omilga asoslanadi. Ko'pgina sohalaridagi korxonalarni joylashtirishda, qoida tariqasida, bir emas, balki ikki yoki undan ortiq omillar muhim ahamiyatga ega.

Ayrim omillarning qiyosiy ahamiyati ishlab chiqarishning texnik, iqtisodiy va texnologik xususiyatlariga bog'liq. Ba'zi sohalarida birinchi o'ringa chiqadigan omillar boshqalarida ikkinchi darajali bo'lib chiqadi. Agar rangli metallurgiya uchun (yengil metallar ishlab chiqarishdan tashqari) xom ashyo omili hal qiluvchi rol o'ynasa, u holda qora metallurgiyada u o'z ta'sirini yoqilg'i bilan taqsimlaydi. Mashinasozlik va yengil sanoat korxonalarini joylashtirishda, birinchi navbatda, iste'mol va ishchi kuchi omillarini hisobga olish kerak.

Bundan tashqari, ma'lum bir sohada bir xil omil, ammo texnologik jarayonning turli bosqichlarida u teng bo'lmagan intensivlik bilan ishlaydi.

Ishlab chiqarish tarmoqlari uchun ularning joylashishini belgilaydigan texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi mavjud. Ular orasida:

1. Tayyor mahsulot birligiga xom ashyo, yoqilg'i, issiqlik va elektr energiyasining asosiy turlari, suvning o'ziga xos xarajatlari (1 birlik, masalan, 1 tonna mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xom ashyo, energiya, suv va boshqa narsalar miqdori);

2. Mahsulot birligiga ishlab chiqarish chiqindilarining chiqishi va ularning xususiyatlari;

3. 1 mahsulot birligi uchun mehnat xarajatlari;

4. 1 mahsulot birligi uchun asosiy vositalarning xarajatlari.

Sanoat korxonasini joylashtirish variantlarini tanlashga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ishlab chiqarishning eng muhim texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlarining nisbati - moddiy iste'mol, mehnat zichligi va kapital intensivligidan, shuningdek iste'molchi omilini hisobga olgan holda ta'sir qiladi.

Sanoatning moddiy iste'moli mahsulot ishlab chiqarish uchun xom ashyo va asosiy materiallarning o'ziga xos iste'moli bilan belgilanadi. Ko'pgina sohalarida u tayyor mahsulotning og'irligidan sezilarli darajada oshadi.

Ishlab chiqarishning moddiy intensivligining qo'shimcha belgisi sanoat mahsulotlari tannarxidagi xom ashyo xarajatlarining ulushi bo'lishi mumkin. Biroq, bu ko'rsatkich juda shartli: uning qiymati ishlatilgan xom ashyoning qanchalik qimmat yoki arzon bo'lishiga bog'liq.

Ishlab chiqarishning moddiy iste'moli darajasiga ko'ra quyidagi sanoat guruhлари ajratiladi:

- 1) xom ashyoning o'ziga xos iste'moli birlikdan ancha yuqori bo'lgan yuqori yog'ochni talab qiladi;

- 2) xom ashyoning o'ziga xos iste'moli birlikdan katta yoki unga teng bo'lgan o'rtacha material iste'moli;

3) xom ashyoning o'ziga xos iste'moli birdan kam bo'lgan nomoddiy iste'mol.

Yuqori yog'ochni talab qiladigan tarmoqlar aniq xom ashyo yo'nalishiga ega, ya'ni xom ashyo omili ularning joylashishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bunday ishlab chiqarishlarning ko'p tonnalik hajmini ham hisobga olish kerak, bu ularni iste'molchiga tashish uchun juda katta xarajatlarga olib keladi.

Ishlab chiqarishning energiya intensivligi darajasiga asoslanib, sanoatning uchta guruhi mavjud:

1) yuqori energiya talab qiladigan, bu yerda yoqilg'i-energetika xarajatlarining ulushi 30-45% ni tashkil qiladi (xom ashyo va materiallar narxidan sezilarli darajada yuqori), yoqilg'i va energiyaning o'ziga xos xarajatlari maksimal;

2) yoqilg'i-energetika xarajatlarining ulushi atigi 15-25% ni tashkil etadigan o'rtacha yoki kam energiya sarflaydigan, yoqilg'i va energiyaning o'ziga xos xarajatlari kam;

3) energiya talab qilmaydigan, bu erda yoqilg'i-energetika xarajatlari 6% dan kam, yoqilg'i va energiyaning o'ziga xos xarajatlari minimaldir.

Yoqilg'i-energetika omili ko'plab ishlab chiqarishlarni joylashtirishda eng muhim omillardan biridir. Yuqori energiya talab qiladigan ishlab chiqarish ommaviy va samarali yoqilg'i-energetika resurslariga yo'naltirilgan. O'rtacha energiya zichligi tarmoqlari yoqilg'i-energetika omiliga ham javob beradi, ammo bu holda uning ta'siri ishlab chiqarishni joylashtirish xususiyatlarini aniqlamaydi. Ayniqsa, katta miqdordagi yoqilg'i va energiya ferrosplavlar, alyuminiy, magniy, nikel, qo'rg'oshin, elektroliz mis, sintetik ammiak, sintetik tolalar, kauchuk, gidroliz xamirturushlari ishlab chiqarish kabi ishlab chiqarishlar tomonidan iste'mol qilinadi.

Tabiiy omillar guruhidan suv omili ishlab chiqarishni joylashtirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu, birinchi navbatda, suv nafaqat yordamchi material, balki muhim xom ashyo turlaridan biri bo'lib xizmat qiladigan kimyo sanoatining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan korxonalar quvvatining oshishi va ishlab chiqarish suv zichligining umumiy o'sishi bilan bog'liq. Suv iste'molining asosiy mezonni tayyor mahsulot birligiga toza suv iste'moli hisoblanadi. Sanoat, ayniqsa katta suv iste'molchisi hisoblanadi, u xo'jalik tomonidan iste'mol qilinadigan barcha suvning 40 foizini iste'mol qiladi.

Ayrim sanoat tarmoqlarining mehnat zichligi ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga to'g'ri keladigan mehnat xarajatlari, ma'lum

miqdordagi mahsulotga to'g'ri keladigan ishchilar soni, mahsulot miqdori, har bir ishchiga to'g'ri keladigan mehnat xarajatlari bilan baholanishi mumkin. Mehnat zichligi ko'rsatkichi sanoat mahsulotlari tannaxidagi ish haqining ulushi kabi ko'rsatkichdir.

Tabiiy resurslar va aholining hududiy bo'linishida iste'mol omili xom ashyo va yoqilg'i-energetika omillariga qarama-qarshi yo'nalishda harakat qiladi. Odatda aholiga xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadigan (mato, kiyim-kechak, poyabzal, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish) yoki kam transport mahsulotlarini (xom ashyo va yoqilg'iga nisbatan) ishlab chiqaradigan tarmoqlar tumanlar va iste'mol markazlariga jalb qilinadi. Iste'molchi omilining roli ko'pincha ishchi kuchi omili bilan kuchayadi, chunki aholi kontsentratsiyasi joylari bir vaqtning o'zida nafaqat mehnat resurslari manbalari, balki sanoat mahsulotlarini iste'mol qilishning yirik sohalari sifatida ham ishlaydi.

Transport omiliga kelsak, u ishlab chiqarishni joylashtirishning boshqa omillari ta'sirini to'plagandek, o'ziga xos fokus rolini o'ynaydi. Uning ta'sirining intensivligini aniqlashda mahsulot birligiga xom ashyo (shu jumladan yordamchi materiallar) va yoqilg'i xarajatlarini hisobga olish kerak. Agar ular tayyor mahsulotlarning og'irligidan oshsa, sanoat korxonalarini xom ashyo va yoqilg'i-energetika bazalari yaqinida joylashtirish foydalidir, chunki bu transport ishlarining kamayishiga olib keladi. Aksincha, xom ashyo va yoqilg'i xarajatlari tayyor mahsulotning og'irligidan kam bo'lgan hollarda (masalan, sulfat kislota, oddiy superfosfat, non, makaron ishlab chiqarishda) transportning pasayishiga korxonalarning iste'mol yo'nalishi orqali erishiladi. Va nihoyat, xom ashyo (shuningdek yoqilg'i) va tayyor mahsulotning teng og'irlik nisbati bilan ishlab chiqarish iqtisodiy maqsadga muvofiq ravishda xom ashyo va yoqilg'i-energetika resurslariga, so'ngra iste'mol maydonlariga yoki ishchi kuchi kontsentratsiyasiga qarab eng katta joylashtirish erkinligiga ega.

Xuddi shu sanoat va ishlab chiqarish xom ashyoning tabiati va uning tashish qobiliyatiga (masalan, tabiiy xom ashyo va metallurgiya va neftni qayta ishlash chiqindilaridan sulfat kislota ishlab chiqarish) qarab joylashuvning turli xil variantlariga ega; xom ashyoning tabiati va uni qayta ishlashning texnologik usullari (masalan, ko'mir yoki koksni gazlashtirish orqali azotli o'g'itlar ishlab chiqarish, chuqur sovutish koks gazi, tabiiy gaz konversiyalari va boshqalar); xom ashyo yoki yoqilg'i va tayyor mahsulotlarni tashishning qiyosiy samaradorligi (masalan, issiqlik elektr stantsiyalarida elektr energiyasini ishlab chiqarish).

16.4. Ayrim korxonalarni joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli

Sanoatni joylashtirishda tizimli o'zgarishlar kapital qurilish jarayonida xalq xo'jaligini rivojlantirishning uzoq muddatli rejalari asosida amalga oshiriladi. Joylashtirishni rejalashtirish mamlakatning ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning Bosh sxemasiga asoslanadi, bu ishlab chiqarish kuchlarini istiqbolli texnik va iqtisodiy hisob-kitoblar bilan, oqilona joylashtirishning ilmiy asosidir.

Bosh sxema quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mamlakatning mintaqaviy rivojlanishining asosiy sintetik muammolari;

- xalq xo'jaligi tarmoqlarini (sanoat, qishloq xo'jaligi, transport)rivojlantirish, shuningdek joylashtirish sxemalari;

- mamlakat sub'ektlari va iqtisodiy mintaqalarining ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirish sxemalari;

- eng yirik xalq xo'jaligi va hududiy-ishlab chiqarish komplekslari bo'yicha maxsus sxemalar va dasturlar;

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish sxemalari nafaqat barcha darajadagi hududiy rejalashtirish uchun (iqtisodiyot vazirligidan respublikalar, hududlar va viloyatlarning tegishli tashkilotlarigacha), balki loyihalash va qurish uchun ham asosiy hujjatlardir. Bu turar joylarni tanlashda ilmiy yondashuvni ta'minlaydi. Yangi yirik ob'ektlar va shuning uchun sanoatni oqilona hududiy tashkil etish, idoraviy va mahalliychilik elementlarini yo'q qilish.

Tabiiy va iqtisodiy sharoitlarga muvofiq sanoatni rivojlantirish yo'nalishini tanlash tumanning ixtisoslashuvi va uning ijtimoiy mehnatni hududiy taqsimlashdagi o'rini to'g'ri belgilashga imkon beradi.

Sanoat korxonalarini joylashtirishning iqtisodiy asoslari qurilish maydoni va joyini tanlash va qabul qilingan variantni amalga oshirish samaradorligini aniqlash bilan bog'liq.

Yangi sanoat korxonasini qurish masalasini hal qilishda quyidagilar ishlab chiqilishi kerak:

- 1) ishlab chiqarilayotgan ishlab chiqarishlar tomonidan ishlab chiqariladigan va qurilishi rejalashtirilgan barcha korxonalarining quvvatlaridan foydalanishni hisoblab chiqadigan mahsulot turlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilishning balans hisob-kitoblari;

- 2) loyihalashtirilayotgan ishlab chiqarishlarning mahsulotlarini sotish zonasi;

- 3) qurilish hududlarida turli xil xom ashyo, energiya va boshqa resurslarga va ularning zaxiralariga bo'lgan ehtiyoj;

- 4) dizayn quvvati va korxonalarining ixtisoslashuvi;

5) boshqa korxonalar bilan hamkorlik qilish va birlashtirish imkoniyatlari;

6) ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj va uni qondirish yo'llari;

7) korxona qurilishi sohasida transport tarmog'ini rivojlantirish;

8) xalq xo'jaligining tegishli tarmoqlariga kapital qo'yilmalarni hisobga olgan holda qurilishning taxminiy qiymati;

9) ishlab chiqarish joyida va iste'mol qilinadigan hududlarda ishlab chiqarish tannaxsining taxminiy hisob-kitoblari.

Katta korxona, ayniqsa sanoat kombinati yoki majmuasini qurish uchun joy (sayt) tanlash maxsus tadqiqotlar va ko'p o'zgaruvchan hisob-kitoblarni talab qiladigan juda murakkab dizayn masalalariga tegishli.

Sanoat korxonasini joylashtirish maydoni sifatida, mahsulotning xususiyatiga va qayta ishlangan xom ashyoga qarab, yirik iqtisodiy tuman yoki ma'muriy-iqtisodiy tuman (viloyat) qabul qilinadi. Ayrim korxonalarni iqtisodiy tuman ichida yoki hatto kichikroq hududiy-ishlab chiqarish majmualari doirasida joylashtirish, agar ular bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lsa, oqilona bo'lishi mumkin.

Korxonalar majmuasini umumiy hududga maqbul joylashtirish umuman ijtimoiy ishlab chiqarishni oqilona hududiy tashkil etishni ta'minlaydi va katta iqtisodiy samarani ta'minlaydigan har xil turdagi va o'lchamdagi hududiy-ishlab chiqarish komplekslarini yaratishga olib keladi, chunki ular kapital xarajatlar va mahsulotlarning iqtisodiy samaradorligini kamaytirishga yordam beradi.

Mavjud hududiy - ishlab chiqarish komplekslarini rivojlantirish va shakllantirish turli darajadagi xalq xo'jaligini boshqarish organlarini qat'iy muvofiqlashtirishni, shuningdek kompleksning tuzilishi ilmiy asoslanishi kerak bo'lgan bosh sxemalarni batafsil ishlab chiqishni, ularni sanoatni rivojlantirish va joylashtirishning umumdavlat rejasi bilan birgalikda shakllantirish muddatlarini talab qiladi.

Olimlar korxonalarni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodologiyasining asosiy qoidalarini ishlab chiqdilar. Yangi sanoat korxonalarni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligining asosiy mezon sifatida mahsulot ishlab chiqarish va iste'molchiga yetkazib berish jarayonida moddiy, mehnat, moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish hisobiga ijtimoiy mehnat samaradorligini maksimal darajada oshirish qabul qilinadi. Metodik jihatdan ushbu mezon qiyosiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichida - kamaytirilgan xarajatlarning minimal darajasida to'liq ifodalanadi.

Yangi korxonalarni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligi o'zaro ta'sir qiluvchi omillarni milliy iqtisodiy baholash asosida belgilanadi,

bunda joylashtirilgan sanoat ob'ektini qurish va ishlatish bilan bevosita bog'liq bo'lgan barcha tarmoqlar uchun xarajatlar va mehnat tejash hisobga olinadi.

Yangi sanoat ob'ektlari mahsulotlarining xom ashyo omili va mintaqaviy iste'molini baholash uchun rayonlashtirish usuli qo'llaniladi. Ushbu turdagi mahsulotni iste'mol qilishning oqilona zonasini yaratish uchun ishlab chiqarish birligining ishlab chiqarish tannarxi va taqqoslanadigan sohalarida yoki ishlab chiqarish punktlarida o'ziga xos kapital qo'yilmalar, shuningdek mahsulotni iste'mol joylariga tashish xarajatlari o'lchanadi. Xuddi shu umumiy xarajatlarning nuqtalari taqqoslanadigan har bir hududda ishlab chiqarilgan bir xil nomdagi mahsulotlarning oqilona tarqalishi zonasining chegaralarini tashkil etadi.

Yirik sanoat ob'ektlarining joylashishi kelajakdagi turar-joy binolarining ko'rib chiqilayotgan hududlarida mumkin bo'lgan qurilish punktlarining variantlarini tahlil qilish asosida aniqlanadi. Qiyosiy variantlarni baholash usuli har bir variantni sifatli tahlil qilish va miqdoriy baholashni talab qiladi. Sifatli tahlil ma'lum bir iqtisodiy vaziyatning mohiyatini aniqlashga va ishlab chiqarishni joylashtirish muammasining bayonotini shakllantirishga imkon beradi. Variantlarning har birini miqdoriy baholash iqtisodiy va matematik modellashirish asosida beriladi.

Korxonalarni joylashtirishning qiyosiy iqtisodiy samaradorligi turar-joy hududlarining tabiiy va iqtisodiy sharoitlariga to'liq javob beradigan texnik yechimlar bilan yakuniy foydali milliy iqtisodiy ta'sir bilan taqqoslanadigan variantlarga nisbatan belgilanadi.

16.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi

Ishlab chiqarishni, birinchi navbatda sanoatni joylashtirishdagi siljishlar ham fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari, o'sish sur'atlari va tarmoq strukturasi o'zgarishi bilan chambarchas bog'liqdir. Ilmiy-texnik inqilob davri korxonalarning birlashishi, ishlab chiqarish konsentratsiyasining ortishi bilan tavsiflanadi, degan o'qga yuqorida allaqachon javob berilgan edi. Ammo bunday konsentratsiya, o'z navbatida, korxonalarning o'zaro yaqinlashishiga yoki ularning hududiy konsentratsiyasiga yordam beradi. Hududiy yaqinlashuv tendentsiyasi ishlab chiqarishning yuqori darajadagi kombinatsiyasi bilan ajralib turadigan bir qator zamonaviy tarmoqlarning texnologik xususiyatlari bilan yanada kuchayadi.

Metallurgiya zavodi hajmining o'sishi unga bog'liq bo'lgan sanoat tarmoqlari - koks kimyosi, og'ir mashinasozlik sanoatini jalb qilishni

kuchaytiradi. Neftni qayta ishlash zavodlari neft-kimyo sanoatini jalb qiladi. Bosh zavod atrofida mashinasozlik korxonalarining butun tarmog'i paydo bo'ladi. Hududiy kontsentratsiya eskilarning kengayishi va yangi, tobora yirik sanoat markazlarining shakllanishida ifodalanadi. Bu jarayon urbanizatsiya jarayoni va shahar aglomeratsiyasining shakllanishi bilan juda chambarchas bog'liq. Bundan tashqari, ilmiy-texnikaviy inqilob sharoitida asbob-uskunalar va ishlab chiqarish texnologiyasining doimiy murakkablashuvi mavjud. Ulardan eng samarali foydalanish va uni qo'llash. ko'proq xodimlarning malaka darajasiga bog'liq. Ish bilan band bo'lganlar tarkibida muhandis-texnik xodimlarning salmog'i doimiy ravishda ortib bormoqda. Ishlab chiqarish va ilm-fan o'rtasidagi aloqa kuchaymoqda. Shuning uchun ilmiy-texnikaviy inqilob davrida, sanoatni joylashtirishning hal qiluvchi omillaridan biri malakali kadrlarga yo'naltirilgan edi. Bu birinchi navbatda mashinasozlikning (elektronika, asbobsozlik, raketa texnologiyasi), nozik kimyo (plastmassa, farmatsevtika, kino va fotokimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarish, maishiy reagentlar) eng yangi tarmoqlariga taalluqlidir. Shu sababli, eng yangi sanoat tarmoqlarining ko'pchiligi yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalariga jalb qilingan. Ilmiy-texnik inqilob tabiiy sharoit va resurslarga nisbatan iqtisodiy yondashuvni sezilarli darajada o'zgartirdi.

Shunday qilib, zamonaviy asbob-uskunalar va texnologiyalar past navli mineral xom ashyolardan samarali foydalanish imkonini beradi, ammo ishlab chiqarish kontsentratsiyasi ko'p jihatdan bog'liq bo'lgan zaxiralar hajmiga talablarni oshiradi. Bularning barchasi qazib olish tarmoqlarini taqsimlashdagi siljishlarga, bir qator yangi resurs bazalarining paydo bo'lishiga ta'sir qilmay qolmadi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish sanoatini joylashtirishning tabiiy sharoit va resurslarga bog'liqligi kamaymoqda. Ushbu yangi tendensiya bir qator sabablar bilan izohlanadi: sanoat mahsulotlarining moddiy iste'moli (xususan, metall iste'moli) umumiy kamayishi; tabiiy xom ashyoni sintetik xomashyo bilan yanada kengroq almashtirish; minimal miqdorda yoqilg'i iste'mol qiladigan atom energetikasini rivojlantirish; transport vositalarini (elektr uzatish liniyalari, quvurlar, supertankerlar va boshqalar) jadal takomillashtirish, bu iqtisodiy nuqtai nazardan yoqilg'i va xom ashyoni juda uzoq masofalarga tashishni oqlaydi.

Natijada, ishlab chiqarish sanoatining yoqilg'i-xomashyo bazalariga jalb etilishi pasayib, ularning mehnat resurslari va foydali transport aloqalariga yo'naltirilganligi oshdi. Ilmiy-texnika inqilobi sharoitida mahalliy yoqilg'i-xomashyo bazasining nisbiy qashshoqligi yirik ishlab chiqarish sanoatini

rivojlantirish yo'lida yengib bo'lmay to'siq bo'la olmaydi; Buni hech bo'lmaganda Yaponiya, Italiya, GDR misollari tasdiqlaydi.

16.6. Erkin industrial-iqtisodiy zona.

Erkin iqtisodiy zonalar mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan zonadir.

Odatda, har bir mamlakatda milliy iqtisodiyotni tashkil etish va rivojlantirishda erkin iqtisodiy zonalar muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlash kerakki, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab erkin (maxsus) iqtisodiy zonalar xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ajralmas qismiga aylandi. Jahon xo'jalik aloqalari uchun erkin iqtisodiy zonalar xalqaro tovar ayitrboshlashni faollashtirish hisobiga iqtisodiy o'sishni tezlashtirish, sarmoyalarni jalb etish, iqtisodiy jarayonlarni chuqurlashtirish omili sifatida muhim rol o'ynamoqda.

Amaliyotda erkin iqtisodiy zonalarini tashkil yetishning bir qancha turlari mavjud. Ularni tashkil yetish har bir mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy, moliyaviy va ijtimoiy siyosat bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Chunki, bir davlatning geografik joylashuvi boshqa davlatning geografik joylashuvidan tubdan farq qiladi. Shunga muvofiq, har bir davlatda erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish turlicha bo'ladi. Erkin iqtisodiy zonalar mamlakatning boshqa qismlarida ishlatilmaydigan imtiyozlar va rag'batlarning o'ziga xos tizimi qo'laniladigan milliy iqtisodiy zonaning bir qismidir.

Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil qilishning muhim sabablaridan biri shundaki, ko'pincha davlat iqtisodiyotini kapital oqimi uchun to'liq ochishni, o'ziga xos investitsiya oqimini hamma joyda ishlatishni istamaydi. Shuning uchun ham maxsus zona sifatida qisman ozchilikni ishlatadi. Erkin iqtisodiy zonalar tashkil qilish va ular faoliyatining jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, jahon bozori bilan integratsiyani chuqurlashtirish, xalqaro iqtisodiy aloqalarni rag'batlantirish maqsadida tuzilgan zonalar (erkin savdo zonasi, eksport ishlab chiqarilishi, bojxona va boshqa zonalar) bilan birga ma'lum bir faoliyat shakli va ishlab chiqarish sohasini rag'batlantirish uchun tashkil qilingan alohida rejimli maxsus zonalar ham mavjud.

Masalan, qoloq tumanlarni rivojlantirishni, qoloq tumanlarni sanoatlashtirishni rag'batlantiruvchi maxsus zona. Shuning uchun erkin iqtisodiy zonalar tashkil qilishning sabablari va maqsadlari har bir holatda o'zgacha bo'lib, bir-biriga o'xshamasligi mumkin. Masalan, AQSh, Buyuk

Britaniya kabi sanoati rivojlangan davlatlarda erkin iqtisodiy zonalar depressiyaga uchragan tumanlarda kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga yo'naltirilgan mintaqaviy siyosatni amalga oshirish uchun tashkil qilingan. Bu maqsadda tadbirkorlarga mamlakatning boshqa tumanlaridagiga nisbatan ko'proq faoliyat erkinligi va sezilarli moliyaviy imtiyozlar beriladi. Bu dasturlar xorijiy jalb qilishga qaratilmagan. Xuddi shu maqsadda rivojlanayotgan davlatlarda ham erkin iqtisodiy zonalar tashkil qilinadi. Bu esa qoloq tumanlarni dinamik ravishda rivojlanayotgan tumanlarga aylantirish imkoniyatini beradi. Ammo sanoat rivojlangan davlatlardan farqli ravishda bu mamlakatlarda ko'proq xorijiy kapitalni jalb qilishga harakat qilinadi.

Ayrim hollarda u yoki bu erkin iqtisodiy zonani aniq klassifikatsiyalash qiyin. Chunki ular ko'plab zonalarining xususiyatlariga ega. O'zbekistonlik mutaxassislar tomonidan xo'jalik ixtisoslashuvi - zonada faoliyat ko'rsatayotgan asosiy ko'pchilik firmalarning ixtisoslashuvi bo'yicha klassifikatsiya ishlab chiqilgan. Erkin iqtisodiy zonalar klassifikatsiyasidagi markaziy o'rin sanoat qayta ishlash zonalariga berilgan.

Erkin iqtisodiy zonalarining eng oddiy ko'rinishlaridan biri erkin bojxona zonolari hisoblanadi (EBZ). Bu zonalar erkin savdo zonolari kabi birinchi avlod zonalariga kiradi. Ular 17-18 asrlardan buyon mavjud. Bu zonalarda tranzit yoki kassignatsion omborlar, eksportga mo'ljallangan tovarlarni qadoqlash va kam miqdorda qayta ishlash bo'ladi. Bunday zonalarini ko'pincha bond omborlari yoki erkin bojxona zonolari deb ataladi. Erkin bojxona zonolari tovar olib kirish va olib chiqishda bojdand ozod qilinadi. Ular ko'plab mamlakatlarda mavjud.

Erkin savdo zonolari (ESZ) ham dunyoda keng tarqalgan. Uning maqsadi savdoni rag'batlantirish, savdo operatsiyalarini tezlashtirish, savdo xarajatlarini kamaytirishdan iborat. ESZlari umumiy va maxsus (subzona) zonalariga ajratiladi. Ularda kiritilgan tovarlarni omborlarga joylashtirish va qayta ishlash amalga oshiriladi subzonalar faoliyati umumiy zonadan tashqariga chiquvchi alohida yirik kompaniyalar tashkil qilinadi. Subzonalarda eksport uchun yoki import o'rmini bosuvchi tovarlar ishlab chiqariladi. Erkin savdo zonolari qatoriga imtiyozli holatga ega bo'lgan an'anaviy erkin portlarni kiritish mumkin.

Sanoat ishlab chiqarish zonolari ikkinchi avlod zonolari hisoblanadi. Ular erkin iqtisodiy savdo zonalariga faqat tovar emas, kapital ham olib kirilishi va ularda faqat savdo bilan emas, ishlab chiqarish faoliyati bilan

ham shug'ullanishi oqibatida erkin savdo zonalarining evolyutsiyasi natijasida vujudga keldi.

Texnika kiritish zonolari uchinchi avlod zonolari hisoblanadi (70-80-yillar). Ular stixiyali tarzda hosil bo'ladi yoki maxsus ravishda davlat yordamida yirik ilmiy markazlar atrofida tashkil qilinadi. Ularda yagona soliq va moliyaviy tizimdan foydalanuvchi milliy va xorijiy tadqiqotchilik, loyiha, ilmiy-ishlab chiqarish firmalari jamlanadi.

Turli moliya-iqtisodiy, sug'urta va boshqa xizmatlar ko'rsatuvchi firma va tashkilotlar uchun tadbirkorlik faoliyatining imtiyozli sharoitlari yaratiladigan zonalar servis zonalar deb ataladi. Servis zonalar qatoriga offshor zonalar (OZ) va soliq gavanlari kiradi (SG) kiradi. OZ va SG tadbirkorlarni qulay valyuta- moliya, fiskal sharoitlar, bank va tijorat sirlarining yaxshi saqlanishi, davlat boshqaruvining kamligi bilan o'ziga jalb qiladi. Offshor zonada ro'yxatga olingan va soliq va boshqa imtiyozlar olishga nomzod bo'lgan kompaniyalarga qo'yiladigan alosiy talab – offshor markaz joylashga davlatning rezidenti bo'lmaslik va bu davlat zonaida daromad olmaslikdir. Soliq gavanlarining offshor zonalardan farqi shundaki, u yerda barcha firmalar (xori firmalari ham, mahalliy firmalar ham) faoliyatning barcha turlari yoki ba'zi turlari bilan shug'ullanishad imtiyozlarga ega bo'ladilar. Offshor zonalarini tashkil qiluvchi davlatlar qo'shimcha xorijiy kapital jalb qilish, offshor zonada ro'yxatga olingan korxonadan foyda olish, mahalliy mutaxassislar uchun qo'shimcha ish joylarini tashkil qilinishi orqali foyda ko'radilar.

Offshor kompaniyalar faoliyat ko'rsatayotgan davlatlar qatoriga Lixtenshteyn, Panama, Normandiya orollari, Men orollari (Britaniya), Antil orollari, Gonkong, Madeyra, Liberiya, Irlandiya, SHveystariya va boshqalar kiradi. Oxirgi o'n yillikda bularga Malta, Mavrikiya, g'arbiy Samoa, Isroil, Malayziya (Labuan oroli) va boshqa davlatlar qo'shildi.

Erkin iqtisodiy zonalar ularni tashkil qiluvchilar tomonidan ochiq iqtisodiyot tamoyillarini amalaga oshirishdagi muhim bosqich sifatida quriladi. Ularning faoliyat ko'rsatishi tashqi iqtisodiy faoliyatni faollashtirish va erkinlashtirish bilan bog'lanadi. Erkin iqtisodiy zonalarining iqtisodiyotning tashqi dunyoga ochiqqligi katta darajada bo'ladi. Bojxona, soliq va investitsion rejimi esa tashqi va ichki investitsiyalar uchun qulaydir. Amalda erkin iqtisodiy zona jahon kapital xo'jaligi miqyosida migratsiya qilib yurgan kapital uchun qopqon hisoblanadi. Mamlakat ichidagi iqtisodiy jaryonlarni faollashtirishda foydalanish uchun xorijiy kapitalni jalb qilishdan tashqari sanoat erkin iqtisodiy zonalarining yana uchta vazifasi ko'rsatiladi:

- sanoat eksportini rag'batlantirish va shu orqali valyuta mablag'larini jalb qilish;
- bandlik darajasini oshirish;
- zonalarini xo'jalik yuritishning yangi usullarini sinash maydoniga, milliy xo'jalik rivojlanishining qutbiga aylantirish. Turli ko'rinishdagi erkin iqtisodiy zonalarini o'xshash tomonlari shundaki, ularda o'zida tadbirkorlar uchun bojxona, moliyaviy, soliq imtiyozlari va umumiy rejimga nisbatan ustunliklar bo'lgan qulay investitsion iqlim mavjudligidir.

Turli zonalarda imtiyoz va rag'batlantirishlar ba'zi jihatlar bilan farq qiladi. Imtiyozlar to'rtta asosiy guruhga ajratiladi

1. Turli savdo imtiyozlari
2. Soliq imtiyozlari
3. Moliyaviy imtiyozlar
4. Ma'muriy imtiyozlar

Qisqacha xulosalar

Sanoat joylashishidagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligini miqdor jihatdan hisoblashda birinchi navbatda xalq xo'jaligiga sarflangan kapital mablag'lar samaradorligini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish va iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlikni oshirish ko'zda tutiladi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish tamoyillari ayrim mamlakatlarda bozor iqtisodiyotini rivojlantirish tajribasi va modellarini o'rganish va ulardan foydalanish asosida rivojlanmoqda

Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil qilishning muhim sababalaridan biri shundaki, ko'pincha davlat iqtisodiyotini kapital oqimi uchun to'liq ochishni, o'ziga xos investitsiya oqimini hamma joyda ishlatishni istamaydi.

Bob yuzasidan savollar

1. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishning mohiyati va ahamiyati nimada?
2. Sanoatni joylashtirishning tamoyillari (fundamental qoidalari) nimalardan iborat?
3. Sanoatni joylashtirishga qanday shart-sharoitlar ta'sir etadi?
4. Tarmoqlarni joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar nimalarda namoyon bo'ladi?

GLOSSARY

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi
Aksiyadorlik jamiyati korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli bo'lib, jamiyat ixtiyoridagi mulki, boyligiga asoslanib faoliyat yuritadi. Aksiyadorlik jamiyati sarmoyasi jamiyat a'zolarining qo'shgan pul mablag'i yoki moddiy ne'matidan tashkil topadi.	Акционерное общество Является организационно-правовой формой предприятия и действует на основе имущества общества. Капитал акционерного общества состоит из денег или материальных ценностей его участников.	Joint Stock Company is the organizational and legal form of the enterprise and operates on the basis of the property of the society. The capital of the joint-stock company is made up of money or material assets of its members.
Aylanma ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishda foydalaniluvchi mehnat predmetlari (xom ashyo, materiallar, o'rov materiallari, ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar va hokazo). Har bir ishlab chiqarish tsiklida to'liq sarflanadi hamda korxonaning aylanma mablag'lari hisobiga sotib olinadi.	Фонды оборотных средств предметы труда, используемые в производстве (сырье, упаковочные материалы, запчасти и т. д.). Каждый производственный цикл полностью потребляется и покупается за счет оборотных средств.	Working capital funds labor items used in production (raw materials, packing materials, repair parts, etc.). Each production cycle is fully consumed and purchased through working capital.
Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, yangi mahsulotni o'zlashtirish xarajatlari, kelgusi davr xarajatlari sarflanuvchi korxona mablag'larining pul shaklida ifodalanishi.	Оборотный капитал производственные ресурсы, незавершенное производство, готовая продукция, разработка новой продукции, движение денежных средств предприятия на следующий период.	Working capital production resources, incomplete production, finished product, development of new products, cash flow of the enterprise for the next period.
Aksiya aksiyadorlar jamiyati a'zosining mablag' qo'shganligi haqida guvohlik beruvchi qimmatbaho qog'oz. Aksiya sotib olgan shaxs aksiyador hisoblanib, ma'lum huquq va majburiyatga ega bo'ladi.	Кампания ценные бумаги, свидетельствующие о вкладе акционера. Человек, который купил акции, является акционером и имеет определенные права и обязанности.	Action a paper that confirms the contributions of a member of a joint stock company. The person who bought the stock is a shareholder and has certain rights and obligations.
Aksiyadorlik kapitali aksiyadorlik jamiyatining asosiy kapitali, uning hajmi Nizomda belgilab beriladi. Qarzga olingan mablag'lar va aksiya chiqarish hisobiga shakllantiriladi.	Акционерный капитал это основной капитал акционерного общества, размер которого определяется Положением. Формируется за счет заемных средств и выпуска акций.	Share capital the basic capital of the joint-stock company, the size of which is determined by the Regulation. Formed at the expense of borrowed funds and issue of shares.

Amortizatsiya asosiy fondlar qiymatini asta-sekinlik bilan ular yordamida ishlab chiqariluvchi mahsulot yoki xizmatlarga o'tkazilishi; mablag'larning maqsadli ravishda jamg'arilishi va keyinchalik eskirgan asosiy fondlarning o'rmini qoplashga ishlatilishi.	Амортизация постепенный перевод основных средств на производимые ими товары или услуги; Целевое накопление средств и последующее возмещение устаревших основных средств.	Depreciation gradual transfer of fixed assets to products or services produced by them; Targeted accumulation of funds and subsequent reimbursement of outdated fixed assets.
Amortizatsiya vositalari korxona asosiy fondlarini saqlash va yangilash uchun maxsus ajratiluvchi moliyaviy vositalar.	Амортизационные агенты финансовые инструменты, специально предназначенные для поддержания и обновления основных средств предприятия.	Depreciation agents financial instruments specially allocated for the maintenance and renewal of fixed assets of the enterprise.
Amortizatsiya fondi asosiy fondlarni oddiy va kengaytirilgan tarzda takror ishlab chiqarishga mo'ljallangan pul mablag'lari.	Амортизационный фонд средства, предназначенные для простого и расширенного воспроизводства основных средств.	Depreciation Fund funds intended for simple and extended reproduction of fixed assets.
Asosiy ishlab chiqarish fondlari mahsulot ishlab chiqarishda foydalaniluvchi mehnat vositalari (binolar, inshootlar, qurilma va asbob-uskunalar, transport vositalari va hokazo). Ular uzoq muddat xizmat ko'rsatib, ishlab chiqarish jarayonida o'zining natural shaklini saqlab qoladi hamda o'z qiymatini eskirish mobaynida asta-sekinlik bilan tayyor mahsulotga o'tkazadi. Kapital qo'yilmalar hisobiga to'ldiriladi.	Основные производственные фонды трудовые инструменты, используемые при производстве товаров (здания, сооружения, оборудование и техника, транспортные средства и т. д.). Они обеспечивают долгосрочное обслуживание, сохраняют свою естественную форму в процессе производства и постепенно переносят свою стоимость на готовую продукцию во время амортизации. Пополняется капитальными вложениями.	Fixed production funds labor tools used in the production of goods (buildings, structures, equipment and equipment, vehicles and so on). They provide long-term maintenance, retain their natural form during production, and gradually transfer their value to finished products during depreciation. It is replenished by capital investments.
Asosiy fondlarning eskirishi asosiy fondlarning (binolar, qurilmalar va boshqa mehnat vositalarining) asta-sekinlik bilan foydali xususiyatlarini yo'qotishi. Asosiy ishlab chiqarish fondlari eskirishining jismoniy va mahnaviy turlari mavjud.	Амортизация основных средств постепенная потеря основных фондов (зданий, сооружений и др. труда). Существуют физические и виды амортизации основных средств.	Depreciation of fixed assets the gradual loss of fixed assets (buildings, installations and other labor). There are physical and types of depreciation of fixed assets.

Balans biron-bir holatning alohida tomonlarini taqqoslash va solishtirish yo'li bilan tavsiflanuvchi ko'rsatkichlar tizimi.	Баланс система показателей, характеризующихся сравнением и сравнением отдельных аспектов любой ситуации.	Balance a system of indicators characterized by comparing and comparing particular aspects of any situation.
Balans foydasi korxonaning balansida aks ettiriluvchi faoliyatning barcha turlaridan olinuvchi umumiy foyda miqdori.	Бухгалтерский баланс это общая прибыль, полученная по всем видам деятельности, отраженная в бухгалтерском балансе предприятия.	Balance Sheet the total profit earned on all activities that are reflected on the balance sheet of the enterprise.
Bankrotlik kasodga uchrash, korxonaning (tashkilot, bank) o'z majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni mablag'lar yo'qligi tufayli amalga oshirmasligini anglatuvchi tushuncha. Qoidaga ko'ra, korxonani yopish yoki majburan tugatish hamda mulkini qarzlarni to'lash uchun sotib yuborishga olib keladi.	Банкротство Несостоятельность означает, что предприятие (организация, банк) не оплачивает свои обязательства из-за нехватки средств. Как правило, это приводит к закрытию или принудительной ликвидации предприятия и продаже имущества для погашения долгов.	Bankruptcy failure means that the enterprise (organization, bank) does not pay for its obligations due to lack of funds. As a rule, closing or compulsory liquidation of the enterprise and sale of property for repayment of debts will result.
Bashorat qilish kelajakda ro'y berishi mumkin bo'lgan turli hodisa va jarayonlarni statistik, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa turdagi tadqiqotlar yordamida ilmiy asoslangan holda avvaldan aytib berish.	Предсказать научно прогнозировать различные будущие события и процессы, используя статистические, социальные, экономические и другие исследования.	Prophecy scientifically-based prediction of various future events and processes using statistical, social, economic and other types of research.
Biznes bozor iqtisodiyoti sharoitlarida sub'ektning ma'lum bir mahsulot yoki xizmat turini yaratish va sotish yo'li bilan foyda olishga mo'ljallangan iqtisodiy faoliyati.	Бизнес Экономическая деятельность субъекта в рыночной экономике с целью получения прибыли путем создания и продажи определенного товара или услуги.	Business economic activity of the subject in the market economy with the aim of making a profit by creating and selling a certain product or service.
Biznes-reja korxona faoliyati dasturi, kutilayotgan xarajat va daromadlar hisobini o'z ichiga oluvchi kompaniya faoliyatining muayyan maqsadlariga erishish uchun muayyan chora-tadbirlar rejasi. Marketing tadqiqotlari asosida ishlab chiqiladi.	Бизнес план план действий по достижению конкретных целей деятельности компании, включая программу деятельности предприятия, учет ожидаемых затрат и доходов. Он основан на маркетинговых исследованиях.	Business plan a plan of action for achieving specific objectives of the company's activities, including an enterprise activity program, a record of expected costs and revenues. It is based on marketing research.

Veksel qimmatbaho qog'oz turi, belgilangan tartibda yozma shakldagi qarz majburiyati, o'z egasiga (veksel oluvchiga) veksel beruvchidan ko'rsatilgan pul miqdorini belgilangan muddatda gap-so'zsiz to'lanishini talab qilish huquqini beradi.	Вексель Вид ценных бумаг, задолженность в письменной форме, дает право держателю (векселю) требовать безоговорочной оплаты векселя в течение указанного периода.	Promissory note type of securities, debt in written form, entitles the holder (promissory note) to demand the promissory note to be paid unconditionally within the specified period.
Venchur firma tijorat bilan shug'ullanuvchi ilmiy-texnik firma, yangi texnologiyalar va mahsulotlarni daromadlarni avvaldan belgilamagan holda ishlab chiqish va qo'llash bilan shug'ullanadi (tavakkalchilikka asoslangan kapital qo'yilmasi).	Венчурная фирма коммерческая научно-техническая фирма, которая разрабатывает и применяет новые технологии и продукты без корректировки рисков (венчурные инвестиции).	The firm of Venchur a commercial scientific and technical firm that develops and applies new technologies and products without risk-adjustment (venture capital investment).
Dividend aktsiyadorlik jamiyati foydasining bir qismi, har yili soliqlarni to'lash, ishlab chiqarishni kengaytirish, zahiralarni to'ldirish, obligatsiyalar bo'yicha foizlar to'lash va direktorlarni mukofotlashdan so'ng aktsiyadorlar o'rtasida taqsimlanadi.	Дивиденд часть прибыли акционерного общества распределяется между акционерами каждый год после уплаты налогов, расширения производства, пополнения запасов, выплаты процентов по облигациям и присуждения вознаграждений директорам.	Dividend a portion of the profits of the joint-stock company are distributed among shareholders each year after paying taxes, expanding production, replenishing stocks, paying interest on the bonds, and awarding directors.
Jismoniy eskirish mehnat vositalarining foydalanish va tabiat kuchlari tahsiri ostida moddiy jihatdan yemirilishi. Mehnat vositalarining mahnaviy eskirishi ularning to'liq jismoniy eskirishdan oldindanroq, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari yuqoriroq va tejamkor bo'lgan mashina va qurilmalar paydo bo'lishi tufayli yuz berishi mumkin.	Физическая одежда материальная деградация под воздействием труда и природных сил. Физический износ рабочей силы может быть вызван появлением машин и устройств, которые намного опережают их физический износ.	Physical wear material degradation under the influence of labor and the forces of nature. The physical wear and tear of the workforce may be due to the emergence of machines and devices that are far ahead of their physical wear and tear, with higher performance and economy.
Ijara mulkni ma'lum bir haq to'lash evaziga, vaqtinchalik foydalanishga berish to'g'risidagi shartnomaga asoslangan holda yollash.	Аренда аренда имущества по договору временной аренды за фиксированную плату.	Rent lease of property under a temporary lease agreement for a fixed fee.

Ilmiy-texnik salohiyat mamlakatdagi fan, texnika va muhandislik ishlarining rivojlanish darajasi, jamiyatning fan-texnika muammolarini hal qilish uchun mavjud resurs va imkoniyatlarining umumiy tavsifnomasi.	Научно-технический потенциал уровень развития науки, техники и техники в стране, общее описание имеющихся ресурсов и возможностей общества для решения научно- технических проблем.	Scientific and technical potential the level of development of science, technology and engineering in the country, a general description of the available resources and capabilities of the society to address science and technology problems.
Investitsion siyosat kapital qo'yilmalarning eng ustivor yo'nalishlarini tanlash, iqtisodiyot samaradorligini oshirish, sarflangan har bir so'mga mahsulot o'sishi va milliy daromadning eng yuqori ko'rsatkichlariga erishish.	Инвестиционная политика выбор приоритетов капитальных вложений, повышение эффективности экономики, увеличение продукта на каждый потраченный рубль и достижение наибольшего национального дохода.	Investment policy choosing the priorities of capital investments, increasing the efficiency of the economy, increasing the product for each so'me spent and achieving the highest national income.
Investitsiyalar mamlakat ichkarisi va tashqarisida yangi korxona yaratish va mavjud korxonalarni zamonaviylashtirish, eng yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish, ishlab chiqarish darajasini oshirish va foyda olish maqsadida uzoq muddatli mablag'lar kiritilishi.	Инвестиции долгосрочные инвестиции для создания новых предприятий как внутри страны, так и за ее пределами, модернизации существующих предприятий, освоения новейших технологий и технологий, повышения уровня производства и рентабельности.	Investment long-term investments for the creation of new enterprises both inside and outside the country, modernization of existing enterprises, mastering of the latest technology and technology, increasing production levels and profitability.
Investor biron-bir faoliyatga, korxonaga foйда olish maqsadida uzoq muddatli kapital kiritishni amalaga oshiruvchi xususiy tadbirkor, tashkilot yoki davlat.	Инвестор Частный предприниматель, организация или государство, которое делает долгосрочные капитальные вложения для любого бизнеса, предприятия.	Investor private entrepreneur, organization or state that makes long-term capital investments in any business, enterprise.
Innovatsiya jamiyat rivojlanishi bilan o'zgarib boruvchi inson ehtiyotlarini qondirishga oid yangiliklar, ularni yaratish, tarqatish va foydalanish jarayonini majmuasi.	Новаторство комплекс процессов создания, распространения и использования инноваций, отвечающих потребностям человека, которые меняются с развитием общества.	Innovation the complex of the processes of creation, dissemination and use of innovations that meet human needs that change with the development of society.
Infratuzilma sanoat (yoki biron-bir boshqa) ishlab chiqarishi hamda aholiga xizmat ko'rsatuvchi xo'jalik	Инфраструктура промышленные (или любые другие) промышленные комплексы	Infrastructure industrial (or any other) industrial complexes and service industries. Includes

tarmoqlari majmuasi. Transport, aloqa, savdo, moddiy-texnik ta'minot, fan, tahlil, sog'liqni saqlashni o'z ichiga oladi.	и сферы услуг. Включает транспорт, связь, торговлю, логистику, науку, образование, здравоохранение.	transportation, communications, trade, logistics, science, education, healthcare.
Ishlab chiqarish quvvati asosiy ishlab chiqarish va aylanma fondlar, shuningdek, moliyaviy resurslardan iloji boricha to'liq va oqilona foydalangan holda ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotning maksimal hajmi.	Производственная мощность максимальный производственный и оборотный капитал, а также максимальный объем производства, который может быть произведен при полном и разумном использовании финансовых ресурсов.	Production capacity the maximum production and working capital, as well as the maximum amount of output that can be produced using the full and reasonable use of financial resources.
Ishlab chiqarish rentabelligi umumiy (balans) foydaning asosiy ishlab chiqarish fondlari va normalashtiriluvchi aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida aniqlanuvchi ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichi.	Индекс эффективности производства определяемый как отношение общей (балансовой) прибыли к среднегодовой стоимости основных фондов и нормализованного оборотного капитала.	Production efficiency index defined as the ratio of total (balance) profit to the average annual value of fixed assets and normalized working capital.
Ishlab chiqarish tuzilmasi korxonaning mahsulot ishlab chiqarish jarayonida bevosita yoki bilvosita ishtirok etadigan ishlab chiqarish bo'linmalari - sexlar, uchastkalar, xizmat ko'rsatish xo'jaligi aloqalarining yig'indisi.	Производственная структура это совокупность производственных единиц - цехов, участков, сервисных бизнес-единиц, прямо или косвенно участвующих в производственном процессе предприятия.	Production structure the totality of production units - shops, plots, services business units, directly or indirectly involved in the production process of an enterprise.
Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish yirik korxonalarda texnologiya va tuzilmasi bir xil bo'lgan mahsulotlarni ommaviy ravishda ishlab chiqarish.	Производственная специализация крупное производство продукции с одинаковой технологией и структурой на крупных предприятиях.	Manufacturing specialization large-scale production of products with the same technology and structure in large enterprises.
Ishlab chiqarishni yiriklashtirish mahsulotni yirik korxonalarda chiqarishni tashkil qilish.	Увеличение производства организация производства на крупных предприятиях.	Increase of production organization of production at large enterprises.
Ishlab chiqarishni kimyolashtirish mahsulot ishlab chiqarishda kimyoviy mahsulot va sun'iy materiallar, shuningdek, kimyoviy usullardan keng foydalanish.	Производственная химия Широкое использование химических продуктов и искусственных материалов, а также химических методов при изготовлении продуктов.	Production Chemistry wide use of chemical products and artificial materials, as well as chemical methods in the manufacture of products.

Ishlab diversifikatsiyasi: bir tomonlama, ko'pincha bitta mahsulotga asoslanuvchi ishlab chiqarishni keng nomenklaturada tayyorlanuvchi mahsulotlarga asoslangan ishlab chiqarishga o'tkazish.	Диверсификация производства передача одностороннего, часто на основе одного продукта, производства на основе продуктов широкого ассортимента.	Diversification of production transfer of one-sided, often based on one product to production based on products of wide range.
Kapital qurilish asosiy fondlarni yangi korxona qurish, mavjud korxonalarni qayta tiklash, kengaytirish, texnik jihatdan qayta qurollantirish va zamonaviylashtirish yo'li bilan yaratish va mukammallashtirish jarayoni.	Капитальное строительство процесс создания и совершенствования основных фондов за счет строительства новых предприятий, реконструкции, расширения, технического перевооружения и модернизации действующих предприятий.	Capital construction the process of creation and improvement of fixed assets through the construction of new enterprises, reconstruction, expansion, technical re-equipment and modernization of existing enterprises.
Kapital qo'yilmalar asosiy fondlarni qayta tiklash va o'stirishga sarflanuvchi moddiy, mehnat va pul resurslari xarajatlari.	Капитальные вложения расход материальных, трудовых и денежных ресурсов на реконструкцию и выращивание основных средств.	Capital investments expenditure of material, labor and monetary resources for the reconstruction and cultivation of fixed assets.
Kapital sig'imi asosiy kapitalning mos keluvchi davr mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki uning biron-bir qismini - milliy daromad, sof daromad, foydaga nisbatini tavsiflovchi ko'rsatkich.	Способность капитала показатель, характеризующий соотношение основных средств к выпуску или любой его части за соответствующий период - национальный доход, чистый доход, прибыль.	Capacity an indicator characterizing the ratio of fixed assets to the output or any part of it during the corresponding period - national income, net income, profit.
Kombinatsiyalash bitta korxona - kombinat doirasida sanoatning bitta yoki bir nechta tarmoqlaridagi turli xil ishlab chiqarishlarni texnologik jihatdan birlashtirishda ifodalalanuvchi, ishlab chiqarishni umumlashtirish shakllaridan biri.	Комбинированный Одно предприятие - одна из форм обобщения производства, выражающаяся в технологическом объединении различных отраслей в одной или нескольких отраслях внутри Комплекса.	Combination one enterprise - one of the forms of generalization of production, expressed in technological combining of various industries in one or several industries within the Complex.
Kompaniya tadbirkorlarning huquqiy shaxs maqomiga ega bo'lgan, pay kapitali asosida tashkil qilinuvchi birlashmasi.	Компания Ассоциация предпринимателей, созданная на основе акционерного капитала со статусом юридического лица.	Company An association of entrepreneurs established on the basis of a share capital with the status of a legal entity.

Konversiya korxonaning umuman boshqa turdagi mahsulot ishlab chiqarishga o'tishi.	Преобразование переход предприятия на производство совершенно другой продукции.	Conversion transition of the enterprise to production of completely different products.
Kontsern turli tarmoqlardagi mustaqil korxonalarning ishtirok etish tizimi, qo'shma tadqiqotlar, patent-litsenziya kelishuvlari, moliyalashtirish, ishlab chiqarish hamkorligi vositasida birlashuvi.	Беспокойство интеграция независимых предприятий в различных отраслях через систему участия, совместных исследований, патентных и лицензионных соглашений, финансирования и промышленной кооперации.	Concern integration of independent enterprises in various industries through a system of participation, joint research, patent and license agreements, financing, and industrial cooperation.
Kooperatsiya qilish yakuniy mahsulotni birgalikda tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli to'g'ridan-to'g'ri xo'jalik aloqalarini o'rnatish.	Кооперативный Установление долгосрочных прямых экономических связей с совместным производством конечной продукции.	Cooperative Establishment of long-term direct economic links to joint production of final products.
Korxonaning optimal hajmi mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) bo'yicha imzolangan shartnoma va majburiyatlarni o'z muddatida, eng kam xarajatlar bilan eng yuqori samaradorlikka erishgan holda bajarish imkonini beruvchi korxona hajmi.	Оптимальный размер предприятия Размер предприятия, позволяющий своевременно выполнять подписанные договоры и обязательства по производству (выполнению работ, услуг) с минимальной эффективностью и максимальной эффективностью.	Optimal size of the enterprise the size of the enterprise, which allows to fulfill the signed contracts and obligations on production (performance of works, services) on time, with the minimal efficiency and maximal efficiency.
Korxonaning tijorat sirlari korxonaning ishlab chiqarish, texnologiyalar, boshqaruv va boshqa turdagi faoliyati bilan bog'liq, oshkor qilinishi korxona manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan, davlat sirlariga aloqasi bo'lmagan ma'lumotlar.	Коммерческая тайна предприятия это информация, связанная с производственной, технологической, управленческой и иной деятельностью предприятия, раскрытие которой может нанести ущерб интересам предприятия, не относящимся государственной тайне.	Commercial secrets of the enterprise are information related to the production, technology, management and other activities of the enterprise, the disclosure of which may harm the interests of the enterprise, not related to state secrets.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"dagi PF-60-sonli Farmoni
2. Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni 08.01.2019 yildagi PF-5614-son, Kuchga kirish sanasi
3. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak// Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, // Xalq so'zi, 2020 yil 25 yanvar
12. Adukarimov B.A. va boshq. Korxona iqtisodiyoti. Darslik. – T.: «Fan va texnologiya», 2012, – 368 bet.
13. Abdukarimov I.T. va boshqalar. Korxona iqtisodiy salohiyati tahlili. – T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2015, – 256 b.
14. Bekmurodov A.SH., G'afurov liberallashtirish va modernizatsiyalash: natijalar va ustuvor yo'nalishlar. O'quv qo'llanma. T.: TDIU, 2007
15. Begattin P. – Becattini G. From Marshalls to the Italian «Industrial Districts»/ www.copetitivness.org. 2015
16. Бекмуратов А., Янг Сон Бе. Стратегия развития текстильной промышленности Узбекистана. Кластерный подход– Ташкент, 2006
17. Exploring Corporate Strategy. Seventh Edition. Gerry Johnson University of Strathclyde, Kevan Scholes Sheffield Hallam University, Richard hittington Saïd Business School, University of Oxford. Seventh edition published 2005. R. 1070
18. Enright M. Regional Clustersand Economic Development: A Research Agenda, in Staber, U., Schaefer, N. and Sharma, B., (Eds.) "Business Networks: Prospects for Regional Development, Berlin": Walter de Gruyter, pp. 190- 213.
19. Isobel Doole, Robin Lowe. International Marketing Strategy. Analysis, development and Implementation. 2008, Cengage Learning EMEA 26. Ansoff Matrix. Strategy Skills. 2013
20. Кушнарев А.А. Структурные преобразования экономики как особый объект управления: экономики-как-особый-объект-управления
21. Muratov R.S., I.A. Djalalova, S.Sh. Oripov. Korxona iqtisodiyoti. Darslik. – T.: «Fan va texnologiya», 2014, – 424 bet.

22. Maxmudov E.X., Isoqov M.Yu. Biznes - rejalashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005, - 160 b.
23. Maxmudov E.X. Korxona iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006, - 208 b.
24. Маршалл А. Принципы экономической науки, т. I – III. Пер. с англ. — М.:Издательская группа «Прогресс», 1993. Майталь Ш. Экономика для менеджеров. Пер. с англ. — Москва: «Инфра - М», 1998
25. Макмиллан.Ч. Японская промышленная система — М.: «Прогресс»,1988
26. Мескон М. и другие. Основы менеджмента. Пер с англ. -Москва: «Дело», 1992
27. Локк Д. Основы управления проектами / Пер. с англ. М.: «НПРРО», 2004- 253 с
28. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik. - T.: "Sano-standart", 2014.-304
29. Personalni boshqarish. O'quv qo'llanma. Mualliflar jamoasi: K.Abduraxmonov, A.Sotvoldiev va boshqalar -T.: «SHarq», 2002
30. Поршнев А. Г. и другие. Управление организацией . Учебник. 2-е изд. -М.: «Инфра - М», 1999
31. Портер М. Международная конкуренция. - М.: Международные отношения, 1993. С. 51,
32. Портер М. Конкуренция. — М.: Издателский дом «Вильямс», 2011.
33. Qosimova M.S., Yusupov M.A., Ergashxodjayeva Sh.D. Marketing. Darslik. — T.: TDIU, 2010. 287 b.
34. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O'rmonov N. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. — Toshkent: Moliya, 1997.
35. To'xtaboev A.T., Eraliev A.A. Tashkiliy xatti-harakatlar. Qo'llanma. - Andijon: «Hayot», 2001
36. To'xtaboev A. T. Ma'muriy menejment. O'quv qo'llanma. -T.: «Moliya», 2003
37. Vahobov M va boshq. Moliyaviy va boshqaruv tahlili: Darslik. — T.: "Sharq", 2015. — 480 b.
38. Xotamov I., Aliev Y. "Innovatsion iqtisodiyot" fani bo'yicha ishchi daftar. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2018 yil, 174 bet.
39. Hakimov Z.A. Yengil sanoat korxonalari raqobatbardoshligini marketing strategiyalari asosida oshirish. Falsafa doktorlik dissertatsiyasi. — T.: TDIU, 2018.

40. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. , Менежмент : Дарслик. -Т.: "Мехнат", 2001
41. Шонбергер И. Японские методы управления. –М.: «Экономика», 1988
42. O'zbekiston Respublikasining 2020-2022 yillarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari. www.stat.uz.

Internet saytlari

1. www.webofscience.com -
2. www.mineconomy.uz
3. www.mehnat.uz
4. www.stat.uz

MUNDARIJA

KIRISH	5
1-bob. Fanining predmeti va vazifalari	
1.1. "Sanoat iqtisodiyoti" - fan va o'quv kursi sifatida	8
1.2. "Sanoat iqtisodiyoti" kursining predmeti, uslubi va usullari, boshqa o'quv fanlari bilan bog'liqligi, vazifalar	10
1.3. O'zbekistonda sanoatni va uning yetakchi tarmoqlarini rivojlantirish to'g'risidagi qonunlar, farmonlar va nizomlar	15
Bob yuzasidan savollar	17
2- bob. Sanoat - milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i	
2.1. Sanoat va uning milliy iqtisodiyot rivojida roli va o'rni	18
2.2. Sanoatning tarixiy rivojlanish yo'llari va asosiy yakunlari	20
2.3. Sanoat tarmoqlarining o'sishi tendentsiyasi	24
Bob yuzasidan savollar	48
3- bob. Sanoatning tarmoq tuzilmasi va tarkibiy siljishlar	
3.1. Struktura siyosati, uning mohiyati va ahamiyati.	49
3.2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi	53
3.3. Sanoat tarmog'i tuzilmasi	54
3.4. Sanoat tarmoq tuzilishining ko'rsatkichlari	55
Bob yuzasidan savollar	59
4- bob. Sanoatda zamonaviy boshqaruv tizimi	
4.1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida	60
4.2. Sanoatni va umumiy iqtisodni ilmiy asosda boshqarishni uyushtirish	62
4.3. Sanoatni ilmiy boshqarishning muhim muammolari	66
4.4. Ishlab chiqarish va mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish	68
4.5. Sanoat boshqaruvining iqtisodiy, ijtimoiy, ruhiy va huquqiy usullar	74
4.6. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi	76
Bob yuzasidan savollar	86
5- bob. Sanoat ishlab chiqarishini bashoratlash va rejalashtirish	
5.1. Prognozlash: mohiyati, ahamiyati, mazmuni	87
5.2. Tarmoq va korxona darajasida sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishning xususiyatlari va uslubiy asoslari	90
5.3. Rejalashtirishning tamoyillari va usullari	92
5.4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi	93
5.5. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish	98
Bob yuzasidan savollar	102
6-bob. Sanoat ishlab chiqarishini iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi	
6.1. Samaradorlik sanoat ishlab chiqarishining "ko'zgusi" sifatida	103
6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezonlari va ko'rsatkichlar	104

6.3. Ishlab chiqarishning umumiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi	105
6.4. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish omillari va yo'llari	112
6.5. Sanoat korxonalarida modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jixozlashni yanada jadallashtirish	117
Bob yuzasidan savollar	119
7-bob. Sanoatda fan-texnika taraqqiyoti va innovatsion faoliyati	
7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati.	120
7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari	122
7.3. Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalashtirish	123
7.4. Sanoat ishlab chiqarishini har tomonlama avtomatlashtirish va kompyuterlashtirish	126
Bob yuzasidan savollar	139
8-bob. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil yetish	
8.1. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil yetishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi	140
8.2. Kontsentratsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari	143
8.3. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari	148
8.4. Kooperativlashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari	149
8.5. Diversifikatsiyalash. uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni	151
8.6. Kombinatlash: mohiyati, ahamiyati, shakllari va ko'rsatkichlari	152
Bob yuzasidan savollar	154
9-bob. Sanoatda kadrlar va mehnatga haq to'lash	
9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli	155
9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi	157
9.3. Kadrlardan foydalanishni takomillashtirish yo'llari	158
9.4. Sanoat ishlab chiqarishi uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash	161
9.5. Mehnat va unga haq to'lashni tashkil etishning asosiy tamoyillari	162
Bob yuzasidan savollar	166
10-bob. Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari	
10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati	167
10.2. Asosiy fondlarni baholash usullari	174
10.3. Amortizatsiya siyosati va uni O'zbekiston Respublikasida amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari	177
10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari	181
10.5. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash yo'nalishlari	191
Bob yuzasidan savollar	194
11-bob. O'zbekiston sanoatining xom ashyo manbai va uni joylashtirish	
11.1. Sanoatda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi	195
11.2. Foydali qazilmalar zaxiralarini turkumlarga ajratish	196
11.3. O'zbekistonda mineral xoma shyo, yoqilg'ilarni qazib olib va elektr energiyasi ishlab chiqarish dinamikasi	200

11.4. Sanoatda xomashyo, yoqilg'i va energiyani tejashning asosiy yo'nalishlari	204
Bob yuzasidan savollar	207
12-bob. Sanoat ishlab chiqarishining aylanma fondlari va mablag'lar	
12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati	208
12.2. Aylanma fondlari elementlaridan foydalanish	212
12.3. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari	214
12.4. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish yo'llari	216
12.5. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish yo'llari	217
Bob yuzasidan savollar	219
13-bob. Sanoat mahsulotining sifati va uning raqobatbardoshligi	
13.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati	220
13.2. Mahsulotning sifat ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari	224
13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari	227
13.4. Xalqaro ISO9001 standartlari	230
Bob yuzasidan savollar	237
14-bob. Sanoatda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi	
14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari	238
14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash	242
14.3. Foyda va uni maksimallashtirish	244
14.4. Rentabellik va uni oshirish yo'llari	247
14.5. Mahsulot tannarxini pasaytirish manbalari va omillari	251
Bob yuzasidan savollar	252
15-bob. Sanoat ishlab chiqarishida baho va baholash	
15.1. Davlatning baho siyosati va uni amalga oshirish zaruriyati	253
15.2. Bahoning funktsiyalari, turlari va strukturasi	255
15.3. Bahoning turlari va strukturasi	257
Bob yuzasidan savollar	261
16-bob. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish	
16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari	262
16.2. Sanoatni joylashtirish omillari	264
16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlari	265
16.4. Ayrim korxonalarni joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli	270
16.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi	272
16.6. Erkin industrial-iqtisodiy zona	274
Bob yuzasidan savollar	277
GLOSSARIY	278
ADABIYOTLAR	286

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

Глава 1. Предмет и задачи науки	5
1.1. Экономика промышленности как наука и курс обучения.	8
1.2. Предмет курса «Экономика промышленности», методология и методы, его задачи а также связь с другими учебными предметами	10
1.3. Законы, указы и положения о развитии промышленности и ее ведущих отраслей в Узбекистане	15
Вопросы по главе	17
Глава 2. Промышленность – ведущая отрасль народного хозяйства	18
2.1. Промышленность, его роль и место в развитии народного хозяйства	20
2.2. Исторические пути развития и основные результаты отрасли	24
2.3. Тенденции роста отраслей промышленности	48
Вопросы по главе	49
Глава 3. Структура отраслевой сети и структурные сдвиги	53
3.1. Структурная политика, ее сущность и значение	54
3.2. Структура технологической сети и ее определяющие факторы	59
3.3. Показатели структуры промышленной сети	60
Вопросы по главе	62
Глава 4. Современная система управления в промышленности	66
4.1. Управление как объективная необходимость и целенаправленный процесс	68
4.2. Организация управления промышленностью и общего Хозяйства на научной основе	74
4.3. Важные проблемы научного управления промышленностью	86
4.4. Материальное и моральное стимулирование производства и труда	87
4.5. Экономические, социальные, духовно-правовые методы управления производством	90
4.6. Современная структура управления	92
Вопросы по главе	93
Глава 5. Прогнозирование и планирование промышленного производства	92
5.1. Прогнозирование: сущность, значение, содержание	93
5.2. Особенности и методологические основы планирования промышленного производства на уровне сети и предприятия	
5.3. Принципы и методы планирования	
5.4. Система планов в рыночной экономике	

5.5. Составление и утверждение производственного плана	98
Вопросы по главе	102
Глава 6. Экономическая и социальная эффективность промышленного производства	
6.1. Эффективность как «зеркало» промышленного производства	103
6.2. Сущность, критерии и показатели эффективности производства	104
6.3. Система показателей, отражающих общую эффективность производства (обобщающих и дифференцированных по видам ресурсов) и методика их расчета	105
6.4. Факторы и пути повышения эффективности производства	112
6.5. Модернизация промышленных предприятий, дальнейшее ускорение технического и технологического первооружения	117
Вопросы по главе	119
Глава 7. Научно-техническое развитие и инновационная деятельность в промышленности	
7.1. Сущность и значение развития науки и техники	120
7.2. Основные направления развития науки и техники	122
7.3. Электрификация и электронизация производства	123
7.4. Комплексная автоматизация и компьютеризация промышленного производства	126
Вопросы по главе	139
Глава 8. Общественная организация производства	
8.1. Формы общественной организации промышленного производства и их взаимозависимость	140
8.2. Концентрация, ее формы и показатели	143
8.3. Специализация производства, ее формы и показатели	148
8.4. Показатели, отражающие понятие кооперации, ее формы и уровень	149
8.5. Диверсификация. его сущность, значение и смысл	151
8.6. Комбинирование: сущность, значение, формы и показатели текущее состояние и перспективы объединения	152
Вопросы по главе	154
Глава 9. Оплата персонала и труда в промышленности	
9.1. Кадровая политика и ее роль в развитии промышленности	155
9.2. Кадры, их состав и структура	157
9.3. Пути улучшения использования персонала	158
9.4. Подготовка и переподготовка кадров для промышленного производства	161

9.5. Основные принципы организации труда и оплаты за него	162
Вопросы по главе	
Глава 10. Основные фонды и производственные мощности промышленного производств	166
10.1. Экономическое значение основных фондов	167
10.2. Методы оценки основных средств	174
10.3. Амортизационные отчисления: сущность, значение, нормы и направления их использования	177
10.4. Показатели использования основных средств	181
10.5. Направления улучшения использования производственных мощностей	191
Вопросы по главе	
Глава 11. Сырьевая база промышленности Узбекистана и ее размещение	194
11.1. Сырье в промышленности, его характеристика и классификация	195
11.2. Классификация запасов полезных ископаемых по категориям	196
11.3. Динамика добычи минерального сырья, производства топлива и электроэнергии в Узбекистане	200
11.4. Основные направления экономии сырья, топлива и энергии в промышленности	204
Вопросы по главе	207
Глава 12. Оборотные фонды и фонды промышленного производства	208
12.1. Сущность и значение оборотного капитала	
12.2. Показатели использования элементов оборотных средств и материалоемкости продукции	212
12.3. Вопросы эффективного использования материальных ресурсов	214
12.4. Использование отходов или вторичного сырья и материалов	216
12.5. Оборотные средства и способы ускорения их оборота	217
Вопросы по главе	219
Глава 13. Качество промышленного продукта и его конкурентоспособность	
13.1. Понятие качества и необходимость повышения качества	220
13.2. Показатели качества продукции и методы их оценки	224
13.3. Способы управления качеством продукции и его улучшения	227
13.4. Международные стандарты ISO 9001	230
Вопросы по главе	237
Глава 14. Себестоимость, прибыль и рентабельность в	

промышленности	
14.1. Теория стоимости и себестоимости, научные основы снижения издержек производства	238
14.2. Группировка затрат, формирующих себестоимость продукции, структура себестоимости	242
14.3. Прибыль и ее максимизация	244
14.4. Рентабельность и пути ее повышения	24
14.5. Источники и факторы снижения себестоимости продукции	25
Вопросы по главе	252
Глава 15. Цена и ценообразование в промышленном производстве	
15.1. Государственная оценочная политика и необходимость ее реализации	253
15.2. Функции, виды и структура оценивания	255
15.3. Виды и структура оценивания	257
Вопросы по главе	261
Глава 16. Размещение промышленного производства	
16.1. Принципы промышленного размещения	262
16.2. Факторы позиционирования отрасли	264
16.3. Особенности размещения отдельных производств	265
16.4. Экономическая эффективность вахтового размещения в производственной зоне	270
16.5. Методика экономического обоснования размещения отдельных предприятий	272
16.6. Свободная индустриально-экономическая зона	274
Вопросы по главе	277
ГЛОССАРИЙ	278
ЛИТЕРАТУРЫ	286

CONTENTS

INTRODUKSION

SHAPTER 1. Subject and tasks of science	5
1.1. Industry economics as a science and a training course.	8
1.2. The subject, methodology and methods of the «Industrial Economy» course, its connection with other educational subjects, tasks	10
1.3. Laws, decrees, and provisions on the development of industry and its leading industries in Uzbekistan	15
Chapter Questions	17
SHAPTER 2. Industry - leading industry of the national economy	
2.1. Industry, its role, and place in the development of the national economy	18
2.2. Historical development paths and the main results of the industry	20
2.3. Trend of growth of industrial sectors	24
Chapter Questions	48
SHAPTER 3. The structure of the industry network and structural shifts	
3.1. Structural policy, its essence and meaning	49
3.2. Social division of labor and the formation of a production network	53
3.3. Industry network structure	54
3.4. Indicators of industrial network structure	55
Chapter Questions	59
SHAPTER 4. Modern industry management system	
4.1. Management as an objective necessity and purposeful process	60
4.2. Organization of industry and general management on a scientific basis	62
4.3. Important problems of scientific management of industry	66
4.4. Material and moral stimulation of production and labor	68
4.5. Economic, social, spiritual and legal methods of production management	74
4.6. The modern management structure	76
Chapter Questions	86
SHAPTER 5. Forecasting and planning of industrial production	
5.1. Forecasting: essence, meaning, content	87
5.2. Features and methodological foundations of industrial production planning at the network level and enterprise	90
5.3. Principles and methods of planning	92
5.4. A system of plans in a market economy	93
5.5. Drawing up and approving the production plan	98

Chapter Questions	102
SHAPTER 6. Economic and social efficiency of industrial production	
6.1. Efficiency as a «mirror» of industrial production	103
6.2. The essence, criteria and indicators of production efficiency	104
6.3. The system of indicators reflecting the overall efficiency of production (generalized and differentiated by types of resources) and the methodology of their calculation	105
6.4. Factors and ways to increase production efficiency	112
6.5. Modernization of industrial enterprises, further acceleration of technical and technological re equipment	117
Chapter Questions	119
SHAPTER 7. Scientific and technical development and innovative activity in industry	
7.1. The essence and significance of the development of science and technology	120
7.2. The main directions of the development of science and technology	122
7.3. Electrification and electronization of production	123
7.4. Comprehensive automation and computerization of industrial production	124
Chapter Questions	139
SHAPTER 8. Public organization production	
8.1. Forms of public organization of industrial production and their interdependence	140
8.2. Concentration, its forms and indicators	143
8.3. Specialization of production, its forms, and indicators	148
8.4. Indicators reflecting the concept of cooperation, its form and level	149
8.5. Diversification. Its essence, meaning and meaning	151
8.6. Combination: essence, meaning, shape and indicators	152
Chapter Questions	154
SHAPTER 9. Payment of personnel and labor in industry	
9.1. Personnel policy and its role in the development of industry	155
9.2. Personnel, their composition, and structure	157
9.3. Ways to improve staff utilization	158
9.4. Preparation and retraining of personnel for industrial production	161
9.5. Basic principles of organization of work and payment for it	162
Chapter Questions	166

SHAPTER 10. fixed assets and production capacities of industrial production	
10.1. Economic nature and importance of fixed assets	167
10.2. Methods for assessing fixed assets	174
10.3. Shocking policy and features of its implementation in the Republic of Uzbekistan	177
10.4. Indicators of use of fixed assets	181
10.5. Directions for improving the use of production facilities	191
SHAPTER 11. The raw material base of the industry of Uzbekistan and its placement	
11.1. Raw materials in industry, its characteristic and classification	195
11.2. The importance of geological exploration and the study of natural resources for expanding the industrial-raw base	196
11.3. Classification of mineral reserves by categories	200
11.4. The dynamics of the extraction of mineral raw materials, the production of fuel and electricity in Uzbekistan	204
11.5. The main directions of saving raw materials, fuel and energy in industry	
Chapter Questions	207
SHAPTER 12. Return funds and industrial production funds	
12.1. The nature and importance of working capital	208
12.2. Indicators of the use of working capital elements and material intensity of products	212
12.3. Issues of effective use of material resources	214
12.4. The use of waste or secondary raw materials and materials	216
12.5. Woodpits and ways to accelerate their turnover	217
Chapter Questions	219
SHAPTER 13. The quality of the industrial product and its competitiveness	
13.1. The concept of quality and the need to improve quality	220
13.2. Product quality indicators and methods for evaluating them	224
13.3. Ways to manage the quality of products and its improvement	227
13.4. International standards ISO 9001	230
Chapter Questions	237
SHAPTER 14. The cost, profit, and profitability in industry	
14.1. Theory of cost and cost, scientific basis for reducing production costs	238
14.2. Grouping of costs that form the cost of production, cost structure	242
14.3. Profit and its maximization	244
14.4. Profitability and ways to increase it	247

14.5. Sources and factors of reducing production costs	251
Chapter Questions	252
SHAPTER 15. Evaluation and assessment in industrial production	
15.1. State assessment policy and the need to implement it	253
15.2. Functions, types, and structure of assessment	255
15.3. Types and structure of assessment	257
Chapter Questions	261
SHAPTER 16. Placement of industrial production	
16.1. Principles of industrial placement	262
16.2. Industry positioning factors	264
16.3. Features of the placement of individual production	265
16.4. Method of economic justification of placement of certain enterprises	270
16.5. The economic efficiency of shift placement in the production area	272
16.6. Free industrial and economic zone	274
Chapter Questions	277
GLOSSARY	278
LITERATURE USED	286

Z. S. UMURZAKOVA

**«SANOAT IQTISODIYOTI»
O'QUV QO'LLANMA**

Tex.muhammadir:

D.Numanova

Musahhih:

N.Tojimatova

Sahifalovchi:

D.Bozorboyev

Noshirlik litsenziyasi AI №175. 11.06.2010-yil.

**Bosmaxonaga 25.12.2023 yilda berildi. Bosishga 2.02.2024 yilda ruxsat
etildi. Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Hajmi 18,75 bosma taboq. Nashriyot tabog'i 14.0.
Times New Roman garniturasida, ofset usulida chop etildi. Buyurtma 72.
Tiraj 50 nusxa.**

**«Andijon nashriyot-matbaa» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Andijon shahri, Navoiy shohko'chasi, 71.**

ISBN 978-9910-9485-3-4

9 78-9910 -9485-3 4